

REFORMATIE EN REBELLIE

Willem van Oranje, de calvinisten en het recht van opstand

Tien onstuimige jaren: 1572-1581

DOOR

DR. R.H. BREMMER

**UITGEVERIJ T. WEVER B.V., FRANEKER
1984**

**STICHTING GIHONBRON
MIDDELBURG**

2019

----- Aan mijn zestal -----

INHOUDSOPGAVE

Ten geleide

Inleiding

HOOFDSTUK 1: Het recht van opstand

Calvijn, Luther en Zwingli, /De 'Monarchomachen'; Beza, /Het Wilhelmus, 24

HOOFDSTUK 2 1572: opstand

De opstand in Holland en Zeeland, /Oranje en de eerste vrije Statenvergadering, /In de crisis

HOOFDSTUK 3: De vuurproef

Het beleg van Haarlem. Requesens stadhouder, /De eerste maanden van het beleg van Leiden, /Oranje in actie. Leiden in het nauw, /Het ontzet: de vuurproef doorstaan,

HOOFDSTUK 4: Het front achter het front

Het calvinisme in opmars, /Oranje en de voorbereidingen van de synode te Emden, /Preciezen' en 'rekkelijken' te Emden? /Het fundament gelegd: Emden (1571),

HOOFDSTUK 5: Terug naar het vaderland: Gereformeerde Kerk in opbouw

Herstichting van de Gereformeerde Kerk in Holland, /Synode houden in een barre politieke situatie, /Wie namen het initiatief? /Zat Oranje achter het bijeenroepen van deze synode? /De 'braintrust' van de synode, /De synode als trefpunt en katalysator, /Het agendum, /Kerkelijke moeilijkheden, /Kerk en overheid,

HOOFDSTUK 6: Pacificatie van Gent (1576).

Het front verbreed... Het keerpunt, t/Het Gentse verdrag, /Voortgezette oorlog,

HOOFDSTUK 7: Religievrede.

Een poging tot verzoening van het onverzoenlijke./ Opnieuw opluikend calvinisme in het Zuiden, /Voorspel en eerste handelingen van de Nationale Synode van Dordrecht (1578), /De politiek van de Prins inzake de religie- vrede en de synode,

HOOFDSTUK 8:

De Unie van Utrecht: hergroepering van de opstand.

De rol van Jan van Nassau - Jan van Nassau: een Duitse graaf op het Nederlandse oorlogstoneel, /Graaf Jan: promotor van de Unie van Utrecht, Oranje en de Unie

HOOFDSTUK 9: Scheiding der geesten

Oranjes politiek in het Zuiden, /Oranje en Datheen, /Van religievrede tot de synode van Middelburg (1581)

HOOFDSTUK 10: Een nationale synode van alle Nederlanden

Voorspel, /Een precaire synodezaak: Oranje versus Datheen, /Het grote werk: het 'corpus disciplinae' (de kerkorde), /De zaak-Coolhaes: confessionele en kerkrechtelijke confrontatie

HOOFDSTUK 11: Crisis en vastberadenheid

De Keulse vredeshandel, /Filips' Ban en Proscriptie, /Oranjes Apologie, /Het Plakkaat van Verlating, /Was de opstand conservatief of progressief?

Epiloog: Reformatie, macht en verzet

Overheid en macht, /Burgerlijke ongehoorzaamheid, /De grond van het overheidsgezag,

BIJLAGE I: Brief van Floris Thin aan graaf Jan van Nassau (augustus 1578)

BIJLAGE 2: Brief van Johannes Fontanus aan graaf Jan van Nassau (Presentatum 25 juli 1581)

Noten

Bibliografie van R.H. Bremmer

Namen plaatsen en personen

Ten geleide

Het kan soms wonderlijk lopen. In 1974 nodigde het bestuur van 'Protestants Nederland' mij uit een verhandeling te houden over de synode van Dordrecht (1574). Daarop volgden de herdenking van de tweede synode van Dordrecht (1578), van de Unie van Utrecht (1579) en de synode te Middelburg (1581). In 1981 vroeg de afzwering van Filips II in 1581 eveneens de publieke aandacht. Bij al die gelegenheden publiceerde ik studies over deze onderwerpen. Daarbij boeide mij vooral de nauwe samenhang tussen de politieke en kerkelijke aspecten van de opstand in de Nederlanden. Vervolgens drongen mijn zoons, die kennelijk met het werk van, hun vader meeleeften, er bij mij op aan over heel deze periode een boek te schrijven. Ik bezweek voor die aandrang, vooral toen bleek dat zij de heer L. Wever te Franeker in de arm hadden genomen. Het geeft mij bovendien veel voldoening dat dit boek verschijnt in het herdenkingsjaar van Willem van Oranje aan wie het Nederlandse volk zo veel verschuldigd is.

Op deze plaats wil ik allen die mij op enigerlei manier bij de totstandkoming van dit boek hielpen daarvoor hartelijk danken. Ik denk daarbij mede aan de bibliotheken en archieven die mij bijstonden in het zoeken naar boeken en handschriften. In het bijzonder vermeld ik hier de heren C.D. Goudappel te Delft en H. Hagens te Almelo. De eerste, oud-archivaris van Delft, wees mij de weg in het rijke gemeentelijke en kerkelijke archief van die stad en hielp mij bij de transcriptie van verschillende stukken. De heer Hagens, verbonden aan het Rijksmuseum Twente, stond eveneens altijd tot hulp gereed bij het opsporen en transcriberen van manuscripten.

Verder ontving ik krachtige bijstand bij het vervaardigen van het register van mejuffrouw T.M. Drost te Enschede en van mijn zwager mr W.M. Westerhuis te Apeldoorn. Maar heel in het bijzonder ben ik veel dank verschuldigd aan mijn vrouw mr. L.G.A. Bremmer-Lindeboom, die een belangrijke bijdrage leverde aan de vormgeving van dit boek.

Mijn zoons stelden het op prijs indien ik aan dit boek een overzicht toevoegde van wat ik in de loop der jaren publiceerde. Ik capituleerde voor hun dringend verzoek, betuig mijn zoon Rolf dank voor het opstellen van een bibliografie en Kees voor zijn voortdurende inzet.

Dit boek verplaatst de lezers in de tien onstuimige beginjaren van de Tachtigjarige Oorlog. Wie de oorlogsjaren 1940-1945 en de turbulente naoorlogse tijd meemaakte, zal in het volgende veel uit eigen tijd herkennen. Het zij de lezers tot bemoediging voor de toekomst van het vaderland.

Enschede, april 1984

Inleiding

In de titel Reformatie en rebellie ligt het hoofdthema van dit boek: een beschrijving van het nauwe verband tussen het calvinisme en de eerste jaren van de opstand in de Nederlanden. Natuurlijk omvat het begrip reformatie meer dan het calvinisme, maar in de Nederlanden manifesteerde zich de Europese reformatie toch vooral in het calvinisme. Omstreeks 1560 ontstonden in het Zuiden al Gereformeerde gemeenten. De reformatische stroming die Calvijn met zijn Institutie in het leven riep, kenmerkt zich door een eigen opvatting van de overheid, anders dan die van Luther. Vooral in het laatste hoofdstuk van zijn Institutie, dat over de overheid handelt, erkent Calvijn onder bepaalde voorwaarden de mogelijkheid van verzet. Het calvinisme bood de onderdrukte Nederlanders een ander perspectief dan de tweerijkenleer van Luther. Zodoende werd het een belangrijke factor in de Nederlandse opstand.

We kiezen in de titel bewust het woord *rebellie*. Er is verschil tussen revolutie en rebellie. Revolutie beoogt een totale omwenteling van het politiek en maatschappelijk bestel, rebellie betekent opstand tegen gezagsdragers die niet langer te verdragen zijn. De Nederlandse opstand was duidelijk rebellie. Willem van Oranje en zijn medestanders in de zee- en riviersteden in Holland en Zeeland kwamen in opstand tegen hun wettige Soeverein en Heer Filips II, koning van Spanje.

De geuzenkapiteins die Den Briel innamen, hebben het historisch karakter van hun daad beseft. Toen Lumey de stad wilde verlaten, verklaarden zij dat nu men 'den voet op den drempel had', de naar vrijheid hunkerende landgenoten zeker de moed zouden verliezen 'indien men dus een sleutel des landts, willends, uit der handt worp'.¹

'De geschiedenis der eeuwen had de oude toren van Den Briel aangeraakt,' schrijft iemand typerend. In het woord rebellie zit bovendien de felheid en de kracht, die de weerstand in deze eerste jaren kenmerkte.

Niet zonder opzet kiezen we het jaar 1581 als afsluiting. Met het Plakkaat van Verlatinge werd in dat jaar een keerpunt bereikt. In feite ging de opstand toen over in een oorlog die de vrijgevochten gewesten met Anjou als soeverein voerden tegen Filips. De opstand was daarmee een nieuwe fase ingegaan.

Historici in binnen- en buitenland hebben over deze eerste jaren van strijd enorm veel gepubliceerd. P. Geyl heeft de geschiedschrijving 'een voortgaande discussie' genoemd en daar steekt waarheid in. Hij zelf schreef: *De geschiedenis van de Nederlandse stam vanuit* het grootnederlands ideaal waarvoor hij in zijn studententijd gewonnen was.

Groen van Prinsterer schreef zijn Handboek der geschiedenis van het vaderland vanuit de overtuiging dat de Republiek van de Verenigde Nederlanden ontstaan was uit de strijd om God in vrijheid te dienen. Robert Fruin op zijn beurt was liberaal historicus en bezag de opstand vooral vanuit het negentiende-eeuwse koninkrijk. J. Romein en J. Presser schreven vanuit marxistisch gezichtspunt.

Geyl heeft vooral school gemaakt bij de nieuwere Rooms-katholieke geschiedschrijvers. Met name L. J. Rogier sloot zich in zijn standaardwerk over het noord-nederlandse katholicisme in de zestiende en zeventiende eeuw bewust aan bij Geyls conceptie. Het lijkt soms wel of hij de impuls voor dit werk aan Geyl ontleent. Zijn boek geeft vaak een schrille tekening van het protestants geweld tegenover de aanhangers van het oude geloof. In navolging van Geyl propageerde Rogier de idee van de gewelddadige protestantiseringspolitiek die het nieuwe bewind van na 1572 zou kenmerken.

In dit boek kiezen we positie in de Gereformeerde traditie van Groen van Prinsterer. Het ontstaan van de Noord-nederlandse staat was beslist niet alleen te danken aan

groepjes watergeuzen die in 1572 de grote steden van Holland en Zeeland veroverden, zoals Geyl stelde. Zij speelden daarin ongetwijfeld een belangrijke rol. Maar er was méér. Het was geen stelletje rabauwen die de katholieke bevolking overweldigde. Achter de opstand stond de gewone man evengoed als kooplieden en edelen. In 1572 brak zich de weerstand van een volk baan dat zich vele jaren had laten onderdrukken door de Rooms-Spaanse tirannie van Filips II. 'Zonder het calvinisme was de opstand nóch begonnen, nóch voortgezet, nóch tot een goed einde gebracht,' schrijft Evenhuis, die in zijn grote werk over Amsterdam grondig kennis nam van de bronnen.²

Opmerkelijk is dat de nieuwere historici zich veel kritischer opstellen tegenover de grote figuren van het verleden dan bijvoorbeeld die uit de vorige eeuw. Woorden als roem, eer en heldenmoed worden niet meer zo gemakkelijk gebruikt als in vroeger tijd. Wij hebben terecht oog gekregen voor het klein-menselijke in de geschiedenis en voor de rol van de gewone man. Maar we moeten met het badwater het kind niet overboord werpen. Zo schrijft J.W. Smit over de historicus Nuyens, die in de vorige eeuw de Rooms-katholieke geschiedschrijving tot nieuw leven bracht, dat hij stellig meer tot de verruiming van de vaderlandse geschiedschrijving zou hebben bijgedragen, indien zijn aanpak 'zich minder beperkt had tot het omlaag halen van de sinds eeuwen gecanoniseerde heldenfiguren van de leiders van de Opstand, Oranje en zijn broers'.³ Toch is het goed ons te realiseren dat de 'helden' van vroeger mensen van vlees en bloed waren. De nieuwere geschiedschrijving heeft ook meer oog voor de crisismomenten in het gebeuren en dat is winst. Het verliep in de opstand allemaal niet vanzelf. Onverwachte gebeurtenissen gaven aan de gang van zaken soms een totaal andere wending dan werd verwacht. Een mooi voorbeeld is de plotselinge ommekeer in de strijd in 1576, het jaar van de Pacificatie van Gent. Vooral Boogman heeft voor het crisismoment in de geschiedenis aandacht gevraagd.⁴

In dit boek vestigen wij bijzonder de aandacht op de verwevenheid van de vaderlandse- en de kerkgeschiedenis in deze jaren. Ze worden meestal als twee heel verschillende vakken beschouwd en behandeld. Daar zijn wel argumenten voor aan te voeren. Toch zijn er episodes in de geschiedenis waarin ze elkaar over en weer sterk hebben beïnvloed. Dat was zeker het geval in de Nederlanden in de jaren 1572 tot 1581. Het calvinisme met zijn verzetsrecht zoals wij dat in het eerste hoofdstuk laten zien, kreeg in de Gereformeerde Kerk concreet gestalte. Er zit in de samenhang van staat en kerk in die tijd een bijzonder boeiend element. Door de opstand ontstond rond Willem van Oranje en zijn helpers een nieuw gemenebest dat wortelde in de Gereformeerde religie. De mannen en vrouwen die de Gereformeerde Kerk opbouwden, deden dat met grote moed en met een scherpe blik voor wat een nieuwe vormgeving van de samenleving eiste. Het evangelie zoals de reformatie dat opnieuw had ontdekt, bracht hen niet alleen tot de breuk met Filips' en Alva's tirannie, maar ook tot verwerping van eeuwenoude levensvormen in het kerkelijk en maatschappelijk leven. Zij moesten tegelijk een burgerlijke en een kerkelijke samenleving van de grond af opbouwen. Dat proces proberen we in de bespreking van de politieke en kerkelijke gebeurtenissen meer van dichtbij in het vizier te krijgen.

In de laatste jaren is er bij de herdenkingen van wat er zich vier eeuwen geleden in 1572 en volgende jaren afspeelde veel nieuw materiaal boven water gebracht. Op wat we zelf in dit verband publiceerden, borduurt dit boek verder.⁵

Tenslotte: de Nederlandse opstand is ondenkbaar zonder het optreden van Willem van Oranje en zijn broers.

Voor al Oranjes politiek beleid trok in de laatste jaren de aandacht.⁶ Het is

onvoorstelbaar hoe hij zich telkens aan allerlei situaties wist aan te passen en opnieuw een weg wees. Van zijn broers heeft vooral Jan van Nassau, de langstlevende, vóór en rond het sluiten van de Unie van Utrecht een belangrijke rol gespeeld. Het is goed graaf Jan en diens doortastende politiek nadrukkelijk voor het voetlicht te brengen.

Het calvinisme heeft niet alleen in ons land maar ook in andere westerse landen sporen getrokken. Is wat wij vandaag in het verschijnsel van burgerlijke ongehoorzaamheid hier en elders meemaken daarmee te vergelijken?

Aan die vraag schenken wij in de Epiloog aandacht. Het Nederlandse volk zoekt in deze chaotische tijd met zijn revolutionaire sentimenten en zijn drang tot nieuwe vormgeving van het leven in staat en kerk opnieuw zijn weg. Er is daarom alle reden ons op de wortels, de 'roots', van ons volksbestaan in die turbulente jaren 1572 tot 1581 te bezinnen. Daaraan wil dit boek een steentje bijdragen.

Hoofdstuk I

Het recht van opstand

De opstand van de Nederlanders tegen koning Filips II in de jaren zeventig van de zestiende eeuw is niet los te maken van de calvinistische visie op de overheid. Het was geen geringe zaak: een volk dat in gewapende opstand kwam tegen zijn wettige soeverein. In een tijd, dat het gezag van de overheden veel sterker gerespecteerd werd dan nu, valt dat te meer op. We spreken opzettelijk van opstand, niet van oproer. Vanaf het eerste begin volgde de omwenteling hier te lande een vaste koers. Al in de zomer van 1572 kwamen niet alleen de burgers van de grote steden in Holland en Zeeland in actie, maar ook de Staten van Holland in bondgenootschap met Willem, Prins van Oranje. Er loopt een vaste lijn door de gebeurtenissen tot aan het *Plakkaat van Verlatinge*. De politieke visie die hier achter stak, was afkomstig van Johannes Calvijn, leider van de reformatie te Genève. Zonder die achtergrond valt de opstand in de Nederlanden niet te verklaren.

Europa bevond zich in het midden van de zestiende eeuw in een turbulente situatie. Luthers reformatorische daad van 1517 had hevige spanningen opgeroepen tussen de vorsten die aan het Rooms-katholieke geloof vasthielden en hun onderdanen die voor de reformatie kozen, dan wel andersom. Daar kwamen nog allerlei politieke en sociale spanningen bij. Toch was het godsdienstig element de dynamische kracht die in het Duitse rijk, in Nederland, Frankrijk en Engeland tot spanningen, oorlogen en politieke explosies leidde.

Calvijn, Luther en Zwingli

Het valt op hoe verschillend de leiders van de reformatorische beweging op de situatie inspraken. Dat geldt vooral Luther en Calvijn. Dat is temeer opvallend omdat zowel Luther als Calvijn krachtig opkwamen voor gehoorzaamheid aan de overheid. Men typeert het verschil tussen beiden wel door te zeggen dat Luther alleen onderwerping aan de overheid eiste, terwijl Calvijn het recht van opstand voorstond. Maar ook Calvijn heeft krachtig gepleit voor onderwerping aan de overheden, ook als zij boos en hard zijn. Daar zijn tal van argumenten voor aan te voeren, vooral uit zijn preken en commentaren. Zo schrijft hij in zijn commentaar op 1 Tim. 2:2: 'Voorzeker, de boosheid der mensen zal niet bewerken, dat men de inzettingen van God niet zou moeten liefhebben. Omdat God de overheden en vorsten tot instandhouding van het menselijk geslacht geschapen heeft, ofschoon velen ontaarden en afwijken van Gods ordening, moeten wij daarom nochtans niet ophouden lief te hebben, wat van God is en te begeren, dat het welvare. '1 In een preek over Titus 3:1 en 2 drukt hij zich zo uit: 'Indien wij ons zouden bevinden onder de heerschappij van de Turken, van tirannen, van doodsvijanden van het Evangelie, is het ons nog bevolen om hun onderdanig te zijn. '2 Dat is een krasse uitspraak!

Calvijn was er beslist niet op uit het juk van onderdrukkende overheden lichtvaardig af te schudden. Men leze een preek over 1 Samuël 24:9 - het gaat over David die Sauls leven spaart in de spelonk - waarin hij schrijft 'dat men overheden en mannen van hoge rang en degenen, die aan 't roer van de staat gezeten zijn, hoewel ze hun plicht niet waarnemen, maar hun gezag en macht misbruiken, nochtans gehoorzamen moet; en dat men daarom niet bij de eerste de beste gelegenheid hun juk moet afschudden. '3

In de Institutie wijst hij zijn lezers er op dat indien zij door goddeloos geweld gekweld worden terwille van hun vroomheid, in de eerste plaats de herinnering bij hen moet opkomen aan hun zonden, 'die zonder twijfel door zulke geselen des Heren gekastijd worden. Dan zal de ootmoedigheid ons ongeduld beteugelen.'⁴ In zijn uitleg van Romeinen 13 schrijft hij in dezelfde geest.⁵

Calvijn legt dus een krachtig accent op de plicht tot onderwerping aan de overheid ook al is ze hard en al treedt ze tiranniek op. Omgekeerd was Luther beslist niet de man die de onderdanen opriep alles voor zoete koek te slikken.

Toch was er een ingrijpend verschil tussen beiden. Dat hangt samen met de visie die Luther had op het leven van de christen in de wereld. Die verkeert volgens hem in twee rijken: het rijk van Christus en het rijk van deze wereld. De kerk is het rijk van Christus. In haar heeft de christen de plicht de kerkelijke tiran - natuurlijk bedoelt Luther daar de Paus en zijn hiërarchie mee - te verwerpen en de kerk tot reformatie te brengen. Op dat punt mag de christen van geen toegeven weten. In het rijk van de wereld, in de burgerlijke samenleving, ligt het anders. Wel heeft de christen de roeping om de overheid, indien zij optreedt als tiran, in het aangezicht te weerstaan. Dat brengt de gelovige echter in botsing met twee plichten: die om de tiran te weerstaan en tegelijk de overheid conform Romeinen 13 te gehoorzamen.

Uit de botsing van die twee plichten vloeit voor Luther voort dat tegenstand en verzet tegen de overheid alleen met Gods Woord in de hand geoorloofd is. Met het Evangelie in de hand en door geloof en gebed moeten de onderdanen de overheid terugdringen tot binnen de grenzen van haar wettige roeping. Het is volstrekt ongeoorloofd daarbij naar het zwaard te grijpen. Om het in moderne termen te zeggen: wel actieve maar geen gewapende tegenstand is toegestaan, wel gelovig actievoeren maar niet daadwerkelijk in opstand komen. Luther, die van plastische voorbeelden hield, vergelijkt ergens een overheid die zich tiranniek gedraagt met een dronken koetsier of met een op hol geslagen paard. Zij moet door een appel vanuit het Evangelie en door lijdzaamheid en gebed van haar onderdanen tot de orde worden geroepen.

Hoezeer deze visie van Luther tot op onze tijd doorwerkt, zien we in een beroemde uitspraak die de Lutherse bisschop Berggrav tijdens de oorlog in Duitsland Lutherse kerkelijke instanties voorhield: hij zei dat een christen tegen Al Capone, een beruchte Amerikaanse gangster, niet naar Al Capone-wapenen moest grijpen. Een goed verstaander had in 1941 aan dit halve woord genoeg.⁶

Luther vergeleek de overheden ook wel met ouders die zorg te dragen hebben voor hun kinderen, de onderdanen. Kinderen mogen niet tegen hun ouders in opstand komen, wel tegen hen protesteren. Achter dit alles zat Luthers afschuw van de ellende die de boerenopstand over Duitsland had gebracht, waarbij hij zich radicaal achter de vorsten schaarde.

In een geheel ander klimaat komen we bij Zwingli, die veel minder dan Luther aan bestaande instellingen en instituties hechtte. Hij wilde zich niet als Luther beperken tot protesten en klachten tegen de overheid. Het kon zover komen dat het volk boze en goddeloze overheden uit hun ambt ontzette. Een staande uitdrukking is bij hem dat 'mit Gott' trouweloze en hun ambt schennende overheden afgezet mogen worden. Hij beriep zich daarvoor op de Heilige Schrift. Zo heeft God Saul als koning verstoten hoewel Hij hem eerst tot dat ambt geroepen had. Wel achtte Zwingli het recht om overheden af te zetten niet onbeperkt. Het volk mocht dit alleen doen als het daartoe eenstemmig besloot.

Zwingli wilde naast het recht van opstand ook het recht van interventie erkend zien.

Hij schakelde de overheid bij de verbreiding van de reformatie actief in. Wanneer ergens een volk onrechtmatig onderdrukt werd, had een reformatorische overheid de plicht zo'n volk te hulp te komen. Zoals vaker was Zwingli ook in politiek opzicht veel radicaler dan Luther?

Calvijn nam op dit punt in zekere zin een tussenstandpunt in. Hij was een man van de tweede generatie en verscheen op het Europese strijdtoneel toen Luther en Zwingli al gevestigde opinies hadden. Hij was daardoor in staat tot een zekere synthese, net als bij zijn leer over het Avondmaal. Zijn wijsheid en evenwichtigheid vallen ook hier op. In de eerste plaats wees hij krachtig af dat een particulier persoon gerechtigd was in opstand te komen. 'Want al wie zich oproerig verzet tegen de overheid of tegen degenen, die met gezag en waardigheid bekleed zijn, maakt zich schuldig aan opstand. Zodanige willekeur nu legt er op toe om alle orde te verstoren, ja, zij randt de mensheid zelf aan.'⁸

Calvijn heeft evenals Luther scherp positie gekozen tegen de wederdopers, die het gezag van de overheid verwierpen. Terecht schrijft Balke dat Calvijn heel zijn leven op twee fronten heeft gestreden: zowel tegen de anabaptisten als tegen de tirannie van de vorsten die door hun absolutisme hun ambt, regent te zijn bij de gratie Gods, uitholden.⁹

Maar al kwam Calvijn dus voortdurend en met alle kracht op voor het gezag van de overheid, hij erkende daarnaast het recht van opstand. Dat was voor de Gereformeerden in landen als Frankrijk, Schotland en Nederland van grote betekenis. Daar moet wel bij gezegd dat hij het recht van opstand met allerlei waarborgen omgaf. Al hadden particulieren dat recht niet, toch wilde hij de onderdanen niet zonder meer prijsgeven aan het absolutisme en de tirannie van goddeloze overheden. Daartoe onderscheidde Calvijn scherp tussen particuliere onderdanen en wat hij noemde de lagere magistraten. Hij bedoelde daarmee de Standen of Staten die in Frankrijk en Nederland het volk bij de soeverein vertegenwoordigden.

Hij vergeleek ze in zijn Institutie met de Ephoren die in het oude Sparta de macht van de koningen in bedwang hielden en ook wel met de volkstribunen in Rome. Ook in het maken van deze vergelijking was Calvijn voorzichtig. Hij schreef na de vergelijking van de 'volksmagistraten' met de Romeinse volkstribunen en de Ephoren te Sparta: 'Zoals wellicht (etiam forte) de macht is, die bij de tegenwoordige stand van zaken in ieder koninkrijk de drie standen bekleden, wanneer ze hun voornaamste vergaderingen houden.' Men lette op dat 'wellicht'. Misschien ontleende hij deze vergelijking aan Melanchton. Calvijn zei het zó: 'Het is er zover vandaan dat ik hun [die Staten die het volk vertegenwoordigden] zou verbieden in overeenstemming met hun plicht de woedende ongebondenheid der koningen tegen te gaan, dat ik veeleer beweer, dat indien zij het door de vingers zien, wanneer de koningen met gewelddadigheid optreden en het arme volk kwellen, hun veinzen, dat ze het niet opmerken, niet vrij is van misdadige trouweloosheid: want dan verraden zij bedrieglijk de vrijheid van het volk, van welke ze weten, dat ze haar volgens Gods ordinantie behoren te beschermen.'¹⁰

Deze passage kwam al voor in de eerste editie van de Institutie in 1536. Calvijn bleef op dit punt zijn leven lang zichzelf. Het inschakelen van de Staten en de lagere magistraten bij het verzet tegen tirannie was een meesterlijke greep. Daardoor bouwde Calvijn het verzetsrecht in in de politiek en in de constitutionele opbouw van de staat. Dat wil niet zeggen dat hij zich op alle punten een duidelijk inzicht had gevormd over de roeping van de lagere magistraten. Hij zocht er een grondslag voor in de Bijbel, en wees daartoe op de richters onder Israël die door een 'wettige roeping Gods' opgewekt werden tot hun verzet tegen tirannieke onderdrukkers. Ze bedwongen, schrijft hij, 'de

mindere macht door een meerdere, evenals het de koningen geoorloofd is hun stadhouders te straffen' en ze schonden zodoende 'de majesteit, die door Goddelijke ordinantie de koningen gegeven is, niet'.¹¹

Natuurlijk: die richters en verlossers - Calvijn noemt in dit verband ook Mozes - werden door God Zélf geroepen. Maar terecht merkt De Groot op dat heel deze passage misplaatst was, indien Calvijn van mening was geweest 'dat zij in eigen tijd niet meer konden optreden'.¹²

Calvijn was in zijn omschrijving van het verzetsrecht voorzichtig en terughoudend. Hij sprak er pas over aan het einde van zijn verhandeling over de overheid en nadat hij de eis tot gehoorzaamheid aan de overheid met alle kracht naar voren had gebracht. Toch hebben die laatste paragrafen van de Institutie een geweldige invloed uitgeoefend in heel Europa.

Omstreeks het midden van de zestiende eeuw kwam voor de protestanten de noodzaak zich gewapend tegen hun onderdrukkers te keren. Daarom ging men zich rekenschap geven van het recht zich tegen tirannen te verzetten. Merkwaardig genoeg vinden we dat het eerst bij de Lutheranen. Het leven is soms sterker dan de leer. Zo verzette de stad Maagdenburg in midden-Duitsland zich met alle macht tegen het door Karel v afgekondigde Interim, ook toen de stad daarom door de Rijksban werd getroffen. Dat leidde tot het verwoorden van deze verzetshouding in de Maagdenburger Confessie, 'Bekennntnis Unterricht und Vermanung der Pfarrherrn und Prediger der Christlichen Kirchen zu Magdeburg', in april 1550. Ze was ondertekend door negen predikanten, voorop de bekende Nicolaas van Amssdorff. Zij verklaarden daarin dat onderdanen niet altijd tot gehoorzaamheid aan de vorst zijn gehouden. Want de bevoegdheid die God de overheid geeft, is niet onbeperkt. De heerser die de ware religie probeert uit te roeien, voert oorlog tegen God.

Naast de hoge overheid - in casu de keizer - stond de 'Untere Obrigkeit'. De Maagdenburger dominees dachten daarbij vooral aan de vorsten van het rijk die de ban over de stad moesten executeren. Die lagere overheden ontvingen hun macht evenzeer regelrecht van God. Zij hebben de plicht de ware religie te verdedigen, indien nodig tegen de hogere overheid. Dat houdt ook in, leven en goed van hun onderdanen te beschermen. Op dit punt ging deze Confessie verder dan alleen het opkomen voor de ware religie. In feite werden hier ideeën ontwikkeld die later in de calvinistische verzetsliteratuur een belangrijke rol speelden.³

Dezelfde overtuiging begon wortel te schieten in Engeland en Schotland. Vooral in Schotland, waar John Knox de reformatie leidde, kwam het tot opstand tegen de overheid. Daar erkende in 1560 het parlement de Gereformeerde Kerk als staatskerk en deze nam zelfs het recht van verzet tegen tirannen in de Schotse Confessie op. Deze Confessie beleeft het verwerpen van tirannen (tirannidem opprimere) als een deugd van de christen. Om dit te kunnen doen moet de christen zich een oordeel vormen over de politiek die de leiders van de staat bedrijven. Hij geeft zijn eigen politieke verantwoordelijkheid gestalte door te strijden tégen tirannie en vóór een staat naar de ordeningen van God. Knox was een leerling van Calvijn maar was stellig minder terughoudend dan zijn leermeester op dit punt. Dat lag ook aan de politieke situatie in Schotland.

Het is niet onmogelijk dat Knox invloed heeft uitgeoefend op Calvijn in diens latere jaren. Er is een brief van Calvijn aan Coligny in verband met de samenzwering te Amboise in 1561. Daarin verklaart Calvijn dat indien de prinsen van den bloede en de parlementen van Frankrijk meedoen, de onderdanen gerechtigd zijn de wapenen op te nemen.¹⁴ Dat is in wezen hetzelfde als wat hij schreef aan het slot van de Institutie.

Niet de onderdanen zijn individueel gerechtigd tot opstand maar de lagere magistraten. Hij spitst het nu wel toe op een concrete situatie.

In Engeland vinden we soortgelijke opvattingen. Daar schreef in 1556 John Ponet een 'Short Treatise of politic power. Ponet was bisschop van Rochester en Winchester en hij betoogde dat christenen geen tirannie mogen toelaten. Hij verstond daaronder de absolute monarchie. Koningen zijn evengoed aan de wet gebonden als bedelaars. Ponet riep in de eerste plaats de Engelse parlementen op hierop toe te zien maar zag ook voor de individuele christen een roeping. Indien menselijke wetten wreed' en kwaad zijn, behoren ze niet gehoorzaamd te worden. Hij schreef in dit verband een verrekende zin: 'For the country and common Wealth is a degree above the king.'¹⁵ Die gedachte werd breder uitgewerkt in het laatste gedeelte van de zestiende eeuw. Het moge waar zijn wat Nijenhuis schrijft, dat reeds in de Middeleeuwen tegen de tiran werd gestreden en dat dit niet het monopolie van calvinisten is, een feit is dat vooral in de kring van Calvijn en zijn leerlingen deze stelling bijval kreeg.¹⁶

De Monarchomachen'; Beza

Dat was vooral in Frankrijk het geval, met name in de jaren na het drama van de Bartholomesnacht in 1572. De Hugenoten werden daar met een politieke situatie geconfronteerd die hen voor het blok zette op het punt van de gehoorzaamheid aan de koning. Zij hebben in Frankrijk nooit een meerderheid gevormd maar speelden er wel een belangrijke rol en hebben daar de door Calvijn in zijn Institutie ontwikkelde gedachten geactualiseerd. Vooral na 1572 kwam een stroom van geschriften los die het overwegen waard zijn omdat ze zijdelings invloed uitoefenden op wat er in die jaren in de Nederlanden voorviel. Men typeert de school waaruit deze geschriften voortkwamen wel als de Monarchomachen, een monsterlijke aanduiding volgens Allen.¹⁷

Hij heeft gelijk: het ging deze auteurs niet om (Ic monarch als zodanig te bestrijden, maar wel zijn tirannie optreden. In 1573 verscheen van Francois Hotman, een beroemd rechtsgeleerde, de Francogallia, een boek dat in Frankrijk een geweldige sensatie veroorzaakte.¹⁸ Lot man had in het voorjaar in Genève een uitvoerig onderhoud gehad met Beza, Calvijns opvolger daar,¹⁹ die in datzelfde jaar zijn 'Het recht der overheden' (De jure magistratuum) publiceerde. Beide auteurs ondergingen elkaars invloed.

De Francogallia was geen propagandageschrift voor het recht van opstand maar legde er wel het fundament voor. Zoals de titel aangeeft, greep de auteur terug op de oude geschiedenis van de Galliërs en de Franken. De zestiende-eeuwers waren tuk op historische argumenten en die bood Hotman hun overvloedig. Hotman betoogde in zijn boek dat de Franse koning oorspronkelijk door het volk werd gekozen. Dat was al zo bij de Galliërs en later weer bij de Franken. Het Romeinse imperium was in Frankrijk een snel te vergeten interim, een tussen-periode. Het volk droeg de koning de soevereiniteit op. Het deed dat door middel van een nationaal vertegenwoordigend lichaam dat de bevoegdheid had koningen aan te stellen en af te zetten. Zo was het in Frankrijk tot het einde van de 15de eeuw geweest. De soevereiniteit berustte bij het volk en niet intrinsiek bij de koningen.

In een tweede geschrift, het 'Réveille Matin de France', dat in 1573 (het eerste deel) en in 1574 (het tweede deel) anoniem verscheen, ging hij nog een stap verder. De soevereiniteit werd niet slechts opgedragen aan de koning alleen. Een deel daarvan werd geschonken aan de lagere magistraten die daardoor het recht ontvingen er op toe te zien dat het koningschap niet ontaardde in tirannie. De verplichtingen van vorst en onderdaan zijn wederzijds. De gehoorzaamheid van de onderdaan hangt mede af van

de plichtsvervulling van de koning. Wanneer een koning tiran wordt en zijn volk massacreert, zoals Karel ix in de Bartholomeüsnacht, kan hij naar het recht afgezet worden en zelfs gedood.²⁰

De Francogallia wilde vooral een historische argumentatie bieden om de tirannie van de Franse koningen in hun onderdrukking van de protestanten te kunnen bestrijden.²¹ In de 'Réveille' kwamen daar principiële argumenten bij.

Het bleef niet bij de twee geschriften van Hotman. In hetzelfde jaar 1573 verscheen Beza's *De iure magistratuum*. Hierin treffen wij opnieuw de historische bewijsvoering aan vanuit de geschiedenis van Frankrijk, maar ook uit die van andere Europese volkeren. Het verschil is dat Beza de Heilige Schrift liet meespreken en zijn boek toespitste op het recht tirannen te weerstaan indien zij de ware religie bestreden en onderdrukten. Er is lang getwijfeld of Beza wel de auteur was van het geschrift maar hij wordt als zodanig vermeld in de notulen van de raad van Genève.²² Het boek verscheen eerst in het Frans: *Du droit des magistrats sur leurs suiets*. Er verscheen in 1980 nog een uitgave van in het Nederlands naar de Nederlandse vertaling van 1611.²³

Beza zag de macht van de overheden beperkt. Waarschijnlijk had hij de geloofsbelijdenis van Maagdenburg voor ogen toen hij zijn geschrift opstelde.²⁴ Hij is er op uit de overheid te vrijwaren voor tirannie. 'De volkeren zijn niet voor de overheden geschapen maar de overheden voor de volkeren, zoals de herder voor de kudde en niet de kudde voor de herder.'²⁵ Beza beriep zich op de aanstelling van de koningen in Israël. Daar speelde het volk zelf een rol in. God had David wel tot koning gekozen maar hij nam de koninklijke regering niet waar dan 'na de goedkeurende stem en de vrijwillige toestemming door de stammen Israëls'.²⁶

Dat is een gedachte die we herhaaldelijk bij hem en anderen tegenkomen. De koningen zijn uit God, maar nooit buiten de wettige aanstelling door de hoofden van Israëls stammen om. Hij voert daar allerlei voorbeelden voor aan uit de boeken der Koningen. We treffen bij hem de gedachte aan die Hotman al lanceerde, dat de soevereiniteit niet alleen toekomt aan de vorst maar ook aan de lagere overheden. Die stelling speelde bij al deze auteurs een belangrijke rol. Bij de lagere magistraten dachten zij niet in de eerste plaats aan de Staten van het volk maar aan de concrete lagere ambtsdragers. Zo zette Beza uiteen dat niet slechts hertogen, graven, baronnen maar ook burgemeesters, raadsheren en pensionarissen delen in de soevereiniteit: 'Bij de dood van de soeverein blijven zij dan ook in de functies die zij tevoren hadden; immers de soevereiniteit blijft bestaan.'²⁷ Deze lagere magistraten hebben het recht en de plicht de vorsten in hun ambtsuitoefening te controleren. Zij hebben dat met een eed bezworen, aan die eed zijn ze gehouden. Zo was David officier van het rijk en had hij het volste recht tegen Saul op te treden.²⁸ Dit alles geldt natuurlijk alleen in geval van duidelijke dwingelandij en 'van een tiran die naar geen enkel betoog of waarschuwing wil horen'.²⁹

Beza's gedachtengang volgt hier geheel die van Calvijn, al sprak deze over de plicht van de lagere magistraten terloops. Het spreekt vanzelf dat deze lagere magistraten het recht van verzet bezitten, want de koningen zijn op zekere voorwaarden gekozen en zijn daaraan door de lagere magistraten te houden. Overtreden zij hun verplichtingen dan moeten de lagere magistraten ingrijpen.

Het meest interesseert ons Beza's beschouwing over het verzetsrecht van de particuliere onderdanen. Hij sloot zich ook daarin nauw aan bij Calvijn en heeft zijn eigen woorden voorzichtig gewogen. Hij is van oordeel 'dat het geen particulier geoorloofd is zich tegen de dwingeland te verzetten met geweld zonder een

buitengewone roeping Gods' - een term van Calvijn - 'die,' zo gaat Beza verder, 'ik zelfs niet aanraak'. Hij wilde daar zijn vingers niet aan branden. Er zaten voor een particulier in zo'n geval maar twee dingen op: óf naar elders vertrekken, vrijwillige ballingschap dus, of zijn toevlucht nemen tot God: het gebed. Maar hij mag niets doen wat hem schuldig maakt aan tirannie, of iets nalaten wat hij God en zijn naaste schuldig is.³⁰

Wanneer particulieren tot opstand komen, heeft dat verschrikkelijke gevolgen. 'Eindeloze troebelen en beroerten volgen en die zijn nog erger dan de dwingelandij zelf. Ook zouden duizend dwingelanden opstaan onder de schijn van één tiran te weerstaan.' Bovendien, aldus Beza, is het in strijd met Gods Woord in Rom. 13:1, 1 Petrus 2:17 en Joh. 18:11.³¹ Het volle gewicht valt bij hem op het verzetsrecht van de lagere overheden.

Beza's geschrift raakte ook in Frankrijk bekend. Het werd opgenomen in een bundel pamfletten die Simon Goulart publiceerde onder de titel *Mémoires de l'Etat de France sous Charles ix* en die circuleerde in heel Europa. Graaf Jan van Nassau had er een exemplaar van in zijn bibliotheek en vast niet alleen voor de sier, merkt iemand op.³² Het deed calvinistische politici in Frankrijk, in de Nederlanden en zelfs in Duitsland argumenten aan de hand in hun strijd tegen repressieve en tirannieke monarchen. Beza ging aanmerkelijk verder dan Calvijn ooit had gedaan, waarschijnlijk onder invloed van de slachting in de Bartholomeüsnacht en wat daarop volgde.³³

Het belangrijkste geschrift uit deze school verscheen in 1579 te Bazel: *Vindiciae contra tyrannos* (Verdediging tegen tirannen). Het exemplaar dat ik raadpleegde vermeldt als plaats van uitgave 'Edimburgi' maar volgens de *Catalogus* van het Brits Museum is dat ter misleiding. De auteur verschool zich eveneens achter een pseudoniem: Stephanus Junius Brutus. De historici zijn het er niet over eens wie hij was. Het meest waarschijnlijk is de auteur Philippe de Mornay du Plessis, meestal aangeduid als Du Plessis-Mornay. Deze Fransman, geboren in 1549, bracht een deel van zijn leven door in de Nederlanden (1578-1582). Hij behoorde met mannen als Villiers, Languet en Marnix tot Oranjes politieke staf in de kritieke jaren rond 1580. Men heeft het boek ook toegeschreven aan Languet, althans het derde hoofdstuk, maar een latere generatie koos toch weer voor Mornay.³⁴ Hoe het ook zij, het boekje heeft vooral in de Nederlanden invloed gehad, in de zeventiende eeuw ook in Engeland.³⁵ Het verscheen in 1580 in het Latijn te Montbéliard, in 1648 in het Engels te Londen en nog eens in het Latijn in 1660 bij Valckenier in Amsterdam. Het werd dus tot het midden van de zeventiende eeuw regelmatig gebruikt. Meermalen verscheen het in één band met *Il Principe* van Macchiavelli waarvan het een tegenvoeter is.

Het boekje overtreft de andere geschriften uit deze school niet zozeer vanwege de originaliteit van zijn ideeën als wel vanwege de manier waarop het is geschreven. Het is ingedeeld in vier hoofdstukken, *Quaestiones*, die ieder een centrale vraag beantwoorden en toegesneden zijn op de actuele kwestie van de dag in Frankrijk en de Nederlanden.

In het eerste hoofdstuk behandelt de *Vindiciae* de vraag of onderdanen gehouden zijn de vorsten (*Principibus*) te gehoorzamen als ze iets bevelen in strijd met de wet van God. In het tweede wordt de vraag gesteld of het geoorloofd is de vorst te weerstaan indien hij Gods wet schendt en de kerk verwoest en aan wie dat recht toekomt, op welke manier en in hoeverre (*quibus, quomodo, et quatenus*).

In het derde hoofdstuk komt de vraag aan de orde of een vorst die het gemenebest onderdrukt (*Rerum publicam opprimentis*) weerstaan mag worden: opnieuw tot welke maat, door wie en op welke manier?

De vierde vraag handelt over de kwestie of vorsten gehouden zijn de onderdanen van een naburige vorst die door tirannie worden onderdrukt, te hulp te komen, zeker als het gaat om de religie (*Religionis purae causa afflictis aut manifesta Tirannide oppressis*). Het zijn scherp gestelde vragen en in helder, even scherp geformuleerd Latijn gaat de auteur op deze kwesties in. Wat zijn visie op de overheid betreft heeft hij voortgesponnen aan de gedachtengang van Calvijn en Beza, maar die terminologisch nader gepreciseerd. Zo gebruikt hij voor de verhouding van overheid, God en volk de termen *pactio* (overeenkomst) en *foedus* (verbond). Het is boeiend te zien hoe de Calvinse verbondsleer hier in politieke zin wordt gebruikt. Daar komt in uit hoe bruikbaar dit door Calvijn aan de Bijbel ontleende centrale thema naar verschillende kanten is. Het speelde een rol in de omschrijving van de verhouding tussen God en mens, maar ook in de karakterisering van de onderlinge band van de christelijke gemeenten in het kerkverband, en hier in fundamentele politieke kwesties.

De *Vindiciae* onderscheidt twee verbonden. In de eerste plaats sluiten bij de kroning van de vorst God, de koning en zijn volk een verbond. Het boek verwijst daarvoor naar de kroning van Joas door de hogepriester Jojada in 2 Kron. 23:16: toen sloot Jojada een verbond tussen zich en het gehele volk en de koning, dat zij een volk des Heren zouden zijn. Het volk, merkt de auteur op, gaat hier zelfs voorop. Vervolgens is er een tweede verbond tussen koning en volk om zich aan de wet Gods te houden.³⁶ En weer als bij Beza: het gezag is aan de koning verleend ter wille van het welzijn van het volk. Daar heeft de koning zich aan te houden. De *Vindiciae* gebruikt hier een woord dat in de verbondstheologie van Calvijn een belangrijke rol speelt: stipuleren. God stipuleert het verbond in zijn opdracht aan de koning, de koning en het volk van hun kant beloven zich er aan te houden.³⁷ Daarom was het de heilige plicht van Israël zijn koningen te weerstaan als zij zich niet hielden aan Gods wet.

Die plicht rust thans op de lagere magistraten, niet op een willekeurige, veelkoppige menigte. Zij zijn door het volk gekozen of door de koning benoemd en staan als collectief boven de vorst. Als afzonderlijke personen staan ze wel onder de vorst, maar als geheel boven hem. Zo staat ook de oecumenische synode boven de Paus en stond Israël in zijn hoofdlieden boven Saul.³⁸ Datzelfde recht tegen de vorst op te treden en hem ter verantwoording te roepen, laat de *Vindiciae* ook gelden voor een afzonderlijke stad of regio, niet alleen dus voor een nationaal lichaam of magistraat. Er zit, wat dat betreft, een federaliserende tendens in dit boek.³⁹ Dat kwam de Hugenoten, die hier en daar in afzonderlijke steden als La Rochelle het voor het zeggen hadden, wel te stade. Of had de auteur hier de Nederlandse situatie voor ogen? Maar nu de hamvraag: hoe stond de auteur van de *Vindiciae* tegenover het verzetsrecht van particulieren?

Het boek wijst er in de eerste plaats op dat particulieren (*privati*) niet als zodanig in het duplex *foedus* (tweevoudig verbond) zijn opgenomen. Dat is gesloten tussen God, de koning en het volk. Ze zijn niet als de lagere ambtsdragers geroepen zich te verzetten. Voor hen geldt individueel het woord van Christus tot Petrus: steek het zwaard in uw schede. Voor de magistraten geldt dat zij het zwaard, ook tegenover een tirannieke overheid, niet tevergeefs dragen. Uiteindelijk zit er voor *privati* niets anders op dan in ballingschap te gaan als de lagere magistraten verstek laten gaan. Tot zover loopt het boek geheel in het spoor van Calvijn.

Toch gaat de *Vindiciae* verder, zelfs nog verder dan Beza. Want het werkt nu Calvijns spreken over de buitengewone roeping waarmee God tot de richters kwam, nader uit. Máár, zo vraagt het, heeft God zijn verbond dan niet opgericht met de gewone man? Waarom anders de doop? Waarom anders de besnijdenis? Kwam Mozes niet in actie

tegen Farao, Ehud tegen koning Eglon van Moab, Jehu tegen koning Joram? De auteur antwoordt: zij hadden een buitengewone roeping van God en hij zou niet graag willen beweren dat nu God ons in deze eeuw Farao's en Achabs zendt, Hij ons langs de één of andere manier buiten de gewone orde om geen bevrijders zou schenken.⁴⁰ Maar dan moet wel aan het licht treden dat zij niet voor hun eigen zaak maar voor die van God strijden. De *Vindiciae* noemt dan enkele kenmerken op: een geest die van alle eerzucht is ontbloot, een waarachtige ijver, een goede consciëntie en kennis van zaken, waardoor blijkt dat een mens niet gedreven wordt door de dienst van een valse God en de hartstocht zichzelf te zoeken. Want hier ligt volgens deze auteur het gevaar op de loer dat we meegesleept worden, niet door van God geroepen mannen, maar door personen als Theudas de Galileeër of een Bar-Kochba. Daar werden, merkt hij ironisch op, de inwoners van Munster het slachtoffer van, daarbij zinspelend op de anabaptistische beweging. ⁴¹

In dit verband is het interessant te lezen wat de *Vindiciae* schrijft over het gebruik van wapens ter verdediging van de ware religie. Dat is beslist niet verboden. Zo hebben christenen oorlogen gevoerd tegen de Turken en de Saracenen en Constantijn tegen Maxentius. Wie daarin sneuvelden waren niet minder dan de martelaren. De kerk moet niet door wapenen worden verbreid maar ze mag wel op rechtmatige wijze door wapenen worden verdedigd.⁴² Zijn betoog samenvattend concludeert hij dat er voor privati geen enkel excuus is wanneer zij goddeloze bevelen gehoorzamen. Maar de wapenen mogen zij alleen opnemen als ze met een buitengewone roeping geroepen zijn (ni extra ordinem ad id munus vocatos esse).

De auteur geeft hier aan de enkele zinsneden van Calvijn over de buitengewone roeping duidelijk een voor zijn tijd belangrijk ruimere strekking, al valt hij hem niet af.

In het derde en vierde hoofdstuk trekt hij de consequenties uit het voorgaande. Het derde hoofdstuk is geheel politiek en zet nog eens uiteen hoezeer koningen afhankelijk zijn van hun aanstelling. Het volk als geheel is meerder dan de koning en is ten volle gerechtigd door zijn vertegenwoordigers tot de orde te doen roepen. Dat geldt met name wanneer hij door de wetten van het rijk te overtreden een tiran is geworden. De *Vindiciae* onderscheidt bij tirannen tussen hen die als usurpatoren naar de macht hebben gegrepen (*absque titulo*) en koningen die hun bewind tot tirannie hebben laten verworden. In het eerste geval is iedereen geroepen zich te weer te stellen. In het tweede geval moeten de lagere magistraten in actie komen. De natuurwet en de geschreven wetten geven in het eerste geval zonder meer het recht zich te verweren. In het tweede geval komt er de wet van God bij. Want toen de vorst werd aangesteld, kwam het verbond ertussen in, hetzij zwijgend, zonder dat het dus expressie verbis werd genoemd, hetzij met zoveel woorden, of door de natuurwet."

Het boek heeft stellig allen die in deze jaren in opstand kwamen tegen tirannie en verdrukking, een hart onder de riem gestoken. Het is op tal van bladzijden één bestrijding van de tiran. Het beriep zich daarvoor voortdurend op met name de geschiedenis van Israëls koningen en op de geschiedenis van de klassieke en Europese volkeren. Wat hier in duidelijke theses, met argumentatie die velen toesprak, werd geformuleerd, kreeg vlees en bloed in de strijd van de Hugenoten in Frankrijk, van Oranje en de zijnen in de Nederlanden, en ook in Schotland en Engeland. Het is opvallend hoe de *Vindiciae* een vrij uitvoerige passage speciaal aan de Nederlanden wijdt. Elkan, een Oostenrijks historicus uit het begin van deze eeuw, is van oordeel dat het oorspronkelijke manuscript vermoedelijk door Mornay met het oog op de Nederlandse situatie is omgewerkt."

Zo schrijft de auteur bij zijn verhandeling dat de koning door een eed aan de wetten en

de privileges van het volk is gebonden, dat vooral Brabant hiervan een interessant voorbeeld is omdat de vorst daar bij zijn inzwering gewaarschuwd wordt dat hij zal worden afgezet als hij zich niet aan de hem voorgelezen privileges houdt. Hij vervolgt dan: hetgeen het laatst in de praktijk is gebracht bij de inauguratie van Filips, de koning van Spanje!" Mornay, indien hij de auteur is, doelt hier kennelijk op de Blijde Incomste, het groot privilege van Brabant, dat bij de inhuldiging van de hertogen van Brabant werd bezworen. Het speelde in het verzet tegen Filips in de jaren waarin de *Vindiciae* werd gepubliceerd, een belangrijke rol. Het is opvallend dat de *Vindiciae* met zoveel woorden de mogelijkheid tot afzetting van de tiran geworden vorst bespreekt. De auteur verwijst hiervoor zelfs naar de Paus, die immers door de raad van kardinalen kon worden afgezet al was hij 'de koning der koningen'. Wie kan dan twifelen, vraagt hij triomfantelijk, of de raad van het koninkrijk een tiran kan afzetten en hem zijn koningschap ontnemen? In dit verband gebruikt de auteur een aardig voorbeeld: wanneer de stuurman dronken is, nemen de officieren het bevel over het schip over. Het voorbeeld lijkt veel op dat wat bisschop Berggrav in de oorlog gebruikte inzake Hitler: 'Wenn der Kutscher trunken ist...' Zo, aldus de *Vindiciae*, moeten de magistraten evenzo handelen wanneer de staat in handen is gekomen van een woedende tiran. 46

Het laatste deden hier te lande de Staten-Generaal in 1581 door Filips af te zetten als Heer der Nederlanden. Men kan er over twisten of de *Vindiciae* de argumenten heeft geleverd voor het Plakkaat van Verlatinge. Zo wijst men er op dat Oranje al jaren eerder, in zijn propagandageschriften van 1568, het opnam voor de privileges als 'contracten' waaraan de koning door zijn eed gebonden was. Oranje is in deze visie de eigenlijke verspreider van de contractidee in de Nederlanden, ook later in zijn Apologie.⁴⁷

Maar de politiek-theoretische fundering kreeg toch in de *Vindiciae* vaste vorm. Ze greep terug op wat Calvijn in zijn *Institutie* had neergelegd en zijn gedachten inzake het recht van verzet oefenden een geweldige invloed in Europa bij allen die zich tegen tirannie en onderdrukking verzetten. In de Nederlanden werden zij op een eigen manier in overeenstemming met de politieke situatie verwerkt.

Van Schelven heeft er op geattendeerd dat in Nederland geen theoretische verhandelingen over het verzetsrecht zijn geschreven zoals in Frankrijk.⁴⁸ Maar wel kwamen hier volgens hem al vanaf 1560 vragen aan de orde als: is beeldenstorm geoorloofd? Moet men de Inquisiteurs als overheden beschouwen? Vooral Marnix heeft zich met deze kwesties beziggehouden. Men moet, zo oordeelde deze laatste, drie punten goed in het oog houden. Ten eerste: men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen. Ten tweede: het optreden van de Prins van Oranje als lagere magistraat. Ten derde: een woord-brekende vorst geeft het volk de vrijheid zich tegen hem te verzetten.

De aarzeling om Filips af te zetten, en de lang volgehouden fictie te strijden niet tegen de vorst maar tegen zijn boze dienaars, laten zien hoe zwaar dit de Nederlanders woog. Maar toen er, mede door de geschriften van de *Monarchomachen*, een inter-Europese calvinistische consensus op dit gebied ontstond, kwam men in 1581 tot de daad. De benoeming van Oranje in 1576 bij de Unie van Delft tot 'Hooft ende hoogste Overigeyt' om csoo lange de Landen in oorloge ofte wapenen soudensyn als Soeverein ende Overhooft, te mogen gebieden ende verbieden' was hiertoe de eerste stap.

We komen nog één keer op de *Vindiciae* terug. Bij de behandeling van de vierde vraag antwoordde de auteur dat het de plicht van vorsten is onderdanen van naburige

landen te hulp te komen, indien dezen zich tegen een tiran verzetten. Want de kerk is over heel de wereld één: een opvallend argument! Direct daarna volgt een bondige indringende samenvatting van heel zijn boek. Het gaat in de strijd tegen tirannen, zo luidt zijn slotconclusie, om de vroomheid (de piëtas), die Gods wet wil handhaven en de kerk beschermen; om de gerechtigheid (de justitia) die tirannen bedwingt als zij het gemenebest vernielen; maar niet minder om de liefde (de charitas) die onderdrukten te hulp schiet. Wie zich hier niet voor inzet, roeit bij de christenheid deze deugden uit. Een groot commentator van de Vindiciae reageerde op dit slot met deze woorden: 'The writer seems to have been unaware how farreaching the principle he had laid down was.'⁴⁹

Het Wilhelmus

Ten besluite: de dichter van het Wilhelmus leefde in déze gedachtewereld al vóór de Vindiciae ze onder woorden bracht. In zijn studie over het Wilhelmus gaat Den Besten er van uit dat Marnix de dichter moet zijn geweest. In dit lied kreeg Oranje zijn opdracht in bovenstaande geest. Let maar op de titel: 'Een nieuw Christelick Liedt gemaect ter eeren' des Doorluchtichsten Heeren, Heere Wilhelm Prince van Oraengien, Patris Patria, mijnen G. Forsten end Heeren.' Voor de dichter stond het vast 'dat in déze Prins de door God aangewezen bevrijder van de tirannie is opgestaan. Hij hoeft nog slechts te wachten op het moment dat God hem dit te verstaan zal geven... De vraag naar het recht tot opstand is voor de dichter van het Wilhelmus kennelijk een zwaar persoonlijk probleem geweest, een gewetensconflict, maar in zijn lied zegeviert het visioen van de bevrijdende Prins over alle onzekerheid die nog in hem was'.⁵⁰ Maar luisteren we naar het lied zélf!

In het eerste couplet stelt de dichter de gehoorzaamheid aan de koning voorop:
Den Coninck van Hispaengien
Heb ick altyt gheert.

Geen dolle opstandeling greep hier naar de wapens. Hij wist zich op het oorlogspad tegen zijn soeverein een instrument van God. Daarom zingt het tweede couplet:

Maar Godt sal my regeren
Als een goet Instrument
Dat ick sal wederkeeren
In mijnen Regiment.

Ook het verdrijven van de tirannie speelt in het lied een rol. Dat is voor de dichter een christelijke deugd en zo legt hij in het zesde couplet de Prins in de mond:
 Dat ick doch vroom mach blijven

Uw dienaer taller stondt
Die Tiranny verdrijven
Die my mijn hert doorwondt.

Vooraf in het laatste couplet komt de spanning aan het licht tussen de gehoorzaamheidsplicht aan de soeverein en de daar boven uit gaande plicht van gehoorzaamheid aan God, die tot verzet tegen tirannie leidde. De dichter heeft het indrukwekkend geformuleerd:

*Voor Godt wil ick belijden
End zijner grooter Macht
Dat ick tot gheenen tijden
Den Coninck heb veracht:
Dan dat ick Godt den Heere
Der hoochster Maiesteyt
Heb moeten obediëren
Inder gherechticheyt.*

Inderdaad: 'De dichter van het Wilhelmus moet in Calvijns Institutie goed thuis zijn geweest.'m En de gietas, de justiti a en de charitas waarvoor de Vindiciae in het spoor van Calvin pleitte, vervullen het lied van het eerste tot het laatste couplet.

DE OPSTAND IN HOLLAND EN ZEELAND

Hoofdstuk 2

1572: opstand

Het begin van 1572 voorspelde voor de Nederlanden weinig goeds. Vier jaar tevoren had Alva het toen opvlammend verzet keihard neergeslagen. Duizenden hadden de wijk genomen naar het buitenland. Zoals Filips II in Spanje de Morisco's onder de duim had gekregen en verstrooid, zó, meende hij, kon dit ook met de Nederlanders aan de Noordelijke rand van zijn wereldrijk gebeuren. Die taak had hij Alva opgedragen.'

Deze stelde de zogenaamde Raad van Beroerten in, die vanaf 1568 duizenden Nederlanders vonniste. Na het volk op deze wijze geïntimideerd te hebben, trachtte hij door een algemeen Pardon de bevolking naar zijn kant over te halen. Hij kondigde in naam van de koning een 'Generale of algemene Genade en Vergiffenis' af. Wie in dat Pardon en zijn voorwaarden trad, ontving zijn verbeurdverklaarde goederen terug. Het werd geen succes. De volksdichters waren er onmiddellijk bij om het belachelijk te maken.

*Met twee roo wanghen moet ghy gaen
Voor alle Menschen beschaemt staan,
Want so seyt elck Papist:
U gheloof ghy verloochent saem
Tfy fy u Pardonnist.
Een geus die acht met reden waer
Een Pardonnist voor een Verraer,
So is u eer verguist,
Om Mammon draechdy schouden [schulden] swaer,
Tfy fy u Pardonnist.*

Zo'n volksliedje toont meer dan een lang betoog hoe de stemming was. In 1571 besloot Alva tot invordering van de gehate tiende penning.² Wanneer men voorts bedenkt dat op Allerheiligen 1570 een zware overstroming, een ware ramp, het land teisterde, in 1571 de pest overal woedde en de winter van 1571-1572 ongewoon hard was, kan men zich indenken hoe in het voorjaar van 1572 de situatie in de Nederlanden was. Half maart vermeldde Morillon, vicaris-generaal van het bisdom Mechelen, dat er in Brussel tussen de acht- en tienduizend werklozen van de steun afhankelijk waren. In Gent vonden de inwoners op 16 maart 1572 pamfletten op straat met een spotdicht. Daarin werd via een parodie op het 'Onze Vader' Alva als volgt gehoord:

*Helse duvel, die tot Brussel zijt,
uwen naam ende faam zij vermaledijdt,
uw rijk verga zonder respijt,
want 't heeft geduurd te langen tijd.
Uwen willen en zal niet gewerden
noch in de hemel noch op erden.*

*Gij beneemt ons heden ons dagelijks brood,
 Wijf ende kinderen hebben 't groten nood.
 Gij en vergeeft niemand zijn schuld,
 want gij met haat en nijd zijt vervuld.
 Gij en laat niemand ongetempereerd,
 allen die landen die gij perturbeert.*

*O, hemelse Vader, die in den hemel zijt,
 maakt ons dezen helsen duvel kwijt,
 met zijnen bloedigen valsen raad,
 daar hij mede handelt alle kwaad,
 ende zijn Spaans krijgsvolk allegaar,
 't Welk leeft of zij des duvels waar.*

In het voorjaar van 1572 lag Alva in Brussel overhoop met de winkeliers, die liever hun zaken gesloten hielden dan ze voor het publiek te openen en de gehate omzetbelasting te betalen. Op zichzelf was de tiende penning geen zwaardere belasting dan de heffingen die de Nederlanders eerder hadden moeten opbrengen. Maar ze werd de exponent van een verfoeid regime,³ en al zwoer Alva dat hij de onwillige zakenlieden aan hun eigen winkeldeuren zou opknopen, het baatte hem niet. De zaken bleven dicht. In januari 1572 meldde de graaf Van den Bergh aan Oranje, zijn zwager, dat nu zelfs bisschoppen en priesters zich schaarden bij het verzet. De toestand was zo 'dat ieder verlangt, dat het God moge behagen dat de Prins van Oranje komt ingrijpen' al was het slechts 'met de helft van de macht van het verleden'.⁴

Drie maanden van het jaar 1572 verstreken in rampspoed. Toen nam de geschiedenis een keer door de inneming van Den Briel. Het is merkwaardig dat wij voor onze kennis daarvan slechts aangewezen zijn op oude geschiedschrijvers als Bor en Hooft, die hun gegevens vooral geput hebben uit mondelinge overlevering. Vast staat dat de geuzenvloot om twee uur 's middags voor Den Briel ankerde. Ze was 26 schepen sterk. De ani i-Spaanse veerman Coppelstock ging aan boord en trof daar jonkheer 'Treslong, de zoon var; een vroegere baljuw van Den Briel. Gewapend met diens zegelring als credentie ging hij terug naar de stad en eiste deze van Ic haastig bij elkaar geroepen vroedschap op voor de geuzen en de Prins. 'I 'oen het beraad niet vlotte, forceerden enkele geuzenkapiteins de poorten en bezetten de stad. Lumey wilde de stad de volgende dag verlaten maar de andere kapiteins - Hooft noemt hun namen: Treslong, Bartholt Entes, De Rijk en Dirk Duivel - verzetten zich en wisten Lumey te bewegen te blijven. 'Nu men den voet aan den drempel had', betoogden de geuzenkapiteins volgens Hooft, mocht men de stad niet prijsgeven.⁵

De inneming van Den Briel werkte als een schok. Al op 6 april nam ook Vlissingen een geuzenbezetting in, en zo waren twee belangrijke bruggehoofden op de Hollandse kust gevestigd.

Er volgden spannende maanden. Als een vloedgolf ging de opstand over Holland en Zeeland. Prof. Geyl wil in zijn geschriften over deze gebeurtenissen niet zonder meer spreken van een opstand. Hij schreef in 1955 dat het 'karakter van verovering door de Watergeuzen aan de gebeurtenissen in Holland en Zeeland in 1572 minstens zozeer eigen was als dat van volksopstand'.⁶

Toch blijkt uit de bronnen van de eerste tijd wel degelijk dat de bevolking zélf aan de opstand deel nam. Het is de moeite waard op dit punt Pieter Bor te raadplegen, die als één van de eerste geschiedschrijvers nog vlak bij de opstand stond: hij werd geboren

in 1559. Bor laat zien dat er een voortdurende wisselwerking was tussen de geuzen op de schepen en de bevolking in de steden. Vlissingen kreeg direct na 6 april versterkingen uit Den Briel: het waren volgens Bor burgers uit Rotterdam, Delft en Den Haag. In Enkhuizen dreigde de komst van een Spaans garnizoen. Toen de burgers daar lucht van kregen, zonden zij boden naar Sonoy die met de geuzenvloot voor het Vlie lag. Uit Den Briel kwamen geuzenkapiteins als Cabeljauw, Ruichaver en Robol naar Enkhuizen. Hun was zo'n karwei wel toevertrouwd. Al op 28 mei was er een nieuwe magistraat die de Koning van Spanje, de Prins van Oranje en de stad Enkhuizen gehou en getrou' beloofde en die tegelijk zwoer de hertog van Alva met zijn aanhang, mitsgaders de tiende en de twintigste penning te weerstaan evenals de tirannieke Inquisitie. In deze eed lag de inzet uit die eerste jaren al besloten: de strijd ging niet tegen de koning maar tegen zijn boze dienaren. Zomer 1572 volgden de grote Hollandse steden. Toen Lodewijk van Nassau op 24 mei Bergen in het Zuiden vanuit Frankrijk had ingenomen was er geen houden meer aan. Het eerst was Gouda aan de beurt. Daar droegen op 5 juni drie jonge mannen bij een optocht ter gelegenheid van Sacramentsdag - één soort carnaval - op hun wapenschilden afbeeldingen van de Prins van Oranje die Alva overwonnen ter aarde hield. Op 19 juni verraste jonker Adriaan van Swieten met een paar waaghalzen het naburige Oudewater. Daarop kwam de 'ondergrondse' in Gouda in actie. Bor geeft een briefje weer dat de Goudse burger Herman van der Sterre aan de munter Aertss in Oudewater schreef. Dat typeert de situatie:

'Weet Syvert Aertss dat hier alle dingen gereet is, en wilt u morgen vroeg de klok vier uren voor de Cleywegs poort voegen, want soude falgeren [falen] so zijnse al op een vleysbank, niet meer dan blijft gesont. '7

Van Swieten stond op 21 juni 's morgens vroeg met 60 soldaten en burgers voor de poort van Gouda. Zijn handlangers binnen de poort overmeesterden de wacht en Van Swieten trok de stad binnen. Eén van Van Swietens mannen galoppeerde op zijn eentje te paard door de stad en intimideerde ieder die de straat op wilde gaan. Op het stadhuis werd intussen de overgave geregeld. Bor vertelt hierbij de bekende anekdote van de burgemeester die het huis van een weduwe binnenvluchtte en haar vroeg of zij hem wilde verbergen. Zij sloot hem in een kast en zei: burgemeester, daar is mijn man zo vaak in verborgen geweest 'als gij en andere hem quamen soeken', daar bent u veilig!⁰ Op 25 juni zwoer ook de magistraat van Gouda trouw aan de Prins, al duurde het nog maanden voor de toestand daar was geconsolideerd.

Bijna gelijktijdig ging Dordrecht over. Na de val van Gouda kwamen op 23 juni tien geuzenschepen voor de stad. In de nacht daarop namen de schutters vanuit de stad contact op met de mannen op de vloot. De oud- raad van de stad kwam de volgende dag in een dramatische zitting bijeen. De oud-schepen Adriaan van Blijenburg toonde de raad een brief van Oranje. Tijdens het tumult dat toen ontstond, sloop hij met Muys van Holy, een medestander, naar buiten en liet zich naar de vloot roeien. De raad capituleerde op 25 juni, waarop 200 geuzensoldaten de stad binnentrokken.

In Leiden spande het ook. Daar had de magistraat op 8 mei afgekondigd dat de bevolking geen steun aan de geuzen verlenen mocht. Op 21 juni volgde een nieuwe afkondiging dat de burgers de koning en Alva trouw moesten blijven. Op 23 juni vertoonden zich de eerste teruggekeerde ballingen gewapend op straat. Van Swieten woonde in de buurt van Leiden en onderhield contact met Pauwel Buys, de stadspensionaris en met Meeuws Havick, een wachtmeester van de schutterij.⁹

Een stuk in het Leids archief toont aan dat ook Pieter Adriaansz. van der Werff -

bekend uit het beleg - van buiten de stad contact onderhield met de regenten Jan Paedtszoon Cornelis, Huig van Alkemade en Willem Jan Reijerszoon. Er kwam een overeenkomst tot stand die de Prins op 14 juni Van der Werff ter hand had gesteld. Volgens dit verdrag zwoer de overheid van Leiden de eed van trouw aan de Koning van Spanje en aan de Prins van Oranje. Belangrijk is tevens dat aan de Gereformeerde gemeente 'de principale kercke' werd afgestaan 'om aldair godts woordt met de exercitie vande Gereformeerde Religie te oeffenen ende dat die een den anderen niet en zal mis seggen'.

In dit Leidse stuk is ook een vijfde artikel opgenomen waarin de magistraat op zich nam 'dat die overheyt staetswyse met die Eedelen ende andere steden die zy des toebetrouwen, vergaderen zullen, om zyne Excellentie [de Prins!] te versegelen ende verseckeren metten eersten een merckelycke somme gelts nae haer vermogen'.¹⁰

Dit belangrijke verdrag werd op 2 juli ondertekend. Het laat zien dat Oranje er toen al op bedacht was dat een nieuw staatsbestel moest ontworpen worden, waarin de steden die in opstand waren met elkaar 'staetswyse', dat is als door de steden gedeputeerde Staten, zouden vergaderen. Dat gebeurde op 19 juli te Dordrecht.

Uit deze gang van zaken blijkt dat er in het eerste uur tweeërlei actie was. Van buitenaf namen de geuzen contact op met hun medestanders binnen de steden. En van binnenuit ondersteunden die de pogingen de stad aan de kant van de Prins te brengen. Het is beslist onjuist om, zoals Geyl, de acties van de watergeuzen uit te spelen tegen een bevolking die zij tot opstand zouden hebben gedwongen. Bovendien: de geuzen werden gerekruteerd uit alle lagen van de bevolking, van edellieden en regentenzonen tot eenvoudige vissers. Het waren Nederlanders die zich met de wapenen in de vuist verzetten tegen de tirannie van het Spaanse bewind en die 'de verbinding vormden tussen het verzet van 1566 en dat van 1572 en volgende jaren'.

In de watergeuzen 'konden verschillende aspecten van het verzet samengebundeld en geradicaliseerd worden. Militant calvinisme en negatief antipapisme vulden elkaar aan; geruïneerde edelen en werkloze paupers vonden elkaar... Oranje en Lodewijk van Nassau werden als leiders geaccepteerd en verbonden hun eer en goede naam aan de vrijbuiters'.¹¹ De watergeuzen waren al sinds het einde van de jaren zestig in opstand en de steden in Holland en Zeeland kwamen voor een deel in opstand. Op de duur verdwenen de geuzen in het geconsolideerde staatsbestel met zijn eigen zeemacht. Maar toen dat in de vuurproef kwam tijdens het beleg en ontzet van Leiden hebben zij nog één keer getoond dat zij liever Turks waren dan Paaps.

Intussen bleef het een spannende zomer. Heel de bevolking wist zich bij de gebeurtenissen betrokken. Boeiend zijn de brieven die uit deze tijd bewaard gebleven zijn. Groen heeft er verscheidene in zijn 'Archives' gepubliceerd. Oranje begreep dat na de onverwachte inneming van Den Briel zijn uur gekomen was. In brieven aan hem en zijn broers lezen we dat er zich voor velen opeens perspectieven openden die een paar maanden tevoren nog ondenkbaar waren. Vol verachting zijn Oranjes correspondenten voor hen die niet mee durfden te doen. Zo schreef een onbekende uit Mechelen, het arsenaal van Alva's artillerie: 'Die heeren van Machelen syn nu by den Duck [Alva] ende verzekeren hem die stad te leveren als 't hem belieft, beloven hem gheen gueuz inne te laten.' En even later: 'Die van Mechelen laten den Duck syn poeder ende gheschuet volghen dagelix.' Hoe zou het aflopen? Dezelfde onbekende schreef in juni aan Lodewijk van Nassau: 'Wy hebben den xvi briven ontvangen hou dat de Prince den xx tot Colon [Keulen] soude veesen... ende elck hem haeste... Want U vianden haesten haer zeere'.¹²

Een ander schreef aan Lodewijk van Nassau: 'De Hertog is zeer verbaasd en zegt

verraden te zijn, dat de steden zo in opstand komen; men zegt, dat de lieden van de Prins voor Nijmegen staan.¹³ Het land gonsde van de geruchten.

Oranje en de eerste vrije Statenvergadering

En Oranje? Hij was door de inneming van Den Briel overvallen en vond dat het niet aan ging hem 'daervan voirdersant geen wetenschap ende vollen berichte te laten doene'.¹⁴ Toch zag hij dat zich hier een politieke mogelijkheid van de eerste orde voordeed, vooral toen Lodewijk van Nassau Bergen in het Zuiden met een groep Hugonoten had verrast. Dat maakte de situatie voor de Brusselse regering kritiek. Alva begreep onmiddellijk dat het gevaar vanuit het Zuiden het meest dreigend was. Hij schreef aan Bossu, die in de plaats van Oranje benoemd was tot stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, een kort maar veelzeggend briefje: Hierbij deel ik u mede dat ik, om dringende redenen, besloten heb alle Spaanse troepen uit Holland terug te trekken.¹⁵ Daarmee bracht hij Bossu, die op dat moment de toestand meester dacht te kunnen blijven, tot wanhoop. Bovendien viel kort na de val van Bergen een leger onder graaf Van den Bergh vanuit Duitsland midden-Nederland binnen en bezette Zutphen. Zodoende vielen Overijssel, Drenthe en een groot deel van Friesland in handen van de opstandelingen. De maanden juni en juli brachten hoop. De Prins had zélf, vooral met financiële hulp van zijn broer Jan, een leger in Duitsland op de been gebracht om daarmee het Zuiden binnen te trekken, zijn broer Lodewijk te hulp te komen en de Zuidelijke gewesten in opstand te brengen.

Oranje is in zijn brieven zelden emotioneel. Maar in zijn brief van 7 juli, vlak vóór hij met een leger van 15.000 man uit Duitsland opbrak, klinkt zijn opwinding duidelijk door. 'Ik heb niet willen nalaten u te berichten het goede succes dat van de ene dag op de andere het God behaagde ons te geven, nu Hij voor het heden het grootste deel van de steden van Holland in onze handen gegeven heeft.' Oranje somde die steden op: Dordrecht, Haarlem, Tergouw (Gouda), Leiden, Gorcum en het slot Loevestein. Een P.S. meldde nog haastig dat ook Schoonhoven meedeed. In diezelfde julimaand schreef hij Lodewijk: 'Bijna heel Holland heeft onze zijde gekozen' én de zaken staan zo goed, 'dat men hopen mag, dat de goede God, Die dit alles begonnen heeft, Zijn werk ten einde toe volvoeren zal'.¹⁶

Hoe belangrijk zijn militaire activiteit in deze maanden was, hij was ook een vooruitziend politicus. Hij begreep dat de opstand stuur nodig had. Begin juli zond hij zijn vriend en medewerker Marnix van St. Aldegonde naar Holland met de instructie zo snel mogelijk een Statenvergadering samen te roepen. Hij deed daarbij de suggestie dat Gouda daarvoor het initiatief zou nemen. Gouda delegeerde dit aan Dordrecht, de oudste stad van Holland. Formeel deugde er allemaal niets van. De landsadvocaat van Holland, Van den Eynde, die als taak had de 'clagvaarten', de vergaderingen van de Staten bijeen te roepen, was in 1570 in Brussel in gevangenschap overleden. De stadhouder Bossu, die ook gerechtigd was zo'n vergadering bijeen te roepen, stond aan de Spaanse kant. Alva zélf had op 24 juni de voornaamste steden in Holland per brief aangespoord op 15 juli in Den Haag bijeen te komen. Dit initiatief keerde zich nu tegen hem. De Dordtse pensionaris Cornet, die Van den Eynde tijdelijk verving, was koningsgezind en op de dag van de omwenteling gevangen gezet. In zijn plaats trad Jacob Hallinx Pouwelszoon op, één van de secretarissen van de stad. Hij tekende alle stukken.

Al aarzelde Dordrecht even met de convocatie, het tastte tenslotte dóór en verrichtte daarmee een moedige daad. De stadhouder van de koning, Bossu, stond met zijn troepen in het hart van het land. Amsterdam, Hollands machtigste stad, was nog in

handen van de koningsgezinden. In Rotterdam en Schiedam lag het tercio Lombardije, één van Alva's geduchtste regimenten. Zelfs Delft werd nog vanuit Delfshaven door de Spanjaarden bedwongen. En toch reisden uit de steden die zich voor de Prins verklaard hadden, de burgemeesters en vroedschapsleden naar Dordrecht. Ze kwamen uit het Noorderkwartier, uit Enkhuizen, Medemblik en Hoorn, uit het hart van Holland, uit Leiden, Gouda en Gorcum, in totaal uit twaalf steden, te land en te water naar Dordrecht waar zij tegen 15 juli waren geconvoceerd. Reismoeilijkheden in het gevechtsgebied hielden de deelnemers op. Pas op 19 juli kon de vergadering in het refter van het Augustijnenklooster te Dordrecht beginnen.

Zo zaten ze daar bijeen, de afgevaardigden van de Hollandse steden. Nog maar enkele maanden geleden hadden ze zich mokkend gevoegd onder de druk van de tiran. Ze hadden nu de handschoenen opgenomen tegen de sterkste macht van hun tijd. Ze zaten daar bijeen, krachtens eeuwenoude rechten en vrijheden afgevaardigd naar de Statenvergadering, om daar gezamenlijk te overleggen over hun naaste toekomst. Nu nog een verzameling afgevaardigden van een stel rebellerende steden, maar ze stonden op de drempel van een nieuwe tijd.

Het verloop van de vergadering was hoogst interessant. Al op die 19e juli compareerde Marnix ter vergadering. Om hen heen woedde de krijg langs Hollands waterwegen en steden. In het Zuiden wisten zij het leger van Alva. Achter hen lagen jaren van vervolging, druk en verbittering. Een weg terug was er niet. Er was één man, die zich met hun zaak had vereenzelvigd. Die was met een leger op weg om hen te helpen. In Marnix stond zijn afgevaardigde in levenden lijve voor hen.

Vóór Marnix zijn instructie met hen ging bespreken, hield hij een politieke rede. Jacob Hallinx Pouwelszoon heeft ons die uitvoerig verslagen. Met zijn dertigen gen spitsten ze hun oren. Marnix herinnerde zijn 'Eedele, eersame, discrete, goetgunstige L. [Lieve] Heeren ende vrienden!' aan wat de laatste maanden was voorgevallen. Zij hadden zélf verklaard 'goet ende bloet' te willen inzetten tot verlossing van het vaderland uit de gruwelijke tirannie der Spaanse 'knechten'. Hij bracht in herinnering hoe Oranje 'drye jaeren herwaerts' (in 1568) met grote kosten een leger bijeen had gebracht en in 't land was gevallen. Het was allemaal misgelopen. Er was geen voldoende samenwerking tussen de steden geweest. Nu de almachtige God de ogen van de ingezetenen geopend had voor wat te doen stond, was de Prins bereid hulp te bieden. Vóór alles moest de Prins met geldelijke middelen bijgestaan. Hierop, eindigde Marnix zijn rede, 'begere ick dat de Heeren haar beraet nemen ende mij haere antwoerde willen verclaren'.

Om te beginnen voteerde de vergadering 100. 000 kronen, niet eens zo veel voor die tijd. Maar het was een begin. De volgende dag nam de vergadering Marnix' instructie in bespreking. Artikel voor artikel nam zij door. Bakhuizen van den Brink heeft gelijk als hij schrijft 'dat de instructie tot in hare bewoordingen toe, grooter stoutheid van plannen laat doorschemeren, dan waartoe de samengeroepen steden zich aanvankelijk lieten bewegen'.¹⁷

Zo gaat het meer met voorstellen die door de zeef van een grote vergadering moeten. Toch werden het belangrijke besluiten. Zo werd Oranje erkend 'voor den generalen gouverneur ende Lieutenant des Conincx over Hollandt, Zeelandt en Westvrieslandt ende 't Sticht van Utrecht'. Ijskoud liet de vergadering er op volgen: 'Alsoe zijne Exc. te voren geweest ende daertoe van de Co. [nincklijke] M.[ajesteit] wettelicke ende behoerlicke gecommiteert geweest, ende ronder dat naerder handt eenige wettelijke ende der costumen ende rechten des Lants gelijcksamige afstellingen ofte

veranderinge zij nagevolcht.' Alsof Oranje in 1568 door de grote ban van Filips IIet van al zijn stadhouderschappen vervallen was verklaard en Bossu in zijn plaats benoemd!

Dit besluit legde de grondslag voor Oranjes positie in de komende jaren. Het gaf hem een eigenaardige politieke bevoegdheid te midden van de opstandige gewesten. Zij benoemden hem thans tot stadhouder van de koning, niet de koning zelf. Zij matigden zich een macht aan die zij niet hadden. Het besluit had consequenties niet alleen voor Oranje maar ook voor de Staten zelf. Aan de andere kant schorste dit besluit Filips in feite in de uitoefening van zijn koningschap. De mannen in Dordrecht kregen niet veel tijd om over het besluit na te denken. Oranje legde het hun voor en zij hadden ja of neen te zeggen. Hij had er goed over nagedacht en er de enige mogelijkheid in gezien de opstand te wettigen. De stadhouder had macht over het leger en de openbare orde. Hij had het recht van gratie en van magistraatsbestelling. Wie hier denkt aan wat Calvijn schreef over het recht van opstand, ontdekt dat dit hier een Nederlandse, aan de bestaande constitutionele toestand aangepaste vorm kreeg. In Oranje erkende men de lagere magistraat die voor de rechten van het volk bij de tirannieke soeverein opkwam. Van nu af was er een krachtige en politiek ervaren hand die de opstand leiding gaf. Omgekeerd: zij waren van nu af op elkaar aangewezen. De kracht van Oranjes bewind in de komende jaren lag in zijn voortdurend raadplegen van de Staten. Hij heeft tot in de laatste onderhandelingen met Filips tijdens de Keulse vredeshandel zich nooit van hen laten scheiden.

Vervolgens deed de vergadering op voorstel van Marnix nog een uitspraak die politiek voor de toekomst van betekenis was. Zij was tenslotte een dagvaart van de Staten van Holland, één gewest van de zeventien Nederlanden waar Filips Heer over was. Zelfs in die benauwde situatie verloren zij de andere gewesten niet uit het oog. Zij verklaarden de Prins te erkennen 'als voernempste [voornaamste] gelidmaet der Generale Staten' en als 'beschermmer ende hooft deszelven lants in afwesen der Co.Mt.'. Met andere woorden: Oranje behield voor hen zijn nationale politieke positie. Hij bleef erkend als het voornaamste lid van de Staten-Generaal en als hoofd van het land zolang de regering van de koning was geschorst. Volgens zijn eed in de Staten-Generaal moest hij de landen van de koning beschermen. Deze uitspraak betekende óók dat de Staten van Holland met de andere gewesten in onderhandeling wilden treden om de Prins in zijn nationale positie te herstellen. Voorlopig kwam daar niet veel van, maar binnen enkele jaren deed de kracht van deze uitspraak zich in alle gewesten gevoelen. 'Philips' soevereiniteitsrechten worden dus ontkend voor zoover hij die niet persoonlijk in het land komt uitoefenen. De Prins is als het ware tweede soeverein', aldus De Vrankrijker. Hij voegt er aan toe: 'De Staten moesten wel regeeren, hoewel dat buiten hun bevoegdheid lag. '18 De nood drong.

Na de financiële en politieke besluiten nam de vergadering de zaak van de religie ter hand, dat was in die tijd een politieke zaak. Inzake de religie werd besloten 'dat gehouden zal worden vrijheyte van der religiën, zoo wel der Gereformeerde als der roemsche religie en dat de geestelijken in haeren staet ende onbecommert blijven zullen'. Wel liet de vergadering er enigszins dreigend op volgen: 'Ten ware zijlieden hem verthoenden vianden ofte hem mishandelden tegen 't gundt voers[eiden] is.' Oranje had steeds voor vrijheid van religie geijverd. Waarom kon in Nederland niet wat wel in het Duitse rijk en in Frankrijk mogelijk was? Dit besluit is niet lang van kracht gebleven. In 1573 namen de Staten van Holland het besluit de publieke uitoefening van de Rooms-katholieke religie te verbieden. Zij deden dat uit politieke

overwegingen. In de strijd op leven en dood werd het niet in het belang van de openbare orde geacht de publieke uitoefening van de religie van de vijand toe te staan. Oranje heeft daar zelf in zijn Apologie later kritiek op geïfend. Hij had het anders gewild.

Als eerste consequentie van de erkenning van Oranje als stadhouder nam de vergadering het besluit Lumey, bevelhebber van de watergeuzen, tot zijn plaatsvervanger te benoemen.

Maandag 21 juli vergaderden de Staten niet. Het werd een spannende dag. Alva trok onverwacht het tercio Lombardije terug naar het Zuiden. Dinsdag, 22 juli, presenteerde Lumey zich ter vergadering en werd als 'bestelde overste over Hollandt' met een instructie van de Prins geaccepteerd. Daarmee was hij tegelijk onder het bewind van Oranje gebracht, die zich het volgend voorjaar van deze woeste en ongezegelijke man, die schandelijk te keer ging tegen de katholieke landgenoten, ontded.

De dag daarop gingen de Staten een stap verder. Zij voteerden nog eens 500.000 karolusguldens voor de troepen van de Prins.

Met horten en stoten gingen de Staten voort. Op vrijdag 25 juli vergaderden zij samen met de vroedschap van Rotterdam dat zich intussen voor de Prins had verklaard. Die onderschreef de Dordtse besluiten. Dat deed zondag 27 juli ook de vroedschap van Delft waar op het stadhuis de laatste zitting van de Staten werd gehouden. De vergadering regelde daar de voortgang van de rechtspraak. Die 'stondt gans stille' constateerden de Staten. Vrijwel het gehele Hof van Holland was naar Utrecht uitgeweken, dat in handen van Bossu was. Dordrecht en Delft werden gedeputeerd om in de vacatures te voorzien. De gevluchte raadsheren kregen drie weken om terug te keren.

In acht dagen tijd had deze eerste Statenvergadering, zoals ze zich op de laatste dag te Delft noemde, orde op zaken gesteld. Oranje en de Staten beloofden elkaar onder ede geen afzonderlijke vrede met de koning te sluiten. Wie kon vermoeden dat het bijna tachtig jaar zou duren voor die vrede kwam?

Bakhuizen van den Brink legt terecht een direct verband tussen de gebeurtenissen van 1566 en 1567 én de besluiten van deze vergadering. Op december 1566 sprak het verbond der consistoriën (kerkeraden) uit dat naar het calvinistische verzetsrecht de Prins van Oranje als 'chefz', hoofd van de opstand kon worden aangemerkt tegen Filips hun soeverein, indien hij beloofde de publieke uitoefening van de Gereformeerde religie te beschermen. Die eerste poging van 1566 was doodgelopen in de bloedige gebeurtenissen van 1568. Nu had die verklaring omtrent het verzetsrecht nieuwe vorm gekregen in de instructie, die Oranje aan Marnix op 13 juli te Aldenkirchen in Opper-Gelder had verstrekt. Had hij hem in overleg met Marnix opgesteld? 'Die instructie,' schrijft Bakhuizen, 'leert ons tevens den helderen blik waarden, welken die groote staatsman in de toekomst wierp.'¹⁹

In de crisis

De fortuin kan in korte tijd keren. Daar getuigt ook 1572, het jaar van de opstand, van. Terwijl in het hart van de zomer de situatie bijzonder gunstig leek, keerde in de herfst de oorlogskans. De Bartholomeüsnacht, 24 augustus 1572 te Parijs, wijzigde de situatie met één slag. Hulp voor Lodewijk van Nassau te Bergen was uitgesloten nu Koning Karel ix de Hugenootse adel, onder wie Gaspar de Coligny, die Oranjes politiek steunde, had laten uitmoorden. Alva liet zijn kanonnen rond Bergen saluutschoten vuren toen hij het bericht van de moordpartij ontving. Bergen viel op 19 september. Lodewijk van Nassau bedong een eervolle aftocht.

De zaken keerden zich nu snel ten ongunste. We beschikken over een brief van Willem van Oranje zélf, geschreven op 21 september aan Jan van Nassau. Hij meldde zijn broer dat de veldtocht in het Zuiden tot nu toe gunstig was verlopen. Mechelen, Dendermonde en Oudenaarde, belangrijke steden rond het regeringscentrum Brussel, waren in zijn handen gevallen. Hij was tot diep in Vlaanderen doorgedrongen en het zag er naar uit dat heel dit gewest 'onze kant zal kiezen'. De Prins schreef de brief vanuit Mechelen, vlak bij Brussel. Intussen had Romero op 11 september hem al een nederlaag toegebracht. Oranje begreep dat de zaken fout liepen. Vandaar dat hij in zijn brief vervolgde - het is zijn min of meer laconieke manier van schrijven - : 'Thans verzoek ik u ook te overwegen hoe van de andere kant de boosaardigheid der mensen deze grote genade Gods tracht te veranderen en te vernietigen', waarop hij vervolgde: 'Indien dit er niet tussen gekomen ware, naar de mens gesproken, zouden wij meester zijn van de hertog van Alva en zou hij voor ons gecapituleerd hebben.'²⁰ Drie dagen later schreef hij vanuit het kamp te Geel opnieuw aan Graaf Jan: 'God wille alles nog keren tot de ere Zijns Naams.' Hij had besloten naar het Noorden te gaan: 'Nu ben ik besloten, met Gods genade, mij in Holland en Zeeland te gaan ophouden en daar af te wachten, wat het Hem behaagt te doen.'²¹

Alva was vast besloten in één veldtocht het Noorden tot onderwerping te brengen nu de opstand in het Zuiden was mislukt. Zijn wraak was ontzettend. Op 10 oktober werd Mechelen ingenomen en uitgemoord. Op 18 oktober marcheerde het koninklijke leger onder bevelhebberschap van Don Frederiko, Alva's zoon, vanuit Maastricht noordwaarts. Op 12 november nam het Zutphen in en op 1 december Naarden. Hooft geeft een levendig beeld van de Spaanse furie in die stad. 'Stokoude luiden, van tachtig, van honderd jaren, ter gekochte kost gaande, de zieken, armen en afgeleefden, onderhouden in de gasthuizen, moesten gelijke grimmigheid uitstaan.'²² Op 1 december sloeg Don Frederiko het beleg voor Haarlem en sneed daarmee het gebied van de opstand in tweeën. Het jaar 1572 eindigde voor de Hollanders en de Zeeuwen zoals het begonnen was: in tirannie, bloed en tranen.

Oranje? Hij was nu negenendertig jaar. Zijn politieke en militaire positie had een dieptepunt bereikt. Van het Zuiden viel niets te verwachten. Het was nauwelijks in beweging gekomen toen hij er met zijn leger binnen trok. In het Noorden stond het Spaanse leger voor Haarlem. Amsterdam deed niet met de opstand mee. Een handjevol steden in Noord- en Zuid-Holland hield vol. Oranje begreep dat hij met dat laatste bastion stond en viel. Zijn uithoudingsvermogen, dat hem heel zijn leven niet in de steek liet, kwam hem nu te pas. Via Roermond, Wezel en Emmerik reed hij vanuit het Zuiden naar Zutphen dat nog in handen van Van den Bergh was. Van daar kon hij al niet meer regelrecht naar Zwolle rijden. De vijandelijke troepen waren doorgestoten tot aan de IJssel. Daarom trok hij over Goor naar Coevorden waar hij op 14 oktober te middernacht aankwam. In één ruk ging het vandaar over Meppel en Hasselt naar Zwolle. In het stadsarchief is geen spoor van zijn verblijf aldaar te vinden.²³ Hij is er zonder twijfel geweest, want op 18 oktober schreef hij uit Zwolle een brief aan zijn broer Jan. 'Sinds Mechelen zich overgaf aan de Spanjaarden,' berichtte hij, 'die de stad wel drie of vier dagen lang hebben uitgeplunderd, zijn de garnizoenen van de andere steden zo ontzet geworden, dat de een na de ander de plaatsen, die hun waren toegewezen, verlieten.' Hij had geprobeerd in Zutphen orde op zaken te stellen, maar dat was niet gelukt.

Nu volgt in de brief de passage die beroemd werd: 'Besloten zijnde naar Holland en Zeeland te vertrekken om de zaken daar ter hand te nemen, voorzover dat mogelijk zal zijn, heb ik besloten daar mijn graf te maken [de faire illecq ma sépulture].'²⁴

Van Zwolle reed de Prins naar Kampen. 'Thans,' aldus Hooft, 'gaf Zijne Doorluchtigheid zich op reize naar Hollandt, en kwam, den twintigsten van Wijnmaand [oktober], tot Kampen; werwaarts die van Enkhuyzen enige galeien, om haar te halen, overveirdigen. '25 Van Enkhuyzen reisde Oranje naar Haarlem, waar de Staten van Holland in vergadering bijeen kwamen.²⁶ De situatie was wél veranderd sinds juli in Dordrecht. Nu hadden ze Oranje in hun midden: ze wisten zich met hem lotsgerneen. Hij sprak ze toe en wist hen zó te bezielen dat zij als één man verklaarden, aldus Bor, 'met hem alles te avonturen datse ter werelt hadden'. Dat was wel nodig, want velen, schreef Arent van Dorp in een particuliere correspondentie, schenen toen 'Zijne Excellentie te schuwen peysende omme hen zelve in 't perticulier te salveren'. Alleen 'de schandelijke moort, geperpetreert over die van Naerden' had bij de Hollanders een wanhopige moed bewerkt.²⁷ Dat bleek tijdens het beleg van Haarlem.

Van Haarlem trok de Prins naar Delft, waar hij half november aankwam. Daar nam hij zijn intrek in het St. Aagtenklooster, later het Prinsenhof genoemd. Van daaruit nam hij het bestuur over de in opstand gekomen gebieden op zich. Hij stuurde Marnix naar Haarlem, waar de stadsregering een zwakke houding aannam. Deze verzetste er in de naam van Oranje de wet en maakte de stad gereed voor het beleg dat op 1 december om de stad werd geslagen. Precies op tijd was de Prins in Holland gearriveerd. Bor zegt er van: 'Voorwaer de komste van den Prince was in dese tyd seer noodsakelyken voor de Gereformeerde... maer met de komste van den Prince waren de flauhertige nu so gemoet datse niet meer op de perykelen en dachten. '28

De opstand was niet bedwongen. Ze moest nog wel de vuurproef doorstaan. Maar dat kwam in de komende maanden met het beleg van Haarlem, en vooral met dat van Leiden.

Hoofdstuk 3

De vuurproef

Het beleg van Haarlem.

Requesens stadhouder

De meeste vaderlandse geschiedboeken behandelen het beleg en het ontzet van Leiden in 1574 als een wel belangrijk maar niet beslissend gebeuren in het begin van de opstand. Het accent valt bij de meeste historici op het jaar 1572 en daarna op de Pacificatie van Gent in 1576. Maar wie Leidens beleg en ontzet van nabij beziet, komt tot de conclusie dat de opstand in die zomer van 1574 de vuurproef doorstond. Dat gold zowel voor Oranje en de Staten van Holland als voor de Leidse bevolking.

Maar vóór we tot het beleg van Leiden komen, schetsen we eerst de achtergrond in 1573. Het grootste deel van dát jaar ging heen met het beleg van Haarlem van 11 december 1572 tot 4 juli 1573. Alle pogingen tot ontzet van deze strategisch zo belangrijke stad faalden. Don Frederiko sloot de ring om Haarlem steeds nauwer. Op de duur was de stad niet meer over het Haarlemmermeer te bereiken. Toch was het lange volhouden van garnizoen en burgerij van grote betekenis. Tot nu toe had het Spaanse leger zijn doel steeds in snel tempo bereikt. Amsterdam was aan de kant van de koning gebleven. Nu moest de verovering van Haarlem Holland, het voornaamste gewest in opstand, door midden snijden. Alva's leger kon dan doorstoten naar Noord of Zuid. Maar Haarlem hield stand en van verder oprukken kwam voorlopig niets. De stad kostte, ook door ziekte, het Spaanse leger duizenden doden en bovendien miljoenen ducaten. Parker, een hedendaags Engels historicus, vat de betekenis van Haarlems volhouden als volgt samen: het beleg van Haarlem beroofde Filips II van de enige werkelijke kans de opstand in de Nederlanden met één slag neer te slaan. 1

Bovendien pakte ondanks de uiteindelijke val van Haarlem het najaar van 1573 voor de opstand beter uit. Op 10 oktober verloor Alva's vloot de slag op de Zuiderzee. De kans om vanuit Amsterdam de Hollandse Zuiderzeesteden als Enkhuizen en Hoorn te bemachtigen werd daardoor verijdeld. Admiraal Bossu viel in handen van de geuzen en werd een waardevol gijzelaar. De aanslag op Alkmaar vanuit Haarlem mislukte. Het beleg om die stad werd 8 oktober opgebroken.

Oranje bleef bij dit alles de motor van de opstand. Hij ontwikkelde in die jaren grote activiteit. Op 12 september schreef hij een 'Sendtbrief naar de Staten van de overige gewesten. Hij wist hoe zwaar de hand van Alva op de rest van het land drukte. De zaak van de opstand vond in deze missive een krachtige verdediging. De brief werd in het Duits en het Frans vertaald en diende zo de propaganda in het buitenland.² Oranje was door zijn afkomst en door zijn politieke loopbaan internationaal georiënteerd. Hij verzuimde niet de Duitse vorsten, het Franse hof en koningin Elisabeth voor zijn zaak te interesseren. Engeland stond aan de kant van het internationaal protestantisme maar er was een sterke Roomse minderheid. Filips ti wroette er voortdurend met geheime agenten om het land rijp te maken voor een invasie van buiten af. Elisabeth wist dat en hoewel het tot de tijd van Leicester duurde vóór zij officieel de strijd van de Nederlanden steunde, heeft ze vanaf het overgaan van Vlissingen indirect steun verleend met geld en troepen.³ Frankrijk had in de Hugenoten een grote protestantse minderheid en voelde zich door Spanje bedreigd. Oranje realiseerde zich dat zijn taai volhouden aan de noordwestrand van het grote Spaanse rijk op zijn minst met sympathie door de

andere Europese mogendheden werd gadegeslagen. Zijn diplomatie was er voortdurend op uit die sympathie om te zetten in concrete militaire steun.⁴ Zonder die indirecte steun uit Engeland en Frankrijk had Oranje zich niet staande kunnen houden.

Het drong in Madrid door dat Alva's missie zeker op korte termijn niet bereikte wat Filips zich had voorgesteld. Zijn hardvochtigheid en meedogenloos optreden na het innemen van Haarlem riepen kritiek op. Granvelle, thans onderkoning van Napels, schreef aan Don Juan: 'Laat de hertog niet vergeten dat zij [de Hollanders] zullen vechten, totdat zij van de honger zullen omkomen.'⁵

In januari 1573 schreef Filips een brief naar Don Luis Requesens, gouverneur van Lombardije, waarin hij meedeelde van plan te zijn hem in de plaats van Alva tot landvoogd van de Nederlanden te benoemen. De bedoeling was een meer tot compromissen geneigde politiek te voeren, al moest hij aan twee punten onverbidde vasthouden: geen herstel van de privileges en geen vrijheid van religie. Het duurde nog tot 29 november 1573 voor Requesens te Brussel zijn ambt aanvaardde. De onderdrukking van de opstand kostte Filips ondertussen schatten. Bovendien voerde hij tegelijk oorlog met de Turken.

Er zijn vermoedens dat Oranje contacten met hen onderhield en dat hun plannen op elkaar waren afgestemd. De oorlog in het Middellandse Zeegebied kostte Filips in 1573 fl. 1.102.000 en in de Nederlanden fl. 1.813.000. Het jaar 1574 vroeg nog meer: in het Middellandse Zeegebied fl. 1.252.000 en in de Nederlanden fl. 3.737.000! De schatten van de nieuwe wereld en van Castilië vloeiden in deze krijgsondernemingen weg en brachten Spanje dicht bij het bankroet.⁶

Filips zette door. Toen een speciale commissie de 'excessen' van Alva in de Nederlanden na diens terugkeer naar Spanje had onderzocht, weigerde hij de hertog te straffen. Na het succes van Oranje in Noord-Holland volgde dat in Zeeland. Op 29 januari versloegen de Nassause vlootstrijdkrachten een Spaanse vloot bij Reimerswaal. Dat bezegelde het lot van Middelburg, dat vanaf het overgaan van Vlissingen en Veere door de geuzentroepen werd belegerd.

Op 19 februari 1574 capituleerde Mondragon die de stad taai had verdedigd. De strijd in Zeeland in die eerste jaren was niet spectaculair, wel belangrijk. Het verschaft de Prins een basis van waaruit hij zijn vlootstrijdkrachten kon inzetten. Zij blokkeerden bovendien Antwerpen, zodat voorraden en troepen voor het Spaanse leger over de lange landweg vanuit Italië moesten worden aangevoerd. Het jaar 1574 leek nog fortuinlijker te worden toen Lodewijk van Nassau in Duitsland opnieuw een leger op de been bracht, geholpen door keurvorst Frederik van de Palts. Het Graafschap Nassau, dat graaf Jan bestuurde, en de Palts waren Oranjes bondgenoten aan de Middenrijn. Zij hebben de zaak van de opstand herhaaldelijk gesteund.

Na de val van Middelburg stelde Oranje bestuurlijk orde op zaken in Zeeland. Vlissingen en Veere kregen een stem in de Staten. Oranje werd als markies van Veere Eerste Edele en kreeg zodoende ook in Zeeland een stevige vinger in de pap. Door zijn stadhouderschap over beide gewesten ontstond er een soort personele unie tussen Holland en Zeeland, die in 1576 constitutionele vorm kreeg.

De expeditie van Lodewijk liep op niets uit. Op 14 april werd zijn leger bij Mook in de pan gehakt. Lodewijk (36 jaar oud) en zijn broer Hendrik (24 jaar oud) kwamen er bij om het leven. Bovendien sneuvelde Christoffel van de Palts, een zoon van de keurvorst die meedeed aan de expeditie. Frankrijk had met geld gesteund, de Palts met geld en troepen: het was alles op niets uitgelopen. Een aanbod aan Elisabeth om de soevereiniteit van Zeeland op zich te nemen werd na lang beraad van de hand

gewezen. Oranje met Holland en Zeeland stonden na die verpletterende slag van Mook weer alléén. Het nu volgende beleg en ontzet van Leiden werd de vuurproef voor de opstand.

De eerste maanden van het beleg van Leiden

In de nacht van 25 op 26 mei 1574 voer het ene Spaanse binnenschip na het andere de Oude Rijn op bij Leiderdorp. Jan Fruytiers, schrijver van een eigentijds verhaal over het beleg, zag ze daar de zeilen strijken. Ze voerden troepen en voorraden aan uit Amsterdam. Het was niet de eerste keer dat Leiden werd belegerd. Na de mislukking bij Alkmaar hadden de troepen van Valdez, de Spaanse bevelhebber, Leiden ingesloten. Als het Noordwaarts niet lukte, dan Zuidwaarts! Maar dat eerste beleg haalde niet bij het tweede. Bij het naderen van Lodewijk van Nassau had Requesens, de nieuwe landvoogd, Valdez met zijn leger richting Nijmegen gedirigeerd en zo was er vrij abrupt een eind aan dat eerste beleg gekomen. Na de overwinning bij Mook gordde Requesens zich aan om de opstand in de vierhoek Dordrecht, Gouda, Rotterdam en Leiden neer te slaan. Zeeland en Noord-Holland waren dan geïsoleerd en het was verder een kwestie van tijd. Op dezelfde dag waarop het beleg begon schreef hij Filips dat zijn vijanden zich in Holland als een fort hadden opgesloten.⁸ Mouterij van de Spaanse troepen had hem verhinderd de overwinning bij Mook uit te buiten, maar nu was het zover. Leiden was de toegangspoort tot de Hollandse vierhoek.

Na een hevige schermutseling bij Alphen slaagde Valdez er in de stad aan de Oostkant geheel in te sluiten. Daarna trokken zijn troepen over Voorschoten naar Den Haag. Bij de Geestbrug hield Ruichaver hen nog enige tijd tegen, de geusgezinde inwoners van Den Haag konden zodoende naar Delft uitwijken. Vervolgens trok een Spaans commando onder Don Luis Gaietan het Westland binnen en bezette Maassluis. In een gevecht om de schans bij Vlaardingen sneuvelde Gaietan. In een brief aan Filips prees Valdez hem als een dapper soldaat. Vervolgens liet Requesens zijn vendels uit Haarlem door de duinen oprukken in de richting van Leiden. Onder graaf de Liques, gouverneur van Haarlem, namen zij op 27 mei de schans bij Valkenburg. De Engelse huurtroepen boden nauwelijks tegenstand. Een deel vluchtte naar de stad die hen niet binnen wilde laten vanwege hun lafhartig gedrag. Valdez voerde ze later af naar Engeland. Zo had het Spaanse leger de stad van alle kanten ingesloten. Het telde ongeveer 8000 man Spaanse, Waalse en Duitse soldaten. Later liep dat op tot 10.000 man. Valdez ging methodisch te werk. Hij bouwde zijn fortelinie vooral uit naar het Zuiden. Er liep een eerste linie van Leiderdorp over Lammen, een kwart mijl ten Zuiden van de stad, naar Ter Wadding, een schans dicht bij Valkenburg. Een tweede linie steunde op Leiderdorp, Zoeterwoude en Voorschoten. De derde liep met een wijde boog van Den Haag over Leidschendam naar Zoetermeer en vervolgens over Benthuisen en Hazerswoude naar Alphen. Valdez legde voorposten in Bleiswijk en Hillegersberg. Bijna heel het zuiden van Zuid-Holland werd zodoende oorlogsterrein.

In het noorden sloot een linie van forten van de Dwarswetering over de Quakel naar de Voskuil bij Oegstgeest de stad naar die zijde hermetisch af. Er waren 27 forten en 62 schansen. Tot eind augustus bleven de Spanjaarden aan deze linie werken. De tijd dat men steden innam door muren met zwaar geschut stuk te schieten en ze daarna door de bres te bestormen was voorbij. Het ging er nu om een stad, die men wilde innemen, te blokkeren en hermetisch van de buitenwereld af te sluiten. Uithongering deed de rest.

Wat had Leiden hier tegenover te stellen? Niet veel: er waren vier schuttersvendels en

een vendel vrijbuiters van aanvankelijk 86 man, een soort oorlogsvrijwilligerskorps. Geen huursoldaten maar eigen burgers hebben de stad in die lange maanden van het beleg verdedigd. Daar moet alle nadruk op vallen.

Het bestuur van de stad bestond uit een vroedschap van veertig leden. Zij kozen jaarlijks uit hun midden vier burgemeesters. Tijdens het beleg waren dat Cornelis van Noorden, Cornelis van Zwieten, Jan Halfleiden en Pieter Adriaansz. van der Werff. De eerste drie waren, aldus Fruin, 'al te zeer doordrongen van den lauwen, omzichtigen en zelfzuchtigen geest, die in de hoogere standen niet zeldzaam was'.⁹ De meeste vroedschapsleden waren rijke fabrikanten, wevers en kooplieden.

Alleen Van der Werf was door de opstand omhoog gekomen. Zijn vader, doopsgezind predikant te Haarlem, stierf in 1537 op het schavot. Hij was zelf in 1568 uitgeweken en had van Alva een bannissement gekregen. Zijn goederen waren verbeurd verklaard. Vóór 1572 noemde hij zich Zeemtouwer, daarna Van der Werff naar de plaats waar hij zijn beroep uitoefende. In de jaren tussen 1568 en 1572 zwierf hij rond in de dorpen van het Westland om contributies voor de Prins te innen. Hij was betaalmeester bij de troepen die Haarlem probeerden te ontzetten. Bij de overgave van Leiden aan de watergeuzen in juni 1572 had hij een belangrijke rol gespeeld. Sinds 17 mei 1573 was hij burgemeester. Toch had ook Van der Werff zijn zwakke momenten, zoals later bleek.

Er waren meer mannen die bij de opstand zich hadden geweerd en die nu sleutelposities innamen. De meest imponerende figuur was Dirck van Bronckhorst, gouverneur van de stad namens de Prins. Hij voerde het bevel over militie en justitie. Lumey had hem in 1572 benoemd tot raadsheer in het Hof van Holland, dat toen uiteen viel in een koningsgezind en een staatsgezind deel. Hij stierf tijdens het beleg op een kritiek moment: in september 1572. Fruin noemt hem 'krachtig, onverzettelijk, streng, '10 een Hollandse regent uit het beste hout gesneden.

De stadssecretaris, Jan van Hout, was een kwieke jonge man van eenendertig jaar. Van 1569 tot 1572 had hij zich opgehouden in Oost-Friesland en in de zomer van 1572 was hij naar Leiden teruggekeerd. Hij had het ambt van stadssecretaris al vóór 1569 bekleed en was tegenwoordig bij alle belangrijke beslissingen. Van Hout schreef de brieven naar de Prins, zorgde voor de afkondigingen - daar sprak een moedige geest uit - en notulêerde de vergaderingen van de vroedschap. Dat was op kritieke momenten van belang.

Dan waren er de beide jonkers Van der Does: Jacob en zijn neef Jan. Jacob van der Does was lid van de Raad nevens Zijne Excellentie, een soort kern-kabinet van Oranje. Hij was niet zo jong meer. Zijn geboortjaar is onbekend maar in 1565 had hij al negen kinderen. Hij stierf in 1577. Zijn neef Jan was Heer van Noordwijk en naast Bronckhorst één van de meest markante persoonlijkheden in de top van de verdediging. Hij was nog jong, in 1566 pas negentien jaar. Toen bleef hij nog buiten de troebelen. Als lid van de Ridderschap maakte hij sinds 1572 deel uit van de Staten van Holland. In december 1572 behoorde hij tot een gezantschap van de Prins naar Engeland. Hij had het volle vertrouwen van Oranje en als lid van de Staten nam hij deel aan de vergaderingen van de vroedschap. Hij was universitair gevormd en zijn in het Latijn geschreven oden geven ons meer dan enig ander geschrift inzicht in de emoties en de spanningen van de bevolking tijdens het beleg.

Leiden telde ongeveer 18.000 inwoners. De zwakke stee van de bevolking zat onder de regenten. Verschillenden hadden na de overgang van de stad tot de Prins de wijk genomen naar hun buitenplaatsen en hielden zich tijdens het beleg op in het Spaanse kamp. De bevolking noemde hen 'glip- pers', ze waren voor het moreel van de stad gevaarlijk doordat zij relaties onderhielden met vrienden en familie. Een kort na de

tweede wereldoorlog ingesteld archiefonderzoek (toen uiteraard zeer actueel) wees uit dat vooral het vertrouwen op de overmacht van het Spaanse leger hen tot hun houding bewoog. Ze verklaarden na het beleg ronduit 'dat de beloften van de Spanjaarden waardeloos waren'. Het zou er bij capitulatie voor de stad niet best uitgezien hebben! Opperbevelhebber van het Spaanse leger was Franciscus Valdez; hij behoorde tot de ruggegraat van de bevelvoering over de Spaanse troepen in Nederland. Hij diende in het tertio Lombardije en had onder Alva de rang van Sargento maior. Hij was een ontwikkeld man. Zijn Espeio y Disciplina Militar uit 1571 was een bekend militair handboek. Requesens had hem bevorderd tot de hoge rang van Maestro de Campo. Valdez had veel relaties onder de Nederlandse partijgangers van de koning.

Toen het beleg begon bevond Oranje zich te Dordrecht. We bezitten een brief van Ernst, griffier van het Hof van Holland, op 28 mei 1574 aan dit college geschreven vanuit 'de camer van Zijner Excellentie'. Hij had de Prins de vorige dag horen briesen over de gang van zaken te Leiden toen hij bericht kreeg van het opnieuw geslagen beleg. Oranje zei hardop dat sommigen in Leiden 'heur devoir [plicht] meede wel beeter behoorden gedaen te hebben, denoteerende eenigen mijn Heeren beeter bekent, dan hier dient geseyt'. Ernst zette hun namen liever niet op papier!"

Oranje besepte vanaf het eerste moment wat hier op het spel stond. De opstand doorstond nu haar vuurproef. Uit het buitenland was geen hulp te verwachten na het échec bij Mook. Ontzet voor de stad kon pas langzaam op gang komen. Capitulatie van Leiden betekende de ondergang voor het Zuiden van Holland. Nu kwam het op doorzetten aan. Al in zijn eerste brief schreef Oranje de Leidenaars dat indien zij zich niet tot het uiterste inspanden 'oock tgéheele Landt op dien voet soude verlooren moghen gaen'. Zij moesten daar in Leiden denken aan het exempel van Haarlem. In hun reactie meldden de Leidenaars de Prins dat zij het drie maanden konden volhouden: 'Ende waren oock gheresolueert lieuer den wtersten honghernoot te lijden, dan heurder vijanden slauen te worden.'" De vastbeslotenheid aan beide kanten maakt het beleg en ontzet van Leiden tot een boeiend venster op de opstand. In de vuurproef kwamen de diepste motieven van de strijd naar boven.

Het werden lange dagen en korte nachten die eerste maanden. De burgers liepen hun wachten bij de poorten en op de muren. In de verte zagen ze de Spanjaarden werken aan hun schansen en forten. Hard gevochten is er eigenlijk niet. Wel waren er schermutselingen en uitvallen wanneer de Spanjaarden met hun schanswerk te dicht bij de stad kwamen. Oorlog is een vuil bedrijf. Als er gevochten werd ging het hard tegen hard. Zo is bij bijna alle oude schrijvers het verhaal van Leeuwken te vinden. Hij was een jongen van zestien jaar die samen met een soldaat 'in het gras legghende', blijkbaar bij een poging de vijand te besluipen, gegrepen werd. Zijn naam wijst al op zijn dapper gedrag. De vijand sneed hem neus en oren af en hing hem op aan zijn grote teen in het gezicht van de stad. Toen hij langs dat been probeerde omhoog te kruipen, schoot men hem dood. Op hun beurt grepen de Leidenaars een glipper met de veelzeggende naam Peerken (Pier bij anderen) Quaetgelaet. De man werd gevierendeeld, de vier delen aan de poorten van de stad uitgehangen. Dat de oude schrijvers over het beleg niet fantaseren blijkt uit een stuk in het Leids archief. In dit request verzoekt de conventuaal Jan Arentsz van de Cellebroeders zijn loon voor het in zijn laatste uren bijstaan van twee Duitse soldaten en 'eenen Pieter Cornelisz ende fop, alias quaet gelaet' die binnen Leiden geëxecuteerd werden 'onderwysende die zelve mette Heijlighe Schrifture'. Arentsz vroeg twintig stuivers."

In de nacht van 29 juli deden de vrijbuiters en schutters een uitval op de schans Boschhuizen ten westen van de stad. Een ooggetuigeverslag ervan verscheen in 1574

te Delft. Bronckhorst had voor ieder hoofd van de vijand 24 stuivers uitgelooft. De aanvallers gingen de vijand te lijf met een soort Molotov-cocktail: flessen gevuld met kruit waarin een brandend lont gestoken was. Ook wierpen ze bakstenen waarmee ze de vijand 'massacreerden'. Gevangenen werden niet gemaakt al riepen de Spanjaarden 'misericorde, misericorde'. De schrijver van het vliegend blaadje waarin het verslag was opgenomen, merkte triomfantelijk op dat de Spaanse soldaten nu konden zien wat de Hollandse verzetsmensen, die ze voor wevers en vollers scholden, waard waren. Deze burgers wilden liever 'voor Gods eer ende harer vrijheyt vromelicken vechtende sterven, dan in slavernije onder het onlijdelicke Spaense Jock te leven'. Honderd Spanjaarden en Italianen bleven op het slagveld.

De stadsregering besloot bij het verstrijken van de tijd tot een distributiesysteem. Op 3 juli kwamen commissarissen van de stad bij de schrijver van het 'Dachverhaer', een door een onbekende bijgehouden dagboek, zijn voorraad opnemen. Op de tiende kwamen ze de tarwe 'wthalen ende afmeten'. Ieder kreeg een half pond brood per dag, volgens Fruytiers genoeg voor het ontbijt van een arbeider. Natuurlijk waren er ontduikers van deze verordening. Van een burgemeester van Leiden, Van Noorden, werd later verhaald dat het kussen waarop hij tijdens de vergadering van de vroedschap zat, met meel gevuld bleek. Het begon te lekken!¹⁵

Begin augustus begon de vleesdistributie. Paarden werden op stal gezet om de koeien meer te laten profiteren van het slinkende grasarsenaal onder de muren. Toch lieten de Leidenaars zich niet ontmoedigen. Broeder Wouter Jacobsz, de prior van Stein - wiens dagboek dat hij te Amsterdam bijhield levendig weergeeft hoe men in het Rooms-katholieke kamp de gebeurtenissen observeerde - schrijft op 5 augustus dat zij van Leiden 'broot uyt den stadt boven die stadtmuyre Besteken hadden tot vermetelheyt, als die seggen wilden dat sij noch gheen brootgebreck en hadden'.¹⁶ Al eerder had hij genoteerd dat men te Leiden een bezem boven de muur gestoken had met een vaantje er aan alsof de inwoners wilden zeggen: 'Wij ons wel vermeten om u van ons stadt met eenen besem te verweeren'.¹⁷

Intussen brak begin juli te Leiden de pest uit. De stadsregering liet afkondigen dat deuren en vensters van een pesthuis gesloten dienden te worden vanwege 'deze contagieuse [besmettelijke] ende voortspruytende ziekte'. Bijna de helft van de bevolking, ongeveer 6000 mensen, stierf in de loop van het beleg aan deze vreselijke ziekte.

Ondertussen voerde Valdez een krachtige zenuwenoorlog tegen de stad. Hij liet de glippers brieven schrijven aan hun relaties in de stad om op overgave aan te dringen. Zo schreef Gerrit van Hoogstraten uit Leiderdorp dat Leiden bij overgave een loffelijck pardon' zou genieten. Jan van der Does die het briefje onderschepte antwoordde met een tegenbrief waarop de regel: *Fistula dulce canit, volucrem dum decipit auceps*. In de taal van die tijd: 'Als de Vogelaeer 't Vogelke vry siet vliegen/Fluyt hy seer om 't Vogelke te bedriegen.'

Een generaal 'Pardon' hing in die tijd in de lucht. Op 6 juni kondigde Requesens dat in Brussel af voor allen die zich op door de koning te stellen voorwaarden met het bewind te Brussel wilden verzoenen.

Heer Jan van Matenesse van Wybisma, één van de voornaamste glippers, probeerde Leiden tot dit pardon over te halen. Op 18 juni verscheen een trommelslager voor een poort van Leiden met een brief van Matenesse vanuit het fort De Poel. Hij verklaarde zelf als gijzelaar in de stad te willen komen totdat een gezantschap met de koning had onderhandeld. Hij wees op de ijzeren gordel van schansen die het onmogelijk maakte 'eenighe victualie in de stadt te bringhen'.¹⁸ Douza (Jan van der Does) stuurde hem onmiddellijk terug met zijn bullen en zijn pardon!

Oranje in actie. Leiden in het nauw

Het is opmerkelijk dat Oranje in zijn correspondentie in deze maanden Leiden slechts zijdelings ter sprake bracht. Hij rees in zijn brieven ver uit boven de gebeurtenissen van de dag en hield de grote politieke lijn in 't oog. Hij onderhield voortdurend contacten op Europees niveau: met de Duitse Vorsten, met het Engelse en het Franse hof, zelfs met de Keizer. Hij voerde vanuit zijn Nederlandse bastion Europese politiek. De opstand van Holland en Zeeland was tegelijk zijn oorlog. Hij voerde die met de machtigste monarch van zijn tijd.

Opvallend is ook de religieuze achtergrond in een brief aan Jan van Nassau van 24 juni 1574. Hij schreef daarin dat hij en de Hollanders vastbesloten waren de verdediging van Gods Woord en de vrijheden van het land door te zetten tot de laatste man.¹⁹

Hoezeer de Hollanders en de Zeeuwen zich met zijn oorlog vereenzelvigd hadden, blijkt uit een opmerking van de eerder genoemde Broeder Wouter Jacobsz. Op 10 juli noteerde hij dat hij een missive had gezien die vanuit Leiden aan de Prins was gezonden, waarvan dus afschriften circuleerden. Daarin schreven zij het wel tot Kerstmis vol te zullen houden en te vertrouwen dat de Prins voor ontzet zou zorgen. Jacobsz vervolgt: 'Sij noemden het leger [het Spaanse dus] Den vijant. '29 Dat was voor de prior van Stein als koningsgezinde katholiek onvoorstelbaar.

Het kwam nu aan op maatregelen tot ontzet. Bor typeert de situatie van Oranje in die zomer van 1574 scherp: 'De Prince achtende, dat aen 't verlies van Leiden ook was hangende alle syne reputatie, en ruste niet nacht en dag bedenkende op middelen, van deselve te ontsetten. '21 Oranje viel als militair strateeg niet te onderschatten. In zijn maatregelen voor het ontzet zette hij zijn politiek en zijn militair talent in. Om te beginnen riep hij tegen 1 juni - het beleg was toen nog geen week oud - de Staten van Holland tot een bijzondere dagvaart in Rotterdam bijeen. Ditmaal convoceerde hij niet alleen de gewone deputaties van de vroedschappen maar hij liet ook vier of meer vertegenwoordigers van de schutterijen en burgerijen afvaardigen. Het ging om de inzet van de hele bevolking.

De dagvaart besloot van zoo rijke ingezetenen ieder f 500, - te vragen om zo de door de Prins geëiste f 100.000 goudguldens bijeen te brengen. Dat lukte niet. Daarom hief een volgende vergadering, op 24 juli, nog eens een extra belasting van f 120.000 van de steden. Zij mochten daartoe de goederen van gevluchten en van de glippers verpanden. Deze zware belasting werd in een indrukwekkende resolutie gemotiveerd. 'Indien de vijand als- nu geen wederstand gedaan en worde' zou dat tot een ellendige slavernij leiden.²²

Intussen schoof het Spaanse leger steeds verder het Zuiden van Holland in. Het Westland, Maassluis en de Maas tot Vlaardingen waren in hun hand. Het ging hun er nu om de verbinding tussen Rotterdam en Delft te verbreken. Op 26 juni liep Julian Romero, één van Valdez' meest bekwame onderbevelhebbers, met 27 vendels storm op een schans tussen Rotterdam en Delft. Een maand later deed hij opnieuw een poging. Het was duidelijk: kreeg de vijand Delft in handen dan was ontzet vanuit Rotterdam onmogelijk. Het Hof van Holland dat in Delft zetelde schreef aan de Prins een brandbrief. Het kon slechts één effectieve maatregel noemen: 'Die van Schiedam ende andere desnoet te bevelen heur sluyse te openen, omme sulcx waeter in 't land te leide²³.'

De Statenvergadering te Rotterdam nam op 24 juli meer ingrijpende besluiten. Een groot deel van Zuid-Holland was nu frontgebied. De molens waren verbrand, de

vijand brandschatte het platteland. De vergadering wikte en woog. De opinies liepen uiteen, schrijft Bor.²³ In haar hand lag niet alleen het lot van Leiden maar van heel de opstand. De Prins had keiharde argumenten: een leger viel niet te mobiliseren, wél had bij Alkmaar het water uitkomst gebracht. Het zou het land op onnoemelijke schade komen - men schatte 300.000 kronen (600.000 goudguldens) - maar: Leiden verloren, alles verloren.²⁴ Diezelfde dag, 24 juli, viel het besluit tot heffing van dit enorme bedrag. Op 1 augustus vaardigden de Staten in 'alle steden en dorpen van Zuid-Holland het inundatieplakkaat uit. Het definitieve besluit was de dag tevoren gevallen: 'Dat men daeromme de Landen van Rhijnlandt, Delfland, ende Schielandt, ende alle aenpaelende Landen, by openingen van sluysen ende doorgravingen van alle Dycken ende kaden, sal doen inundeeren, omme alsoo ofte voornoemde vijanden buyten deselve Landen te doen delogeeren ende vertrecken ofte eenen wegh... te vinden, waardoor de voorsz. Stadt Leyden te water met schepen ofte schuyten ontset... sal mogen worden.'²⁵

Twee jaar geleden waren de Staten voor het eerst in opstand samengekomen. Sindsdien was er veel gepasseerd. Nu werd het uiterste offer voor de zaak, die zij toen ter hand hadden genomen, gevraagd. Zij brachten het en doorstonden de vuurproef. 'Liever bedorven land dan verloren land': zo formuleerde Van Meteren in zijn Historiën wat hen bezielde.²⁶

Er viel geen tijd te verliezen. De dag waarop het plakkaat werd uitgevaardigd begonnen pioniers onder toezicht van Jonker Willem van Palestijn, dijkgraaf van Rijnland, en van het Statenlid Jonker Daniël van Wijngaarden, de IJsseldijk tussen Capelle en Rotterdam door te graven. Op 3 augustus kwam de Prins in eigen persoon samen met de landsadvocaat Paulus Buys de uitvoering van het besluit controleren. Wat ging er in Oranje om? Ginds in de verte lag Leiden. Had dit offer van land en goed wel zin? In de volgende weken groef men de dijk tussen Gouda en Kralingseveer op 16 plaatsen door. De dijk groef men af tot even boven de gemiddelde waterstand van de rivier. Zodoende stroomde het water bij vloed over het land en vloeiدهet bij eb niet weer terug.

Op 10 augustus werd Oranje doodziek. Was de boog te strak gespannen? In een brief aan graaf Jan sprak zijn omgeving van een aanval van hevige melancholie gepaard met zware koorts. In mei had Oranje nog zelf aan zijn broer geschreven: 'Mijn hoofd duizelt zo van al die zaken van mij en van verdriet over het verlies van mijn broers en hertog Christoffel, die ik nu voor dood houd, dat ik nauwelijks weet wat ik doe. '27 Zijn vrienden ontboden dokter Pieter van Foreest uit Alkmaar. Hij schreef een tonicum van bier, wijn en suiker voor en liet hem lepels bessenjam gebruiken. Zijn huisgenoten legden groene takken op de vloer en besprenkelden die met water om verkoeling in de zomerwarmte te brengen.

Langzaam steeg die augustusmaand het water over het platteland van Zuid-Holland. Het bleef staan voor de Landscheiding, een binnendijk tussen Rijnland, Delfland en Schieland. Op 15 augustus noteerde Wouter Jacobsz het bericht van het doorsteken van de dijken in zijn dagboek. De spanning in het koningsgezin Amsterdam steeg. In het convent van de Oude Nonnen aldaar werd nu dag en nacht gebeden op verzoek van de koning.²⁸

In Leiden steeg de spanning niet minder. Op 27 augustus ontstond er muiterij in het vendel vrijbuiters. De mannen eisten van de stadsregering eten of hun paspoort. Bronckhorst begreep dat er iets moest gebeuren. Hij had 21 augustus bericht ontvangen van het doorsteken van de dijken en riep vrijwilligers op om door de linies naar Delft te sluipen en daar bericht van de Prins te halen. Als er geen mogelijkheid van ontzet gevonden werd, wilde de stadsregering zich van haar eed ontslagen zien.

Drie gewone burgers meldden zich. Het waren Jan Claesz..Roosz., waard van de herberg 'In den Hoyberch' uit de Breestraat; Fransz. Cornelisz., bakker bij Sinte Cathrijnen Godshuis; en Cornelisz. Evertsz. Zij slopen in de nacht van 27 Op 28 augustus door de linies.²⁹

De volgende dag dreunde het geschut uit de richting van Delft als teken dat de boden veilig waren aangekomen. Op 30 augustus waren zij al terug met antwoord. Zij hadden de Prins zelf gezien en de Staten berichtten in een door alle aanwezige leden ondertekende missive, dat zij het uiterste voor Leiden deden, want 'sy tosten wel verstaen, Leyden verlost zijnde, was Holland voor die tijt verlost'. Van der Werff liet de stadsmuzikanten op de vier hoeken van de muur op hun schalmeien spelen om het moreel wat op te peppen.

Op de eerste september schreef Bronckhorst aan zijn vrouw die buiten de stad was een brief. Die brief is bewaard en tekent de krachtige man ten voeten uit. Honger en pest troffen rijk en arm, schreef hij zijn vrouw. Indien ze niet werden ontzet moesten ze van hunger sterven of doorvechten. Wat het ontzet betreft: 'Wij en vernemen noch ter tijt van 'twater nyet, hoewel men ons heeft geschreven datter alle dijcken in Delflant ende Schyelant zijn deurgesteecken.' Hij vertrouwde alleen op de genade Gods, 'vermaledijt zij den mensche, die hem op menschen verlaet'. Zijn verlangen naar zijn vrouw drukte hij uit in één zin: 'Ick verlange nae een brief.' Hij eindigde zijn brief 'met goede moet'!³⁰

Het vlees werd gedistribueerd: twee pond in de vier dagen. Het volk werd roerig, het kwam met dat rantsoen niet uit. Op 6 september, midden in die kritieke dagen, overleed Bronckhorst plotseling aan de pest. Die slag kwam gevoelig aan, want 5 september was er weer een brief gekomen van Jan van Matenesse waarin hij opnieuw op capitulatie aandrong. Er waren 600 ervaren verse Spaanse soldaten aangekomen in het kamp te Leider- dorp en wat het ontzet betreft: Leiden lag hoger dan Schie- en Delfland, het was nu eenmaal niet mogelijk het water 'tegen de berghen op te leijden'. Van Matenesse stond zelf borg voor een veilige aftocht bij capitulatie.³¹

Op de flemende brief van de glipper volgde een keiharde missive van Valdez zelf. Die begon zó: Obstinados Leidenses contra Dios y contra vuestro Rey y Senor: Hardnekkige Leidenaars, in opstand tegen God en tegen uw Koning en Heer! Valdez gaf de stad tijd tot 6 september om over capitulatie te onderhandelen. Zolang was er nog gratie mogelijk voor Mens. de Nortvickt (Jan van der Does), El Commissario Bruckhorst en voor Piter Arias Burgomaestro (Van der Werff). Tegelijk liet Valdez even zijn ijzeren vuist gevoelen in de fluwelen handschoen: Pero si perseverays en vuestro ruyn propositio, creed me, que passareijs por al Cuchillo de Justitia: Wilt ge volharden in uw boos voornemen, geloof me, dat gij onder het scherpe mes van de justitie zult moeten doorgaan.³²

Nu Bronckhorst was overleden, droeg Van der Werff de eindverantwoordelijkheid. Hij durfde niet alleen beslissen en riep maandag 6 september tegen zeven uur 's morgens een vergadering bijeen van de vroedschap, het gerecht, de edelen en de kápiteins en wachtmeesters van de schutterijen. We beschikken over een ooggetuigeverslag van deze en volgende vergaderingen door Jan van der Does, heet van de naald aan Oranje geschreven. Het lot van Leiden hing aan een zijden draad.

Van der Werff opende de discussie. Hij aarzelde en sprak vooral over de eed aan de koning. Over die aan Oranje zweeg hij, aldus Van der Does. Jacob van der Does pleitte vastberaden voor doorvechten. Wat waren Matenesses beloften waard? Hij had in een huwelijkszaak in Haarlem al eerder zijn beloften gebroken. Was Valdez geen gezworen vijand van het land? Wisten zij van Gouda, Rotterdam en Schiedam,

'watersteden sijnde', niet beter over de inundatie? Beloften van genade? Was men de exempelen van Naarden, Zutphen, Haarlem en Mechelen vergeten? Stond Leiden niet in eed aan Zijne Excellentie?

Vervolgens kreeg Jan van der Does zelf het woord ('waerna ick, gevraecht sijnde'). Die aanbiedingen van pardon waren 'gladde schelmery'. Indien Leiden daarin trad, zouden zijn inwoners voor 'eerlose en meinedige lantverraders ende eetbrekers' worden gehouden. In gelijke trant spraken Jan van Duivenvoorde, heer van Warmond en Foy van Broekhoven, baljuw van Rijnland.

Daarna brak de verwarring los. De burgemeesters, schepenen en leden van de vroedschap verwierpen in grote meerderheid de adviezen van de edelen. Nood 'breect eet' zeiden ze. De Staten hadden zelf hun eed gebroken door Met in drie maanden ontzet te bezorgen. Bovendien: ze stónden in eed bij de koning. Het ging er nu om van de eed aan Zijne Excellentie ontslagen te worden. De vergadering besloot de Prins te verzoeken van de aan hem gezworen eed te worden ontslagen. Jan van der Does was woedend. Hij verzocht met de officieren van de schutterij om aantekening van hun tegenstemmen: 'dat wy overstempt syn geweest.'

Die zesde september gingen er brieven naar Valdez waarin om vrijgeleide voor een deputatie naar de Prins werd verzocht. Valdez vertrouwde de zaak niet. Hij schreef op 8 september terug dat er met hém onderhandeld diende te worden.

De dingen kunnen wonderlijk lopen. Op 7 september verscheen er een trompetter bij de Rijnsburgerpoort. Don Ferdinand de Lannoy, graaf van La Roche, de door het Brusselse bewind aangestelde stadhouder van Holland en Utrecht, die vanuit Utrecht de aan de koning trouw gebleven delen van zijn gebied bestuurde, trad in contact met de stad. De trompetter overhandigde een missive van zijn hand en van tien glippers waarin La Roche bemiddeling aanbood bij de Koning. Hij wilde de eer van de capitulatie in de wacht slepen. Deze prestigekwestie werd de Spaanse zaak noodlottig.

Van der Werff convoceerde tegen 8 september opnieuw een vergadering om over de binnengekomen stukken te beslissen. De vergadering begon in sombere stemming. Van der Werff deelde mee dat in de nacht van 6 op 7 september Bronckhorst 'in de Heere gerust was'. Hij vroeg Jacob van der Does tijdelijk als gouverneur van de stad op te treden. Die weigerde. Hij kon dat ambt alleen aannemen uit handen van Zijne Excellentie. Bovendien wees hij op de 'dissende' in de vergadering. Hij was wel bereid dagelijks adviezen op het stadhuis te geven.

Nu kwamen de brieven van Valdez en van La Roche in bespreking. Een aantal pleitte voor overgave, zij spraken zelfs van de leugenachtigheid van de Prins: hij had niet tijdig voor ontzet gezorgd.

Op dat moment greep Jan van Hout, de stadssecretaris, in. Hij vroeg de namen van hen die overgave wilden, te mogen notuleren. Een meesterlijke inval! De meesten schrokken ervoor terug hun adviezen tot overgave met naam en toenaam opgetekend te zien. De vergadering kwam tot bezinning. Ze besloot de volgende dag brieven naar zowel Valdez als La Roche te zenden. Van der Does verzette zich scherp. Hij raakte in een hevige discussie met burgemeester Halfleiden. Het stond te bezien - zo merkte hij op - of de schutterijen wel met dit besluit zouden meegaan. Wie hadden de stad in '72 'gereduceerd' onder de gehoorzaamheid aan Zijne Excellentie? Halfleiden reageerde fel. Als het op overgave aankwam, konden ook de mannen van het eerste uur gratie verkrijgen. Van der Does ketste terug 'dat wy veel liever in ongenade van den vyandt dan in genade hadden te wesen'. Hier stond de man van de opstand tegenover de regenten die onwillig hadden meegedaan.

Van der Werff maakte een slap gebaar. Hij kon het besluit wel verantwoorden en wilde copieën aan de Prins zenden. Van Vloten meent dat Van der Werff met zijn

voorstel tijd wilde winnen. Fruytiers is van oordeel dat het een krijgslist was. Maar Fruin rekent daar scherp mee af.³³ Hij bleef gewoon beneden de maat. Zo ging er een brief om vrijgeleide uit naar Valdez om met La Roche in onderhandeling te kunnen treden. Ondanks Van der Does' protest werd deze mede ondertekend namens de kapiteins en wachtmeesters van de schutterij.

Valdez was woedend over het feit dat de stadsregering nu ook vrijgeleide vroeg om met La Roche te onderhandelen. Hij schreef een hooghartige brief aan het stadsbestuur: zij hadden niet met de eerste de beste te doen: Francisco de Valdez Maestro del Campo General del Exercitio (van het leger) de su Magestad en Hollando. Dat lijkt als twee druppels water op een plakkaat van de Rijkscommissaris in de bezette Nederlandse gebieden uit de tweede wereldoorlog. Hij gaf een paspoort voor twee dagen: in de eerste plaats om met hem te onderhandelen. De brieven aan La Roche moesten open zijn. Hij wilde weten wat die van Leiden in Utrecht gingen bespreken.

Tegen 10 september riep Van der Werf de vroedschap voor de derde en nu voor de laatste maal in deze zwarte week bijeen. De brieven van Van der Does zwijgen over deze vergadering. We beschikken voor onze kennis ervan alleen over het Dach-verhael. De vergadering kwam tot de conclusie dat Valdez en La Roche het met elkaar 'oneens ende discord' waren. Daarom besloot de vergadering op bericht van de Prins te wachten. De vorige dag waren al boden naar Rotterdam afgevaardigd. De stad kroop in die tweede week van september door het oog van de naald!

In Rotterdam was Oranje herstellende. Fiscaal Van Nierop bezocht hem 28 augustus in zijn logement te Rotterdam. Toen hij hem vertelde dat Leiden volhield, veerde Zijne Excellentie op. Van Nierop heeft het verhaal aan Bor zelf verteld, het is geen fantasie. Enkele dagen later nam Oranje de zaak van het ontzet die door zijn ziekte 'seer slappelyk was gevordert'³⁴ opnieuw ter hand. Hij ontbood nu uit Zeeland de admiraal Louis Boisot. Die had in januari de Spaanse vloot bij Reimerswaal verslagen en wist van wanten. Door de verovering van Middelburg in februari had hij de handen vrij voor het oorlogstoneel bij Leiden. Boisot stelde zijn zware scheepsgeschut met zijn bemanningen ter beschikking. Samen broedden de Prins en hij het plan voor het ontzet uit.

Het ontzet: de vuurproef doorstaan

Het is opmerkelijk dat heel de Zuidhollandse bevolking bij het ontzet betrokken werd. In 'alder diligentie' commandeerden de Staten uit Dordrecht 300 roeiers, uit Delft 400, uit Gouda 300, uit Rotterdam 300 en uit Schiedam po. Bovendien werden uit Rotterdam en Schiedam per stad 50 pioniers gelicht. De Staten requireerden uit kleinere plaatsen als Krimpen en Ouderkerk ponten voor het ontzet, het dagboek van Wouter Jacobsz. spreekt van 'turfponten'. Op de scheepswerven langs de rivieren werkte men dag en nacht aan de uitrusting van 200 platboomde vaartuigen, z.g. plempen. Daarnaast werden landingsvaartuigen in gereedheid gebracht. In de verhalen heten ze galeien, ze werden voortbewogen door 16 roeiers. Voorop plaatste men een kanon, langszij 6 bassen, minder zwaar geschut. Die eerste september keken de Rotterdammers hun ogen uit.³⁵ Zeven zware kromstevens uit Zeeland liepen op die dag de haven binnen. Op het dek wemelde het van bootsvolk: 800 bootsgezellen had Boisot ontboden en bijna al het zware geschut van Vlissingen. Adriaen Willemsz. en Cornelisz. Claesz., vice-admiraals onder Boisot, commandeerden die vloot. Het waren de mannen die van 1568 tot 1572 buitengaats als watergeuzen en daarna op de Zeeuwse wateren onder Oranje de vijand hadden bestreden. Sommigen droegen op hun mutsen zilveren halve maantjes met het opschrift: Liever Turcks dan Paus.

Fruytiers vertelde zijn lezers waarom: de Turk hield zijn beloften beter dan de Paus, diens tirannie was erger. Snel werden ze over de landings- en transportvaartuigen verdeeld, het geschut werd erop gemonteerd. Bovendien lichtten de Staten uit de plaatselijke garnizoenen nog 1200 man haakbusschutters, wij zouden zeggen stormtroepen.

Niet alleen de Staten, ook het Hof van Holland, het hoogste rechtscollege, was volop in actie. Het vaardigde de heren Van Nieuwbrug, Bredero en de griffier Ernst af naar Rotterdam om bij de heren Staten en de Prins op spoed aan te dringen. De 'medicijn' van de Prins liet hen nog niet bij de patiënt toe. Hij was nu aan de beterende hand en zulke 'swaricheyt' kon de koorts weer doen oplopen. Toen hun bleek dat ook de Statenvergadering juist uiteen was gegaan, begaven ze zich naar de Admiraliteit. Daar spraken ze af dat ook de Landscheiding, de grote binnendijk tussen Rijnland en Schieland, zou worden doorgestoken.

Op 10 september was het zo ver. De vloot, bestaande uit 16 galeien en vele transportschepen, voer vanuit de Rotte over het ondergelopen land naar een punt op de Landscheiding tussen Wilsveen en Zoetermeer. Pioniers dolven een opening en de vloot voer er door. Achter de Landscheiding en parallel daarmee liep de Voorweg. Deze werd de twaalfde september doorgegraven. Maar nóg was men er niet. Achter de Voorweg liep de Groeneweg, een binnendijk, die de toegang tot het Zoetermeerse Meer versperde, waarover de vloot tot dicht bij Leiden kon varen. Ondanks het aanvoeren van het zware scheepsgeschut werd de aanval afgeslagen. Valdez' troepen begrepen hoe belangrijk deze versperring was.

Het ontzet was vastgelopen. Het scheepsgeschut was niet in staat de Spaanse blokkade van het Zoetermeerse meer in puin te schieten. Op 19 september kwam Mr. Pieter van Wasteel op de vloot. Hij was Raad nevens Zijne Excellentie (lid van het kernkabinet van de Prins) en dag en nacht voor het ontzet in de weer. Sinds hij in 1572 uit Mechelen had moeten vluchten - hij was pensionaris van die stad - zette hij zich in voor de zaak van de opstand. Hij had kostbare inlichtingen verkregen van inwoners van Zoetermeer en Benthuisen die hem een alternatieve route hadden gewezen. Tussen Zoetermeer en Zegwaard was er een mogelijkheid de Zegwaardse weg over te varen en op het Noordaase meer te komen, ten noorden van het Zoetermeerse meer en dicht bij Leiden. Acht galeien bemand met 60 pioniers voeren naar de Zegwaardse weg. De Spanjaarden, verrast, boden daar weinig tegenstand. De pioniers doorgroeven de weg en wierpen ter weerszijden schansen op. Op 21 september schreef Valdez bitter naar Brussel dat hij zijn buitenste linie had moeten prijsgeven en zich naar Zoeterwoude, vlak bij Leiden, had teruggetrokken. De hele vloot voer nu op naar het Noordaase meertje, ruim zes kilometer van Leiden.

In de stad was de nood hoog geklommen. Er werd in die laatste weken onbeschrijfelijk geleden. Een Leidse burger beschreef later voor zijn kleinkinderen het beleg. Hij verhaalt hoe hij de jongens bij de goot van een slager zag liggen om doorspoelende stukjes vlees op te vangen. Hij zag ze geronnen bloed 'zuipen' om hun honger te stillen. Wie 's avonds als hij wacht ging lopen zijn gezin gezond achter liet, vond de volgende morgen vrouw of kind dood in bed. Deftige joffers aten haar hondjes. Men at gezouten huiden en vellen van gedroogde schol, opgeraapt uit de drek in de goot. Wouter Jacobsz. noteerde op 21 september dat hij een non gesproken had die tot 17 september nog in de belegerde stad was geweest. Zij vertelde hem dat haar mede-conventualen daar nog bijeen waren en geen brood meer hadden. 'Zij geneerden haer met moutkouxkens ende moos te eeten ende nu voorts niet meer en hadden om of te leven.'³⁶ Wat moet het de predikanten in die laatste weken inspanning hebben

gekost de kansel te beklimmen om de gemeente in gebed en prediking voor te gaan! Helaas dragen wij nauwelijks kennis van de situatie waarin de Gereformeerde Kerk te Leiden in die tijd verkeerde. De acta van de kerkeraad vóór 1584. zijn niet meer voorhanden. Er bestaat ook geen lijst van lidmaten uit de tijd van het beleg. In ieder geval waren er in 1574 drie predikanten. Het dingboek van de stad vermeldt op 18 september 1573 een procedure, aangespannen door David Egbertsz., gemachtigde van de diakenen 'der evangelische religie en Gereformeerde Kerke' namens de predikanten Pieter Cornelisz., Adriaen Jansz. Taling en Claes Jansz. Verstroot tegen Andries Schot, de rentmeester van de geannoteerde (geconfisceerde) goederen, inzake de betaling van de tractementen van deze dominees, vooral met het oog op de aanstaande winter.³⁷

De eis werd toegewezen. Op 6 januari 1574 noteerde Jan van Hout de verkiezing door die van de Gereformeerde religie van zes bij name genoemde ouderlingen en vijf diakenen.³⁸ Uit de rekeningen van de vier kerkmeesters over 1576 valt op te maken dat in alle drie de hoofdkerken regelmatig het heilig Avondmaal werd gevierd. Al met al: er moet in Leiden toch een vrij omvangrijke Gereformeerde gemeente zijn geweest.

Van de drie predikanten verbleef ds. Taling tijdens het beleg te Delft,³⁹ Pieter Cornelisz. en Verstroot droegen de volle last van het pastorale werk. Aangaande Verstroot verklaarde de magistraat later dat hij in beide belegeringen 'continuelycken binnen Leiden gebleven was [misschien in tegenstelling tot Taling?] daer hy, door sijn willighe ende troostelicke servicen de ghemeente zeer aenghenaem ende lief was'.⁴⁰

Was het ds. Cornelisz. of ds. Verstroot die tijdens een dienst uitvoer tegen het randschrift van de noodmunten: haec libertatis ergo: Dit terwille van de vrijheid? Het ging immers, verklaarde de predikant, ook om de religie en de geestelijke vrijheid der consciënties."⁴¹

De spanning in de stad steeg met de dag. Uitgezonden boden kwamen niet terug. De energie om de belegerde stad uit te komen was groter dan om terug te keren.

In de nacht van 25 september trokken drie mannen de stad uit. Zij hadden kooien met postduiven bij zich. Willem Cornelisz., de stadsspeelman, had ze tot het laatst in het leven gehouden. Hij had ze bestemd voor zijn hoogbejaarde moeder en zijn broers in geval van uiterste nood. Nu stond hij ze af voor de zaak van het ontzet. Later, in 1578, kreeg hij als beloning het recht de naam Willem van Duivenbode te voeren met een wapen: in ieder kwartier een blauwe duif op een zilveren veld.⁴² Twee van de drie mannen die hun leven voor deze missie waagden, kwamen door de linies. Op 28 september - het was een dinsdag - streek een duif neer op zijn hok. Aan zijn poten zat met was een briefje gekleefd. De Prins schreef dat hij 'in corten dagen' de stad hoopte te ontzetten. Hij was op de vloot in het Noordaase meer en begeerde dat men in Leiden God Almachtig om de victorie zou bidden. Het stadsbestuur liet de brief van de pui van het stadhuis lezen. Ze was als regen op dor land.

Op dinsdag 28 september had de Prins bij fraai najaarsweer de vloot op het Noordaase meer geïnspecteerd. De volgende dag stak een hevige wind op uit het Noordwesten, de regen sloeg in buien neer. De mannen die op de open galeien en plempen opeengepakt zaten, kregen het hard te verantwoorden. De regen doorweekte hen tot op de huid. Op 1 oktober wezen de peilstokken 28 duim water, lange tijd had het niet hoger gestaan dan g duim. Het Maaswater werd nu opgestuwd tot voor Leiden en steeg met het uur. Ook elders in het land begreep men wat deze storm voor Leiden betekende. Wouter Jacobsz., die 1 oktober in Utrecht was, noteerde die dag dat men daar 'siende den swaeren regen, die continueerlick viel' bang werd voor de verdere gang van zaken."

In de nacht van 1 op 2 oktober - van vrijdag op zaterdag - trok de vloot op in de richting van de Kerklaan, een weg tussen Zoeterwoude en Zwieten aan de Oude Rijn. Het was de laatste hindernis die de geuzen hadden te nemen. De Spaanse troepen hadden zich op die weg, die nog boven water stak, verschanst. De landingsboten van Boisot overvoeren de wachtschepen van de vijand, de pioniers wierpen onder hevige gevechten verschanzingen op en dolven gaten in de weg. De galeien voeren daar door en probeerden de Meerburgerwetering te bereiken die binnen Leiden voerde. Het water achter de Kerklaan stond nauwelijks hoog genoeg. De Zeeuwse matrozen sprongen uit de boten en duwden ze met hun schouders over de ondiepe plaatsen. Het was naar Leiden nog maar een kwart mijl varen en voor de mannen op de vloot was het een 'grand heur', schreef Mansard, één van de mannen die er bij was. De voldoening over wat bereikt was, sloeg een jaar later nog door hem heen toen hij zijn ervaringen te boek stelde. Het ontzet lukte 'aux extreme labeur et peine'.⁴⁴

De Spanjaarden ontruimden Zoeterwoude en vluchtten hals over kop naar het hoger gelegen Voorschoten. Zaterdagmiddag 2 oktober lag de hele vloot in de Meerburgerwetering. De enige barrière die de ontzettingsmacht van de stad scheidde was de Lammenschans onder commando van kapitein Borgia. Deze schans sloot de uitgang af van de Meerburger- wetering in de Delftse Vliet, die binnen de stad leidde. Op zondagmorgen 3 oktober hing er een dichte mist boven het water: men kon vanuit de stad Lammenschans niet zien. Het Dach-verhael meldt: 'Des Zondags, den derde dach in Octobre, is eenen so grooten nevelachtigen ende mistigen dach in den morgenstont geweest, dat men de schans van Lammen wt der stat niet wel sien mochte.' Een jongen vertelde dat hij 's nachts een lange rij lichtjes zich uit de schans had zien bewegen in de richting Leiderdorp. Valdez had inderdaad 's nachts de schans ontruimd. Hij was bang door het water afgesneden te worden. Cornelisz. Joppensz. - zo heette de jongen - waagde zich met enkele vrijbuiters in de verlaten schans. Samen met Gijsbert Cornelisz. Schaeck vond hij er de befaamde pot hutspot."

Terwijl de morgenzon de mist uiteenscheurde, zagen de burgers van Leiden de galeien en de transportschepen van de ontzettingsvloot de stad binnen varen. De vloot had het vertrek van de Spanjaarden ontdekt. Onder de modder, zwart van de kruitdamp, getekend door dagenlange gevechten, stonden in die schepen recht overeind de mannen van het ontzet. Zeeuwse matrozen, Franse hulptroepen, de pioniers en de roeiers uit de grote Hollandse watersteden: ze voeren de stad binnen en wierpen handenvol proviand naar de uitgehongerde burgers. De weergaloze krachtsinspanning van de Prins en de Staten, van de burgerijen van Gouda, Rotterdam, Schiedam en Delft, van het Zeeuwse zeevolk en van de gewone man te Leiden, die vier maanden lang wacht had gelopen langs de muren en de vijand bestreden had in de weilanden en bij de schansen, hadden dit grote uur mogelijk gemaakt.

Pieter Bor is bepaald geen sappige geschiedschrijver. Eindeloos lopen zijn folianten voort: oorlogsgeschiedschrijving in de trant van de zestiende eeuw. Maar soms werd het drama van de opstand zelfs hém te machtig. Zo ook hier: mensen riepen, schrijft hij heel levendig: 'God sy gelooft, Leiden is ontset, Leiden is ontset.'

Het stadsbestuur riep onmiddellijk een dankdienst bijeen in de Pieters- kerk, om 'nae soe vele calamiteyt' God te danken.⁴⁶ De kerk stroomde vol. In het koor stonden de slagersbanken waarop de laatste paarden van de stad gevild waren. Ds. Pieter Cornelisz. ging in de dankdienst voor. Hij liet Psalm ix zingen. In de berijming van Datheen luiden de verzen 11 en 12:

*Loof nu met lofzangen zeer klaar,
God die tot Sion woont eenpaar;
Vertelt Zijn grote wonderwerken,
Maakt dat ze alle menschen bemerken.*

*Hij gedenkt aan der vromen bloed,
En wreekt dat met een gram gemoed;
Dat geschrei wil Hij niet verachten,
Der benauwden, noch ook haar klachten.*

Oranje ontving het bericht van het ontzet tijdens de middagdienst in Delft. Hij liet het onmiddellijk aflezen van de preekstoel. De vierde oktober was hij in de bevrijde stad en schreef zijn broer Jan in het Duits - en dat deed hij zelden - dat 'pesterigs tags umb g uhren vor der mittagh die statt von Leyden, nit ohne mercklichen abbruch und schaden des feindes' was ontzet. Hij excuseerde zich tegenover graaf Jan en zijn moeder Juliana, zijn 'freunddichen lieben fraw Mutter' , dat het maar kort moest zijn.⁴⁷

Requesens ontving in Brussel het eerste bericht via een briefje van de Contador Alameda.

Op 4 oktober had deze van Don Alfonso de Sotomayor gehoord dat Valdez vanwege het water zijn schansen had moeten ontruimen, en dat Leiden was ontzet. Op 6 oktober (!) schreef hij nog naar de koning - kennelijk ter voorbereiding - dat Leiden volhield. Hij voegde er aan toe dat indien de inwoners Turken waren geweest, zij zich hadden overgegeven. Op 10 oktober berichtte hij eindelijk de koning dat de stad was ontzet."

Het bericht van het ontzet liep onmiddellijk door het hele land. De burgemeesters van Enkhuizen, die zekerheid wilden hebben, zonden een geheime boodschapper naar Amsterdam. Die schreef dat hij gewonde Spaanse soldaten van het front had zien binnen brengen die riepen 'Al verloren, al verloren!'

Over de oorzaak daarvan werd verschillend gedacht. Was de ontruiming van Lammenschans militaire noodzaak óf raakten de Spaanse soldaten in paniek? Wouter Jacobsz. sprak op 7 oktober de prior van Leiderdorp die hem zei dat het Spaanse leger was opgebroken 'sonder eenige wuytwendige oersaeck, want het sonder pericule [gevaar] was van den vijanden ende het water hem niet bescadigen en mocht'.⁴⁹

Daaruit bleek, vond de prior, dat het een oordeel des Heren was. Maar in Middelburg liet Boisot al op 4 oktober een dankzegging doen door ds. Van der Heijden waartoe het volk door klockelui werd bijeen geroepen.⁵⁰ Of het ontzet een nationale gebeurtenis was!

De opstand had de vuurproef doorstaan. Nooit is ze méér in gevaar geweest dan tijdens het beleg van Leiden.

Hoofdstuk 4

Het front achter het front

Achter het politieke lag in die eerste jaren van de opstand het kerkelijk-religieuze front. De geschiedenis daarvan is voortdurend met de politiek verweven. Het calvinisme was in die onstuimige jaren van 1572 tot 1581 voortdurend present en vormde een krachtige stimulans tot verzet. Tegelijk werkte het aan de opbouw van een nieuw gemenebest, een nieuwe samenleving. De Gereformeerde Kerk was daarvan het hart. Verzet en opbouw gingen in deze jaren hand in hand.

Het calvinisme in opmars

Het calvinisme vond zijn oorsprong in Genève, de stad van Calvijn. Hij kwam er in 1541 voor de tweede maal, na een intermezzo in Straatsburg van 1538 tot 1541. Hij stichtte er een Academie en zijn geschriften en leerlingen verbreidden zijn ideeën door heel Europa.

Calvijns invloed drong door van Zuid naar Noord en bereikte steden als Metz, Sédan en Straatsburg, alle niet ver van de toenmalige Nederlandse grens. In 1559 sloten bovendien Frankrijk en Spanje de vrede van Cateau-Cambrésis en dat bevorderde de communicatie.

In ons land deed Calvijns invloed zich het eerst gevoelen in Doornik, Valenciennes, Rijssel en andere plaatsen dicht bij de Franse grens. Later ook in Antwerpen, waar in 1550 al een Gereformeerde gemeente was. Margaretha van Parma, landvoogdes namens Filips, meldde in haar correspondentie met de koning in 1559 dat zich onder de in dat jaar geëxecuteerden '30 anabaptistes, 4 hérétiques [ketteren], 1 calviniste' bevonden.¹

In 1546 stond Calvijns Institutie al op de lijst van verboden boeken. In 1561 meldde een bron uit het Noorden dat zij die de prediking van de ketterse leraars begunstigten 'van den principaele voorstanders en beschermers van de Calvinistische religie zijn'. De auteur van de Nederlandse Geloofsbelijdenis Guido de Brès arbeidde al van 1552 tot 1556 in de Zuidelijke Nederlanden.

Sinds 1540 ontstonden buiten onze landsgrenzen vluchtelingengemeenten. We raken hier een belangrijke factor voor de vestiging en de opbouw van de Gereformeerde Kerk in ons land. De lange duur en de hevigheid van de vervolging, maar ook sociale factoren speelden een rol bij het ontstaan van deze gemeenten. De prijs van het koren verdubbelde in de Nederlanden tussen 1530 en 1560 en in het Zuiden verminderde de waarde van het geld. De oorlog met Frankrijk, die pas in 1559 eindigde, legde de bevolking zware lasten op.

De religieuze en sociale druk bewoog tal van Nederlanders naar omliggende landen uit te wijken. 'Vluchtelingen' heten ze in de literatuur, men zou ze ook emigranten om des geloofs wil kunnen noemen. Ze waren energiek en bouwden in den vreemde een nieuw bestaan op.

Uit Brabant en Vlaanderen trok men vooral naar Engeland. Londen werd al spoedig een belangrijk centrum, maar ook in Sandwich, Ipswich, Colchester, Norwich, Lynn en Dover ontstonden er vluchtelingengemeenten. Vanuit het oosten trok men vooral naar Kleef, Gulik, Wezel en Keulen aan de Nederrijn. Emden in Oostfriesland was voor de gewesten boven de grote rivieren een gezochte plaats. Dat viel niet onder de jurisdictie van Karel v en diens opvolgers. De graaf die er regeerde, was protestants van een vroeg Luthers type, zijn gebied werd een toevlucht voor uitwijkende

Nederlanders. Later trokken velen naar de Middenrijn waar keurvorst Frederik in (de Vrome) van de Palts met zijn gebied tot het calvinisme was overgegaan. Hij kwam in 1559 aan het bewind. In Frankfort en Heidelberg, in Frankenthal en andere plaatsen in de Palts ontstonden gemeenten.

Hun belang kan voor de constituering van de Gereformeerde Kerk in ons land niet hoog genoeg worden aangeslagen. Ze bleven door correspondentie en boodschappers met het vaderland verbonden en stonden als het ware model voor het latere kerkelijk leven.

Onder de mannen die zich voor de opbouw van deze gemeenten in den vreemde al vroeg verdienstelijk maakten staat de Pool Johannes á Lasco (Laski) voorop. Hij verschéén al in 1540 te Emden en bezat leidersgaven. Gravin Anna benoemde hem tot superintendent. Hij nam het initiatief tot de instelling van het ouderlingenambt en organiseerde in Emden regelmatige samenkomsten van predikanten. Deze coetus, zoals ze werden genoemd, werden voorlopers van de latere classen in de Gereformeerde Kerk, regionale vergaderingen die leiding gaven aan het kerkelijk leven. Zij examineerden de aanstaande predikanten en hielden toezicht op de leer.

Het is verbazingwekkend wat á Lasco voor de opbouw van de vluchtelingengemeenten heeft gedaan. In 1550 trok hij naar Londen waar Eduard uitgesproken protestant van een calvinistisch type, hem eveneens tot superintendent benoemde. Na Eduards dood week hij voor Bloody Mary uit naar Emden. Naast hem werkten in Londen als predikanten Marten Micron en Wouter Delenus en als ouderling met name Johan Utenhove.

Men schat het aantal leden van de Londense gemeente in de jaren zestig op 3000 tot 3500 en in de jaren zeventig op 6000. In Emden waren die getallen respectievelijk 2000-3000, en 5000. De uitgewekenen vormden daar ongeveer de helft van de bevolking. In Frankfort bedroeg het aantal in de jaren zestig 2000, 13% van de bevolking daar, in de jaren zeventig verminderde het tot 1500. In Keulen zijn ons alleen de cijfers uit de jaren zeventig bekend: 1000 tot 1500. Dat was daar 2 tot 3% van de bevolking. In Wezel, een belangrijk centrum, waren het er in de jaren zestig 500 tot 1000, later groeide dat tot het formidabele getal van 7000 tot 8000, 40% van de bevolking.²

De sterke groei na 1570 hangt samen met de komst van Alva in ons land in 1567.

Door het optreden van de Lutherse predikanten te Frankfort tegen de Nederlandse Gereformeerde vluchtelingen zochten velen na enige tijd hun heil in Heidelberg en Frankenthal, dichtbij in de Palts. De predikanten Gaspar van der Heijden en Petrus Dathenus waren er de leiders. Later speelden ze een belangrijke rol in het vaderland. In 1569 of 1570 werd Dathenus hofprediker van Frederik in, zijn gemeente te Frankenthal beriep toen Arent Cornelisz. uit Delft die zojuist zijn studie te Heidelberg had voltooid. Men schat de gemeente te Frankenthal in 1568 op ongeveer 700 leden.

Na 1560 werd de invloed van de Gereformeerden in Nederland ook op politiek gebied sterker. In dat jaar werd de Institutie van Calvijn voor het eerst in het Nederlands vertaald en zijn leerlingen werden hier predikant. Er ontstonden ondanks hevige vervolging vooral in het Zuiden gemeenten die zich, vanwege de druk waaronder zij leefden, kerken onder het kruis noemden. Zij namen sprekende schuilnamen aan: De Palm (Doornik), De Adelaar (Valenciennes), De Rots en De Zon (Brussel) en De Wijngaard (Antwerpen). In 1562 werd te Antwerpen voor het eerst een synodale vergadering van deze kerken gehouden, later volgden er meer. In Frankrijk was in 1559 voor het eerst een synode van de Hugenotenkerken gehouden; dat voorbeeld inspireerde de geloofsgenoten over de grens.

De gemeenten wisten zich sterk verbonden met de Franse Gereformeerden. Guido de Brès schreef zijn 'Confession de Foi' (de Nederlandse Geloofsbelijdenis) in nauwe aansluiting aan de Franse Confessie, die op haar beurt wortelde in het werk van Calvijn. Gewikkeld om een steen wierp men in Doornik de tekst van de 'Confession de Foi' in de nacht van 1 op 2 november 1561 met enkele begeleidende brieven over de muur van het kasteel om de koninklijke commissarissen duidelijk te maken dat zij de Gereformeerden niet moesten vereenzelvigen met de anabaptisten.³ De titelpagina van het boekje waarin de Nederlandse Geloofsbelijdenis werd gepubliceerd maakt duidelijk dat het ging om de eenheid van de belijders in die tijd: 'Ghemaect met een ghemeyn accoord door de geloouighe, die in de Nederlanden ouer al verstroyt zijn, de welcke na de suyverheyt des Heylighen Euangeliums ons Heeren Jesu Christi begheeren te leuen.' Het geschrift won snel de harten van duizenden.

In artikel 36 van deze geloofsbelijdenis gaven de Gereformeerden zich rekenschap van de roeping van de overheid tegenover haar onderdanen en omgekeerd. Onderdanen moeten, van wat staat, kwaliteit of conditie zij ook zijn, de overheid onderdanig zijn. Daarom moeten zij belasting betalen en gehoorzamen in alle dingen die niet tegen het Woord van God zijn. In een ontroerende brief aan Filips II die aan hun belijdenis voorafging, schreven de afzenders dat zij niets hogers begeerden dan onder de gehoorzaamheid aan hun overheden in zuiverheid van consciëntie te leven. Daarom hadden zij tot nu toe de verschrikkelijke vervolgingen verduurd. Ze smeekten de koning daar een eind aan te maken.

Terwijl in 1555 in Duitsland de vrede van Augsburg en in Frankrijk de vrede van Amboise een zekere godsdienstvrijheid brachten, zette Filips II in Nederland de kettervervolgning voort. De Nederlandse hogere en lagere adel die, samen met de landvoogdes, de politieke verantwoordelijkheid droeg, wist natuurlijk heel goed dat er over de grenzen religievrijheid bestond. Waarom was dit in Nederland niet mogelijk? Waarom in ons land een ondragelijk juk van vervolging gehandhaafd? Daar kwam de centraliserende tendens in het bewind van Filips II, ten koste van de Nederlandse privileges, nog bij.

In het midden van de jaren zestig bereikte de spanning in ons land een hoogtepunt. Vooral in 1566, het 'wonderjaar', speelden de gebeurtenissen zich in een razend tempo af. In april boden de lagere edelen de landvoogdes hun smeekschrift aan. Ze wilden soelaas in de vervolgingen. Kort daarop, toen Margaretha van Parma de teugels liet vieren, begonnen de hagepreken. We bezitten een levendige beschrijving van een hagepreek bij Gent op 22 juli 1566. Er waren 'boekkransen, voorsien van Psalm-boexkens en andere volgens de ketterye van Calvijn, den welken Petrus Dathenus overgeset had in 't Vlâemsch'.⁴ De reformatorische beweging had volop propagandamateriaal!

Een paar maanden later woedde de beeldenstorm. Hij begon op 1 augustus te Steenvoorde in Vlaanderen en bereikte op zondag 25 augustus Leiden en Den Haag. Beelden werden kort en klein geslagen, missalen en misgewaden verscheurd. Hier en daar wist een pastoor tijdig iets te verstoppen op zolders of in geheime bergplaatsen. Dat levert ons van tijd tot tijd curieuze vondsten. De beeldenstorm was overigens een volksbeweging, ze werd niet ontketend door de Gereformeerde kerkeraden. Zelfs een ijveraar als Moad probeerde hem te keren.

De gevolgen waren catastrofaal. De koning zond Alva met een leger naar de Nederlanden en benoemde hem tot landvoogd. Margaretha van Parma had afgedaan. Alva arriveerde met zijn leger in de loop van 1567. De hier en daar in het Zuiden in opstand gekomen steden werden door troepen van de regering ingenomen en gepacificeerd. Valenciennes verduurde een beleg van december 1566 tot maart 1567.

Guido de Brès en La Grange, de Gereformeerde predikanten die mede het verzet hadden geleid, werden gevangen genomen en opgehangen. 'Ik bid mijn God, dat het Hem behage, u te bevestigen in de kennis van zijn Woord tot het einde toe. Amen, Amen, mijn goede volk van Valenciën,' schreef De Brès in een afscheidsbrief.⁵ Oranje, die vooral in Antwerpen getracht had een middenpositie in te nemen, verliet op 24 april 1567 Breda en ging naar de Dillenburg in Duitsland, naar zijn broer Jan. Hij begreep wat hem te wachten stond als hij bleef.

Velen verlieten het land en namen de wijk naar omliggende gebieden. Thans bleek welk een kracht de gemeenten in het buitenland konden ontwikkelen. Zij vingen de nieuwe golf van vluchtelingen op en bleven in het diepste geheim contact onderhouden met wie 'onder het kruis' in het vaderland achterbleef.

Toen een jaar later Oranjes veldtocht van 1568 op een fiasco uitliep, kwamen de leiders van de Gereformeerde beweging in de Nederlanden al snel te Wezel bijeen, even buiten ons land. Dat was op 3 november 1568. Die bijeenkomst is de geschiedenis ingegaan als het convent van Wezel (1568). Het waren volgens de lijst van hen die de besluiten ondertekenden niet de eersten de besten die zo kort na het échec van Oranje hier in november bijeen waren. Datheen en Moded tekenden, en nog meer predikanten die later bij de opbouw van het kerkelijk leven in Nederland een rol speelden. Ook Marnix, de latere medewerker van Oranje, tekende, als Philippus Marnixius. Nauta spreekt over de deelnemers als 'bij uitstek leidende figuren' die 'beraadslaagden over de belangen der kerk'.⁶

We zouden op dit convent breder ingaan indien er de laatste tijd geen twijfel was gerezen of het werkelijk in Wezel aan de Nederrijn en op dat tijdstip is gehouden. Het is heel vreemd dat geen enkele kerkelijke vergadering daarna van het convent ook maar met één woord rept. Dat ligt bepaald niet aan de inhoud van wat er besloten werd. De deelnemers ontwierpen een compleet program voor de opbouw van het plaatselijke kerkelijk leven, dat duidelijk georiënteerd was op dat van Genève.? Ze verklaarden zelfs dat wanneer de Here in Nederland 'sal geopend hebben de deure tot verkondiging synes Woorts', er een wettige synode bijeen moest komen voor de verdere regeling van het kerkelijk leven. Zij deden daarvoor voorbereidend werk. Zo'n uitspraak laat zich op zichzelf heel goed plaatsen in het najaar van 1568, toen door Alva in ons land alle deuren voor de verkondiging van het evangelie volgens de Gereformeerde confessie waren dicht geworpen. Ze is echter evengoed te situeren in het najaar van 1566 of het voorjaar van 1567. En moet uit de ondertekening 'Actum Wesaliae 3de Novembris 1568' werkelijk opgemaakt worden dat deze vergadering te Wezel aan de Nederrijn werd gehouden, of was deze plaatsnaam bedoeld als misleiding?

Zeer recent heeft dr. J.P. van Dooren in een geargumenteerde studie deze twijfelvragen verder uitgewerkt. Hij kwam tot de conclusie dat er hoogstwaarschijnlijk op 3 november 1568 geen kerkelijke bijeenkomst te Wezel is gehouden, maar dat 'eine Art Synode' in Antwerpen, eind 1566 of begin 1567, waarschijnlijk op 1 januari 1567, deze besluiten heeft genomen.⁸

Zonder ons achter alle argumenten van Van Dooren te stellen, maar mede op grond van het feit dat de besluiten van dit convent op geen van de latere synoden van de Gereformeerde Kerk vermeld worden, zijn wij geneigd het houden van dit convent in het najaar van 1568 te Wezel in twijfel te trekken. Het is hier echter niet de plaats op deze overigens voor de kerkgeschiedschrijving zo belangrijke kwestie uitvoerig in te gaan.

Oranje en de voorbereiding van de synode te Emden

Het is boeiend de activiteiten te zien die de uit het vaderland gevluchte ballingen en hun gemeenten tussen 1568 en 1572 ontwikkelden. Even boeiend is het te zien hoe de kerkelijke en politieke ontwikkelingen in die jaren vrijwel parallel liepen. De grondslagen voor de Gereformeerde Kerk in Nederland, maar ook die voor het Nederlandse gemenebest, werden in die jaren in het buitenland gelegd. Het verenigingspunt ligt in de persoon van Willem van Oranje. Hij had in 1566 en 1567 tijdens zijn stadhouderschap en zijn optreden in Antwerpen intensief contact gehad met de leiders van de opstandige beweging. In opdracht van Margaretha van Parma had hij gepoogd te Antwerpen het gezag van de centrale regering te herstellen. In de geest van het Compromis der edelen had hij daar aan de calvinisten vrije kerkdiensten toegestaan. Toen hem voorjaar 1567 alles uit de hand liep en hij de wijk nam naar de Dillenburg, begreep hij stellig dat alleen door samenwerking met de Gereformeerden de tirannie van Alva was te weerstaan. In zijn in 1568 gepubliceerde 'Verantwoordinghe' schemert al door hoe voor zijn besef 'de strijd tegen Alva niet alleen het herstel van de oude rechten en privilegiën beoogde, maar ook de vrijheid om het Woord van God te prediken. In één volzin vat hij beiderlei doel samen:

Het ging tegen de 'gemeine vianden ende verdruckers, soo wel van der eeren Gods ende zijnen heiligen salichmakenden woorden als van allen den rechten, vrijheden, privilegiën ende voorspoet des armen ellendigen vaderlants, dwelck corts te voren in sulcken fleur ende overvloedicheyt geluckigh was'.⁹

Men mag zo'n passage niet alleen aan zijn propagandadienst toeschrijven. Er spreekt een diepe overtuiging uit. Oranje had zich nog niet bij de Gereformeerde Kerk aangesloten. Maar toen hij zich na de mislukte veldtocht van 1568 naar Frankrijk begaf, maakte hij daar kennis met de Hugenoten. Hij sloot zich aan bij hun strijd en zag van dichtbij de kracht die het calvinisme ontwikkelde. Hij had al met de Rooms-katholieke Kerk gebroken en liet Maurits op 1 januari 1568 volgens de Lutherse ritus te Dillenburg dopen. In de nu volgende jaren naderde hij steeds meer tot de Gereformeerden.

Daartoe droeg zeker bij dat hij in deze jaren Marnix van St. Aldegonde als naaste medewerker kreeg. Deze Zuidnederlandse edelman, in 1540 te Brussel geboren, had o.a. te Genève gestudeerd en in 1565 meegedaan met het Verbond der Edelen. In 1567 was hij evenals Oranje naar Duitsland uitgeweken. Alva had op zijn beurt hem verbannen en zijn goederen verbeurd verklaard. Marnix verbleef een tijd lang te Bremen en ging daarna naar Oostfriesland, waar hij gastvrijheid genoot op de Luntzburg van de Drost van Emden, Unico Manningha, dicht bij Norden.¹⁰

Hij onderhield van daaruit contacten met de gemeente te Emden en vertrok in de voorzomer van 1569 naar de Palts. Daar werd hij ouderling van de gemeente te Heidelberg en trad in dienst van keurvorst Frederik II, een overtuigd calvinist onder de meest Lutherse vorsten van het Duitse Rijk. Lang heeft dit niet geduurd want dáár bereikte hem het verzoek in dienst van Oranje te treden. Of eigenlijk: deze verzocht de keurvorst om Marnix tijdelijk aan hem af te staan.¹¹

Het initiatief ging dus uit van Oranje die Marnix al langer kende. De keurvorst stond hem af en zo kwam Marnix in de winter van 1571 op 1572 in dienst van de Prins. Hij keek nu anders tegen Oranje aan dan in 1566/67!

Nu was deze lotgenoot in vervolging en ballingschap en had zich, aldus Marnix in één van zijn brieven, 'gewijd aan het heil en de conservatie van de kerken en ons vaderland'.¹² Oranje en Marnix: het duo kreeg direct te maken met een zaak die de Gereformeerden in hun gemeenten intensief bezig hield: het constitueren van een

Gereformeerd kerkverband. Door de gebeurtenissen van 1567 en 1568 waren duizenden uitgeweken, onder wie vele Gereformeerden. In het vaderland waren hier en daar 'onder het kruis' gemeenten blijven bestaan in Antwerpen, Brussel, Gent en andere steden. Zij zetten in het diepst geheim hun bestaan voort en onderhielden met de gemeenten in het buitenland correspondentie door brieven en boodschapper.

Hoe gemakkelijk konden zulke gemeenten, verspreid van Londen tot Keulen en van Emden tot Heidelberg, uit elkaar groeien! Bovendien: ballingen zijn vaak krachtige persoonlijkheden. Hoe licht ontstonden er twisten! Wat zou er op den duur van de band tussen de gemeenten 'onder het kruis' en die in het buitenland worden? Allen waren ze echter existentieel betrokken bij de bevrijding van het vaderland. Ze vormden voor Oranje de harde kern van het verzet en daarom was hem veel aan het bewaren van de eenheid onder hen gelegen. Wat dat betreft kon het in dienst treden van Marnix niet beter 'getimed' zijn.

Al op 21 maart 1570 had Marnix, samen met Gaspar van der Heijden, één van de leidende figuren in de Palts, een brief doen uitgaan namens de gemeenten te Heidelberg en te Frankenthal, aan de gemeenten te Londen en in andere plaatsen in Engeland, en ook naar Emden, waarin zij intensiever contact bepleitten. De nood van de kerk drong er toe en zij waren daartoe ook ernstig door 'die van Geneven' opgewekt.¹³

Dat wil zeggen: ook Beza die daar sinds de dood van Calvijn de leiding had, drong er op aan. Beide schrijvers wezen in die brief op de noodzaak van onderling contact voor de opleiding van predikanten, de verzorging van rondreizende geloofsgenoten en de correspondentie tussen de verschillende gemeenten. Dit alles 'opdat alsoo met ghemeyne verwillinge ende overeencominghe de Kercke Christi Jesu opgebouwet werden mach'.

Marnix en Van der Heijden stelden voor, nu er geen synode kon worden gehouden, door onderling overleg deze doeleinden te realiseren. Aan het slot van hun brief kwamen de schrijvers met het voorstel afgevaardigden te sturen naar een bijeenkomst te Frankfort, wanneer daar in september jaarmarkt werd gehouden: de Frankforter Messe.

De brief heeft Engeland bereikt, want wij beschikken over een missive van de kleine gemeente te Maidstone van 10 augustus 1570 aan de broeders te Heidelberg en te Frankenthal, waarin zij berichtte met het plan in te stemmen. Máár, schreven de broeders, de kosten van zo'n reis konden zij niet opbrengen. Men had beter 'comysen' (bedoeld zijn: gemachtigde afgevaardigden) naar Engeland kunnen sturen. De weinige gemeenten in de Palts konden de reis beter betalen dan de vele gemeenten in het koninkrijk Engeland!¹⁴

De samenkomst te Frankfort schijnt wel gehouden te zijn, al beschikken wij over geen enkel document daarvan. Zo wijst Van Meer in zijn studie over de synode te Emden op een zinspeling op de bijeenkomst in een volgende brief van Marnix.¹⁵

Marnix en Van der Heijden hadden aan de bel getrokken. Nu moesten er verdere initiatieven genomen worden. Die kwamen weer van Heidelberg en van Frankenthal. Daar had men na de vorige brief niet stil gezeten en overlegd wat er verder te doen stond.

In hun brief van 24 juli 1571 deelden Gerard van Culenborg en Willem van Zuylen van Nyevelt, leidende figuren van de gemeenten aan de Neder-rijn, de gemeenten in Engeland daar het een en ander over mee. Ze vermeldten in de eerste plaats dat 'eenige onser' met andere uitgeweken broeders hadden overlegd of men niet zou

kunnen komen tot 'een generale bijeencompste ende vergaderinge' van kerken in het vaderland en in de 'diaspora'. Zij hadden dat aan de predikanten te Heidelberg en te Frankenthal voorgelegd, waar het plan heilig, goed en noodzakelijk werd geacht.¹⁶ Als bewijs daarvoor voegden zij bij het pakket brieven dat zij uit Emden naar Londen zonden een brief, die de predikanten Dathenus, Taffin en Colonius aan de Waalse gemeente te Emden hadden geschreven.

Die brief is gedateerd 30 juni 1571 en bleef tot 1940 onbekend. In dat jaar ontdekte de Duitse historicus Jan Weerda hem in het archief van de Waalse gemeente te Emden. Hij is van grote betekenis voor de taxatie van heel de gang van zaken bij de voorbereiding van de synode te Emden. Want uit deze brief blijkt dat de kerken in de Palts die zomer van 1571 vaste besluiten hadden genomen over de samen te roepen synode. Zij noemden zelfs ,a1 een datum: 1 oktober, en een plaats van samenkomst: Keillen, maar lieten tegelijk tijd en plaats ter discussie.¹⁷

De steen kwam aan het rollen. Op 3 en 4 juli werd er te Bedburg, in het hertogdom Gulik aan de Nederrijn, een synode gehouden van de kerken in die regio. Daar sloegen de broeders spiijkers met koppen. Zij besloten de voorgestelde synode bijeen te roepen en de andere gemeenten er kennis van te geven. Zij namen nog geen definitief besluit over tijd en plaats, maar achtten Emden, Frankenthal of Siegen geschikt. Wat de tijd betreft: nog die zomer.

De steen rolde door. Gerard van Culenborg en Willem van Nyevelt werden gedeputeerd om naar Emden te reizen en de zaak daar met de broeders te bespreken. Stemden die ermee in, dan konden ze vandaar naar Engeland, naar de gemeenten 'onder het kruis', en naar de andere vluchtelingengemeenten schrijven om definitief tijd en plaats te berichten. Mocht Van Nyevelt verhinderd zijn dan zou Marnix hem vervangen, die persoonlijk te Bedburg aanwezig was.

Zo gezegd, zo gedaan. De beide deputaten reisden met Marnix naar Wezel en daarna getweeën langs de gemeenten in het Kleefse land. Ze ondervonden overal instemming met het grote plan. In Wezel schreef Marnix nog snel een brief aan de gemeenten in Engeland, waarin hij de te Bedburg genomen besluiten toelichtte. Die brief werd als bijlage E toegevoegd aan het pakket brieven dat Culenborg en Van Nyevelt naar Engeland zouden zenden. Door de haast waarmee alles gebeurde, had Marnix geen gelegenheid zijn eigen brief te ondertekenen; beide deputaten namen hem mee naar Emden, waarheen zij 'ylende' vertrokken.

Aldaar moest nog een harde noot worden gekraakt. Het was de vraag of men dáár aan het plan wilde meewerken. Hoeveel inspanning het kostte om de broeders te overtuigen blijkt uit wat Culenborg en Van Nyevelt naar Engeland schreven:

So hebben wy... metten uitgeweken Dienaren ende broederen alhier... so veele vercregen dat ons by een yeder natie een persoon Bestelt ende bygevoecht is geworden, mette welcke wy, om dele sake also gans secreet [geheim] te houden, vanden tyt ende plaetse sou- den delibereren. '18

Met een 'yeder natie' werden de verschillende groeperingen (Brabanders, Friezen, Vlamingen enz.) bedoeld, die samen de gemeente te Emden vormden en die onder één kerkeraad stonden.

Uit het overleg met deze prominente predikanten - het waren er vier - resulteerde het besluit de synode tegen 1 oktober te Emden samen te roepen. Tijd en plaats voegden Culenborg en Van Nyevelt in een afzonderlijke bijlage aan hun pakket voor Engeland toe. De grootst mogelijke geheimhouding was met het oog op de vijand geboden.

Ziedaar de gang van zaken. Van een leien dakje liep het niet. Want van de vier predikanten die 'eyntelick' de uitnodigingsbrief voor Engeland ondertekenden, hoorde er niet één tot de Hollandse natie, die juist zeer talrijk was. De eerste, Johannes

Polyander, vertegenwoordigde de Waalse uitgewekenen; de tweede, Gerardus Mortaigne, de Vlamingen; de derde, Cornelius Rhetius, de Brabanders en de Zeeuwen; en de vierde, Isbrandus Harderwichius, de Friezen.

Van de Hollanders dus niemand. Waarom deden zij niet mee? Wat zat daar achter? Het antwoord op die vragen leidde tot een interessante historische discussie.

'Preciezen' en 'rekkelijken' te Emden?

Fruin was de eerste die zich van deze vragen rekenschap gaf. In een bijzonder helder en instructief geschreven opstel heeft hij zijn visie op de voorgeschiedenis van de Emdersynode neergelegd.¹⁹ Het niet meedoen van de Hollanders vond volgens hem zijn oorzaak in de tegenstelling tussen 'rekkelijken' en 'preciezen' die er van meet af onder de uitgewekenen zou zijn geweest. Fruin was een liberaal. Hij zag kans met die onderscheiding een latere tegenstelling onder de Gereformeerden terug te projecteren naar het begin van de Gereformeerde Kerk. Men moet zeggen dat hij daar geduchte argumenten voor aanvoerde. In Emden hadden de vluchtelingen geen eigen gemeente gesticht maar waren zij opgenomen in de daar al lang bestaande Oostfriesse protestantse kerk. Alleen met het oog op de diaconale verzorging in de nijpende omstandigheden had men de uitgewekenen ingedeeld in verschillende 'naties'.

Een eigen kerkeraad hadden ze niet. Toch hadden die verschillende naties niet dezelfde 'ligging'. Aan het hoofd van de Hollandse stonden de predikanten Jan Arentsz. en Petrus Gabriël, beiden voor Alva uitgeweken. Vooraanstaande gemeenteleden waren o.a. Lourens Reael en Frans Coornhert, een broer van de later zo bekende Dirk Volckertsz. Coornhert. Fruin toont aan dat er al eerder verschil van inzicht ontstaan was tussen hen en de leiders in het Zuiden, in de Palts. Die waren van oorsprong Zuidnederlanders. Fruin betitelt hen herhaaldelijk als strenge en 'uitsluitende' calvinisten.²⁰ De leiders in Emden en in de Palts botsten al in 1570, toen er plannen werden gesmeed om bij de rijksdag te Spiers een Apologie in te dienen met het oog op de verdrukke Nederlanders. In de correspondentie over dit punt kwam aan het licht dat de leiders in de Palts er de politiek buiten wilden houden. Het ging hun om de geloofsvervolgung door Alva en de Spaanse koning. Zij wilden de bemiddeling van de Duitse rijksvorsten inroepen.

De Hollanders in Emden hielden de politiek er niet buiten. Zij wilden in Spiers de hulp van de Duitsers inroepen vanwege de schending van de privileges en de vrijheden van de Nederlanders. Daarmee bewogen zij zich in de lijn van Oranje. Die was er vierkant tegen om alleen de kerkelijke aangelegenheden naar voren te brengen. De Duitse vorsten hadden in 1555 op de rijksdag te Augsburg vrijheid voor de evangelisch-Lutherse religie bedongen. Oranje vreesde dat het vestigen van de aandacht op de onderdrukking van de Nederlandse Gereformeerden de Lutheranen in het harnas zou jagen. Oranje, aldus Fruin, stond nog altijd op de driesprong van Rooms, Luthers en Gereformeerd, en op die driesprong bleef hij staan. Vandaar zijn verzet tegen de kerkelijke koers van de leidende figuren in de Palts.

Na zo de fronten inzake de Apologie van 1570 te hebben gemarkeerd, trok

Fruin daar zijn conclusies uit voor de voorgeschiedenis van de synode te Emden. Daarbij kwam volgens hem diezelfde tegenstelling aan het licht tussen de rekkelijken die vooral op politieke gronden Oranje steunden en de preciezen die er op uit waren de kerkelijke zaak te profileren.

Nogmaals, hij wist zijn visie meesterlijk te argumenteren. Want juist bij die voorgeschiedenis deed zich de politiek duidelijk gelden. Toen men voorjaar 1571 te Heidelberg besloten had een synode samen te roepen, speelden daarin Oranje en Marnix, zijn medewerker, een belangrijke rol. In de brief van Marnix die Culenborg

en Van Nyevelt aan hun pakket voor Engeland toevoegden, berichtte deze dat er vóór de regionale synode te Bedburg in juli bijeenkwam, met Oranje was overlegd. Marnix had Oranje verzocht goed te vinden dat hij deze vergadering, waar over de plannen van een generale synode werd overlegd, bijwoonde. Dat verzoek viel bij de Prins in goede aarde. Hij had daartoe zelfs van ganser harte geraden en de hoop uitgesproken dat het alles met Gods hulp tot een goed einde werd geleid.

Zo verscheen in Marnix, die zijn geloofsbrieven te Bedburg vanwege Oranje overhandigde, de Prins zelf op die samenkomst. En dat niet alleen. Marnix bracht enkele 'Articulen' van Oranje én van hem zelf ter behandeling mee. Een paar daarvan hadden een duidelijk politieke strekking, bijvoorbeeld dat er een 'goede overeenkominge ende onderlinge verstandt opgericht worden mach in politicque saeken belangende de wederoprichtinge der Nederlanden'. En dan het volgende punt, heel belangrijk: een uitspraak werd verlangd over de 'beroepinge sijner F.G. [Oranje] ende de gerechticheyt der were [van de opstand] ende waepens [Oranjes gewapende opstand]' om de zwakke gewetens te beter 'te stillen'.²¹ Met andere woorden: Oranje begeerde een kerkelijke uitspraak over zijn gewapende opstand tegen Filips

Zo ontmoetten Oranje en de Gereformeerden elkaar op die synode van Bedburg. Ze vochten nu op hetzelfde front. De vergadering had er geen moeite mee. Zij sprak uit aan 's Prinsen gerechtigheid niet te twijfelen en dat was voor de Gereformeerden niets nieuws. Al in de laatste dagen van november 1566 had het consistorie van Antwerpen - misschien was het wel een synode - duidelijk uitgesproken dat wanneer de magistraat de privileges schond, de 'vazallen', de hoge adel dus, mét de onderdanen de vrijheid hadden zich te verzetten. En toen al viel het oog op Oranje als leider van het verzet, tenminste - zo sprak de vergadering uit - indien hij beloofde de publieke uitoefening van de Gereformeerde religie in stand te houden.²² Er loopt één lijn van Antwerpen 1566 naar Bedburg 1571. Alleen: toen twijfelden de Gereformeerden nog aan Oranje. Als deze niet instond voor de Gereformeerde religie, noemde het consistorie van Antwerpen als alternatief Brederode of Hoorne. De één was inmiddels overleden, de ander omgekomen op het schavot. Oranje stond nog recht overeind. Hij kon nu rekenen op de Gereformeerden.

In een volgend punt stelden Oranje en Marnix aan de orde dat de kerk scherp op verraders zou toezien, daarmee doende wat tot opbouw van de kerk en tot 'verlossinge des vaderlandts dienen kan'. Daaraan werden een paar belangrijke woorden toegevoegd, te weten 'latende voorts den krijchshandel sorgen deghene die hem dies verstaet'.²³ In zaken van oorlog wilde Oranje de handen vrij houden. De afgevaardigden namen op zich dit hun kerkeraden aan te zeggen en zich daarvoor naar vermogen te bevlíjten. 'Beloften dus,' merkt Fruin op, 'die tot niets bonden en ook weinig of niets hebben opgeleverd'.²⁴ Nijenhuis formuleert het in een studie over de synode van Emden voorzichtiger. Hij noemt de houding van de vergadering te Bedburg 'terughoudend'²⁵ en vestigt de aandacht er op dat bijna twee jaar later de kerkeraad van Keulen hierop wilde terugkomen. De Bedburgse uitspraken repten immers van 'politicque saeken' en de kerken hadden zich alleen te bemoeien met de heroprichting van de kerk in het vaderland en niet met de politieke strijd.²⁶ Dat was ongetwijfeld in de lijn van de latere kerkelijke vergaderingen.

Toch zijn de uitspraken van Bedburg, meer dan Fruin meent, van gewicht. Ze tonen de gezindheid van de daar vergaderde broeders. Zij stonden achter de Prins en zijn strijd. Oranje stond inderdaad in die jaren van ballingschap hoog aangeschreven. Toen tot het Rijnland doordrong dat de Hollandse natie te Emden zich tegen het houden van een synode verzette, namen de broeders te Keulen ronduit de Prins in de arm om dat

verzet te breken. Op 18 augustus 1571 schreven de twee vluchtelingenkerken te Keulen, de Waalse en de Nederduitse, naar de predikanten te Heidelberg, dat zij met hulp van Marnix wilden bereiken dat de komende synode door Zijne Excellentie werd geautoriseerd. Daar zou hij veel profijt van kunnen hebben, ook als hij met zijn gezag de Hollanders kon bewegen mee te doen. Enkele dagen later schreven ze rechtstreeks aan de Prins dat hij veel invloed bij de Hollandse natie had (evenals bij alle andere 'onze natiën', voegden ze er nadrukkelijk aan toe). En dat vanwege - en nu volgen weer belangrijke zinnen - de autoriteit die de Prins over ons heeft 'als onser aller Beschermheer zijnde'.²⁷

Zij verzochten hem zelfs de Hollandse natie 'te gebieden' op de synode aanwezig te zijn. Bovendien verzochten zij de Prins Marnix naar de komende synode te zenden. Wanneer hij met het gezag van Oranje daar verscheen, zou zijn invloed groot zijn. Oranje zou daar een goed christelijk werk mee doen en de kerk des Heren een grote dienst bewijzen. Ze beseften wel dat Marnix belangrijke zaken met de Prins had te verhandelen, maar hier stond veel op het spel.

Terug tot de synode van Bedburg. Op deze regionale vergadering kwam nog een belangrijk punt ter sprake. Marnix en Oranje hadden meer pijlen op hun boog. Na de politieke kwestie stelden zij (of Marnix alleen, dat is niet helemaal duidelijk) een brandende kerkelijke kwestie aan de orde, en wel de verhouding tot de Lutheranen. Die was in die tijd nog niet zo uitgekristalliseerd als later. Vandaar hun vraag of er niet iets gedaan kon worden om 'eenicheyt' met de Lutheranen te bewerken. Dat zou een goede indruk maken op de predikanten in het land van Nassau, Hessen en zelfs op die van Saksen. Kon de synode Marnix niet een brief meegeven voor de predikanten in het land van Dillenburg?

De broeders in Bedburg zagen ver om zich heen. Er moest ook, vond Marnix, contact worden opgenomen met de kerk in Frankrijk. Daar was in april de synode van La Rochelle gehouden. Konden de daar aangenomen artikelen niet opgevraagd worden om ook met hen goede eenheid en vriendschap te onderhouden? En natuurlijk: de broeders dachten ook aan hen die onder het kruis waren. Was het niet raadzaam hun een brief te schrijven of een boekje te doen toekomen, waarin ze bemoedigd werden en opgeroepen hun verlossing met alle goede middelen ter harte te nemen?

Het handjevol mannen daar in Bedburg zag zich voor belangrijke taken gesteld. Ze overwogen die met voorzichtigheid. Wat de zaak van de Augsburgse confessie en het contact met Frankrijk betreft, daar vertilden ze zich niet aan. Daar moest de komende algemene synode maar over beslissen. De brief voor de dominees in het land van Dillenburg, dat kón; en inzake de broeders onder het kruis: het leek voorzichtiger voor hen een boekje te maken dan hun een brief te schrijven.

Maar nu de Hollanders! Wat bewoog hen zich met man en macht tegen een generale synode te verzetten, zodat de broeders van Keulen zelfs Oranje wilden inschakelen om hen te bewegen mee te doen? Fruin meende de oorzaak wel te weten. Zij, de Hollanders, waren 'rekkelijk' en bang dat de 'preciezen' uit de Palts op een algemene synode aan het langste eind zouden trekken. Daarin speelde de confessie van Augsburg een rol. Oranje had vanaf 1566 geprobeerd bij de Gereformeerden instemming met deze confessie te bereiken. Hij kwam zelf uit Duitsland, zijn tweede schoonvader was keurvorst van Saksen, hij kende het klimaat onder de Duitse vorsten en wist hoe fel die tegen de calvinisten waren. Als politicus zag hij niet in waarom er geen toenadering tot de belijders van deze confessie mogelijk was. En het moet gezegd: zelfs Calvijn was bereid de Augustana te ondertekenen als hij duidelijk mocht zeggen welke bezwaren hij tegen haar Avondmaalsleer had. De leidende figuren onder

de Hollandse natie stonden hier achter Oranje. Frans Coornhert, één van hun aanvoerders, zag scherp hoe de zaken stonden. Hij deed aan Dirk Kater, één van zijn Hollandse vrienden, schriftelijk verslag van een bespreking te Emden over de Apologie van 1570. Daarin herinnerde hij eraan, hoe Datheen en Rhetius zich al in 1566 tegen verbroedering met de aanhangers van de Augustana hadden verzet. Zijn vriend Lourens Reael deed in zijn correspondentie met Dirk Kater ook een duit in het zakje. Hij zocht achter die tegenstand 'diffidentie' (wantrouwen) tegen Oranje. Hij liet zich echter niet in de boot nemen: 'Maer wy syn (Godtdanc) noch so vercoudt niet off wy hebben dit wel connen ruycken!'28

Toen de beide deputaten van Bedburg, Culenborg en Van Nyevelt, dan ook in Emden aankwamen om daar met de Hollanders te overleggen, en zij hun lieten weten dat Bedburg de kwestie van de Augsburgse confessie naar de komende synode zélf had verschoven, wisten mannen als Reael heel goed welke kant het uitging. Daar komt nog iets bij. Rutgers heeft in een grondige bestrijding van Fruins conceptie er op gewezen dat er bij de Hollanders een neiging tot independentisme was. Daar wordt mee bedoeld: afkeer van het houden van meerdere vergaderingen en vooral vrees voor hiërarchie door bindende besluiten van die vergaderingen.²⁹ Reael was Amsterdammer en had er moeite mee zich onder een nieuwe kerkorganisatie te schikken. Hij wierp een blik in de toekomst en drukte zich daarbij kras uit: 'So wy met Godts hulpe int lant [terug in het vaderland] quaemen, souden een nieuw pausdomme, te versorghen, ja apparentlic [duidelijk] geschapen hebben. '38 Al eerder had hij van het constitueren van een kerkverband gezegd: 't is mensenwerk. En een paar jaar later schreef Van der Heijden over de Hollanders in de Emden tijd dat zij van kerkordelijk werk 'een af- schouwen' hadden.³¹

Fruin zette de verschillen tussen de Hollanders en de overigen in de voorbereiding van de Emden synode ten onrechte op de ene kaart van precisiteit en rekkelijkheid in de leer. Rutgers toonde aan dat het eerder om kerkrechtelijke en politieke geschillen ging dan om precisie in de leer. Van 't Spijker meent dat het hier om een complexe materie ging met een kerkordelijk, confessioneel en politiek aspect. Er begon zich in de ballingschap een staat te vormen onder leiding van Oranje, merkt hij op, en we moeten de latere tegenstelling van preciesen en rekkelijken niet terugprojecteren.³² Nijenhuis zoekt de tegenstelling mede in het feit dat de mannen van het vluchtelingencentrum in de Palts er vanaf het begin voor zorgden de kerk-in-wording vrij te houden tegenover de overheid. In de Palts werd tegen de kerkrechtelijke ideeën van Erastus, die kerk en staat in elkaar schoof, hevig gestreden.

Er is nog één argument van Fruin dat bespreking vraagt. Hij betrok in zijn conceptie ook een vermeende tegenstelling tussen de besluiten van het convent van Wezel (1568) en van de synode te Emden (1571).

Volgens Fruin waren de Hollanders ingenomen met de Wezeler besluiten maar verzetten zij zich tegen een geveesde striktheid te Emden. Nu daargelaten of de besluiten in Wezel inderdaad in 1568 zijn genomen - zie boven - , het is in ieder geval vernuftig gevonden. Nauta heeft echter aangetoond dat die tegenstelling niet bestaat. In de eerste plaats beriepen de Hollanders zich nooit op de Wezeler besluiten en bovendien is er tussen Wezel en Emden geen principieel verschil. Ook in Wezel werden de predikanten wel degelijk getoetst op het punt van de leer." Het ging daar echter vooral om het plaatselijk kerkelijk leven.

Het fundament gelegd: Emden (1571)

Eindelijk was het zover. De Hollanders hadden het houden van een synode niet tegen

kunnen houden. Op 1 oktober 1571 arriveerden Van der Heijden en Taffin uit de Palts in Emden. We bezitten een brief van Van der Heijden waarin hij van zijn wederwaardigheden bericht deed aan zijn ambtsbroeders in Heidelberg. Het begin verplaatst ons midden in de moeilijkheden:

'Wy syn t' Emden aengekomen met goeden spoede ende oncost genoeg, den 1 Octobris. Dear comende wy vinden alle dinghen so raw, dat ick ende Taffin dese 3 voorleden daghen [de brief is gedateerd op 4 oktober] niet gedaen hebben dan loopen, om d'ander te beweghen, so dat wy 't doer Godes génade so wyt gebracht hebben, dat wy heden na middagh deerste versamelinghe hebben sullen: de Heere wille ons daerin bywonen doer synen Geest.'

Vervolgens meldde hij dat er verscheidene personen uit het vaderland waren aangekomen, uit Gent, Antwerpen, Brussel en uit het Westerkwartier (Noord-Holland). Omstreeks diezelfde tijd arriveerden de broeders uit Wezel, Aken, Keulen en Emmerik. Ook klaagde hij in zijn brief dat het koren in de stad steeds duurder werd en nauwelijks verkrijgbaar was. Het waren beslist geen gemakkelijke omstandigheden.³⁴

De gemeenten in Engeland hadden geen kans gezien afgevaardigden te zenden. De uitnodigingen waren te laat ontvangen en er waren andere belemmeringen.

Op 4 oktober kwam de synode voor het eerst in zitting bijeen. Ze koos Van der Heijden tot praeses, zijn collega Taffin tot assessor en Polyander, de predikant van de Waalse gemeente te Emden, werd scriba. In totaal ondertekenden zg afgevaardigden de Acta. Het is niet zeker of allen wel officieel afgevaardigd waren. Fruin betwijfelt dat.³⁵ Rutgers schrijft heel stellig: 'De personen waaruit zij was samengesteld, waren door die Kerken daartoe afgevaardigd en gemachtigd.'³⁶ Dat valt niet te bewijzen. Maar zij namen besluiten, deze mannen, die van het grootste belang waren voor de toekomstige inrichting van de Gereformeerde Kerk. Al zijn er door volgende synoden vele kerkrechtelijke artikelen aan die van Emden toegevoegd, de meest fundamentele lopen als een rode draad door alle volgende kerkordes.

Direct in het eerste artikel bepaalde de synode dat geen kerk over een andere kerk, geen dienaar van het Woord, ouderling of diaken over de ander heerschappij zal voeren. Het woord van Christus: Eén is uw Meester en gij zijt allen broeders (Matth. 23:8) was hun uit het hart gegrepen. De Gereformeerde Kerk is principieel anti-hiërarchisch. Dit betekende niet dat ieder op eigen houtje mocht handelen. Want in het laatste, het 53ste artikel, sprak de synode uit dat nu zij deze orde voor de kerk met gemeen acoörd had vastgesteld, deze artikelen van de kerkorde wel veranderd, vermeerderd of verminderd mochten worden, maar alleen door een volgende generale synode. Elke plaatselijke eigenmachtigheid werd afgesneden.

De scheiding met de Lutherse aanvaardde men als een voldongen feit. Er werd geen poging tot toenadering ondernomen. Er wordt in de besluiten zelfs met geen woord over gerept. De synode keek wel duidelijk naar de kant van Frankrijk. Ze besloot terwille van de eendracht in de leer tussen de Nederlandse gemeenten onderling de Nederlandse Geloofsbelijdenis te onderschrijven, maar zij betrok bij die eenheid ook de Franse kerken. De Franse geloofsbelijdenis werd ondertekend om daarmee de eenheid en de onderlinge verbondenheid met de Franse kerken te betuigen. De synode vertrouwde dat de Franse kerken op haar beurt dat met de Nederlandse belijdenis zouden doen. Datheen en Taffin kregen de opdracht dat de Franse broeders te melden op hun eerstkomende synode. Er was een duidelijke begeerte met de Franse kerken in contact te treden.

Wat haar eigen leerfundament betreft, in het vierde artikel van de door haar vastgestelde kerkorde besloot de synode de Nederlandse dienaren, die niet op de

synode aanwezig waren, te vermanen dat zij 'in die selve onderschrijvinghe' (nl. van de Geloofsbelijdenis) bewilligden. De eenheid in de leer zat de broeders duidelijk hoog.

Men kan overigens deze synode geen 'preciesheid' inzake de leer verwijten. Want in het vijfde artikel sprak ze uit dat in de Franstalige gemeenten de Catechismus van Genève in gebruik mocht blijven, terwijl de Nederlandstalige de Heidelbergse Catechismus zouden gebruiken. Men ging nog een stap verder. Indien er enige kerken waren die een andere Catechismus 'den woorde Gods gelijkformigh' wilden gebruiken, werd dat toegestaan

Het kerkverband werd nader geregeld. Uit Oostfriesland nam men het instituut van de classis over. Dat waren streeksgewijze vergaderingen van dicht bij elkaar gelegen gemeenten die om de drie of om de zes maanden bijeen moesten komen. Daar kwamen de zorgen en moeilijkheden van het kerkelijk leven ter sprake en scherpten de gemeenten elkaar op in de kerkendienst.

Daarnaast ontwierp de synode vier jaarlijks te houden regionale vergaderingen: één voor de kerken in Duitsland, één voor de kerken in Oost- Friesland, één voor de Engelse kerken, en één voor de kerken onder het kruis. Om de twee jaar werd de generale synode bijeen geroepen. En natuurlijk waren er plaatselijk de consistories of kerkeraden.

Zo werd een kerkverband ontworpen en bevestigd van de Palts tot Oostfriesland en van Engeland tot diep in het vaderland, 'onder het kruis'. Over de politiek sprak de synode, althans in haar besluiten, met geen woord. 'De synode heeft zich stiptelijk bepaald tot kerkelijke aangelegenheden', schreef Fruin en wat vaderlijk voegde hij er aan toe: 'Wij kunnen haar standvastigheid in deze slechts eerbiedigen en goedkeuren.' Nijenhuis noemt dit zelfs 'indrukwekkend'. De kerken 'wensten zich niet te mengen in zaken, die tot de taak van de overheden behoorden, i.c. de strijd voor de bevrijding van het land'.³⁷

Oranje zat dat niet lekker.

Dat blijkt uit een brief die Van der Heijden in 1573 aan Arent Cornelisz. te Delft schreef in een wat mysterieuze zin: "t Wondert my seere dat syn Excel. , ' aldus Van der Heijden, 'Synodum Embdanam soude misprysen, daer ons D.Ald. [Marnix] eer wy er henen ginghen anders geseyt heeft, ende het doet nu vele achterdenckens hebben wat dat bediedt'.³⁸

Van der Heijden doelde kennelijk op het enthousiasme waarmee Marnix de synode met volle instemming van de Prins op touw hielp zetten. Oranje had verwacht dat zijn politieke strijd daar aan de orde zou zijn gekomen. Hij miste ook pijnlijk elke toenadering tot de Lutherse broeders. Toch steunde de synode zijn plannen, zij het indirect. Want door alle Gereformeerden in binnen- en buitenland, Franstaligen én Nederlandstaligen, in één kerkverband te verenigen, werd een krachtig kerkelijk front gevormd. De vrucht daarvan zou in de politiek niet uitblijven. Daarbij behield de Gereformeerde Kerk haar eigen zelfstandigheid. Dit principe bracht de kerkorde van Dordrecht (1618-1619) later tot uitdrukking in de bepaling dat kerkelijke vergaderingen alleen kerkelijke zaken zullen behandelen (artikel 30). De Gereformeerde Kerk handhaafde haar zelfstandigheid ook tegenover Oranje.

Hoe 'ging het tenslotte met de Hollanders op de synode van Emden? Dezelfde brief van Van der Heijden waaruit we zojuist citeerden geeft ons het antwoord. Nadat hij uiteengezet had hoe belangrijk het functioneren van een goed kerkverband was - daardoor wordt Jeruzalem gebouwd, schreef hij - merkte hij op dat sommigen een vaste kerkorde verwierpen. Hij vervolgde dat hem dit van 'Petro' niet verwonderde

noch van zijn gesell'. Van der Heijden had al eerder opgemerkt dat zij 'cleser saken een afschouwen hadden, hoewel' - en nu volgen enkele belangrijke woorden - 'syt toch onderschreven ende ons daerover ten lesten bedanct hebben'.³⁹

Met 'Petro' bedoelde Van der Heijden ongetwijfeld Petrus Gabriël en met zijn gezelschap Jan Arentsz., die beiden als predikanten van Amsterdam de Acta hadden ondertekend. Gabriël was in die tijd een collega van Arent Cornelisz. te Delft, aan wie Van der Heijden deze brief schreef.

Terecht heeft Fruin er op gewezen dat overigens niemand van de Hollandse natie de Acta ondertekende. Zelfs de kerkeraad van Emden zelf hield zich buiten het synodebedrijf. Pas in januari 1572 komt de synode terloops ter sprake op een kerkeraadsvergadering.⁴⁰ Toch had, blijkens de boven geciteerde brief, Van der Heijden Gabriël en Arentsz. kunnen overhalen de Acta te tekenen en ze hebben hem bedankt. Later, bij de opbouw van het kerkelijk leven in Nederland, heeft Jan Arentsz. van harte meegewerkt in de kerkelijke verbanden in Noord-Holland.

Wat zat er achter hun verzet? Was er een verschil in 'ligging'? Natuurlijk was er verschil van ligging tussen Emden ver in het Noorden onder een naar het Lutheranisme neigend bewind (was graaf Edzard in 1559 niet getrouwd met Katharina van Zweden, waardoor hij sterker met het Lutheranisme werd verbonden?) en de broeders in het Zuiden, in de Palts. De bovengenoemde brief die Jan Weerda in 1940 aan het licht bracht, toont duidelijk de krachtige invloed van de broeders te Heidelberg en te Frankenthal op het totstandkomen van de synode. Dáár, in het door Frederik calvinistisch geleide gebied zaten mannen als Datheen, Taffin en Van der Heijden. Toch moet het verschil niet op de spits worden gedreven. De regering van de stad Emden stelde voor de synode de Stadthalle bij de Falderntor ter beschikking. Bereidheid tot medewerking was er dus wel.⁴¹ Het speet de broeders van de synode bijzonder dat er niemand uit Engeland tegenwoordig kon zijn. Moded liet dat de Engelse gemeenten weten in een brief die hij op 14 oktober in opdracht van de synode schreef, één dag na sluiting. Daarin herinnerde hij er aan dat de vergadering op wens van de dienaren uit Duitsland én uit Engeland bijeengeroepen was, waar nog bij kwam 'de begherte van Syn Excellentie door seekere scriften'. Alwéér: Oranje had invloed uitgeoefend.

Vanaf 1 oktober hadden de broeders een paar dagen op de afgevaardigden uit Engeland gewacht, vervolgde Moded, maar er was al dadelijk twijfel aan hun overkomst omdat er bericht was gekomen dat de uitnodigingsbrieven hen niet hadden bereikt. Hij zond hun nu de besluiten van de synode toe. Hij schreef er wel bij dat wat zij in Emden besloten hadden 'op correctie' was 'geaccoort'.⁴² Met andere woorden: het stond voor verbetering open. Een P.S. berichtte de broeders in Engeland dat de volgende synodale vergadering 'der Nederlanden' bijeen geroepen zou worden tegen mei 1572. Dat had de synode in artikel 23 van haar besluiten vastgesteld, en men had daarbij uitdrukkelijk aan Engeland gedacht:

'De Synodus Generalis zal te samen geroepen worden ter naester Lente zoo verre de Kerken van Engeland verklaarden, dat zy daer eenige zenden willen en kunnen...'

Er was de broeders veel aan gelegen naar alle kanten de onderlinge eenheid te bevestigen.

Toen die 'naaste Lente' aanbrak waren er in de Nederlanden echter andere zaken aan de orde. Op 1 april 1572 verloor Alva zijn bril. Een nieuwe ontwikkeling stond voor de deur. Het kerkelijk front verplaatste zich naar het vaderland.

HERSTICHTING VAN DE GEREFORMEERDE KERK IN HOLLAND

Hoofdstuk 5

Terug naar het vaderland

Gereformeerde Kerk in opbouw

De opstand in Holland begon op 1 april 1572 met de inneming van Den Briel. Dit had voor het kerkelijk front grote gevolgen. Sinds 1567 had de Gereformeerde Kerk zich alleen in het buitenland in vrijheid kunnen organiseren. De leidende figuren hielden daarbij het vaderland echter voor ogen en na Den Briel grepen zij hun kans. Het moet gezegd: zij deden dat met kracht en doorzettingsvermogen.

Was er onder de druk van Alva kerkelijk leven in stand gebleven? Dat moet wel, want op de synode van Emden waren afgevaardigden aanwezig uit Gent, Antwerpen en Brussel. Ook bij de indeling in klassen hield men rekening met kerkelijk leven 'onder het kruis'. Artikel n van de Acta van Emden spreekt van de klassen Brabant, Vlaanderen en van een Franstalige classis in het Zuiden. Een vierde classis moest worden gevormd uit de gemeenten van Amsterdam, Delft, en - wat vager - uit 'andere Hollandse, Overijsselse en Westfriesse kerken'. Blijkbaar wisten de broeders in Emden niet precies hoe het overal gesteld was.

In artikel 25 wees de synode van Emden adreskerken voor de verschillende klassen aan. Daaronder waren o.a. Antwerpen, Gent, Doornik, en Alkmaar voor Holland en Friesland. In die plaatsen waren dus betrouwbare adressen met wie men contact kon opnemen, ondanks Alva's niet te onderschatten repressie. Toch was er van de kerkelijke organisatie maar bitter weinig overgebleven. In Amsterdam, Delft, Den Briel, Gorcum, Leiden, Alkmaar, Den Haag en Naaldwijk waren in het jaar 1566 vooral na de beeldenstorm kerkeraden ontstaan, maar in 1567 doken ze onder. De Raad van Beroerten had bijna heel het kader naar het buitenland verdreven of op het schavot gebracht. In vrijwel alle genoemde plaatsen bracht men na de bevrijding in 1572 opnieuw een kerkeraad op de been. Van enkele plaatsen weten we dat daar de kerkeraad was blijven voortbestaan. Dat was bijvoorbeeld het geval in Delft. De naam van één der ouderlingen is bekend: Borger Jansz. Toen in de zomer van 1572 Delft overging naar de Prins, bleven deze kerkeraadsliden in functie. Pas in oktober 1573 werd een geheel nieuw college gekozen. De mannen die 'onder het kruis' de gemeente leiding hadden gegeven, bleven functioneren als een college van vertrouwensmannen. Hun oordeel werd ingeroepen wanneer personen, die het 'pardoen' van Alva hadden geaccepteerd, weer lid wilden worden. Zo verzoenden zich Marinus Jacobsz. en zijn vrouw Diedericken Martens op 26 januari 1573 met de gemeente 'int bywesen der broe-

ders die onder het cruyce gheweest zijn'.¹ Zulke gemeenteleden bleven een eervolle plaats innemen. De bovengenoemde Borger Jansz. komen we als Burchert Jansz. weer tegen als lid van de synode van Dordrecht in 1574.

Ook in Noord-Holland bleef het Gereformeerde geloof smeulen. Een studie over het dorp Nieuwe Niedorp bracht aan het licht, dat daar de schout Adriaen van Dorp in zijn huis in die moeilijke jaren enige 'uitheemse' predikanten 'ende apostaten' (afvalligen) herbergde. Dat kostte hem zijn ambt.² In 1570 werd Cornelis Dirck Jan, een poorter, voor de schepenbank gebracht omdat hij zijn vrouw had laten sterven zonder dat zij het laatste oliesel had ontvangen. Hij liet haar niet in gewijde aarde maar 'in de wildernisse' begraven. Jan werd daarom verbannen en zijn goederen werden

geconfisceerd. De nieuwe schout had lieden in dienst genomen die er op toezagen, dat ongedoopte kinderen 'nae de catholycke religie' werden gedoopt. Dat wijst op het voortbestaan van een doperse stroming.³

Herstichting van de Gereformeerde Kerk in Holland

Toen zomer 1572 de ene stad na de andere zich voor Oranje verklaarde en een geuzengarnizoen innam, ontstonden overal opnieuw Gereformeerde gemeenten met eigen kerkeraden. Het begon meestal met het opeisen van één of meer kerkgebouwen voor de Gereformeerden. In Enkhuizen werd bijna direct na het overgaan van de stad, in mei 1572, de Grote of St. Pankraskerk door de Gereformeerden in gebruik genomen. In Alkmaar en Hoorn ging het net zo met de Grote Kerk.⁴ In Dordrecht werden de eerste diensten gehouden in de Kloveniersdoelen, daarna nam men de Augustijnerkerk in gebruik. Te Leiden en te Delft eisten de Gereformeerden 'de principaele kercke' op, dat waren in Leiden de Onze Lieve Vrouwekerk en daarna de Pieterskerk, waarin op 5 oktober voor het eerst werd gepreekt. Vanaf 1 januari '73 werd ook de Hooglandse kerk in gebruik genomen. Te Delft werd op 3 augustus voor het eerst in de Nieuwe Kerk gepreekt. ⁵

In de meeste Hollandse steden hadden de vroedschappen de zijde van Oranje gekozen, maar daarom stelden zij nog lang niet altijd een kerk ter beschikking. In Delft, Gouda en Schiedam had dat heel wat voeten in de aarde. In Schiedam duurde het tot midden 1573 voor in de Grote Kerk gepreekt kon worden.⁶

Dat hing samen met de religievrede die de eerste vrije Statenvergadering te Dordrecht in juli 1572 op voorstel van Oranje had afgekondigd. Toch bleek al spoedig hoe moeilijk die uitvoerbaar was. Wanneer de magistraten de Gereformeerden niet goedschiks kerken ter beschikking stelden, namen ze die met geweld. Dat ging vaak met ongeregelde heden en beeldenverbreking gepaard. Toen Oranje zelf in november 1572 zich in Delft vestigde wist hij te bewerken dat de Oude Kerk en het Sint Jorisgasthuis vrijgegeven werden voor de Rooms-katholieke eredienst. Maar na de nederlaag bij het Manpad, waar bij een poging tot ontzet van Haarlem veel Delftenaren sneuvelden, braken opnieuw ongeregelde heden uit en werden de kerken definitief voor de Roomse eredienst gesloten.

Het besluit van de Staten van Holland, te Leiden in 1573 genomen en door Oranje in zijn Apologie vermeld, om de Rooms-katholieke religie te verbieden, maakte aan de religievrede in Holland voorgoed een eind. De resoluties van de Staten van Holland uit de eerste jaren van de opstand zijn niet bewaard, dus is de letterlijke tekst van het besluit ons niet bekend. Maar misschien doelt Wouter Jacobsz. in zijn dagboek erop als hij in april 1573 noteert, dat er in de steden onder het gezag van de Prins een eed gevraagd werd 'inhoudende dat alle priesteren soewel religiose als andere gehouden waren te doen eedt den coninck [!], den prinsch ende den nieuwen Gereformeerde religie ofte haer binnen drie dagen wuyt den steden te vorsien'.⁷

Op 6 mei 1573 schreef de secretaris van Oranje aan Lodewijk van Nassau een brief uit Delft, waarin hij meldde dat de 700 à 800 geestelijken aldaar paspoort hadden aangevraagd en de stad moesten verlaten nadat het opdragen van missen verboden was.⁸ De religievrede was bezwaken onder het oorlogsgeweld. Toen de Statenvergadering in juli 1572 haar afkondigde, voorzag zij niet dat dit oorlogsgeweld over Holland in de komende maanden zou losbarsten. Alva's najaarsoffensief en de inneming van Haarlem hadden het gebied van de opstand in tweeën gesneden. Het was nu beperkt tot het Noorderkwartier, dat tamelijk veilig lag achter het IJ en achter de grote meren, én het Zuiden, dat eigenlijk overal frontgebied was.

Het volk zag in de officiële vertegenwoordigers van de Rooms-katholieke religie

bondgenoten van de vijand in een oorlog op leven en dood. Intussen betekende het in bezit nemen van kerken en het op de been brengen van Gereformeerde kerkeraden beslist niet dat de meerderheid van de bevolking dadelijk tot de Gereformeerde religie overging. Geen sprake van. Er is hierover interessant cijfermateriaal aan het licht gebracht. Zo telde men in Enkhuizen in november 1572 156 lidmaten, te Dordrecht, waar op 5 juli 1573 voor het eerst Avondmaal werd gehouden, waren het er 368, een half jaar later 463.⁹ Te Delft telde de gemeente in 1572 180 leden en te Alkmaar in 1578 nog maar 156.¹⁰ Te Nieuwe Niedorp in Noord-Holland waren er in februari 1574 39 Avondmaalgangers, dat steeg in december van dat jaar tot 80.¹¹ Lang niet alle leden van de magistraat traden in die eerste jaren tot de Gereformeerde gemeenten toe.

Het duurde enige tijd vóór er kerkeraden waren geformeerd waarmee predikanten het kerkelijk leven konden opbouwen. Een goed beeld van de gang van zaken op dit punt geeft het kerkeradsboek van Dordrecht. Het vermeldt dat in juli 1572 ds. Johannes Lippius uit Wezel zijn dienst aldaar begon. Ds. Bartholdus Wilhelmi uit Londen voegde zich in augustus bij hem. Zij lieten in september enkele mannen die 'den Evangelio toegedaen waren' - bij provisie tot ouderlingen en diakenen verkiezen. Omdat de meesten tekort schoten, werden er telkens anderen 'bij provisie' verkozen! Pas op 18 juni 1573 kon definitief een kerkeraad gekozen worden uit 12 door de predikanten voorgestelde kandidaten. Dit gebeurde na een openbare vasten- en bededag.¹²

Zo kregen de gemeenten te Leiden, Gorcum, Alkmaar en Delft in de loop van 1573 kerkeraden. De broeders met wie de predikanten werken moesten, waren bepaald niet altijd vooraanstaande burgers of leden van de vroedschap. Nog in 1581 schreef de scribe van de classis Hoorn dat de afgevaardigden naar een classisvergadering te Enkhuizen zelf voor hun onkosten moesten zorgen aangezien 'kerckeliedtmaeten meestendeel schamele ambachtsluiden zijn'.¹³

Toch staat men versteld hoe snel het kerkelijk leven in dit door oorlog en innerlijke beroerten geteisterde gebied weer functioneerde.- Dat was bepaald niet dank zij de overheden, die schoorvoetend en langzaam zich bij de Gereformeerde Kerk aansloten. Van een protestantisering van boven af en met geweld, die Geyl en Rogier suggereren, kan in deze jaren beslist niet worden gesproken. Nog in 1577 klaagde Márnix dat er 'uit de Staeten, ook ontallijke uit het gemeen volk, sich uit onze vergaederingen onthouden, alleen uit dat insicht, omdat sie schromen voor een nieuwe heerschappije en jok van kerkelijke jurisdictie'.¹⁴ Dat laatste geldt niet voor Oranje zelf. Hij trad in de loop van 1573 toe tot de Gereformeerde Kerk. Dat blijkt uit een brief die ds. Bartholdus Wilhelmi op 23 oktober schreef aan de kerkeraad te Londen, waarin hij berichtte dat Oranje zich 'tot die gemeente bégeuen, het broot des Heeren metter gemeente gebroken, ende hem de discipline onderworpen heeft'. Wilhelmi voegde er aan toe - we kunnen met hem meevoelen - 'het welcke niet kleyn te achten is'. De kerkeradsacta van Dordrecht melden op 21 maart 1574 een latere Avondmaalsviering. 'Ten selvigen dage heeft die Princelicke Excellentie met ons het broodt gebroken'.¹⁵

De correspondentie van de kerkeraad van Delft met Emden wijst ook uit dat de overgang van de Prins in najaar 1573 plaats vond.¹⁶ Er is hierover nogal wat te doen geweest. Vooral de vraag naar de oprechtheid van 's Prinsen religieuze gezindheid kwam aan de orde. Van Schelven heeft in een rede in 1933, bij de herdenking van de geboorte van de Prins, afgerekend met de beschuldiging dat Oranje 'een tot het laatste toe doorgefourneerde Machiavellist is geweest'.¹⁷ In zijn biografie over Oranje,

waarin hij zich met hetzelfde punt heeft bezig gehouden, verwijst Van Schelven naar een brief van Ursinus, de bekende Heidelbergse hoogleraar, waarin deze vertelt dat de Prins na de veldtocht van 1572 Datheen bij zich ontbood voor een pastoraal gesprek.¹⁸

Op 16 augustus 1572 kwam in Edam een synode bijeen van de gemeenten in Noord-Holland. Door de geografische ligging van dit gebied was het door het (toen nog veel bredere) IJ en de nog niet ingepolderde meren tamelijk beveiligd tegen de vijand, die in Amsterdam spoedig zijn hoofdkwartier had. Verschillende predikanten uit Noord-Holland hadden de synode te Emden bijgewoond. Ze gingen nu aan het werk met de kennis en ervaring die ze in ballingschap hadden opgedaan. Ze brachten mee wat voor de opbouw van het kerkelijk leven direct noodzakelijk was: hun confessie, de catechismus, het psalmboek met de formulieren. Alles was er al. Het eerste wat de broeders regelden was 'die reformatie der papen': hieronder verstonden zij de Rooms-katholieke priesters van wie er verschillenden bereid waren predikant te worden. Men moest, vonden de broeders, letten op hun leven in de vervolgingstijd. Sommigen waren, 'nyet bloetdorstich' geweest. In zo'n geval verschenen ze voor de predikanten en ouderlingen en onderwierpen zich aan een examen. Als zij konden bewijzen dat ze zich niet schuldig hadden gemaakt aan achtervolging, hoefden ze geen schuldbelijdenis te doen. Zij moesten wel hun vrouwen 'openbaerlyck' trouwen. Vervolgens moesten ze voor de gemeente hun geloof belijden, daarna werden ze 'by provisie' toegelaten. Na een behoorlijke examinatie werd dat definitief.

Bleken het 'vervolgers, libertynen en de andere boose menschen geweest te syne' dan werden ze uit de dienst ontzet. Bij verzet zou de classis de gouverneur - bedoeld is Sonoy - in de arm nemen.¹⁹

Zo was de grondslag voor de reformatie in het bevrijde gebied van Noord-Holland gelegd. Het nieuwe begin werd in continuïteit gemaakt. De Gereformeerde Kerk zag zichzelf als zuivering en reformatie van de sinds de eerste evangeliepredikers in ons land aanwezige christelijke kerk. Deze zette haar bestaan voort met de bestaande parochies en kerkgebouwen en waar het mogelijk was ook met dezelfde geestelijke leiders. Tegelijk echter kwamen er ingrijpende veranderingen: in plaats van de middeleeuwse liturgie en hiërarchische kerkregering kwam de veel soberder Gereformeerde eredienst, en de pastoor werd dominee. Onder de uit ballingschap terugkerende predikanten waren er heel wat voormalige pastoors. Zij behoorden inmiddels 'tot de bestgeschoolde Gereformeerde predikanten.'²⁰

O. J. de Jong heeft aangetoond dat er tussen de eerste twee tot nu toe bekende synodale vergaderingen in Noord-Holland, die te Edam op 16 augustus '72 en die te Alkmaar op 31 maart '73, nóg een synodale vergadering te Hoorn moet zijn geweest. Want de samenkomst te Alkmaar werd met gebed geopend door de predikant van Hoorn, 'als praeses van dat laeste voergaende synode aldaer gehouden.' Die vergadering moet overhaast uiteen gegaan zijn. Er was zelfs nauwelijks gelegenheid geweest tot besluiten te komen, omdat, zegt artikel 3 van de Alkmaarse synode, 'die tyt, doen jegenwoerdich, zoo oproerich staende,' veroorzaakte dat er niets bijzonders had besloten kunnen worden.²¹ Slechts twee zaken had de vergadering kunnen afhandelen, verklaarden de te Hoorn aanwezige broeders. In de eerste plaats had men zich per rekwist gewend tot Sonoy over het inkomen van de dienaars des Woords en in de tweede plaats waren er vastendagen 'na den jegenwoerdichen noot des tyts' verordend. Welke militaire gebeurtenissen deze synode zo overhaast deden opbreken, weten wij niet. De Jong denkt aan een aanval van admiraal Boshuysen op Enkhuizen.²²

De vergadering te Alkmaar was grondig voorbereid en is interessant als model van hoe zulke vergaderingen in de eerste tijd gehouden werden. Er was tevoren een lijst met te behandelen punten rondgezonden, waarin het hele kerkelijke leven onder de loep werd genomen. Belangrijk is dat de vergadering besloot, nota bene op voorstel van de praeses Jan Arentsz., die in Emden nogal recalcitrant was, de 'belydinge des geloofs van den Nederlantsche gemeynte tsaemen' te ondertekenen. Er diende daarom voor een authentiek en correct exemplaar van die confessie te worden gezorgd. Wie deze nog niet kende, moest haar maar goed bestuderen opdat hij met 'rypen verstande' haar kon onderschrijven! Er werd voortgebouwd op het leerfundament van Emden.

De regels voor toelating van pastoors werden wat strakker gemaakt. De examinatie werd aangescherpt, per geval diende beoordeeld te worden of de voormalige priester in zijn eigen gemeente de dienst kon voortzetten of elders aangesteld moest worden. Niet minder dan tien pastoors werden één voor één besproken en tot de dienst toegelaten.

De Alkmaarse vergadering stelde ook wekelijkse coetussen (samenkomsten) van de predikanten in om daarin met elkaar te spreken over de leer: tot onderlinge onderrichting. Dat gebeurde in Emden al en werd nu in Noord-Holland voortgezet. Men besloot over drie maanden weer een 'classische synodus' samen te roepen. Een fraaie typering voor haar onduidelijke status: geen classis en geen synode! Officiële particuliere synoden werden in Noord-Holland pas vanaf 1579 gehouden.

Ook de verhouding tussen kerk en overheid kwam in Alkmaar ter sprake. De vraag werd gesteld of de broeders, die tot een belangrijk overheidsambt werden geroepen, wel ambtsdragers in de kerk konden blijven. In het algemeen oordeelde de vergadering het beter dat zij dan ontheffing kregen, máár, voegde zij er veelbètekenend aan toe, op sommige plaatsen was het aan te bevelen, dat ambtsdragers overheidspersonen waren 'om alzo die gemeene saecken des vaderlants ende die oprechte religie in Gods vreesse getrouwelyck te versorgen.'²³

Bijzondere aandacht verdient het feit dat als zevende punt uit het rondgezonden agendum ter sprake kwam een missive van Moded toen predikant te Zierikzee - met het verzoek een 'provinciaal synodus' te houden. Moded doelde daarmee op een synodale vergadering van alle kerken in het bevrijde gebied en niet op een generale samenkomst waartoe ook de kerken in de Palts, in Engeland en andere vluchtelingenkerken moesten geconvoceerd worden. De broeders gingen daar niet op in. Zij vonden de reis naar zo'n vergadering ergens in Zuid-Holland te gevaarlijk. In de tweede plaats waren zij van oordeel dat men de dienaars niet zolang uit 'deze landen' kon 'missen en ontbeeren.'²⁴

Zo werden in Noord-Holland vanaf het begin van de opstand kerkelijke vergaderingen gehouden. De Jong heeft terecht gewezen op de grote innerlijke kracht in het kerkelijk leven die achter het samenkomen van deze vergaderingen stak. 'Wie de vastgestelde data van de volgende vergaderingen leest en daarnaast zich het verloop van de militaire gebeurtenissen voor de geest haalt, bemerkt dat deze predikanten zich door niets van hun voornemen lieten afbrengen.'²⁵ Calvinisten zijn niet per definitie fanatici, het zijn wel volhouders.

De 'synodale' vergaderingen in Noord-Holland in 1572 en 1573 hielden het midden tussen een classis en een provinciale synode. Op 15 juni 1574 kwam de eerste werkelijke synode voor het gehele bevrijde gebied in Dordrecht bijeen. Zij noemde zichzelf een provinciale synode.²⁶ Maar terecht stellen verschillende kerkhistorici haar op één lijn met de andere nationale synoden. Slechts één belangrijke regio ontbrak op haar vergadering, het zo juist besproken Noord-Holland. De Acta

vermelden achter Noorthollant veelbetekenend: niemandt. We zullen nog zien waarom. Hetzelfde was het geval met de afgevaardigden uit de classis Leiden. Die stad werd immers in de zomer van 1574 door de Spanjaarden belegerd.

Het is een gelukkige omstandigheid dat we zoveel van deze synode weten. We danken dat vooral aan de secure scriba ds. Arent Cornelisz. van Delft. Hij heeft uitvoerige Acta geschreven en vatte bovendien aan het slot de besluiten van deze synode puntsgewijze samen. Ze zijn de geschiedenis ingegaan als de kerkenorde van Dordrecht (1574).

Het is eigenaardig dat eeuwenlang deze Acta onbekend zijn gebleven. Prof. F.L. Rutgers ontdekte ze onder de stukken die op het archief van de Nederlands Hervormde Kerk te Den Haag worden bewaard. Deze synode heeft lange tijd wat in de schaduw gestaan van haar voorgangster te Emden en van de latere nationale synoden. Toch is ze voor de opbouw van het kerkelijk leven in Nederland van grote betekenis geweest.

Synode houden in een barre politieke situatie

Het samenroepen én het samenkomen van deze synode was een daad van moed. De stugge volharding in de opbouw van het kerkelijk leven waar De Jong al op wees, kenmerkt ook het samenkomen van deze kerkelijke vergadering.

Aanvankelijk leek de politieke situatie gunstig. Begin 1574 had de opstand in Holland en Zeeland zich wat gestabiliseerd. Op 8 oktober 1573 had Alva het beleg om Alkmaar opgebroken. Het Noorderkwartier leek voorlopig minder bedreigd. Wel waren Amsterdam én Haarlem nu in Spaanse handen. Communicatie tussen het Noordelijk gedeelte van het gebied in opstand en het Zuiden was vanwege die corridor alleen mogelijk over zee. De opvolger van Alva, Don Luis Requesens, zette alles op één kaart om het centrale gedeelte van Holland in handen te krijgen. Op 31 oktober 1573 sloeg zijn leger voor de eerste maal het beleg om Leiden, een geduchte bedreiging voor de rest van Holland.

Het gunstigst was nog de situatie in Zeeland. Daar belegerden de troepen van de Prins vanaf mei 1572 Middelburg. De rest van Walcheren was in hun handen en zodoende konden ze de Schelde afsluiten. Op 29 januari werd een door Requesens vanuit Antwerpen afgezonden vloot bij Reimerswaal verslagen. Mondragon, de Spaanse commandant van Middelburg, moest toen de stad aan de geuzentroepen overgeven. Oranje deed er 24 februari zijn intocht.

De politieke situatie leek dus niet zonder hoop. In de lente kwam er echter plotseling verandering. Lodewijk en Hendrik van Nassau, die in Duitsland een leger op de been hadden gebracht om Oranje te hulp te komen, werden op 14 april op de Mookerheide verslagen en sneuvelden. Requesens spande zich nu in om de opstand in de vierhoek Leiden, Delft, Gouda en Dordrecht neer te slaan en sloeg zoals we al zagen opnieuw het beleg voor Leiden.

In die situatie kwam de synode van Dordrecht bijeen. Alleen al de reis erheen was voor de afgevaardigden een riskante zaak. Toch reisden zij te land en vermoedelijk nog meer te water naar dezelfde stad waar zomer. 1572 de eerste vrije Hollandse Statenvergadering bijeen was geweest. De synode kwam samen in hetzelfde gebouw waar de Staten hadden vergaderd: de Heelhaaksdoelen in het Hofcomplex, hartje stad. Wie namen het initiatief?

Boeiend is het te zien hoe deze eerste synode tot stand kwam. Datheen bemoeide er zich het eerst mee. Hij was nog steeds predikant te Frankenthal en de synode van Emden had de classis van de Palts in art. 24 van de bijzondere bepalingen van haar

Acta opgedragen 'ter naaster Lente' een generale synode bijeen te roepen. Zij had daarbij bepaald dat de kerken in Engeland afgevaardigden moesten kunnen zenden. Lukte het niet de Engelse kerken er bij te betrekken, dan moest de synode tot voorjaar 1573 worden uitgesteld. Vandaar dat Datheen namens de classis van de Palts op 16 en 17 april 1572 naar Engeland schreef dat het bijeenkomen van de synode tot het voorjaar 1573 was uitgesteld omdat het niet vaststond of de broeders uit Engeland konden komen. Datheen schreef deze brief op 20 april. Zes jaar later kwamen de predikanten uit Holland en Zeeland bij het uitnodigen van de Engelse kerken voor de synode van 1578 nog eens op die geschiedenis terug. Zij herinnerden er toen aan dat de broeders 'door de invallende verhinderingen' ook in 1573 niet hadden kunnen komen.²⁷ Het was voor de kerken in Engeland bijzonder moeilijk een paspoort te krijgen voor kerkelijke vergaderingen op het vasteland.

We vermeldde al de poging die Moded daarna deed om een provinciale synode bijeen te roepen en hoe de broeders uit het Noorderkwartier daarop hadden gereageerd.

De beslissing om een synode te houden viel tenslotte op 4 augustus 1573 te Dordrecht. Daar vergaderde die dag de eerste classicale vergadering van de gemeenten in het bevrijde gebied van Zuid-Holland. De militaire situatie was er veel moeilijker. Op die vergadering vroegen de broeders zich af of het niet goed was dat men 'schrijven souden aan de broederen van Delft van haerluijder bijeencomst, die alle week geschijet, om daerdoor eijntelick te comen tot eenen provincialen synodum'. De wekelijkse bijeenkomst waar hier sprake van is, ziet op een coetus die te Delft voor de predikanten in die stad en omgeving werd gehouden. Delft schijnt de zaak wat opgehouden te hebben. Daar slaat niet alleen het woord 'eijntelick' op, maar ook het feit dat de classis uitsprak dat Delft, door aan dit verzoek te voldoen, zich zou zuiveren van verdenking.²⁸

Delft ging nu aan het werk. Dat blijkt uit de kerkeraadsacta van Gorcum. Die vermelden dat op 24 november 1573 daar een brief van Delft werd gelezen om aan deze synode mee te werken. De broeders te Gorcum schreven terug dat zij Dordrecht daar één geschikte plaats voor achtten en wat de tijd betreft 'voor of baldt [spoedig] nae kersemisse'. Op 18 oktober 1573 was te Gorcum voor het eerst een keikeraad gekozen. Er was dus wel dadelijk werk aan de winkel.²⁹

Het duurde nog bijna een jaar voor er iets van de synode terecht kwam. Intussen blijkt uit allerlei bewaard gebleven correspondenties dat het samenkomen van deze eerste nationale vergadering drong. Maar de turbulente militaire en politieke situatie vertraagde de gang van zaken. Op 2 februari 1574 schreef Jean Taffin, de hofprediker van de Prins, die zich toen ophield bij zijn troepen rond Middelburg, dat hij over deze zaak contact had opgenomen met de predikanten van Vlissingen en Veere. Hij verbaasde zich dat de kerken in Noord-Holland niet hadden teruggeschreven. Hij zal daarmee bedoeld hebben op bovengenoemde brief van Moded. Allen, schreef Taffin, verlangden naar het bijeenkomen van deze vergadering om 'vele en ernstige redenen'.³⁰ Taffins brief was gericht aan Arent Cornelisz., predikant te Delft.

Waarom kwam er geen voortgang in deze zaak? Op 6 maart 1574 schreef ds. Gallicanaeus van Den Briel dat er moeilijkheden waren met zijn collega ds. Andries Cornelisz. De kerkeraad had hem voorlopig moeten schorsen en zat op hete kolen. Zij verwachtten deze synode al vier maanden, 'maar te vergheefs', schreef hij en als de synode niet spoedig bijeenkwam, werd het 'een irreparabele ruïne'.³¹

De beslissing om de synode bijeen te roepen moet begin april 1574 te Delft gevallen

zijn. Want op 19 april verklaarden de Noord-Hollandse kerken, in vergadering te Grootebroek bijeen, zich accoord met het 'provinciaal synodus van Hollant ende Zeelant'. Zij vaardigden niet minder dan zeven predikanten af.³² Taffin, nu in Dordrecht, had inmiddels op 2 april al weer een brandbrief naar Arent Cornelisz. gezonden.³³

Op 21 april benoemde de classis Dordrecht haar afgevaardigden: de predikanten van Dordrecht, Gorcum, Bommel, Schoonhoven en Leerdam, en bovendien drie ouderlingen.

De classis Brielle, inmiddels van de classis Dordrecht afgesplitst, vergaderde voor het eerst op 19 april zelfstandig en benoemde op 26 april haar afgevaardigden. Het waren een predikant en een ouderling uit Brielle. In de brief van 'die van Delft' die op deze classis werd gelezen, horen we voor het eerst de datum: 14 juni 1574.

Zat Oranje achter het bijeenroepen van deze synode?

Bemoeide Oranje zich met het samenroepen van deze synode? Hij was de hoogste burgerlijke autoriteit in het gebied-in-opstand. Ook in het samenkomen van de synode te Emden had hij zich gemengd. In de loop van 1573 was hij tot de Gereformeerde Kerk overgegaan en het is bijna niet denkbaar dat deze synode, die voor het kerkelijk leven in het bevrijde gebied van grote betekenis was, buiten hem om werd bijeengeroepen. Er zijn sterke aanwijzingen dat hij er bij betrokken was. In de eerste plaats beschikken we over een brief van zijn hofprediker Taffin van 20 mei, waarin deze aan Arent Cornelisz. zijn voldoening uitsprak dat de synode er nu eindelijk kwam. Hij hoopte dat ds. Gaspar van der Heijden, predikant in de Palts, het beroep naar Middelburg zou aannemen. Hij kon dan tevens de synode bijwonen.³⁴

Zodra Taffin er lucht van kreeg dat Van der Heijden het beroep naar Middelburg had aangenomen en vrijwel direct daarop naar Dordrecht was afgevaardigd, nodigde hij hem uit eerst naar Rotterdam te komen, waar Taffin samen met de Prins verbleef. Van der Heijden, die hiervan mededeling deed in de kerkeraad van Middelburg, zei bij die gelegenheid dat het er om ging 'eenige noodzaaklykheden, ten gemeenen welvaren dienende, te verhandelen'.³⁵ Was Arent Cornelisz. daar soms ook uitgenodigd? Is er te Rotterdam een vóór-synode gehouden? Taffin hield in deze tijd voortdurend nauw contact met Oranje, met het oog op het kerkelijk leven. Hij schreef in de brief van 20 mei aan Arent Cornelisz. dat Oranje had aangedrongen op het houden van een vasten- en bededag. De Prins was op zijn beurt in deze tijd vaak te Delft en heeft stellig over deze zaken gesproken met Arent Cornelisz., de energieke plaatselijke predikant. Op 1 juni vergaderde Oranje te Rotterdam met de Staten van Holland over het ontzet van Leiden. En juist naar Rotterdam had Taffin Van der Heijden uitgenodigd.

Er is daarom geen reden te twifelen aan de juistheid van de latere verklaring van de provinciale synode te Haarlem in 1582, dat de synode van Dordrecht in het jaar 1574 was bijeen geroepen met het 'voorweten ende wel belieuen' van Oranje en van de Staten van Holland.

Eén kerkelijke vergadering was te Dordrecht niet vertegenwoordigd, al had ze wél afgevaardigden benoemd. Op 3 juni kwamen de in april door Noord-Holland benoemde afgevaardigden te Hoorn bijeen en besloten de reis naar Dordrecht niet te ondernemen. De reden was, schreven ze, dat de vijand hier met geweld in het land viel 'also dat die saecken geheel droeulichyk sich aen alle canten (bysonder hyer) lieten aensien.' Daarom konden de 'pastoren', schreven de broeders, niet van haar 'cudden' vertrekken! Uit andere bronnen blijkt dat juist in die tijd Erik van Brunswijk, een bevelhebber van het Spaanse leger, een aanval ondernam op Hoorn en Enkhuizen.³⁶ Zodoende moest de synode het zonder Noord-Holland doen.

De 'braintrust' van de synode

Iedere kerkelijke vergadering heeft haar leidende figuren. Deze van Dordrecht had een bijzonder krachtige leiding. Ze koos tot praeses ds. Gaspar van der Heijden, die al praeses van de synode te Emden was geweest. Dat garandeerde continuïteit. Tot scriba werd benoemd ds. Arent Cornelisz. van Delft. Als hun beider rechterhand fungeerde ds. Jean Taffin. Alle drie waren het leidende figuren in de eerste tijd van de Gereformeerde Kerk in Holland en Zeeland.

Van der Heijden had een lange staat van dienst. In het 'wonderjaar' 1566 was hij predikant te Antwerpen. Bij de komst van Alva week hij uit naar de Palts en werd predikant van Frankenthal. Later werd hij daar hofprediker van hertog Christoffel, de zoon van de keurvorst van de Palts Frederik de Vrome. In die functie heeft hij volgens de achttiende-eeuwse Zeeuwse kerkhistoricus Te Water de veldtocht van Lodewijk en Hendrik van Nassau meegemaakt, bij welke ook hertog Christoffel sneuvelde. Zodra Middelburg in februari door de geuzentroepen was ingenomen werd daar een kerkeraad geconstitueerd en deze beriep op 8 maart 1574 Van der Heijden als haar predikant. Deze nam het beroep aan en was op 8 juni voor het eerst op de kerkeraad present. Op 10 juni vaardigde deze hem af naar Dordrecht! Het ging de broeders in Middelburg wel aan het hart. Zij noemden hem hun 'rechterarm'. Als praeses kende hij in ieder geval het klappen van de kerkelijke zweep.³⁷

De scriba Arent Cornelisz. was veruit de jongste van de drie. Terwijl Van der Heijden behoorde tot de predikanten zonder academische opleiding - hij was schoenmakersleerling geweest - had Arent Cornelisz. te Heidelberg gestudeerd. Hij was in 1547 geboren en had op 8 november 1570 zijn studie afgesloten na die dag geëxamineerd te zijn door o.a. Datheen en Olevianus. In de loop van 1571 werd hij predikant te Frankenthal. Tijdens een reis door Delft, zijn vaderstad, bewoog de kerkeraad hem daar te blijven. Dat was in 1573 en hij arbeidde er tot zijn dood in 1603. Hij was organisator en verzetste voor de opbouw van het kerkelijk werk in Zuid-Holland enorm veel werk. Anneke Jans, zijn vrouw, zal wel eens 'de verzuchting hebben geslaakt, dat zij haar echtgenoot maar weinig zag,' aldus zijn biograaf Jaanus.³⁸

De derde in dit bondgenootschap was ds. Jean Taffin, een Franssprekende Nederlander. Hij was in 1528 in Doornik geboren en sinds 1569 predikant bij de Franssprekende vluchtelingengemeente te Heidelberg. Hij had toen al een respectabele staat van dienst in de Zuidelijke Nederlanden. Taffin was een erudiet man, die zich goed kon uitdrukken in het humanistenlatijn van die tijd. Hij behoorde samen met Van der Heijden tot de leidende figuren in het vluchtelingencentrum in de Palts. Hij had Van der Heijden vergezeld naar de synode te Emden en samen met hem daar alles in het werk gesteld om de synode op gang te krijgen. In 1573 werd hij hofprediker en raadsheer van Oranje.³⁹

Was Taffin eigenlijk wel officieel lid van deze -synode? Zijn naam staat op de lijst van afgevaardigden helemaal onderaan, nog onder die van de afgevaardigden van de classis Walcheren. Terwijl bij de anderen de kwaliteit 'dienaar' of 'ouderling' wordt vermeld, staat er bij Taffin niets, alleen Ioannes Taffinus. De instructie van de classis Walcheren noemt wel de namen van de predikanten-afgevaardigden maar niet die van Taffin. Had de classis hem wel afgevaardigd? Woonde hij de synode als hofprediker van de Prins bij? Fungeerde hij als adviseur en 'link' met Oranje?

Hoe het zij, dit drietal vormde ongetwijfeld de 'braintrust' van de synode. Van der Heijden en Taffin, die eerder met het synodale bijltje hadden gehakt en Arent

Cornelisz., hun jongste ambtgenoot en amicus in de Palts, alle drie terug in het vaderland. Cornelis Evertsz., een Dordtse herbergier, bracht later bij de magistraat 1 pond en 12 schellingen in rekening 'ter cause van verteerde kosten' door de predikanten van de steden 'onder die gehoorsaemheyte van zijnder Excellentie [Oranje], zijnde binnen voors. stede vergaедert'.⁴⁰ De gezelligheid heeft bij de herontmoeting niet ontbroken!

De synode als trefpunt en katalysator

Onder de 26 leden van de synode waren 17 predikanten, 8 ouderlingen en 1 diaken: Burchart Jansz. van Delft. Drie predikanten waren lid geweest van de synode te Emden: Van der Heijden, Taffin en Johannes Lippius van Dordrecht. Minstens vier hadden deel uitgemaakt van het convent te Wezel: weer Johannes Lippius, Gerard Culenborgicus te Zierikzee, Christianus Sinapius te Dordrecht en Franciscus Franken te Naaldwijk. Moded had bovendien te Wezel getekend namens Jacobus Michaël, die als predikant van Dordrecht deze synode bijwoonde.

Het is opmerkelijk dat vrijwel alle predikantsleden van de synode na april 1572 uit het buitenland waren teruggekeerd. Uit het vluchtelingencentrum de Palts kwamen Van der Heijden, Cornelisz. en Taffin. In Emden hadden gearbeid Johannes Gerobulus ('Oudraad' in het Nederlands!) van Vlissingen, die conrector was geweest van de Emdense school, Franciscus Franken, en Petrus Carpentarius (Timmerman!) uit Schiedam. Uit het centrum Wezel kwamen Johannes Lippius van Dordrecht en Christianus Sinapius en in het Kleefsland hadden Jacobus Michaël en Gerard Culenborgicus gewerkt.

Er waren ook broeders die in Engeland hadden gestaan. Zo was Gerardus Gallicanaeus (De Haan) in 1568 predikant te Lynn. Hij was vóór zijn overgang naar de Gereformeerde Kerk monnik in de abdij van Middelburg geweest en zorgde later voor een Nederlandse vertaling van Calvijns Evangelieharmonie. Johannes Miggrodius te Veere was eerder dominee te Colchester maar keerde in mei 1572 naar Veere terug waar hij zijn geestelijke loopbaan als kanunnik was begonnen.

Bartholdus Wilhelmi was in 1568 predikant te Londen en Petrus Carpentarius had zowel in Emden als in Londen gewerkt. Emden had hem destijds naar Londen gezonden om daar geschillen te helpen beslechten.

Van Egidius Ioannes van Rotterdam, Petrus Uytenbogaerd te Schoonhoven, Jan Hendriksz. te Gouda en van Franciscus Hubertus te Schipluiden is ons niet meer bekend dan dat Uytenbogaerd 'onder het pausdom' behoorde tot de Commanderie der Johanniters." Hij was van 1575 tot 1593 predikant te Delft.

Hoe gemakkelijk hadden er tussen deze mannen, die in geheel verschillende buitenlandse centra jaren hadden gearbeid, moeilijkheden kunnen ontstaan. Maar zelfs van de tegenstellingen te Emden is in Dordrecht geen spoor te bemerken. De synode werkte als trefpunt en katalysator van deze vaak markante persoonlijkheden.

De achtergrond van de ouderlingen is al even boeiend. Het waren vrijwel allen mannen die de storm van de vervolgingen na 1566 hadden doorstaan. Matthijs Jacobsz. te Naaldwijk zag in 1568/69 zijn goederen verbeurd verklaard en vluchtte naar Emden. Hij woonde de eerste dienst te Naaldwijk op 9 augustus 1572 bij en kon vanwege zijn ambt als baljuw maar korte tijd aanwezig zijn. Jan Canin van Dordrecht was lid van de eerste kerkeraad die daar op 28 juni 1573 werd opgericht. Hij was een befaamd boekdrukker en werd later verdacht van doperse sympathieën vanwege het drukken van de Bieskensbijbel. Ian Claesz. Dagher uit Dordrecht behoorde met Canin tot de eerste zes ouderlingen aldaar en bracht het in 1580

en 1581 tot raad van de stad Dordrecht. Zijn beroep was 'Cruyenier', wat in die tijd apotheker of handelaar in kruiden kon betekenen.

Ian Commersz., de ouderling van Brielle, was bij sententie van Alva veroordeeld, nam de wijk naar het buitenland en keerde in 1572 naar zijn vaderstad terug. Hij was bakker van beroep en werd later schepen en burgemeester. De dokter ontbrak in het gezelschap evenmin: ouderling Cyprianus Morrius was medicus te Zierikzee, waar hij in 1571 vanuit Breda kwam en tot stadsgeneesheer werd benoemd. Was hij toen belijder in het geheim?

Jan de Hoorne, ouderling van Middelburg, vluchtte in 1569 het land uit na op 5 februari met verscheidene anderen door de Raad van Beroerten veroordeeld te zijn. Hij werd na zijn terugkeer visiteur van de schepen in dienst van de Prins. Zijn beroep maakte hem gehaat en kort na de synode nam hij zijn ontslag als ouderling. Ook de brouwer was present. Burchart Jansz., de diaken onder de niet-predikanten, oefende dat beroep uit in de 'Dissel' aan het Oosteinde te Delft. Hij werd later vroedschap en schepen aldaar.

Van Mr. Johan van Vassen te Den Haag en Willem Thomassen te Gouda kon helaas de identiteit niet worden achterhaald.

Vrijwel al deze mannen hadden ervaring opgedaan in kerk en wereld in zware omstandigheden. Zij waren stellig opgewassen tegen de taak die hun wachtte.⁴²

Het agendum

De synode was tegen maandag 14. juni te Dordrecht beschreven. Zij opende haar zittingen op dinsdag 15 juni en vergaderde dagelijks tot maandag 28 juni. Op zondag 20 juni kregen de broeders vrijaf maar op zondag 27 juni moesten ze na de middag aantreden.

Het agendum was goed voorbereid. Er lagen op de synodale tafel instructies van de classis Voorne (38 punten), van de kerk te Brielle (13 punten), van de classis Zierikzee (n punten) en van de classis Walcheren (16 punten). Op een gegeven moment kwam ook de zestiende 'propositie' van Delft ter sprake. Rutgers vermoedt dat er ook een instructie van Delft is geweest die niet bewaard bleef. De meeste instructies (agendapunten) liepen over de positie van de predikanten, over de liturgie, de diaconale arbeid en over talrijke huwelijkskwesties. De classis Walcheren kwam met zaken van wijder belang. Zij vroeg om het stichten van een hogeschool net de mogelijkheid van studie in de theologie, de rechten, de medicijnen en in de drie talen, waarmee Grieks, Latijn en Hebreeuws bedoeld zullen zijn. Beslist een ambitieus programma. De classis werd kort daarop door liet stichten van de Leidse universiteit, na het ontzet, op haar wenken bediend!

Naast zakelijke kwamen personele kwesties ter sprake. De synode maakte schoon schip met allerlei moeilijkheden die na de bevrijding in haar ressort waren ontstaan. De 'braintrust' werkte daarbij voortreffelijk, de leiding was krachtig.

Nadat op de eerste dag voornamelijk de moeilijkheden rond de Gorcumse predikant Henricus Vellemius waren behandeld, wat op afzetting uitliep, begon op woensdag 15 juni het grote werk. Allereerst werden de artikelen van Emden in extenso* voorgelezen. De vergadering bleef kerkrechtelijk in continuïteit met wat daar besloten was. Vervolgens besloot zij na enige discussie - 'Is ghesproocken gheweest' - dat ouderlingen en diakenen de Nederlandse Geloofsbelijdenis van Guido de Brès moesten ondertekenen. Omdat de Franse kerken niet hadden gereageerd op het verzoek van Emden elkanders belijdenis te ondertekenen, bleef het bij de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Vervolgens besloot de vergadering 'eenerleij Catechismum' te houden, te weten die van Heidelberg. Wel mocht het 'Con Ondersoeck' van Marten

Micron in bijzondere gevallen worden gebruikt. Het door de classis Brielle gehanteerde argument dat de Heidelbergse Catechismus voor kinderen moeilijk te leren was, sprak de vergadering niet aan.

Na zo het confessioneel en kerkrechtelijk fundament voor de kerk-in-opbouw te hebben gelegd, maakte de synode een schema van klassicale indeling. De broeders waren daarbij optimistisch. Er zouden de volgende dassen komen: Walcheren, Voorne, Delft, Den Haag, Rotterdam, Bommel, Dordrecht, Gouda, Leiden, Alkmaar, Enkhuizen, Hoorn en Edam. Bij al deze hoofdplaatsen werden de naastgelegen dorpen en kleinere steden ingedeeld. Alleen achter de naam Leiden staat 'met gantsch Rijnlandt'. De reformatie was kennelijk nog niet sterk in de belegerde stad en omgeving doorgedrongen." Deze indeling greep vooruit op een toekomst die nog haar beslag moest krijgen. Toch stelde de synode vast dat in alle plaatsen een 'beghinsel van Classen' was. Vanwege het gebrek aan dienaren van het Woord werd in overweging gegeven sommige classen voorlopig samen te voegen'

Eén van de belangrijkste onderwerpen die op deze eerste synode aan de orde kwamen, was de zaak van de liturgie. Daarover nam de vergadering een reeks besluiten. Zij was er van overtuigd dat om verwarring in het kerkelijk leven te voorkomen, eenheid van liturgie noodzakelijk was. In tegenstelling tot de lutheranen hadden de Gereformeerden de liturgie zoals die zich in de middeleeuwse kerk had ontwikkeld veel ingrijpender versoberd. Wel waren er een aantal vaste elementen in behouden en daarover namen zij nu besluiten. In feite werd hier in Dordrecht (1574) de eredienst van de Gereformeerde Kerk voor eeuwen geregeld. Als votum schreef de synode uit Psalm 121 voor: Onze hulp is in de naam des Heren, die hemel en aarde gemaakt heeft. De slotzegen nam de synode uit Numeri 6: *De HEERE zegene u en Hij behoede u*, enz. De synode volgde hierin de orde van dienst zoals die in de kerken in de Palts werd gebruikt. In het kerkboek van de Palts was dit votum opgenomen voor het doopformulier.

Voor het psalmgezag stelde de synode zich voorlopig tevreden met de berijming van Petrus Dathenus, die in de Palts in gebruik was. Deze was opgenomen in het daar sinds 1566 gebruikte kerkboek waarin naast Datheens berijming ook de door hem vervaardigde formulieren voor doop, Avondmaal en huwelijksbevestiging waren opgenomen. Datheen had zich bij het opstellen van deze formulieren aangesloten bij die uit de Palts, maar maakte daarbij gebruik van wat in Londen en Genève aan formulieren bestond.

Het besluit aangaande het psalmgezag legde het gebruik van Datheens berijming voor eeuwen vast. Wel hield de synode de mogelijkheid open dat latere synoden anders zouden besluiten. Ze droeg kennis van het werk van andere berijmers en sprak van 'enighe andere gheestelicke liedekens ende psalmen van andere gheleerde luijden ghemaect'. Dat doelde vermoedelijk op de berijming van Jan Utenhove in Londen. Die van Marnix is van 1580 en heeft die van Datheen niet meer kunnen verdringen.

De synode volgde het kerkboek van Datheen niet slaafs. Zo vond de vergadering zijn doopsformulier te lang. De praeses, Van der Heijden, kreeg de opdracht een korter formulier te ontwerpen. Hij heeft dat waarschijnlijk staande de vergadering gedaan. De particuliere synode van Zuid-Holland stelde het een jaar later definitief vast en nam het in haar Acta op. Het werd, afgezien van enkele kleinere wijzigingen, het klassieke doopsformulier voor de Gereformeerde Kerk in de komende eeuwen.

Wat het tijdstip van de doop betreft: de synode koos voor de vroegdoop. Op herstel van de moeder moest niet worden gewacht en wat de manier van dopen betreft kon met één besprenkeling worden volstaan.

De synode regelde ook het doen van openbare belijdenis des geloofs. Nu geslachten in de kerk werden opgenomen en tot het Avondmaal moesten worden toegelaten, werd een regeling noodzakelijk. Uitgesproken werd dat belijdenis van het geloof diende te geschieden ten overstaan van de predikant en twee ouderlingen óf van twee predikanten. Na het geloofsonderzoek volgde publieke geloofsbelijdenis óf voor de gehele kerkeraad óf in het kerkgebouw voor de gehele gemeente. Het kerkgebouw heette 'tempel', een Hugenootse aanduiding. Op de te stellen vragen bij geloofsbelijdenis kon met een eenvoudig 'ja' worden geantwoord, vanwege de 'jonckheijt' van de kerk. Misschien in reactie op de dopersen, die een uitvoerige geloofsbelijdenis vroegen. Het doen van belijdenis hield mede in het zich onderwerpen aan de 'discipline', de kerkelijke tucht.

Bij de bediening van het Avondmaal hield de synode zich aan de formules die in de liturgie van de Londense gemeente gebruikelijk waren. Zij waren van Marten Micron. Het zijn de bekende woorden: *'Neemt, eet, gedenkt en gelooft dat het lichaam van onze Here Jezus Christus verbroken is tot een volkomen verzoening van al onze zonden.'* Ze volgden op de instellingswoorden naar 1 Cor. 10: *Het brood dat wij breken enz.*

Ook de woorden bij het gebruik van de beker: *'Neemt die, drinkt allen daaruit'* enz. werden hier vastgesteld. De formules die aan de instellingswoorden werden toegevoegd zijn duidelijk een afweer tegenover het transsubstantiatie-dogma.

De synode schreef eveneens een voorbereidings- en dankzeggingspredikatie voor. In de eerste kwam de zelfbeproeving van de Avondmaalsganger aan de orde en de noodzaak van verzoening met God en met de naaste. Bij de dankzegging diende de grote liefde van Christus voor ons centraal te staan en de dankbaarheid die wij God verschuldigd zijn.

Opmerkelijk is dat de broeders het staande Avondmaal vierden het 'voechelickste' achtten, maar aangezien het zittend gebruik overal al was ingeburgerd, wilde men het voorlopig zo laten. Later kon dan weer het staande Avondmaal vierden worden ingevoerd. Daar is het nooit meer van gekomen. Het zittend Avondmaal vierden aan een tafel is afkomstig van Johannes á Lasco in de Londense vluchtelingengemeente, waar deze dit initiatief nam. Hij volgde daarin vermoedelijk het voorbeeld van Zwingli. Het werd voor eeuwen de typisch Nederlandse manier van Avondmaal vierden. Waar geen geïnstitueerde gemeente was en ouderlingen en diakenen ontbraken om op de bediening toe te zien, mocht een predikant alleen het Avondmaal niet bedienen. Slechts wie een goede attestatie had mocht worden toegelaten, tenzij deze lang geleden was afgegeven.

De synode maakte schoon schip met allerlei gewoonten uit de vóór-reformatorische tijd. De kerken moesten met de zondag tevreden zijn, vond ze, en daarom schafte ze de bestaande christelijke feestdagen vrijwel geheel af. Niet helemaal: Christus' geboorte moest op de zondag aan het kerstfeest vooraf gaande gepredikt worden, tenzij Kerst op een zondag viel. Ze liet het in de vrijheid van de predikanten om op Pasen en Pinksteren te preken over de opstanding van Christus en de uitstorting van de Heilige Geest. Waar lijkpredikaties werden gehouden moesten ze met voorzichtigheid worden afgeschaft. Het luiden van klokken bij begrafenissen werd verboden. Een zekere radicaliteit kan deze synode niet worden ontzegd. Er was veel te regelen nu het kerkelijk leven geheel nieuw moest worden opgezet. De synode ging daarbij doortastend maar voorzichtig te werk. Ze verwierp het preken over vaste evangeliepericopen zoals dat in de Roomse eredienst de gewoonte was. Maar ze beval wel aan hele Bijbelboeken voor de gemeente te behandelen. Preken over het Nieuwe

Testament werd zonder meer aanbevolen. Ze liet het aan de vrijheid van de predikanten uit het Oude Testament te preken maar dan wel met raad en advies van de kerkeraad.

Er kwamen meer praktische zaken aan de orde. Het ziekenbezoek vonden de broeders horen tot het ambt van de dienaren en het was gevaarlijk daar aparte personen voor aan te stellen. Het was juist de zaak van de dienaren 'de siecke, arme ende troostlooze lidmaten' te bezoeken, te troosten en te sterken. Indien nodig moesten de dienaren bij het bed van de zieken de naam van de Here aanroepen. Wat de pestlijders betreft, God had geen onderscheid in ziekte gemaakt: deze behoorden bezocht te worden. Wel moesten de dienaren hierin niet 'stoutelick ende onvoorsichtelick' handelen. Het consistorie moest ingeschakeld als zij met hun bezoeken meer zouden afbreken dan 'timmeren.'

Kerkelijke moeilijkheden

Het ligt voor de hand dat er bij de haast waarmee in korte tijd het kerkelijk leven werd opgebouwd en bij de onervarenheid van sommige predikanten moeilijkheden ontstonden. Daar heeft de synode zich een deel van haar vergadertijd intensief mee bezig gehouden. Als voorbeeld noemen we de zaak van ds. Michiel Andriesz. uit Dirksland in de classis Brielle. Hij had eerst in Den Haag moeilijkheden veroorzaakt, werd daarna predikant te Heenvliet en liet deze gemeente zonder wettig afscheid in de steek om in Dirksland te gaan werken.

Het zonder wettig afscheid van kerkeraad en classis verlaten van de dienst nam de synode hoog op. Andriesz. had te erkennen dat hij afzettingswaardig was en om vergeving te vragen. Daar was hij in de ochtendzitting van dinsdag 24 juni nog niet aan toe. Tijdens de etenspauze bedacht hij zich. Na de noon verscheen hij weer in de vergadering en beledigde zijn schuld. Een heet hangijzer voor de synode was de zaak van ds. Herman Moded die zij tegen het einde van haar zittingen ter hand nam. Moded was niet de eerste de beste. Als priester begonnen, deed hij later dienst als hofprediker bij koning Christiaan in van Denemarken. In 1560 werd hij predikant te Antwerpen en één van de leiders van de reformatie in Vlaanderen. Hij woonde zowel het convent van Wezel als de synode van Emden bij en keerde in 1572 naar het vaderland terug. Vanuit Zierikzee werkte hij aan de opbouw van het kerkelijk leven op Schouwen en Duiveland.

Er waren klachten dat hij zich in de dienst in Middelburg had ingedrongen. Ter verantwoording geroepen wendde hij voor dat zijn dienst te Zierikzee onvruchtbaar was. P.C. Hooft zegt, dat hij zich wilde bevoordelen met de rijkdommen van de Abdij te Middelburg. Moded was een roerig man, Charlotte de Bourbon noemde hem later 'immoded': onbescheiden! De synode ging voorzichtig te werk. Ze droeg de classen Dordrecht, Brielle en Walcheren op elk twee leden in een arbitragecommissie te benoemen. Taffin moest bovendien de Prins inschakelen opdat de zaak 'met autoriteit' werd behandeld. Zo werd, aldus Hooft, Moded 'onder schijn van verheffinge' uit Zierikzee weggewerkt." Als het moest konden de broeders ook diplomatiek te werk gaan!

Kerk en overheid

Het is boeiend na te gaan hoe de verhouding tussen kerk en staat in deze fase van de opstand was. Eigenlijk was die in deze tijd nog niet uitgekristalliseerd. Alles was nog vloeiend. Enkele vaste punten waren er wel. De synode stond er duidelijk op dat het verbod tot de publieke uitoefening van de Roomse eredienst van 1573 werd

gehandhaafd. Op haar beurt steunde de kerk de opstand moreel met alle kracht. Voor haar stond één autoriteit vast, die van Zijne Excellentie: Oranje! Méér nog dan de Staten had hij voor de kerk autoriteit. Zo antwoordde de synode op een vraag van Gouda hoe te handelen met priesters 'die int heijmelick doopen ende trouwen' dat men eerst stappen moest ondernemen bij de plaatselijke overheid. Hielp dat niet dan moest men zich tot de Prins wenden. Verder riep de synode de hulp van de overheid in bij de reformatie van de schoolmeesters en bij het handhaven van de zondagsrust 'te wijle men predict'. Op een vraag van Walcheren met betrekking tot de wederdopers antwoordde de synode dat de dienaars er bij de overheid op moesten aandringen alleen te handelen met hen die bereid waren wettig een eed te zweren. Vooral voor de financiële verzorging van haar predikanten riep de kerk de overheid te hulp. De classis Brielle meldde dat weduwen en wezen van de dienaren 'clesolatick' bleven zitten. De dominees zelf stonden in het perikel 'wtgehongert te werden' ! Op dit punt gaf de vergadering Taffin een reeks opdrachten. Zijn broer Jacques was rentmeester van de Prins en zat dicht bij het vuur. Maar pas najaar 1574 bracht een resolutie van de Staten de predikaatstraktementen op een dragelijk peil. Ze ontvingen voortaan in de steden f 300. - en op de dorpen f 200. -, beide met vrij wonen.

Op twee punten moest de verhouding tussen kerk en overheid op korte termijn worden geregeld. In de eerste plaats gold dat de armenverzorging. Er waren plaatsen waar de overheid de kerk toeliet in het bestuur van het gasthuis en van de Heilige Geestgoederen (voor de armenverzorging bestemde fondsen). In dat geval gaf de synode de overheid het recht diakenen te kiezen uit door de kerk op te maken dubbeltallen. Waar de kerk haar armen verzorgde door aalmoezen uit de gemeente alleen, ontving de overheid dit recht niet. De Gereformeerde Kerk is bij de armenverzorging altijd bereid geweest tot samenwerking met de overheid, maar stond er op haar armen via de diakenen zelf ook geestelijk te verzorgen.

C.A. Tukker rekent haar tot eer, dat zij de strijd voor het eigen recht van armenverzorging volhield, ook toen 'goede diakenen zeldzaam waren en haar voldoende middelen ontbraken'.⁴⁵ Door de opstand en de oorlogssituatie was de armenverzorging geheel in het ongerede geraakt. De kloosters waren ontbonden en de uitdeling aan de armen stond stil. En dan te bedenken dat in 1559 te Leiden voor de brooduitdeling aan de armen ruim 6.000 personen in aanmerking kwamen. Na de opstand werden de kerkelijke goederen in Holland en Zeeland meestal geconfisqueerd, zeker na het verbod van de Roomse religie in 1573. Er werden 'geestelijke kantoren' opgericht om ze te beheren. Die betaalden de traktementen van de predikanten uit.

Het tweede punt in de verhouding van kerk en overheid dat dringend om voorziening vroeg was de huwelijkssluiting. Hier deed de synode de verreikende uitspraak dat het huwelijk deels kerkelijk, deels politiek was. De overheid, oordeelde de synode, moest naar uitwijzen van het Woord Gods 'ende anderer wette' - daarbij zal gedacht zijn aan de oude keizerlijke huwelijkswetten uit de vroege christelijke tijd - helpen wie haar hulp nodig had. Dit in tegenstelling tot de 'Officiaelen' van de antichrist in het Pausdom. Opvallend is deze felle uitspraak juist bij het huwelijksrecht. De Rooms-katholieke kerk had het huwelijksrecht aan zich getrokken met alle gevolgen van dien. Doordat zij het huwelijk tot een sacrament en onontbindbaar had verklaard, waren op dit punt allerlei scheve onhoudbare toestanden ontstaan.

De synode sprak uit dat bij gebleken overspel de overheid de onschuldige partij een acte van scheiding had te geven. Weigerde de magistraat dit, dan moest zij goedvinden dat de kerkeraad zo'n uitspraak deed. Zo ontstond een nieuw

huwelijksrecht en de synode gaf daaraan gestalte in bezonnen antwoorden die zij op tal van vragen uit de klassen gaf. Ze stond krachtig op publieke bevestiging van het huwelijk en op publieke afkondigingen. Verder hoorden de dienaren trouwlustigen er op te wijzen dat ze niet bij elkaar mochten wonen of slapen vóór ze getrouwd waren! Zo lieten de broeders in die junimaand van 1574 in Dordrecht hun aandacht over tal van zaken in het kerkelijk en maatschappelijk leven gaan. Ze deden korte, duidelijke uitspraken die telkens een vaste koers wezen. De klassen en de plaatselijke gemeenten konden hiermee uit de voeten. De Gereformeerden hielden kerk en overheid gescheiden maar begeerden waar mogelijk samenwerking. Deze 'Reformateurs', zoals Caspar Coolhaes ze eens spottend noemde,⁴⁶ stonden voor de taak een volk dat door opstand en oorlog ontworteld was, nieuw perspectief te wijzen. Men denke over de situatie waarin de bevolking van Holland en Zeeland in die tijd verkeerde niet gering. Een kroniek van een anoniem Dordtenaar uit 1572 schrijft: 'T bederf was ingevreten, 't volk verbastaerd door 't oorlogh, onorde en vremdelingh. 'T kynd, school ende roede ontgaen, schavuytte met den soldaet. '⁴⁷

Zij waren samengekomen, deze mannen, in een levensgevaarlijke situatie. Leiden werd belegerd, Leerdam liep gevaar. De kerkeraad van Leerdam schreef dat zijn dienaar Joost de Jonge, naar Dordrecht afgevaardigd door de classis Gorcum, niet in staat was te komen, omdat de stad de laatste dagen twee maal door de vijand besprongen was en hem alle uren verwachtte.

Kort na het sluiten van de synode, 12 juli na de middag, viel de stad.⁴⁸ Ds. Joost de Jonge en zijn collega Quirijn de Palme, predikant van Asperen, en schoolmeester Rogier Joosten werden opgehangen. 'De Historien der Martelaren' geeft een uitvoerig en aangrijpend getuigenis van hun martyrium.⁴⁹

In zulk een situatie bleek hoe de Gereformeerde religie bij machte was een kerk nieuw op te bouwen en nieuwe structuren voor de samenleving te ontwerpen. De synode sprak nadrukkelijk uit dat dienaars en ouderlingen zouden toezien in hun vergaderingen alleen over kerkelijke zaken te spreken. Daarin trok zij de lijn van Emden door. Maar waar zij de overheid nodig had voor de regeling van de openbare samenleving, wist zij haar te vinden.

De Gereformeerde Kerk in Nederland is niet in het leven geroepen door de overheid, zoals de Lutherse kerken in de Duitse landen. Zij is geïnstitueerd door haar eigen leden en heeft, voor zover het in haar vermogen lag, de bevochten vrijheid behouden. Het is ook opvallend dat al haar besluiten ten aanzien van doop, belijdenis des geloofs, Avondmaal vieren, armenzorg en huwelijk, zich kenmerkten door openbaarheid, verantwoordingsplicht en wettige sanctie onder getuigen en niet minder door pastorale zorg. Er woei een nieuwe wind door het kerkelijke en publieke leven. De oude middeleeuwse kerk had haar greep op de bevolking verloren en de mannen in Dordrecht wisten wat zij wilden. Oranje en zij: ze stonden met de rug tegen de muur maar dat verhinderde hen niet voor jaren een koers uit te zetten.

Op vrijdag 25 juni, vlak voor het einde van de synode, bepaalde de vergadering dat de dienaars van de classis in de Palts de komende generale synode moesten samenroepen zo haastig zij vonden 'dat het nut ende noodich wesen sal'. Daarin handhaafden zij de continuïteit met Emden, die deze classis had aangewezen. Er sprak ook uit dat zij, terug in het vaderland, de band met de broeders in het buitenland wilden bewaren.

Op zaterdag 26 juni was het einde in zicht. Arent Cornelisz., de scriba, begon die dag de artikelen die op deze synode waren vastgesteld, te dicteren. Hij ging zondag 27 juni daarmee door en kwam er maandag 28 juni mee klaar. Zijn dictaat, waarbij hij de artikelen zorgvuldig nummerde, ging de geschiedenis in als de kerkenorde van

Dordrecht (1574). Hij voegde er nog een laatste, het 9ste, artikel aan toe, vrijwel gelijklopend aan het laatste artikel van Emden, n.l. dat deze besluiten die door 'onderlinge bewillinge' waren vastgesteld, veranderd, vermeerderd of verminderd konden worden. Een Gereformeerde kerkorde is geen starre wet. Maar als er verandering nodig was, dan wél door de generale synode. Daar was deze kerkorde zelf een levend voorbeeld van. Het in Emden (1571) in ballingschap ontworpen project kreeg hier in Dordrecht (1574) vlees en bloed vanuit de praktijk van het kerkelijk leven in het bevrijde vaderland.

In Leiden doorstond de opstand die zomer van 1574 de vuurproef, in Dordrecht legde de kerk het fundament om geestelijk te kunnen volhouden. De vergadering werd gesloten in de Naam des Heren, eindigen de Acta. Gaspar van der Heijden had alle reden voor een krachtig dankgebed.

Hoofdstuk 6

PACIFICATIE VAN GENT (1576).

Het front verbreed

De Engelse historicus Geoffrey Parker onderscheidt in zijn eerder genoemde boek 'The Dutch Revolt' (1977) in de Nederlandse opstand drie afzonderlijke 'revolts'. De eerste, in de jaren zestig van de zestiende eeuw, omvat de gebeurtenissen in het wonderjaar 1566 en de inval van Oranje in 1568. Daarop volgt de tweede: de strijd op leven en dood in Holland en Zeeland tussen 1572 en 1576. De derde situeert hij in de periode van 1576 (de Pacificatie van Gent) tot de afzwering van Filips in 1581.

Is deze indeling juist? Kunnen we niet beter spreken van één opstand die begon in het wonderjaar 1566 en die leidde tot de afzwering van Filips II in 1581? Daarna ging de opstand over in de langdurige oorlog tussen de nieuwe staat en Spanje tot eindelijk in 1648 te Munster de vrede werd gesloten. Het was in feite één opstand, want in deze drie perioden waren Nederlanders in verzet tegen hun wettige soeverein Filips II. Wel beperkte dit verzet zich van 1572 tot 1576 tot het gebied van Holland en Zeeland. Toch was in al die jaren de drijfveer dezelfde: de strijd tegen de Spaanse onderdrukking, het opkomen voor de oude bezworen privileges en daar dwars doorheen de strijd voor de vrijheid van religie.

Eén man gaf in toenemende mate leiding aan het verzet: Willem van Oranje. 'This man,' schrijft een andere Engelse historicus, 'never shrank from responsibility but never magnified his office: he had no equal in constancy or in resource.'¹ Het optreden van Oranje in deze jaren kan niet beter worden omschreven. 'Zijne Excellentie' was en bleef zijn aanspreektitel en alles wat hij had aan intelligentie en staatsmanskunst wierp hij in de strijd.

Zijn politieke positie was in de tweede periode - de strijd in Holland en Zeeland - voortdurend sterker geworden. Ze was in 1572 gevestigd doordat Holland en Zeeland hem op de eerste vrije Statenvergadering te Dordrecht bleven erkennen in zijn stadhouderschappen, nog 'in de naam van de Koning'. Die fictie, bruikbaar als zij was, werd vele jaren aangehouden. Maar in de tijd, waarin hij militair, bestuurlijk en diplomatiek leiding moest geven aan de beide provinciën-in-opstand, groeide de noodzaak zijn positie staatsrechtelijk uit te bouwen. Toen er in 1575 na het ontzet van Leiden een adempauze kwam hadden de Staten van Holland en Zeeland zich op zijn aandringen nader aaneen gesloten. Zij bevestigden op 4 juni van dat jaar Oranjes stadhouderschappen en erkenden hem als kapitein-generaal, nota bene weer 'in naam van de Koning'. Hij werd zodoende opperbevelhebber van alle strijdkrachten te land en ter zee. Holland benoemde hem zelfs op 12 juli tot Hoofd en hoogste 'Overheid' van dit gewest.² Een jaar later werden de banden tussen beide gewesten nog nauwer aangehaald. Het beleg van Zierikzee eiste alle kracht om die stad te ontzetten.

Dat leidde op 25 april 1576 tot de Unie van Delft, een blauwdruk voor de latere Unie van Utrecht; Holland en Zeeland verklaarden in een uitvoerig verdrag dat zij elkaar 'na haren uitersten vermogen, kracht en macht' alle bijstand zouden verlenen 'sonder daer in goed en bloed te sparen, noch malkanderen eenigsins te verlaten, in wat saken nood of pericul [gevaar] datter zy.' Zij zouden 'uit één beurse' de strijd voeren.

Vervolgens spraken zij uit, dat zij de oorlog niet zonder aanvoerder konden voeren. Daarom besloten zij, 'na lange communicatie en rijpen berade' - hoe kon het anders! - , Zijne Excellentie te verkiezen tot 'hoofd en hoogste Overigheid', gesteld tot de regering

der 'voorsz. landen en steden van Holland en Zeeland.'

Zij motiveerden dat ook. In de eerste plaats omdat Zijne Excellentie 'een voornaamste personage deser Nederlanden' was en vervolgens 'een principale en d' eerste der Staten deser landen'. Zij drukten hun bevoegdheid om tot deze verstrekkende opdracht te komen uit met de woorden 'voor so veel in henluiden is'. Dat wil zeggen: zij hadden met deze opdracht de soevereiniteit over hun gewesten aan zich getrokken en verleenden die nu aan Oranje.³ Zij stelden daarbij wel een grens: 'So lange de landen in oorloge of wapenen' zijn.

Intussen hadden zij met dit besluit Filips II in zijn soevereiniteit over de Nederlanden feitelijk geschorst. De definitieve afzetting zou later volgen. Hier werd het verzetsrecht van Calvijn in praktijk gebracht. Groen attendeert er terecht op dat Oranje niet alleen in deze positie werd gesteld vanwege zijn hoge ambten, maar ook als 'chef de la résistance'.⁴

De Unie van Delft gaf Zijne Excellentie veel macht. Hij kreeg het opperbevel over de strijdkrachten, handhaving van de justitie, het recht gratie te verlenen, paspoorten en saufgardes (vrijgeleides) uit te reiken. Bovendien ontving hij het recht stedelijke magistraten te 'creëren en te vernieuwen' in overeenstemming met de bestaande privileges.

In deze Unie regelden de Staten opnieuw de godsdienstzaken. Zij droegen de Prins op om 'te admitteren en handhouden de oeffeninge van de Gereformeerde Evangelische Religie'. Dat hield in, verklaarden zij, dat Zijne Excellentie een eind moest maken aan de exercitie 'van alle andere Religien den Euangelio contrariërende'. De Rooms-katholieke godsdienst werd niet bij name genoemd; het was alles voorzichtig geformuleerd. Zijne Excellentie mocht evenmin toelaten 'dat men op yemands geloof of conscientie sal inquirer, of dat yemand ter cause van dien eenige moeyenis, injurie, of letsel aengedaen sal worden'. Geen Gereformeerde inquisitie dus, maar gewetensvrijheid. Hij moest verder de uitoefening van de eredienst regelen en dat laatste, zeiden de verdragsluitende Staten, 'met advijs van den Staten, is 't nood' ¹⁵

Met deze Unie was de grondslag gelegd voor de latere Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De Unie van Utrecht zou er in 1579 op voortborduren. Oranje en de Staten schiepen hier een nieuw, Gereformeerd Gemenebest met de Gereformeerde Kerk als enig geoorloofde publieke kerk, maar zonder geloofsvervolgning.

De innerlijke kracht van deze jonge staat kwam aan het licht bij de onderhandelingen met Requesens over vrede in de jaren 1574 en 1575, bekend als de vredehandel van Breda. Requesens, Alva's opvolger, was er veel aan gelegen de strijd te beëindigen. Hoeveel waarde hij daaraan hechtte blijkt wel uit het feit, dat hij als gijzelaars de militaire bevelhebbers Mondragon en Romero inzette voor de door de Staten aangewezen onderhandelaars. De leiders van de opstand legden gematigde eisen op tafel. Ze vroegen als eerste het vertrek van de Spaanse troepen; verder herstel van de privileges en de opheffing van de Raad van Beroerten. Ze waren bereid veel andere zaken, zelfs die van de religie, over te laten aan een in vrijheid bijeen te komen Staten-Generaal.

Fruin heeft over deze onderhandelingen een fraai artikel geschreven.⁶ Hij laat daarin uitkomen hoezeer Requesens en de politieke leiders van de Zuidelijke provincies snakten naar vrede, maar ook hoezeer hun handen waren gebonden vanwege de religie. Requesens' onderhandelingspositie komt heel duidelijk uit in een brief die hij op 12 september 1575, na afloop van de besprekingen, zond aan de Staten van Zeeland,⁷ waarin hij de mislukking van de onderhandelingen verantwoordt. Daarin

beschrijft hij hoe ellendig de toestand was in de onder het bewind van de koning gebleven gewesten. Requesens refereerde in deze brief aan de vergadering van de onder het bewind van de koning gebleven Staten-Generaal van juni 1574. Die hadden hem voorgehouden 'de calamiteyt ende ellendicheyt daer inne deselve Landen deur deze inlantsche oorloghe apparent waren vervallen'. Hij gaf vervolgens verslag van het verloop van de onderhandelingen. De koning nam een royaal standpunt in, vond hij, door deze landen te willen verlossen 'uyten miserie ende ellende daer inne deselve sich bevinden'. Maar alles liep vast op het punt van de religie. De Hollanders weigerden te treden in het voorstel dat de Gereformeerden het land moesten verlaten. Toch was dat volgens Requesens gebruikelijk zowel in het heilige Duitse rijk als in andere goed 'gepolicieerde Landen'. Inzake de religie had hij voet bij stuk gehouden. Die was sacrosanct (heilig) en immutabilis (niet te veranderen). Daartegenover hadden de Staatse gedeputeerden 'gepersisteerd [volhard] om d' exercitie van heure voirsz. Religie te behouden'.

Het was Requesens bittere ernst. In zijn correspondentie met de koning berichtte hij deze dat zelfs de leden van de Raad van State hierin week waren. Zelf had hij daarentegen nog onlangs 'een voldoende aantal ketters doen verbranden en opnieuw velen gevat met wie hetzelfde zal gebeuren'.⁸

Zo leek de zaak volkomen vast te zitten en sleepte de oorlog zich in de jaren 1575 en 1576 voort. Requesens boekte wel enkele militaire successen zoals het innemen van Schoonhoven en Oudewater en vooral in juli 1576 Zierikzee.

Het keerpunt

Plotseling trad een ingrijpende verandering op. Het jaar 1576, zo bitter voor de opstand begonnen, eindigde voor Oranje en de opstandige gewesten triomfantelijk. De onderhandelingen te Breda waren al een teken aan de wand hoe kritiek de situatie voor Requesens en de andere gewesten was geworden. Die werd onhoudbaar toen Filips II op 1 september 1575 bankroet sloeg en 'per decreto' alle betalingen schorste. Zelfs het befaamde bankiershuis Fugger te Frankfort was niet meer bereid de wissels van het Spaanse bewind te accepteren. De oorlog vorderde 700.000 dukaten per maand,⁹ er was geen sou meer om de soldij van het Spaanse leger te betalen. Doordat de opstandige gewesten de waterwegen beheersten was de economie in het Zuiden bovendien lam geslagen.

De landvoogd werd wanhopig. Hij had al in oktober 1574 aan de koning geschreven, dat er geen tijd en geen geld genoeg in de wereld was om door geweld van wapenen de 24 opstandige steden in Holland in te nemen, als hij bij iedere stad zoveel inspanning zich moest getroosten als bij de paar die hij tot nu toe had veroverd.¹⁰ Het bankroet velde Requesens; hij kwam die slag niet meer te boven. Hij werd ziek en overleed 4 maart 1576. De koning had niet in een opvolger voorzien en zodoende nam de Raad van State het bewind in handen. Bij decreet van 24 maart benoemde Filips de hele Raad van State tot gouverneur-generaal der Nederlanden, tot hij een nieuwe landvoogd zou hebben aangesteld.¹¹

De Raad van State besloot op 8 maart het beleg van Zierikzee, dat alle krachten vergde, voort te zetten. Nog even draaide de Spaanse oorlogsmachine door. Op 2 juli 1575 viel de stad, door Arend van Dorp en admiraal Boisot hardnekkig verdedigd, toch nog. Maar nu was de Spaanse oorlogsmachine dol gedraaid. In diezelfde maand brak onder de Spaanse soldaten een hevige mouterij uit. Requesens had daar eerder mee te kampen gehad, maar wist de muitende troepen telkens te pacificeren. Nu echter was er geen houden meer aan. De Spaanse tercios trokken weg uit het gebrandschatte Schouwen en begaven zich naar Vlaanderen en Brabant, waar meer te halen was. Die

gewesten kregen nu de volle last van het oorlogsgeweld te dragen. In korte tijd werd de toestand kritiek. Op 25 juli wierpen de muiters zich in Aalst, een stadje tussen Brussel en Gent, en stroopten van daaruit het platteland af. Een huivering van angst ging door de Zuidelijke gewesten. Vooral Gent zag zich bedreigd; de muiters hadden daar het kasteel in handen. De magistraat liet de bruggen over de Schelde opbreken, schepen werden in de rivier tot zinken gebracht. De Nederlanders wisten maar al te goed wat het betekende, als de Spaanse soldaten burgers massaal gingen molesteren. Op 22 september schreef de president van de Raad van Vlaanderen aan de Raad van State dat zonder de hulp van de aangrenzende gewesten Brabant en Henegouwen de toestand niet te houden was.¹² De Raad van State, een zwak college, was niet bij machte de situatie het hoofd te bieden. Hij verklaarde op 26 juli de muiters tot vijanden van God en de koning, maar kon geen vuist maken.

De gebeurtenissen voltrokken zich in een stormachtig tempo. Op 4 september vond te Brussel een staatsgreep plaats. Tien uur in de morgen drong de Heer van Glimes, grootbaljuw van Waals Brabant, de vergaderzaal van de Raad van State binnen, arresteerde de leden en zette hen gevangen in het Broodhuis, waar enkele jaren tevoren het schavot voor de graven Egmond en Hoorne had gestaan. Alleen het Spaanse, fel koningsgezinde lid van de Raad, Geronimo de Roda, ontsprong de dans. Hij bevond zich op dat moment in Antwerpen. De Glimes handelde in opdracht van de Heer van Heeze, gouverneur van Brussel.

Van Gelder vermoedt, dat een Oranjegezind revolutionair comité er achter zat;¹³ zeker weten we het niet." Groen, die de kwestie uitvoerig besproken heeft, acht het zeker dat het op Oranjes aanstichten gebeurde.¹⁵ In ieder geval gaf het de stoot tot een nieuwe reeks onverwachte gebeurtenissen.

De landvoogd was overleden, de Raad van State uitgeschakeld. In dit gezagsvacuum namen de in Brussel vergaderende Staten van Brabant het roer in handen. Zij droegen De Glimes op, de leden van de Raad van State Viglius en Sasbout vrij te laten. Aerschot, een van de meest vooraanstaande leden, die op 4 september ziek was, nam weer zitting. Verder vulden zij de Raad van State met enkele anti-Spaanse leden aan, die nu tegen 20 september de Staten-Generaal bijeen riep. Omstreeks die datum waren de afgevaardigden van de gewesten Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, Artois en Namen, die het meest door de muiten bedreigd werden, te Brussel bijeen.

Er werd gehandeld. Toen de Vlaamse afgevaardigden in Brussel - de stad verkeerde in feeststemming - arriveerden, hoorden ze van de Brabantse Staten het doel van de actie. Niet minder dan 'de Pacificatie van desen Landen met die van Hollandt ende Zeelandt, ende dandere tvertrecken van den Spaanschen krijghsvolcke uit den lande van herrentswertsovere [oude uitdrukking voor de Nederlanden]'. Ter geruststelling voegden zij er aan toe:... wel verstaende dat in als [alles] onderhouden werde de eere Godts de Religie Catholique Romaine ende de onderdanicheyt die de onderzaten de Conincklijke Majesteyt schuldich zijn ende de privilegien van den lande. '16

Dat zal de Vlaamse afgevaardigden deugd hebben gedaan. Zij hadden namelijk op 17 september, vóór ze naar Brussel afreisden, besloten een boodschap te zenden naar Paus Gregorius XŪI om de indruk weg te nemen dat Vlaanderen zich bij de ketters zou hebben aangesloten. Het ging er alleen om, zo berichtten zij, het land uit de hachelijke toestand te redden waarin het door de muiters was gekomen.

In korte tijd hadden zich in het Zuiden enorme politieke veranderingen voltrokken. De Staten-Generaal, die tot nu toe een adviserend lichaam waren dat slechts zelden bijeen kwam om de Vorst gelden toe te staan, namen nu zelf de teugels van het bewind in

handen. Zij lieten die niet meer los.

Een vergelijking met wat in 1572 in Holland en Zeeland was gebeurd met de Staten ligt voor de hand. In zekere zin stonden die voor het Zuiden model. De wil om vrede te bereiken met de gewesten in opstand, waarvoor Requesens zich al had ingespannen, deed zich nog krachtiger gevoelen nu het centrale bewind omvergeworpen was. De kurk was van de fles. Het spreekt vanzelf dat Oranje intensief de gebeurtenissen in het Zuiden volgde. Hij hield de laatste maanden in Middelburg verblijf en speelde van daaruit op de gebeurtenissen in. Dat was niet zo moeilijk, want al vóór de staatsgreep op 4 september had Michiel de Backere, een partijganger van de Prins in Vlaanderen, vermoedelijk te Middelburg een gesprek met Arend van Dorp, de verdediger van Zierikzee. In een brief van 3 september refereerde De Backere aan dat gesprek op de dag tevoren¹⁷ en drong hij op vrede aan. Van Dorp besprak de zaak met de Prins. Die rook dadelijk lont. Op zijn beurt schreef de Prins de Staten van Holland en Zeeland, wat er aan de hand was en vroeg hun twee of drie gemachtigden aan te wijzen om te onderhandelen.¹⁸ Die begrepen de wenk en wezen al op 12 september commissarissen aan om naar Zeeland te reizen en daar met Zijne Excellentie te 'communiceren', met volkomen last om samen met de Prins te handelen 'uitgesondert op het stuck van de Religie ende de assurance, daarop aen de Staten sal worden gedaan rapport.'¹⁹ Hier mochten de afgevaardigden niet toegeven!

Ondertussen had Oranje onderhandelingen geopend met de magistraat van Gent, die hem troepen had gevraagd - de Prins was de enige die ze kon leveren - , om hun stad tegen het geweld van de Spaanse soldaten op het kasteel te beschermen. Zijn vloot was al begonnen de nodige vendels over de Schelde te zetten: Oranjetroepen in Vlaanderen! Men moest hun wel toestaan, zo schreef de Prins, hun Psalmen te zingen en preek te houden.²⁰ De Prins kreeg de stad Nieuwpoort in onderpand.

Zo waren in korte tijd in de Nederlanden de bordjes verhangen. Verschillende gewesten zonden nu afgevaardigden naar Brussel. Alleen Groningen, Friesland, Overijssel, Gelderland en Luxemburg lieten verstek gaan. Er ontwikkelde zich een druk diplomatiek verkeer over de fronten heen. Oranje stond in voortdurende correspondentie met leidende figuren in het Zuiden en Marnix stond hem daarin krachtig bij. 'De tactische stuwung van de prins vanuit Zeeland en de persoonlijke inzet van Marnix te Brussel zijn niet altijd documentair aan te wijzen,' aldus M. Baelde, maar ze werkten volgens hem in deze maanden duidelijk samen met 'drukkingsgroepen' in het Zuiden.²¹

Nu beide partijen gemachtigden voor vredesonderhandelingen hadden aangewezen, ging het snel. Op 19 oktober zond de Raad van State paspoorten af voor de afgevaardigden van Holland en Zeeland en op 17 oktober reisden die van Middelburg naar Gent, dat de Prins als plaats voor onderhandeling had uitgekozen. Zijn daar aanwezige troepen bezorgden hem er een sterkere positie dan in Brugge of Brussel, die de Staten Generaal ook als plaats "Van onderhandeling hadden genoemd.

Op 18 oktober arriveerden de Hollandse en Zeeuwse afgevaardigden te Gent. Zij logeerden in de Scheldestraat en aten bij de man die het eerste contact had gelegd: Michiel de Backere.²²

Op 19 oktober begonnen de onderhandelingen op het stadhuis op de 'collaci-soldere'. Daar verhaalden de mannen uit het Zuiden hun onderhandelingspartner uit het Noorden 'de miserie en ellendigheden diese dus lange hadden gedragen' en verklaarden dat er geen betere remedie was voor dat alles 'als te maken eendracht onder de Staten en weder te komen totte verlaten onderhandeling van Breda'. Natuurlijk - wie had anders verwacht? - met 'conserveren van de autoriteit van den

Coninck, en de Catholijke Roomse Religie'.²³

Het werd een historische ontmoeting daar op die 'collaci-soldere' te Gent. De Hollandse en Zeeuwse afgevaardigden arriveerden er door de Sassevaart bij de Hoofdbrug 'in hunne jachten en vaartuigen met eenen grooten stoet'.²⁴ Marnix was er bij en Arend van Dorp; Paulus Buys, de advocaat van Holland; De Jonge, burgemeester van Middelburg; Pieter de Rijke, baljuw van Vlissingen; Adriaan van der Mijlen, Raad nevens Zijne Excellentie en lid van de Staten van Holland. In totaal zonden beide partijen ieder zeven afgevaardigden. Aan de andere kant van de tafel zaten de mannen uit het Zuiden: Jan van der Linden, abt van St. Geertruid te Leuven; Gislain Timmermans, abt van St. Pieters te Gent; de jurist Leoninus, die met dit bijltje al had gehakt in Breda; Francois van Halewijn, heer van Zwevegem en andere edelen en geestelijke heren. Zij grepen de kans vrede te sluiten. De Koninklijke Majesteit was ver weg en verkeerde in grote financiële nood; zijn troepen waren uit de band gesprongen, het land werd gebrandschat. Antwerpen, de grootste koopstad van Noord-Europa, werd geschandaliseerd. Er moest een eind aan de verwoestende krijg komen, daarover waren ze het allen eens. Het ging er nu om de wijn in het vat te gieten.

Bor verhaalt, hoe de Hollandse afgevaardigden een onderschepte brief toonden van De Roda aan de koning. Marnix had die ontcijferd. Hij had flair voor zulk werk en bewees er Oranje grote diensten mee.²⁵ Uit die brief, aldus Bor, begrepen de Zuidelijke afgevaardigden dat het Spaanse bewind het nergens anders op had toegelegd dan 'om den selven volkomen meesters over de Nederlanden te maken en alle de inwoonderen en ingesetenen van de selve in een eeuwige en onverdragelijke slavernije te brengen'.²⁶

Er waren in hoofdzaak twee moeilijkheden. In de eerste plaats was er de religiekwestie. De Zuidelijken stelden als eis dat, wanneer de Gereformeerden in Holland en Zeeland vrijheid van religie kregen, die ook verleend werd aan de katholieken in deze provincies. Toen de gedeputeerden van de Prins verklaarden, dat dit te gevaarlijk was en commotie onder het 'gewone volk kon geven, gaven de Zuidelijken toe.²⁷ De zaak werd overgelaten aan een komende vrije vergadering van de Staten-Generaal.

Een ander heet hangijzer was de benoeming van een nieuwe landvoogd door de koning. Die was al in april geschied: het werd Filips' halfbroer Don Juan van Oostenrijk, die de Turken bij Lepanto had verslagen. De Staten in Brussel gaven als bescheid aan hun afgevaardigden in Gent, dat Don Juan de vrede die nu werd gesloten zou moeten bezweren, alle vreemdelingen - krijgslieden en ambtenaren - ontslaan en de privileges herstellen. ²⁸

Ondertussen - haast was geboden; men had gehoord dat Don Juan al naar de Nederlanden onderweg was. Oranje gaf Marnix opdracht er wat meer vaart in te brengen. Dat deed hij en toen Lalaing, een van de Zuidelijke heren, hem toevoegde: 'Gij zegt altoos, dat gij uw vaderland zo liefhebt; welnu, toon dat dan ook,' verklaarde Marnix dat het binnen twee dagen vrede zou zijn. Daarbij raakte hij vertrouwelijk de hand van de graaf aan.²⁹

Op 4 november plunderden de Spanjaarden Antwerpen. De Spaanse furie werd de holocaust van de zestiende eeuw. Duizend huizen werden verwoest, achtduizend burgers kwamen om. De muiters voerden 40 ton goud weg uit de stad. De grootste koopstad van Noordwest-Europa werd een rokende puinhoop. Het is de vraag of dit de totstandkoming van het verdrag heeft verhaast. Alles was feitelijk al in kannen en kruiken. Het laat wel zien onder welke verschrikkelijke omstandigheden hier werd onderhandeld. Op 8 november tekenden de onderhandelaars 'in 't Schepenhuis van de

stad Gent' het verdrag, dat als de Pacificatie van Gent de geschiedenis is ingegaan.

Het Gentse Verdrag

Het is niet zo gemakkelijk de betekenis van dit verdrag op zijn waarde te schatten. Enno van Gelder meent, dat de Nederlandse opstand met de Pacificatie haar doel had bereikt, evenals de Franse met de grondwet van 1791.³⁰ In zijn belangrijke opstel over het Gentse verdrag uit 1948 betoogt hij, dat het verdrag vooral als een vredessluiting is te zien. Hij bestrijdt daarin Geyl en Japikse, die het ook als een verbond typeren.³¹ Dat laatste was het stellig niet. Maar er valt meer van te zeggen dan dat het een vrede was. Het verdrag betekende ook de opheffing van de geïsoleerde positie, waarin Holland en Zeeland zich in de jaren 1572-1576 hadden bevonden. Het oorlogsfront tussen Noord en Zuid was opgeheven. Daarnaast liet het verdrag teveel open voor de toekomst om te kunnen spreken van een einddoel. De Pacificatie betekende vooral het vrede maken van twee partijen onder de zware druk van de situatie van de dag.

Terecht schrijft de Hongaar Wittman, een marxistisch historicus van wie te leren valt, dat de Pacificatie een belangengemeenschap was voor het ogenblik tegenover het bezettingsleger.³² Er was ook het besef van lotsverbondenheid als Nederlanders. Noord en Zuid waren nog niet zo uit elkaar gegroeid, dat dit besef niet werkte. Vandaar dat het verdrag inzette met de belofte die beide partijen elkaar doen om 'met goed en bloed elkaar bij te staan, en in zonderheid om uit de Landen te verdrijven en daar buiten te houden de Spaanse soldaten, en andere uitheemsche en vreemde, die gepoogd hebben, buiten rechte, de Heeren en Edelen het leven te benemen, den Rykdom van den Lande herwaarts, en de Gemeente in eene eeuwige slaverny te brengen en te houden'.³³

Daar komt nog iets bij. De Zuidelijke Staten handelden bij het sluiten van de Pacificatie volkomen buiten de koning om. Ze waren revolutionair bijeengekomen en ze handelden revolutionair. Met Don Juan als gouverneur van de koning zou straks de legitimiteit opnieuw ter sprake komen met alle politieke moeilijkheden die dat met zich meebracht. Daarom is het misschien het beste de Pacificatie te typeren als een mijlpaal. Er werd veel voor de toekomst open gelaten, maar voor het ogenblik moest er gehandeld worden - koning of geen koning!

Er zit nóg een aspect aan de Pacificatie. Het verdrag betekende duidelijk een overwinning voor de partij van de opstand. De wel kleine maar innerlijk sterke staat-in-wording Holland en Zeeland sleepte in feite de Zuidelijke Staten mee op de door haar uitgestippelde vredesweg tégen de koning in. Oranje beschikte over een gedisciplineerd leger en dat bood vooral voor de Vlaamse en Brabantse steden uitkomst in de miserabele toestand waarin deze en heel het Zuiden waren geraakt. Voor Holland en Zeeland betekende het verdrag tegelijk, dat het oorlogsfront zich voorgoed verplaatste naar het Zuiden. Het Noorden kon binnen betrekkelijk korte tijd zich economisch krachtig ontwikkelen. Kortom: het verdrag schiep in de Nederlanden een geheel nieuwe situatie.

Wie de concrete bepalingen van het verdrag bekijkt, ontdekt dat beide partijen concessies deden. Wel viel het verdrag meer uit in het belang van Oranje dan in dat van de Staten-Generaal.³⁴ Oranje kreeg hier om zo te zeggen de kans van zijn leven en hij greep die met beide handen, om zijn eigen politieke positie krachtig te versterken. Zo bood punt vn van het verdrag de mogelijkheid de steden in Holland en Zeeland, die nooit in opstand waren gekomen zoals Amsterdam en Goes, of die door de Spanjaarden waren ingenomen zoals Haarlem en Schoonhoven, onder zijn stad-

houderschap te brengen. Zijnerzijds verklaarde Oranje zich bereid deze steden 'satisfactie' te verlenen. Zij konden deze genoegdoening ontvangen op voor hen belangrijke punten, b.v. de religie. Dat was voor deze steden, die tot nu toe de publieke uitoefening van de Gereformeerde religie niet toestonden, van belang. Ze konden bedingen dat deze situatie zo bleef. Het gaf Oranje de gelegenheid zijn stadhoudersschappen in Holland en Zeeland af te ronden en zelfs het hele gewest Utrecht onder zijn bewind te brengen.

De godsdienstvrijheid was het hete hangijzer. Oranje en Marnix bereikten op dit punt, het vijfde, een status quo. Het artikel bepaalt, dat Holland en Zeeland niets mogen ondernemen buiten de 'voorsz. Landen van Holland, Zeeland en de onderhoorige Plaatzen tegen de gemeene rust ende vrede, inzonderheid tegen den Roomsche Katholyken Godtsdienst, en de oeffeninge van dien'. Propaganda voor de Gereformeerde religie in het gebied van de Staten-Generaal werd dus Holland en Zeeland verboden. Maar tegelijk bepaalde het vijfde artikel, dat 'alle Plakkaten, te vooren gemaakt en afgekondigd, op het stuk van, de Ketterij, mitsgaders de crimineele Ordonnantien [die gehate wetten!] by den Hertog van Alva gemaakt, en het gevolg en de uitvoeringe van dien, opgeschort worden'. In het Zuiden dus ook geen geloofsvervolging meer.

Het was wel een interim-bepaling, want er werd aan toegevoegd 'totdat by de Generale Staten anders daarop geordineert zy'. Wanneer en onder welke omstandigheden die Generale Staten in vrijheid zouden samenkomen wist niemand. Beide partijen zullen er het hunne bij hebben gedacht. In ieder geval bleef de situatie in Holland en Zeeland voorlopig zoals die was en in het Zuiden werden de Gereformeerden, voor zover ze daar nog waren, bevrijd van de druk der vervolging op grond van de plakkatens. Dat alles was wel heel anders dan de integrale handhaving van de Rooms-katholieke religie, waarop Requesens steeds had gestaan.

Een 'zeer schuchter artikel', noemt Van Gelder dit vijfde artikel; een winstpunt dus voor de Hollanders en de Zeeuwen.³⁵ Trouwens, in Frankrijk was in datzelfde jaar 1576 een godsdienstvrede bereikt (de vrede van 'Monsieur'). Waarom zou dat in de Nederlanden niet mogelijk zijn? Opmerkelijk is de terminologie van dit vijfde artikel. De plakkatens van Alva blijven opgeschort totdat door de komende Staten-Generaal daarover 'anders geordineert zy'. Tot nu toe hadden de Generale Staten alleen adviserende bevoegdheid; nu trokken zij duidelijk besluitende macht aan zich. In zulke kleine trekjes komt uit, hoe in korte tijd een geheel andere politieke situatie was ontstaan.

Oranje kwam er goed af in de Pacificatie. Hij kon zich in de handen wrijven; hij werd uitdrukkelijk gehandhaafd in zijn positie als admiraal ter zee en in zijn stadhoudersschappen over Holland en Zeeland met alle steden en plaatsen die hij nu in zijn macht had, tot de Staten-Generaal, na het vertrek van de Spanjaarden, ook hier een definitieve regeling zouden treffen (punt vi). Hij werd bovendien, met alle hoge heren die aan zijn zijde hadden gestreden, hersteld in het bezit van zijn goederen. Alle besluiten en arresten vanaf het jaar 1566, het begin van de troebelen, zowel om zaken van godsdienst als vanwege het opnemen van de wapens, werden vernietigd (punt x). Sympathiek was het besluit Amalia van Nieuwenaar, de weduwe van Brederode, een oud-strijder dus, die nu gehuwd was met de keurvorst van de Palts, te herstellen in het bezit van haar goederen (punt xi). Oranje had persoonlijk bij de onderhandelingen erop aangedrongen, dit niet over het hoofd te zien.³⁶

Het restitueren van de gelden die Oranje had gestoken in zijn veldtochten van 1568 en

1572 werd overgelaten aan de komende Staten-Generaal (punt xxiv) 'alle zaken geappaiseert [tot vrede gebracht] zynde.' In feite werden dus drie punten geregeld: de religieuze coëxistentie; de politieke herstructurering en de restitutie van geconfisqueerde goederen.

De Prins blijft in zijn brieven vrijwel altijd zichzelf. Emoties zijn er zelden in te vinden. Nu deze vrede bereikt was, schreef hij zijn zwager Albrecht von Schwartzburg dat de Pacificatie 'ein sonderliche unaussprechliche Wolthat Gottes' was.³⁷

Toch verrekende hij zich niet in zijn eigenlijke tegenspeler aan het Nederlandse politieke schaakbord. Die was nu aan zet en wat dit inhield werd spoedig duidelijk. Ver weg, in Madrid, was het eindelijk tot Filips II doorgedrongen dat de politiek van repressie schipbreuk had geleden. De nieuwe landvoogd, Don Juan, zou het anders moeten aanpakken. Filips was zich bewust dat zijn halfbroer geen gemakkelijke man was, 'irascible and arrogant', aldus Parker.³⁸ Hij kreeg strikte orders mee: concessies moesten aan die lastige Nederlanders worden gedaan, maar onder twee voorwaarden: handhaving van de autoriteit van de koning en het behoud van de Rooms-katholieke religie.³⁹ Overigens mocht hij ver gaan, zelfs tot het terugzenden van de Spaanse krijgsmacht en de erkenning van de Staten-Generaal.

Op 4 november, vlak voor het tekenen van het Gents verdrag, reed de nieuwe landvoogd, vermomd als slaaf van Don Octavio Gonzaga, de stad Luxemburg binnen. Die werd de voorlopige onderhandelingsbasis van de nieuwe landvoogd.

Voortgezette oorlog

Zo begonnen onmiddellijk na het sluiten van de vrede de moeilijkheden. De Staten-Generaal zaten politiek klem tussen Holland en Zeeland aan de ene kant en Don Juan anderzijds. De beide zeegewesten wisten wat ze wilden; ze hadden in de Unie van Delft een stevige staatkundige structuur. Maar de Staten-Generaal? Het was duidelijk dat zij, meegesleept in de stormachtige gebeurtenissen van die nazomer van 1576, door en door onwettig hadden gehandeld.⁴⁰ De soevereiniteit van Filips hadden ze enkel fictief aangehouden. Vergeleken met Holland en Zeeland was de innerlijke drijfkracht van hun optreden zwakker. Dáár was het, naast het opkomen voor vrijheid en privileges, de religie geweest die tot actie dreef en vol deed houden. In het Zuiden waren het vooral de afschuwelijke daden van de muiters en het verlangen naar eigen politieke macht voor de Zuidelijke hoge heren en geestelijken. Zodra Don Juan zich vanuit Luxemburg meldde, deed het legitimiteitsbeginsel zich bij hen weer gevoelen. Het vertegenwoordigen van de soevereine koning gaf Don Juans optreden kracht, al stond hij militair zwak.

Direct na zijn aankomst te Luxemburg begonnen de onderhandelingen. In het Eeuwig Edict (12 februari 1577) kwamen de beide partijen spoedig tot elkaar. Het was in zekere zin een reactie op de Pacificatie. De nieuwe landvoogd kreeg genoegdoening op de twee onwrikbare punten van Filips: de gehoorzaamheid aan de koning en de handhaving van de katholieke religie. Van zijn kant nam hij op zich de Spaanse soldaten naar huis te sturen. Hij mocht zijn ambt niet aanvaarden vóór zij het land hadden verlaten.

De strijd tussen de legitimiteit en de opstand was begonnen. Holland en Zeeland deden met het Edict niet mee en trokken hun vertegenwoordigers uit de Staten-Generaal terug. Zij wilden garanties, dat het Gents verdrag loyaal zou worden uitgevoerd. Er stond op z'n minst een hevige politieke en diplomatieke strijd voor de boeg. Eeuwenoude katholieke, aristocratische tradities van het Spaanse wereldrijk botsten in de Nederlanden op de nieuwe calvinistische democratie van Oranje. Ze zou vanuit Holland en Zeeland spoedig anhang in het Zuiden werven. De omliggende

landen - het protestantse Engeland met Elisabeth, de Hugenoten in Frankrijk en het Franse koningshuis zelf, de protestantse vorsten in Duitsland en Scandinavië - keken gespannen toe. Wat kwam er uit deze Nederlandse politieke wirwar te voorschijn? 'The claim of rights against tyrants was vindicated only in the Netherlands, and this was the resounding victory in the sixteenth century over arbitrary rule.'⁴¹ Clark, die dit schreef, zag scherp: de strijd tegen tirannie ging door.

Op 2 mei 1577 deed Don Juan zijn feestelijke intocht in Brussel.⁴² De Spaanse troepen hadden het land verlaten en hij had de ratificatie van het Gents verdrag door de koning in zijn zak. Punt één op zijn politiek programma was nu een vergelijk met Holland en Zeeland. Die boycotten nog steeds de Staten-Generaal. Zij verwierpen de 'romaniserende en spanjolerende interpretatie' van de Pacificatie door het Eeuwig Edict."

Er zat voor Don Juan niets anders op dan onderhandelingen te beginnen. Oranje voerde thans zelf zijn delegatie aan, gesecondeerd door Marnix en Van der Myle. Plaats van onderhandeling: Geertruidenberg. De Staten-Generaal zonden o.a. Leoninus en Don Juan zond Aerschot, Van Meetkerke, Hierges en Willerval. De Prins hield met alle kracht vast aan de rechtsbasis van de Pacificatie. Die had hij onderschreven en die moest thans, onder goede garanties, worden uitgevoerd. Hij wilde niet wegzakken in het drijfzand van vage toezeggingen. Had hij geen recht op de overgave van Amsterdam en Utrecht? Waarom was Filips Willem, zijn oudste zoon, nog altijd in gijzeling in Spanje? Had hij geen recht op diens vrijlating? Was er een garantie dat de bijeen te roepen grote vergadering van de Staten-Generaal in vrijheid zou beslissen over de openstaande punten? Diplomatie was Oranje wel toevertrouwd. Hij bracht er soms een toon van humor en zelfs spot in. Was hij geen calvus (kaalhoofdige) en mocht hij dan geen religievrijheid eisen voor de calvinisten?" Hield Don Juan zich eigenlijk wel aan de Pacificatie?

In Mechelen had hij een kleermaker, **Pieter Panis**, doen grijpen omdat hij een geheime preekdienst van ds. Plancius had bijgewoond. De man verklaarde, dat hij zich liever liet verbranden dan zijn geloof te verloochenen. Hij werd op 15 juni 1577 ter dood gebracht. Oranje had bij de magistraat van Mechelen erop aangedrongen zijn leven te sparen. De executie geschiedde na advies van Don Juan.⁴⁵ Zulke gebeurtenissen deden het wantrouwen groeien.

Er ontstond in het Zuiden opnieuw politieke onrust. De onderhandelingen te Geertruidenberg liepen op niets uit en eindigden op 27 mei. Don Juan vertrok op 1 juni uit Brussel naar Mechelen. Hij schreef de koning dat de Staten-Generaal over hem de baas wilden spelen en dat hij zonder hun advies geen enkele regeringsdaad kon stellen.⁴⁶ Hoe viel ook met zo'n lichaam van 239 afgevaardigden daadkrachtige politiek te voeren?⁴⁷ Op 24 juli maakte Don Juan zich meester van de citadel te Namen en begon op eigen gezag te regeren. Hij eiste een eed van trouw van alle stadshouders, af te leggen aan hem persoonlijk en niet aan de Staten-Generaal. Indien Oranje niet door onderhandelingen tot capitulatie was te brengen, was oorlog het enige wat er volgens hem op zat.

Deze staatsgreep bracht het hele land in rep en roer en speelde Oranje enorm in de kaart. Opnieuw was de teerling geworpen. De Staten-Generaal in Brussel zaten met de handen in het haar. Wat moesten zij? In hun nood ontboden zij Oranje naar Brussel. Daaraan vooraf ging een correspondentie tussen hem en de Staten die instructief is. Ook nu bleef de religie het tere punt. De Rubicon van de legitimiteit waren de Staten-Generaal al overgetrokken, zeker na de coupe van Don Juan. Maar wat de religie

betreft hadden zij zich verplicht tot het handhaven van de Rooms-katholieke godsdienst. Het Eeuwig Edict had dat bevestigd.

Kon de Prins geen signaal van toenadering geven, door ook in Holland en Zeeland de uitoefening van de Rooms-katholieke religie vrij te laten? Oranje hield de boot af. Deze zaak regardeerde de Staten van Holland en Zeeland en bij de Pacificatie was afgesproken, dat de komende grote vergadering van de Staten-Generaal hierover besliste. Hij wilde er wel voor instaan dat er buiten Holland en Zeeland geen aanslag zou worden gepleegd op de gemene vrede en de uitoefening van de Rooms-katholieke religie.⁴⁸ Op 21 september 1577 hield Oranje zijn intocht te Brussel. De erebogen voor Don Juan waren er nauwelijks afgebroken. Het was nu 'Oranje boven' in de stad van Requesens en Alva! Oranje stond op het hoogtepunt van zijn populariteit in de Nederlanden. Maar nog was er geen politieke stabiliteit bereikt. De Staten-Generaal verklaarden veertien dagen later wel Don Juan van de landvoogdij vervallen, maar tegelijk deelde Aerschot, een van de aanzienlijkste leiders, mee dat op aartshertog Matthias van Oostenrijk een beroep was gedaan de landvoogdij op zich te nemen. Het was een keiharde poging Oranjes politieke invloed te blokkeren en het sloeg in als een bliksem. De Prins wist er overigens wel van. Aerschot en zijn vrienden hadden buiten de waard gerekend. Er ontstond nu in Brussel in die oktobermaand van 1577 een volksbeweging, die uitliep op de constituering van een revolutionair comité van xvm, samengesteld uit de gilden en de lagere burgerij. Zij lieten zich geducht gelden en bewerkten dat Oranje werd benoemd tot luitenant-generaal van de nieuwe landvoogd Matthias. Deze, geboren in 1557, een jonge man nog, was politiek volslagen onervaren en voer vanaf het begin op het kompas van de Prins. Zo zette Oranje Aerschot en diens vrienden schaakmat. Hij begreep ook dat Filips met de benoeming van Matthias nooit accoord zou gaan, al was hij een Habsburger en broer van de Duitse keizer.

Matthias deed op 20 januari 1578 op zijn beurt intocht te Brussel. Weer waren er illuminaties en juichende menigten. Braken er nu andere tijden aan? Het leek er niet op. Twee weken later versloeg Don Juan de krijgsmacht van de Staten die tegen hem opgetrokken was bij Gembloers, tussen Brussel en Namen.

De opperbevelhebber, Antonie de Goignies, oudgediende van Karel v, werd gevangen genomen. De Staten-Generaal zijn deze slag nooit te boven gekomen. Vrijwel heel Oost-Brabant viel in Spaanse handen, met Leuven en Diest. De Staten-Generaal weken met Oranje uit naar Antwerpen. Omdat ook Don Juans militaire macht beperkt was ontstond er voorlopig een patstelling.

De druk van de legitimiteit werd sterker. Op 1 februari 1578 vaardigde Filips, die weer moed had gegrepen, een plakkaat uit dat er niet om loog. Ieder lid van de Staten-Generaal moest direct naar zijn woonplaats en provincie vertrekken en de vergadering van de Staten-Generaal verlaten 'die wy hebben afgeschafft en schaffen af mits delen, uit onser voller macht, die van nu voorts aen verklarende nul en van onwaerden... , afschaffende en casserende alles wat de voorsz. Staten-Generaal of particulier mogen gedaen, gehandelt, of gecontracteert hebben'.⁴⁰ Dat konden de heren zich voor gezegd houden. De legitimiteit week niet.

Een goed jaar na de Pacificatie had het front van de opstand zich verplaatst naar het Zuiden en was het aanzienlijk verbreed. Er was een centrale regering ontstaan met Oranje naast Matthias aan het hoofd. Er was een nieuwe Raad van State op de been gebracht en de Staten-Generaal hadden zich opgeworpen tot een regerend lichaam. De oorlog duurde voort. Filips ging 'Years of Triumph' in zijn wereldrijk tegemoet,⁵⁰ al

stond hij in de Nederlanden op verlies.

Oranje had voorlopig de handen vol. De Staten van Holland en Zeeland moesten het de komende tijd buiten zijn persoonlijke leiding stellen. Die konden trouwens hun boontjes zelf wel doppen. Als luitenant-generaal van Matthias en Ruwaard van Brabant gaf de Prins leiding aan de gecompliceerde politiek in het Zuiden.

Want in de loop van het jaar 1578 deed ook in het Zuiden, vooral in de grote steden Antwerpen, Brussel en Gent, het calvinisme zich opnieuw gelden. Het was van de verdoving onder de vervolging van Alva en Requesens bekomen en werd in de komende jaren ook in het Zuiden een politieke kracht.

Het is bij de historici in ons land de laatste jaren gewoonte de politieke krachten in die tijd te typeren als een radicale linkervleugel, de calvinisten; een rechtervleugel die het met de legitimiteit hield; en daartussen de 'gematigden', waar men Oranje bij indeelt.⁵¹ Is dat juist?

Er waren twee politieke leiders die precies wisten wat zij wilden. De koning hield vast aan de erkenning van zijn autoriteit en aan de handhaving van de Rooms-katholieke godsdienst. Die waren voor zijn besef en in die tijd voor veler gevoel vervlochten. Requesens drukte het heel fraai uit in de boven van hem geciteerde brief uit 1575 aan de Staten van Zeeland. 'Er is geen eenheid onder het volk,' schreef hij, om zijn vasthouden aan de koninklijke politiek te argumenteren, dan door de 'Uniteyt vander Religie, en de gehoorsaemheyd tot God ende den Prince [de Vorst]'.⁵²

Oranje en de Gereformeerden wisten eveneens wat zij wilden. Zij hadden bij de opstand de koning als soeverein verworpen. Die opnieuw te erkennen betekende onderwerping aan zijn religie-eis. Dat laatste konden ze niet om des gewetens wil.

Het waren over en weer heldere, harde standpunten. Ongetwijfeld was het calvinistische standpunt nieuw en revolutionair in de ogen van Filips en velen van zijn tijdgenoten, maar het ontwikkelde grote kracht.

Tussen deze twee standpunten hebben de leiders van de Zuidelijke vleugel van de opstand een tijdlang hun politiek bedreven. Zij hoopten op een vergelijk met de koning dat er bij handhaving van godsdienstvrijheid niet in zat. De realiteit daarvan zou in de komende jaren aan het licht treden. Hun 'gematigdheid' deed hen tenslotte overgaan naar het kamp van de legitimiteit.

Oranje heeft zich tot het laatst ingespannen hen bij de zaak van de opstand te houden. Verenigd konden de Nederlandse gewesten grote kracht opbrengen. Het was geen modern groot-Nederlands ideaal dat de Prins dreef, zoals Geyl meent, maar de nuchtere overweging dat eendracht macht maakt. De calvinisten - vooral in Gent - hebben het hem vaak bijzonder lastig gemaakt die eendracht te handhaven. Maar zij lieten hem niet in de steek tenzij door overmacht van wapenen.

In het volgende hoofdstuk willen we zien hoe de calvinisten zich vanaf 1578 in het Zuiden deden gelden en hoe het Oranje handen vol werk kostte het verbrede front in Stand te houden.

Hoofdstuk 8

Religievrede

Een poging tot verzoening van het onverzoenlijke

De Pacificatie van Gent maakte een einde aan de vervolging van de Gereformeerden in het Zuiden. De plakaten van Alva werden geschorst. De Rooms-katholieke religie bleef de enige die publiek werd toegestaan, maar niemand werd meer om zijn godsdienstige overtuiging vervolgd. Daarnaast werd bepaald, dat de inwoners van Holland en Zeeland buiten hun provincies tegen de Rooms-katholieke religie niets mochten ondernemen. In die gewesten was sinds 1573 alleen de Gereformeerde religie geoorloofd zonder dat men persoonlijk over zijn overtuiging werd lastig gevallen. Dit betekende voor het Zuiden een enorme verlichting voor wat er, na de repressie door Alva en Requesens, nog aan calvinisme over was. En dat niet alleen: het opende de mogelijkheid voor een hernieuwd opbloeien van wat sinds 1567 wreed was onderdrukt.

Opnieuw opluikend calvinisme in het Zuiden

Vooraf in de loop van 1578 leidde de hierdoor ontstane nieuwe toestand tot een nieuwe politieke ontwikkeling. Het werd voor Oranje een nieuwe uitdaging in het Zuiden Rooms-katholieken en Gereformeerden tot vreedzame coëxistentie te brengen. Daarvan wil dit hoofdstuk verslag doen. Het is boeiend te zien hoe langzaam maar zeker het calvinisme in de Zuidelijke provincies, vooral in Vlaanderen en Brabant, weer opbloeide. Vele predikanten en ambtsdragers hadden na de komst van Alva de wijk genomen naar het buitenland, naar de reeds lang bestaande vluchtelingencentra in Engeland, de Palts en in Emden. Van wat er restte bezitten we slechts enkele berichten. Zo werd op 27 december 1572 een classis gehouden van de gemeenten in Brabant en Antwerpen. De acta van die classis melden, dat de Waalse gemeenten van Antwerpen, Gent, Brussel en de Vlaamse van Antwerpen, Breda en Den Bosch een volgende vergadering zullen voorbereiden. 1 Het laat zich denken dat er meer van zulke vergaderingen zijn gehouden. Er hadden zich in de voornaamste stedelijke centra dus nog Gereformeerde gemeenten staande gehouden.

In februari 1576, nog tijdens het bewind van Requesens, werd er een 'Synode Provincial' gehouden van de kerken in Brabant, Vlaanderen, Henegouwen en Artois. Er, waren ingezonden vragenlijsten (demandes) die wijzen op het bestaan van een vrij intensief kerkelijk leven.²

Op de synode van Emden in 1571 waren afgevaardigden aanwezig uit Gent: ds. Valerius Pauli Tophusanus; uit Antwerpen: ds. Johannes Woudanus; en meer algemeen aangeduid uit Flandria: Franciscus Pauli en Johannes Cocus. Ook een ouderling uit het Zuiden, broeder Gabriël, woonde de vergadering bij.³

Bij de indeling in classes, die Emden maakte, werden drie classes uit het Zuiden genoemd tegen één in het Noorden: een Brabantse, een Vlaamse en een Waalse classis. Tot de laatste behoorden de gemeenten die vóór 1566 al een belangrijke rol in het kerkelijk leven speelden, zoals Doornik, Rijssel, Atrecht, Armentières, Valenciennes en Douai. Het is de vraag of zij metterdaad nog bestonden of dat de synode hoopte dat ze er weer kwamen. Maar toch: het feit dat zo'n uitgebreide indeling van de 'kruiskerken' werd gemaakt wijst er op, dat de broeders in Emden weet hadden van wat er in het Zuiden aan kerkelijk leven over was. Vooral in Gent en Antwerpen moet in die donkere dagen nog eigen kerkelijk leven hebben

gefunctioneerd.⁴

Het duurde enige tijd vóór de Gentse vrede op het gebied van de religie doorwerkte. Op 6 juni 1577 werd te Gent nog een 'metser', Jan Klinke, geëxecuteerd en voor 50 jaar verbannen omdat hij zijn pet had opgehouden toen het Allerheiligste bij een processie werd rondgedragen. Begin september van dat jaar werd Hans van Houte te Gent onthoofd omdat hij zijn pastoor had uitgescholden.⁵

Er moet na 1572 ook enig contact hebben bestaan tussen de protestanten in Vlaanderen en de Gereformeerde gemeenten in Zeeland. Zo vervulde Gillis de Bruyckere in het graafschap Vlaanderen de rol van verbindingsagent tussen de Vlaamse en de Zeeuwse broederschappen.⁶

Hoe moeilijk in die jaren tussen 1567 en 1577 het werk voor de predikanten in de kruiskerken was blijkt uit een brief van 26 mei 1575, die Johannes Cubus, toen predikant bij de vluchtelingengemeente te Maidstone in Engeland, aan de kerkeraad te Londen schreef. Men had vanuit Antwerpen een beroep op hem gedaan om over te komen. Hij schreef dat hij daaraan niet kon voldoen omdat hij daar bekend was 'om myn kael hoeft'. Ook dat hij door zijn 'rude en groue stemme', die hij 'qualick' kon bedwingen, niet geschikt was om 'in stilheyt in kameren te predicken' zoals het daar nodig was. Ook zijn vrouw maakte moeilijkheden. Bovendien, en ons treft daarin de eerlijkheid van de man, dat hij niet 'totten Cruyce ofte peryckel des cruyces gheneghen sy'. Daartoe is niemand genegen, vervolgde hij, en zeker niet 'tot sulcken schandelicken ende wreede doot daer den Christenen aenghedaen wordt'. Na de Pacificatie ging hij toch naar Antwerpen en 8 november 1577 schreef hij naar Londen dat Jeremias Bastingius daar als tweede predikant was beroepen.⁸

Gedurende het jaar 1577 gebeurde er aan het kerkelijke front in het Zuiden weinig. Politiek des te meer en dat maakte een eind aan de kerkelijke verdooving. De coupe van Don Juan in augustus 1577 en de komst van Oranje in september werkten polariserend. Vooral het volk beseftte, dat de pas verkregen vrijheid in gevaar kwam. Er ontstonden, zoals we boven al zagen, eerst te Brussel en daarna te Antwerpen en Gent burgercomités: de xviii mannen die zich in Antwerpen de kolonels noemden. Ze rekruteerden hun aanhang uit de burgerij, de schutters en de gilden en ook wel uit de 'patriciërs', vrij 'anti-clericale lieden die door hun krachtige oppositie tegen Don Juan in calvinistisch gezelschap gekomen waren'.⁹ In Brussel stimuleerden ze de verheffing van Oranje tot Ruwaard van Brabant, in Gent streefden ze naar terugkeer tot de lokale privileges die de gilden veel macht gaven en die Karel v in 1540 had afgeschaft.

Het werd in Gent een roerige tijd. De achtergrond van wat daar in deze turbulente jaren zich afspeelde, ligt mede in de oorlogssituatie die nu al lange tijd heerste. Van der Vynckt, een Zuidnederlandse historicus, schrijft: 'Een ieder had, hetzij in zijn familie of in zijn goederen, een verlies te betreuren, en deze van vader tot zoon overgebrachte haat was bij de natie, in elken stand en ouderdom, als ingeworteld'. De haat tegen de Spanjaarden 'viel op den godsdienst zelve terug'.¹⁰

De aanvoerder van de volksbeweging te Gent was Jonkheer Jan van Hembyze, een al wat oudere Gentenaar (geb. 1517), die zonder twijfel de voornaamste figuur van de xviii was en die tot nu toe niet voldoende uit de verf is gekomen. De een noemt hem een man met een onbesproken katholiek en Spaansgezind verleden," de ander wijst er op dat zijn zoon Willem tot de Watergeuzen behoorde en op het schip 'De Vliegende Hert' diende, dat bij de inneming van Den Briel was.¹² Hembyze was de eerste met wie Oranje in Gent contact opnam na de dood van Requesens via een brief, waarin hij

herinnerde aan de rol die Hembyze in het verzet had gespeeld.¹³

Decavele citeert uit het gratieverzoek van Hembyze zelf uit 1584, toen deze wegens heulen met Parma ter dood was veroordeeld, dat hij zich destijds had aangeboden als voorstander van 'de Vryheydt van het Landt, en van de Religie'.¹⁴ In ieder geval stak hij boven de andere leden van de xvni uit en wierp hij zich niet zonder succes op als de leider. In 1578 werd hij Voorschepen van de keure, een van de voornaamste stads-magistraten.

In dat dramatische jaar 1577 zette Hembyze in Gent een staatsgreep op touw. In de stad bevonden zich op dat moment verschillende vooraanstaande figuren uit de aristocratie en de geestelijkheid van het Zuiden. Vrijwel tegelijk met de benoeming van Oranje tot Ruwaard van Brabant vond die van Aerschot tot stadhouder van Vlaanderen plaats. In verband daarmee was deze eind oktober in Gent gekomen. Hembyze eiste van hem de installatie van een nieuwe anti-Don Juan magistraat. Aerschot weigerde. Dat leidde tot een coupe in de nacht van 28 op 29 oktober. Hembyze zette, samen met Ryhove, een wat gematigder medestander, met behulp van de schutters een tiental vooraanstaande personen die in verband met de vergadering van de Staten van Vlaanderen in de stad bijeen waren, gevangen. Behalve Aerschot waren dat de bisschoppen van Brugge en Yperen; Hessels, een oud-lid van de Raad van Beroerten en zeer gehaat; Mouscron, groot-baljuw van Gent; Halewyn, de gouverneur van Oudenaarde; en anderen.

Op 1 november nam het comité van xviii het stadsbewind in handen. Het regeerde tot de inneming van Gent in 1584 de stad. Dit betekende in feite dat te Gent een calvinistische stadsrepubliek werd gesticht. Van der Vynckt vertelt, dat hij een handschrift in handen heeft gehad van al de besluiten en regeringsdaden die dit comité in die jaren heeft verricht. Hij was een felle anti-Hembyze gezinde historicus maar moest toegeven, dat men ondanks alle wanorde een 'zekere orde' in het regeren erin aantreft.¹⁵

Nu Gent een eigen politiek bewind had gekregen, kwam ook de kerkelijke beweging op gang. Al direct met zijn coupe begreep Hembyze dat hij het van de Gereformeerden moest hebben.

Er is een belangrijke brief van Willem Bogaerd, een Londens ouderling die zich in die laatste maanden van 1577 in Antwerpen bevond. Hij schreef op 1 december aan de kerkeraad in Londen een lange brief over de situatie zoals hij die daar aantrof. Op een avond had hij er gegeten met ds. Joh. Cubus, ds. Pieter de Bert en ouderling Hans van Combrugghe. De Bert was op weg naar Rotterdam en beiden kwamen zojuist uit Gent. Ze hadden berichten in commissie zowel voor de prins als voor de gemeente te Antwerpen. De Bert had in Gent zijn oren en ogen goed de kost gegeven. Hij vertelde, dat er goede harmonie was tussen de xviii en de leiders der gemeente daar. De xviii dedén niets 'sonder te ghebruycken den raet van die der selver gemeente' en zagen graag 'dat die vander gemeente wtbraken met openbare predicacie binnen der stad'. Bogaerd drong aan op voorzichtigheid. Hij besepte wat hier op het spel stond. Cubus nam zijn goede raad 'wel af. Hij zou niet handelen zonder het advies van Oranje en van Van Aldegonde, die toen ter tijd in Brussel was. Hij eindigde met de bede: 'Och oft die van Gendt nu vele goede raetslieden hadden onder de gemeynte maer vreesse doet my mishopen'.¹⁶ Hij besepte welke krachten hier werkten.

De Pacificatie kwam in gevaar. Er ontstond in Gent en later in heel Vlaanderen een situatie, waarin het verdrag van Gent niet had voorzien. Oranje kwam daardoor in grote politieke moeilijkheden. De Staten-Generaal en hijzelf hielden krachtig vast aan de Pacificatie. Dat was de enige mogelijkheid de opstand in het Noorden en de

beweging in het Zuiden in één spoor te houden. De Pacificatie stond hoogstens toe dat de Gereformeerden na de opheffing van de plakaten hun samenkomsten niet publiek maar in besloten huizen hielden. Publieke kerkdiensten waren niet toegestaan.

Dezelfde moeilijkheid deed zich voor in het Noorden. Daar had de Pacificatie de mogelijkheid geopend dat steden, die tot nu toe door Spaanse

troepen waren bezet geweest, zoals vooral Amsterdam en Haarlem, Schoonhoven en Goes, zich voegden in het staatsverband van Holland en Zeeland. De 'Satisfactie' die zij voor die staatkundige overgang ontvingen, hield o.a. in dat de publieke uitoefening van de Rooms-katholieke religie gewaarborgd bleef. Er was Oranje veel aan gelegen om tussen de bedrijven in het Zuiden door, in het Noorden zijn gebied af te ronden. En passant slaagde hij er zelfs in zijn stadhouderschap over Utrecht terug te krijgen.

Met Haarlem en Schoonhoven liep dat vrij vlot. Op 21 en 22 januari 1577 al onderhandelde Oranje met de afgevaardigden van de magistraat te Haarlem in Veere, in tegenwoordigheid van Godefridus van Mierlo, de bisschop van Haarlem! Hij slaagde er daar in een soort religievrede te bereiken. Aan de Gereformeerden werd de Bakenesserkerk afgestaan. Tegelijk nam de Prins de bisschop van Haarlem en alle geestelijke stichtingen onder zijn bescherming. De Bavo bleef bij de katholieken in gebruik en de bisschop kreeg de beschikking over de goederen van de Abdij van Egmond, hoewel de Staten van Holland hiertoe niet verplicht waren, 'omme de goede affectie die sy tot de gemelde Vrede ende tot den voirss. Bisschop syn dragende'.¹⁷

Op 20 februari sloot Schoonhoven te Middelburg een verdrag met de Prins. Hier kregen de Gereformeerden geen voet aan de grond. De 'Catholyke Roomsche Religie, en de exercitie van dien' bleef er gehandhaafd. Wel zou niemand 'ter cause' van de religie gemolesteerd of 'gerechercheerd' worden.¹⁸

Amsterdam was een hardere noot om te kraken. De stad was van uitzonderlijk belang; de oude magistraat zat er vast in het zadel. Het capituleerde voor het Statenleger, dat het na de Pacificatie bleef belegeren, pas op 8 februari 1578. Ook daar bleef de katholieke religie gehandhaafd. De Gereformeerden mochten alleen buiten de stad samenkomen.¹⁹

Toch waren dit voorlopige beslissingen. De kerkelijke situatie overspoelde in de loop van 1578 de juridische. De kerkelijke beweging viel niet te keren, niet in het Zuiden en niet in de Satisfactiesteden in het Noorden. De kurk was door de Pacificatie van de fles. Op zondag 16 maart 1578 werd in Antwerpen al op 15 plaatsen dienst gehouden en in 14 diensten werd het Avondmaal uitgedeeld.²⁰ Op 23 februari schreven Heijndrixssen en Van- den Spieghelle, predikanten te Gent, aan de kerkeraad te Londen:... vele van gheen cleenen qualiteyten so Wethouders, capiteynen, edel, notablen ende daghelicke borghers beghinnen hamlieden by ons te voeghen'.²¹ Zij vroegen dringend hun ds. Jan de Coninck, beter bekend als Regius, uit te lenen als predikant. Bogaerdt, die nu in Gent was, schreef 7 maart naar Londen dat de situatie in Gent wat confuus was. Men was er, meende hij, voor deze zware tijden wat onevenwichtig. 'Och,' verzuchtte Bogaerdt, kennelijk een ervaren en wijs man, 'oft hier nu waren een 10 of 12 eerenafthigh, dapper mannen die de sake voortdreuen met clouck ende voorsichtige beleidninghe wat eene bloeyende ghemeente wilde dit worden'.²² Wel sprak hij de hoop uit dat het in Gent tot openlijke prediking mocht komen, maar kennelijk vond hij er de situatie te weinig beleidvol gehanteerd. Daaraan ging het in Gent in al die jaren mank. Bogaerdt zag scherp.

Intussen breidde de Gereformeerde religie zich ver buiten Gent uit.²³ Op 7 april schreven die van Gent aan Londen dat zij behalve Brugge nog 7 gemeenten in de omgeving moesten verzorgen. In Brugge was reeds een 'seer goet ende schoon

beghinsel' en verder arbeidde men vanuit Gent in Eeklo, Zomergem, Hansbeke, Tielt, Deinze en Lokeren.²⁴

Regius, die inmiddels door Londen aan Gent als predikant was uitgeleend, kwam er vlak vóór Pasen 1578 aan en ging op Goede Vrijdag voor de eerste maal voor. Hij schreef op 7 april naar Londen, dat hij in Oudenaarde had gepreekt maar 'der vianden syn vele, ende hare anslaghen listich'.²⁵ Op 29 mei schreven de Gentse broeders naar Londen dat zij spoedig de kloosterkerk hoopten te krijgen.²⁶ Vanaf februari werden er reeds hagepreken gehouden.²⁷ Daarmee zullen niet alleen samenkomsten in de openlucht bedoeld zijn; ook officiële kerkdiensten.

De maand mei was bijzonder roerig. Van stadswege werden processen tegen de biddende ordebroeders der Augustijnen, Carmelieten en Franciscanen aangespannen. Dat waren de meest verfoeide orden. Ze werden van sodomie beschuldigd en vijf broeders werden veroordeeld en terechtgesteld. Het waren de enigen tijdens het zevenjarig calvinistisch bewind die het schavot bestegen, 'zodat men mag zeggen dat de hervormden milder tegen de katholieken zijn opgetreden dan vroeger andersom,' constateert Despretz.²⁸

De militairen van het garnizoen plunderden de kloosters, de kerken van de Predikheren en Carmelieten werden witgekalkt en voor de Gereformeerde eredienst in orde gebracht. Op 1 juni 1578 werd te Gent openlijk preek gehouden.²⁹

De spanning rond de religie bereikte in 1578 in Noord en Zuid gelijktijdig een hoogtepunt. Op donderdag 29 mei - Sacramentsdag - drongen soldaten in Haarlem de Bavo binnen terwijl er een processie aan de gang was. In het tumult doodden zij een priester.» Godefridus van Mierlo, de bisschop, verliet de stad. In Amsterdam kwam de ommekeer op 26 mei. Ze ging de geschiedenis in als de 'Alteratie'. Op 25 mei hielden de Gereformeerden voor het laatst buiten de stad preek.³¹ Schoonhoven volgde in juni.³²

Voorspel en eerste handelingen van de Nationale Synode van Dordrecht (1578) Alsof het zo moest zijn: juist in die kritieke politieke en kerkelijke situatie kwam de eerste nationale synode van de Gereformeerde Kerk in Dordrecht samen op 3 juni 1578. Het spoor van haar voorbereiding kunnen we bijna van stap tot stap volgen.

Het begon op 27 april 1577, ruim een jaar eerder. Op die datum besloot de classis Dordrecht, te Gouda bijeen, dat er een synode moest komen met het oog op twee zaken. In de eerste plaats 'om eenige nootsaeckele dingen in der regeeringe der kerckelicke ende politieke dingen' en in de tweede plaats om gemeenschap te houden met de kerken in Noord-Holland.³³ Daar was al in maart 1577 gesproken over het bijeenroepen van een synode. Noord-Holland was door oorlogsomstandigheden niet op de synode van Dordrecht in 1574 present geweest en wilde nu van haar kant de band aanhalen. De broeders op de classis Gouda spraken nog van het bijeenroepen van een provinciale synode. Tijdens de voorbereiding groeide zij uit tot een nationale bijeenkomst.

Op 20 september schreef ds. Gaspar van der Heijden namens de classis Walcheren een brief aan zijn collega Sinapius te Dordrecht. Het was een reactie op een brief uit Gouda, waarschijnlijk van bovengenoemde classis. Van der Heijden stemde van harte in met de plannen, maar zag er voor de winter geen kans toe. De kosten zouden voor de gemeenten, die nu overal ontstonden, teveel worden. Hij zag de zaken in breed verband. Hij wilde de gemeenten in Gelderland en Friesland en de kerken onder het kruis in het Zuiden erbij betrekken. Hij dacht ook aan de gemeenten in Engeland en Oostfriesland. Eigenlijk, meende hij, hadden de kerken in de Palts de synode bijeen moeten roepen. Zo was het in Emden afgesproken (1571). Hij vond het nu beter, dat

de classes van Walcheren en Delft het deden. Liefst niet te dicht bij het hof 'opdat de vergaderinge van sommigen misgunstigen geen en aenstoet of hindernisse lyde'.

De politieke situatie was precair. Hij was bang, schreef hij, dat deze kerkelijke vergadering, die haar reikwijdte over heel het vaderland kreeg, de ergernis van de Rooms-katholieken zou opwekken en dat 'daerdoor het beginsel tussen Syner Excell. [Oranje] ende den Staten mogelyck eenichsins soud en connen verhindert, ende derhaluen sulcks ons soude mogen qualyck afgenomen werden'.³⁴

Van der Heijden had politieke feeling. Hij had verder gekeken, en al was hij van eenvoudige handwerksman predikant geworden, hij had leidersgaven. Bovendien had hij in de Palts gediend en kende hij de gevoelige punten in de verhouding van kerk en staat. Met het 'beginsel tussen Oranje en de Staten' doelde hij zonder twijfel op de Pacificatie. Was het politiek wenselijk dat de Gereformeerde Kerk een nationale synode bijeen riep die de grenzen van Holland en Zeeland overschreed?

Hoezeer Oranje bij dit alles betrokken was blijkt ook uit de overweging aan het slot van Van der Heijdens brief: hij vroeg zich namelijk af of de Prins, die thans te Brussel was, wel vóór de winter in Holland en Zeeland terug was.

Uitstel leidde niet tot afstel. De overgang van Amsterdam tot het stadhouderschap van Oranje in februari heeft misschien Van der Heijden en zijn raadslieden ertoe gebracht enige vaart achter het werk te zetten. Althans, hij bewerkte dat op 26 februari 1578 te Dordrecht een vergadering bijeen kwam die de komende synode moest voorbereiden. Ds. Acronius uit Alkmaar had op 5 december al vandaar aan deze preparatoire vergadering geschreven dat Noord-Holland meedeed. De convocaties waren dus vóór de jaarwisseling uitgegaan.³⁵

Op die februarivergadering te Dordrecht kwamen afgevaardigden uit de classes Dordrecht, Delft en Gorcum. Van der Heijden was er zelf namens de classis Walcheren. Zij besloten niet voort te gaan vóór men Oranje van de plannen in kennis had gesteld. Van der Heijden, die het dichtst bij het vuur zat - in Zeeland - moest met Zijne Excellentie in het Zuiden overleggen, ook over de plaats van samenkomst. De broeders vonden het niet nodig de Staten 'voirder te adverteren'. Bedoeld werden de Staten van Holland en Zeeland, want - zeiden de broeders - het zou een synode worden 'de andere nederlandsche provincien mede aengaende'. De Gereformeerde Kerk liet zich niet in Holland en Zeeland opsluiten, maar heeft vanaf het begin het geheel der Nederlandse gewesten in het oog gehouden. Zij was nationaal ingesteld.

Van der Heijden zette er vaart achter. Op 6 maart ging een brief van de Prins naar de Staten van Zeeland waarin hij reflecteerde op een gesprek met Van der Heijden en enkele ambtgenoten te Antwerpen. Hij drong er bij de Staten van Zeeland op 'aan toe te staan dat de synode te Dordrecht werd bijeengeroepen. Een datum werd nog niet genoemd. De Prins verzocht deze Staten een gebedsdag uit te schrijven, opdat God zijn 'bedroefde Kercke' in deze 'beswaerlicke ende periculose tyden' met Zijn genade wilde aanzien.

Op 15 maart namen de Staten van Holland een besluit dat duidelijk geïnspireerd was door een dergelijke missive van de Prins. Thans werd een datum aangewezen: de eerste juni. Van der Heijden kreeg opdracht van dit besluit bericht te zenden aan de predikanten in Holland en Zeeland. Hij was voorlopig de spil waarom het overleg tussen kerk en overheid draaide.³⁶

Op 7 april kwamen de kerken in Noord-Holland te Enkhuizen bijeen. Op tafel lagen uitnodigingsbrieven uit Zuid-Holland voor de komende synode. De volgende dag benoemde deze vergadering haar afgevaardigden en instrueerde hen.³⁷

Zo daagde de synode van Dordrecht op dinsdag 3 juni in deze oudste Hollandse stad. Ze bestond uit 53 afgevaardigden. Er waren 41 predikanten en 12 ouderlingen. Ze vertegenwoordigden 7 classes uit Zuid-Holland, 5 uit Nopord-Holland en 2 uit Zeeland. Verder waren er afgevaardigden van de gemeenten in de Palts, Engeland, Vlaanderen, Gelderland, Kleef en Brabant. Het is de vraag of de drie afgevaardigden uit Gelderland wel door officiële kerkelijke vergaderingen waren gezonden. F.L. Rutgers zet achter het hoofd 'Gelderland' een vraagteken.³⁸

De Waalse kerken, die al in 1578 een eigen kerkelijke organisatie in het leven hadden geroepen, werden vertegenwoordigd door drie predikanten, onder wie Jean Taffin en de Leidse hoogleraar Feugueray.³⁹

De synode koos tot praeses Petrus Dathenus, afgevaardigd door de kerken uit de Palts - waar hij toen werkte - ; Arent Cornelisz. werd scriba. Dat was hij op de synode van Dordrecht (1574) ook. Van der Heijden, de praeses van Dordrecht (1574), werd nu assessor en Ioannes Cubus uit Antwerpen tweede scriba. In hem waren de kerken uit het Zuiden in het moderamen aanwezig.

Datheens benoeming tot voorzitter hing stellig samen met het feit, dat de synode van Emden destijds de kerken in de Palts had aangewezen om de komende synode samen te roepen. Nu dat niet gebeurd was, eerde de vergadering zo toch deze kerken. Bovendien was Datheen een bekwaam en gezien man. Achter zijn benoeming te zoeken, dat men hoopte op zijn krachtige weerstand tegen de invloed van de politieken en van Oranje lijkt ons in dit stadium te ver gezocht ⁴⁰.

Reeds in de keus van het moderamen valt het verschil op met de vorige synode van Dordrecht, vier jaar geleden. Deze synode was bewust nationaal. Ze nam met de lenigheid, aan het Gereformeerd kerkrecht eigen, de gemeenten die zich overal buiten Holland en Zeeland begonnen te vormen in de kerkelijke organisatie op. Op een vraag of predikanten die in Vlaanderen geboren waren gehouden waren een beroep naar de Vlaamse kerken aan te nemen, antwoordde de synode ontkennend: 'Nademaal het gheheele nederlandt onse alghemeyne vaderlant is. '41 Er leefde vanaf het begin onder de Gereformeerden een sterk nationaal besef.

Helaas is van deze synode geen dagverhaal bewaard gebleven, zoals van de vorige. De Acta bevatten alleen de artikelen van de kerkorde die voortbouwen op wat al in Emden en Dordrecht (1574) was vastgesteld. Het geheel werd nu voor het eerst gesystematiseerd en in hoofdstukken ondergebracht. Bewaard zijn wel de 'Particuliere Vraghen', actuele vraagpunten uit het zich nieuw vormende kerkelijke leven waarop de synode antwoord gaf. Daarnaast zijn er nogal wat in- en uitgaande stukken voorhanden. Uit de laatste valt op te maken, dat de synode zich in de eerste plaats geconfronteerd zag met een schreeuwend predikantentekort in het Zuiden. Brugge vroeg medewerking om een predikant te krijgen, ouderling Jan van Vijven zou op de synode persoonlijk de brief toelichten." Antwerpen wilde lielmichius als predikant; hij was er al vóór de 'furie van Antwerpen' beroepen." Gent vroeg er maar liefst drie! In de eerste plaats wilden ze daar 1)atheen, 'die ons voormaels inden Euangelio ghedient heeft'; óók Helmichius die in 1578 als rondreizend predikant de gemeenten in Brabant en Vlaanderen diende; en David Arondeaux, 'bij ons alhier opgheuoecle.⁴⁴ De synode begreep wel, schreven de Gentse stadsbestuurders, 'hoe vele aan onse Stadt van Ghendt (die wy na Godes woort begheeren te reformeren) ghelegen is'.⁴⁵ Dat was ronduit een beginselverklaring van het bewind-Hembyze voor het front van kerkelijk Nederland!

Brussel liet zich evenmin onbetuigd. Kort vóór het einde van de synode kwam het verzoek, hun op Helmichius en Datheen uitgebrachte beroep te ondersteunen 'aengesien sommige omliggende steden van ons oock verzoecken bystand ende

behulp'.⁴⁶

In het Noorden was de nood niet minder groot. De kerkeraad van Amsterdam vroeg Thomas van Tiel als leenpredikant van Delft en het stadsbestuur, zojuist 'gealtereerd', vroeg Datheen. Die had als 'prae', dat hij de Franse taal machtig was.⁴⁷ Gouda had de Staten van Holland in de arm genomen om Herberts van Dordrecht in Gouda te krijgen. Het kerkelijk leven bloeide daar bepaald niet: de raad meldde 'dat nauwelix nyemant inder predicatie compt'. Gouda werd op haar wenken bediend: op 4 juni ging er een aanbevelingsbrief naar de synode."

De synode trachtte onmiddellijk na haar opening orde op zaken te stellen. Op 6 juni schreef de kerkeraad van Leiden, dat hij instemde met het voorstel ds. Theophilus (Carolus Ryckewaert) voor drie of vier weken uit te lenen aan Brugge. Schiedam ontving in de avond van 6 juni een brief uit Dordrecht, waarin men ds. Pieter de Carpentier vroeg voor tijdelijke dienst in Gent. De kerkeraad maakte geen bezwaar."

De synode kwam voor hetel'e vuren te staan. Op 1 juni was in Gent, aan de vooravond van de opening van de synode, de eerste publieke kerkdienst gehouden. In Amsterdam en Haarlem gebeurde hetzelfde. Het was alles in strijd met de Pacificatie en de Satisfactie-verdragen. Hoe stelde zij zich tegenover deze gebeurtenissen op?

Ook zonder dagverhaal is het mogelijk achter de schermen te zien. We beschikken over een brief van Pierre Loyseleur de Villiers, één van de hofpredikanten van Oranje. Ze is voor het begrijpen van de positie van de synode van het grootste belang. Villiers schreef de brief op 5 juni vanuit Antwerpen, twee dagen na de opening van de synode. Hij maakte daarin melding van een gesprek dat Oranje met Taffin en een andere, niet met name genoemde collega had gevoerd. Het onderhoud had vermoedelijk diezelfde dag plaats gevonden, want beide predikanten spraken met de Prins over een zaak die de synode hun in opdracht had gegeven:

'Wat gij, eerwaarde broeders in Christus, aan ds. Taffin mijn begenadigde medearbeider en diens collega, in opdracht had gegeven, dat hebben zij, in mijn tegenwoordigheid, getrouwlijk met Zijne Doorluchtigheid de Prins besproken.'⁵⁰

De synode moet haar opdrachten reeds de eerste of uiterlijk de tweede zittingsdag aan Taffin en zijn collega hebben verstrekt. De reis van Dordrecht naar Antwerpen was met een reiswagen op één dag te maken. Wat hielden die opdrachten in? Sommigen zijn van oordeel dat het alleen maar ging om de belangen van de synode bij de Prins aan te bevelen. Dichter bij het doel komt de opvatting dat de 'synode verontrust is geweest over de troebelen, die zich op allerlei plaatsen voordeden en bang geweest is, dat hierop voor de hervormde gemeenten een terugslag zou komen'.⁵¹ Daarover moesten Taffin en zijn collega met de Prins spreken. Het onderhoud vond plaats in tegenwoordigheid van Villiers. Hij gaf in zijn brief nog enkele bijzonderheden over deze audiëntie. Hij vervolgde na de boven geciteerde zin:

'Wat de Prins heeft geantwoord, zult gij van hem vernemen en de zaken die in deze week gebeurd zijn, die ons op verschillende manier bezighouden en die een grote vertraging toebrengen aan onze zaken. Vooral echter zult gij horen wat te Amsterdam en Haarlem gebeurd is, in hoeverre dat en in welke mate het door de Prins wordt afgekeurd. Maar allereerst kwelt ons de ontijdige haast [*intempestiva festinatio*] van onze Gentse broeders die, tenzij God uit de hoge het verhoedt, een groot kwaad zal toebrengen aan de overige kerken en zelfs aan het gehele vaderland [*universae patriae*].

Van ds. Taffin zult gij echter vernemen wat er tussen ons en de broeders die naar Gent

zijn afgevaardigd is gezegd en gedaan ' In zijn laatste zinsnede zinspeelde Villiers op een gesprek met afgevaardigden van de synode naar Gent, waarbij hij tegenwoordig was. Dat gesprek vond plaats die 5de juni, de dag waarop Villiers de brief naar Dordrecht schreef en liep over dezelfde zaken.

Daarover bericht ons op zijn beurt ds. Regius van Gent, die namens de classis Vlaanderen was afgevaardigd. Hij schreef op 13 juni een brief naar de kerkeraad van Londen over de eerste openlijke prediking te Gent op juni. Hij had enkele weken tevoren al uit de eigen mond van Oranje gehoord, dat die daar fel op tegen was, 'ja ons straffelick achte, dat wy onse huyspredicatieen alsoo ruchtbaer maecten, meer dan eenige andere gemeynten'. Villiers had hem op zijn ziel gebonden daar niet mee door te gaan. Dat had Regius vóór zijn vertrek naar Dordrecht de broeders in Gent op het hart gedrukt. Tevergeefs! De 'eersten sondach daerna [dat was 1 juni; Regius had nauwelijks zijn voeten gelicht naar Dordrecht] hebben sy in twee kercken gepredict, waeraf Ic swoensdaechs [dat was dus 4 juni] te Dordrecht de tydinge ontfync, eensdeels derouer verblyt, eensdeels becommert ouer zult een bestaen daer Ic ende sy so ghewaerschout waren'.

Regius vervolgde - en nu wordt het spannend! - : 'Ten seluen dage wart Ic ontboden na Gent, ende ouermits de stat hulpe van meer dienaren versocht, wert my bygeuoecht Pieter Carpentier [zie boven, de brief van Schiedam aan de synode]. Alsoo wy nu sanderdaechs [dat was dus 5 juni] t' Antwerpen commen, zoo zyn wy ter sprake gecommen met Monsieur Villerio ende Taffin, die ons met ernstige woorden verclaert hebben, hoe grootelick dat het doen hier van Ghent syner Excellencie mishaechede'. Het ging hard toe in het gesprek tussen de arme ds. Regius en de beide hofpredikers. Met 'hooghe woorden' werden hij en Carpentier vermaand af te gaan van deze koers, wilden zij de Prins 'niet de hoogste swaricheyt ende den vaderlande het merckelickste pericule' bezorgen.

Verslagen reisde Regius naar Gent. Hij kwam daar vrijdag 6 juni aan. De volgende dag, zaterdag 7 juni, lag er al een brief van Zijne Excellentie aan de 'ministers' van Gent, waarin deze met 'corten maer heftigen woorden vermaent waren ons te wachten van sulc voornemen'. Regius had die brief besproken met de Heren en Notabelen van Gent (Hembyze!) met als resultaat dat hij 'op den Heere alleen siende ende op syn gemeynte' toch op 8 juni in de Jacobijnenkerk had gepreekt. Hij besloot zijn brief met de woorden: 'Alle saken staen hier noch seer rauw',⁵² woorden die bijna gelijkluidend zijn aan de bekende uitspraak van Van der Heijden toen hij in 1571 bezig was de synode van Emden bij elkaar te brengen. Regius doelde in zijn brief op het gesprek dat hij op 5 juni te Antwerpen had met Villiers en Taffin en waarover de eerste berichtte in zijn al geciteerde brief naar de synode van Dordrecht. Vóór Taffin en zijn collega door de synode naar de Prins werden afgevaardigd, was in de vergadering bekend geworden wat er in Gent was gebeurd. Dat maakte diepe indruk op de broeders, en ook wat te Haarlem en Amsterdam zich had afgespeeld. Zij hadden behoefte daarover met Oranje te spreken en zochten zijn advies in deze gecompliceerde kerkelijk-politieke situatie. In Dordrecht teruggekeerd stelden Taffin en zijn mede-gedeputeerde de synode van de moeilijke situatie waarin de Prins was gekomen op de hoogte. Nu de bepalingen van de Pacificatie met betrekking tot de religie door de feiten werden achterhaald, had Oranje in ieder geval behoefte aan matiging. Dat dit zijn politieke koers was blijkt verder uit de maatregelen die de synode nu ging nemen.

We kunnen de manier waarop de samenwerking tussen Oranje en de synodè gestalte kreeg, opmaken uit enkele stukken die Rutgers als bijlagen aan de Acta van de synode heeft toegevoegd. Op één enkele uitzondering na⁵³ zijn ze tot nu toe niet gebruikt.

Zaterdag 7 juni waren Taffin en zijn ongenoemde collega terug in Dordrecht. Er werden terstond spijskers met koppen geslagen. Regius en Carpentier waren vertrokken naar Gent. Nu richtten de broeders hun aandacht op de gemeenten in Holland, waar de situatie kritiek was. Diezelfde zaterdag, tussen 8 en 9 uur, arriveerde te Schoonhoven, evenals Haarlem en Amsterdam een satisfactie-stad, een deputatie uit Dordrecht bestaande uit ds. Gerobulus van Vlissingen en ds. Acronius uit Alkmaar, om met de kerkeraad ter plaatse te spreken over de 'inconvenienten' die konden ontstaan uit de verandering 'onlancx geschiet op het stuck der Religie' in Amsterdam, Haarlem en Gent. Zij bonden de kerkeraad op het hart niets 'te attenteren' waardoor de rust en de Pacificatie 'tot Gent gemaect' werden gefrustreerd. De kerkeraad moest alles doen wat de gemeente kon afhouden 'van allen nieuwicheyden veranderinge ende commotien'.

De broeders te Schoonhoven beloofden van hun kant alles te doen wat zij konden om de gemeente rustig te houden. Máár, zeiden de broeders, de synode moest van haar kant alles in het werk stellen 'bij degenen daer sulx te versoucken staet' dat bij de tegenpartij datgene werd geweerd waardoor niet alleen hun gemeente maar ook vele anderen 'die gemeene sake ende die Religie favorabel' dagelijks werden geïrriteerd. Dat leidde tot grote beroerten, zoals de kerkeraad van Schoonhoven eerder in een missive aan de synode had uiteen gezet.

De brief van de kerkeraad te Schoonhoven waarin dit alles te lezen valt ging een dag later heet van de naald de deur uit. Ze was mede ondertekend door ds. Henricus Caesarius, die zelf zitting in de synode had, misschien als afgevaardigde van de classis Gouda.⁵⁴

De brief van Schoonhoven eindigde met de mededeling, dat de synodale deputatie zeer haastig van de kerkeraad gescheiden was, 's avonds laat 'ten thien uren op eenen waghén naë Amsterdam'. De broeders hadden haast!

In de vroege morgen van zondag 8 juni moeten de broeders in Amsterdam zijn aangekomen. Hadden ze daar een dergelijke missie te vervullen? Er zijn geen stukken voorhanden die dit aantonen. Voor de hand ligt het wel. In ieder geval zijn ze van Amsterdam doorgereisd naar Haarlem, waar ze misschien diezelfde zondag of anders maandag 9 juni aan het werk togen. Want op die laatste datum ging er al een brief van Haarlem naar Dordrecht waarin op de gesprekken met de synodale deputatie werd gereflecteerd. Gerobulus en Acronius overhandigden te Haarlem een missive waarin op afvaardiging naar de synode werd aangedrongen.⁵⁵ Haarlem hoorde er nu bij en moest zich in het kerkverband voegen. De kerkeraad daar reageerde prompt. Op 9 juni tekende hij een credentiebrief voor ds. Johannes Dammius en voor ouderling Arent Meijnarts. De broeders hadden van de samenroeping van de synode geen enkel bericht ontvangen, verontschuldigde zij zich.

In haar missive vroeg de synode inlichtingen over de rol die de predikanten te Haarlem hadden gespeeld bij de gebeurtenissen op Sacramentsdag. De kerkeraad verklaarde tegenover de synodale deputatie met een gerust hart, dat zijn predikanten die 'niet te werck gebrocht' hadden. Zij voegden er het getuigenis van de schout als bewijs bij. De magistraat van Haarlem schreef een dergelijke verklaring: omdat niemand van de magistraat op Sacramentsdag 'inder Roomscher kercke' was geweest - men mocht dat te Dordrecht eens denken! - hadden zij getuigen ontboden.⁵⁶

Daarna reisde de deputatie naar Dordrecht. Mogelijk hebben zij op de terugweg contact gehad met de kerkeraad te Amsterdam. De brieven waarin deze kerkeraad hulp van de synode vraagt in de voorziening van predikanten hebben op de omslag de aantekening, dat zij 9 juni zijn ontvangen. Ze lagen blijkbaar al klaar voor de deputatie

bij hun terugreis.⁵⁷

Zo stelde de synode van Dordrecht zich al in haar eerste zittingsweek vierkant achter de politiek van Oranje. Zij begreep wat er voor hem en heel het vaderland op het spel stond. De Prins kon op de Gereformeerden en hun leiders rekenen. Mannen als Van der Heijden en Arent Cornelisz. hadden visie.

De politiek van de Prins inzake de religievrede en de synode

Oranje zelf zat niet stil. Terwijl de synode Schoonhoven en Haarlem in de hand probeerde te houden, verscheen hij op 9 juni met de Raad van State in de vergadering van de Staten-Generaal te Antwerpen. Hij handelde snel. Hij bood de Staten-Generaal een voorstel tot religievrede aan. In andere steden kon hetzelfde gebeuren als in Gent, Amsterdam en Haarlem. Tot elke prijs moest een burgeroorlog worden voorkomen. Daarom verzocht hij thans de Staten-Generaal een plechtige vergadering van alle gewesten bijeen te roepen zoals die voorzien was in de Pacificatie van Gent. Zij moesten er niet mee wachten tot het einde van de oorlog. Een ingrijpend en belangrijk voorstel!

In de Staten-Generaal ontstond hierover een levendige discussie. Nog onlangs, zo betoogden de tegenstanders, had dit college bij plakkaat de handhaving van de Pacificatie gelast. De aanhangers van de nieuwe religie mochten dankbaar zijn dat de harde plakkaaten waren afgeschaft. Zij moesten zich alleen maar rustig houden.

Oranje van zijn kant wees er op dat in Kortrijk, Brugge en Den Bosch plannen tegen de nieuwe leer waren gesmeed. Aan zijn geloofsgenoten werden ambten onthouden. Er bestond argwaan, dat na het uitdrijven van de Spanjaarden hem en de Gereformeerden de oorlog zou worden aangedaan. Daarom moesten de provinciën thans de Staten-Generaal in bijzondere zitting bijeen roepen. Er moest een 'Religionsfrit' (religievrede) komen in navolging van Duitsland en Frankrijk.⁵⁸

Waarom was in de Nederlanden geen vreedzame coëxistentie van beide religies mogelijk, vroeg Oranje zich af. De tijd was er niet rijp voor. Met name Artois, Henegouwen en de 'andere landen, die upde Pacificatie omme het onderhouden vande Roomsche Catholicke Religie ghelyck up een vaste steenrotse ghefondeert zijn', stemden tegen. Het voorstel werd 'met pluraliteyt van voysen' verworpen.⁵⁹

Oranje legde er zich niet bij neer. Hij had meer ijzers in het vuur en nam een omweg. We raken hier de reeds lang in discussie zijnde vraag, of de nationale synode van Dordrecht een handje heeft geholpen door het indienen van rekestten tot het verkrijgen van godsdienstvrijheid op 22 juni en 7 juli 1578 bij Matthias de landvoogd en bij de Raad van State. De zaak is interessant: een rekest van de Gereformeerde synode om godsdienstvrede.

Er loopt echter een spoor van onzekerheid door de literatuur omtrent dit punt, dat ver teruggaat. Bor vermeldt dat het rekest is ingediend door de Gereformeerden 'uit hen aller name'.⁶⁰ Hooft en Brandt noemen de synode reeds als auteur van het smeekschrift.⁶¹ Dat standpunt nam in de vorige eeuw Van der Aa ook in.⁶² Het debat kwam pas goed op gang toen Van Lennep in zijn biografie over Gaspar van der Heijden schreef, dat deze rekestten 'niet van de zijde der kerkelijken afkomstig waren' maar misschien van Villiers of Marnix.⁶³ Hij was wel van mening dat de synode er kennis van had genomen, maar Datheen zou het er beslist mee oneens geweest zijn.

Historici in binnen- en buitenland begonnen zich voor de zaak te interesseren. De Oostenrijkse geschiedvorser Elkan meende dat Oranje zelf het initiatief nam maar dat zelfs voor zijn naaste omgeving verborgen hield.⁶⁴ Als auteur dacht hij liever aan Villiers dan aan Marnix. Uit het feit dat het op 22 juni, vier dagen na het einde van de

synode, werd ingediend maakte hij op, dat het vóór de aankomst van de synodale commissie in Antwerpen gereed lag. Datheen en Oranje hadden ieder een eigen bedoeling met het rekest. Bij Datheen 'feindlich Vordringen gegen den Katholizismus', bij Oranje het handhaven van de status quo.⁶⁵

Itjeshorst meende in zijn studie over Du Plessis Mornay, één van de leidende politieke figuren uit de Hugenoten, die in deze tijd in de kring van Oranje verkeerde, dat diens vertoog voor de Statenvergadering van Blois in Frankrijk (1576) als leidraad voor het stuk had gediend. Elkan had hem al op het spoor gezet, maar Itjeshorst verwierp de gedachte dat de Prins de hand in het stuk had gehad. Het was afkomstig van de kerkelijken.⁶⁶ Oranje was het er 'in het diepst van zijn gemoed' wel mee eens.

Ruys zette in zijn proefschrift over Datheen de discussie voort. Hij loochende elk verband tussen de synode en het indienen van het rekest: 'De acta vermelden er niets over en het is dan ook nauwelijks denkbaar, dat een Synode onder praesidium van Datheen een dergelijk besluit zou hebben genomen'.⁶⁷ 'Hij maakte zich wel wat gemakkelijk af van de aangevoerde argumenten.

Van Schelven zette alles wat pleitte voor het auteurschap van de synode van Dordrecht (1578) zelf op een rijtje. Het zijn sterke argumenten. In de eerste plaats schreef Villiers, Oranjes hofprediker, drie jaar later aan de synode van Middelburg in een brief over de twist tussen Oranje en Datheen, dat hij samen met Van der Heijden, Taffin en Datheen door de synode van Dordrecht was benoemd voor de zaak van het rekest.⁶⁸ In de tweede plaats schreef Johannes Cubus, de tweede scriba van de synode, op 29 juni 1578, dus kort na het indienen van het rekest, aan Arent Cornelisz.: 'De selve onse requeste wordt nu ghedruct ende verhope v.l. corts een cotype of twee te seynden'. Hij schreef al eerder in zijn brief: 'Op onse overghegheven requeste verwachten wy goede antwoorde te gheven'. Van der Heijden en Datheen waren toen bij hem in Antwerpen, ze lieten Cornelisz. groeten. Dat waren dus leden van de commissie.⁶⁹

Ten derde ontving Jan van Nassau, die met het oog op zijn moeilijke kerkelijke en politieke situatie in Gelderland advies had gevraagd aan Taffin, Marnix, en Villiers, van hen als antwoord dat zij zich aansloten bij het door de synode van Dordrecht ingenomen standpunt. Dat was met algemene stemmen en met goedkeuring van hen die de Gereformeerde religie beleden aan aartshertog Matthias en de vergadering van de Staten kenbaar gemaakt op 22 juni van het vorige jaar. ⁷⁰

Deze vier argumenten pleiten er krachtig voor dat hier, zoals eerder op deze synode, samenspel is geweest tussen Oranje en de Gereformeerden. Er is nóg een argument voor dit samenspel, dat Van Schelven niet vermeldde. In 1613 verscheen te Franeker een boek van de hand van Sibrandus Vomelius, die lid was geweest van de synode van Dordrecht (1578). Van Schelven deelt al over hem mee, dat hij door de synode naar Friesland was gezonden om daar instemmingsbetuigingen met het rekest op gang te brengen.⁷¹ Deze Vomelius schreef in een korte geschiedenis van de stad Franeker die hij in zijn boek uit 1613 opnam, dat Oranje aan de synode van Dordrecht (1578) een 'Legaet' zond, te weten 'de Heere van Villiers', om haar te adviseren 'dat sy souden beschicken' dat uit alle Nederlandse provincies rekesten werden gezonden aan de Staten-Generaal te Antwerpen om vrije en publieke uitoefening van de Gereformeerde religie te verkrijgen. Dat zal wel gebeurd zijn nadat Oranjes poging van 9 juni mislukt was.

Het is verbazingwekkend dat bij alles wat over het verband van de synode met de rekestebeweging is gepubliceerd de mededeling van Vomelius nooit boven water is

gebracht. Ze is naar ons oordeel voor de discussie afsluitend en doorslaggevend.⁷² Wie het rekest heeft opgesteld, valt niet met zekerheid te zeggen, maar nu Villiers zelf als gezant van Oranje naar de synode werd gezonden en hij met Datheen, Van der Heijden en Taffin in de aanbiedingscommissie zitting had, pleit er veel voor hem als auteur te zien. Hoe het rekest op de synode behandeld is valt moeilijk te zeggen. Er is veel voor te zeggen niet aan een officiële behandeling te denken maar aan een vragen van instemming aan de leden.⁷³ Vermoedelijk zal de synode de door Villiers genoemde commissie hebben benoemd om de zaak verder af te handelen en heeft ze haar buiten de officiële handelingen gehouden.

In dit verband zijn nog enkele zijdelingse gegevens de overweging waard. Charles van der Rhyne, schepen van Ieperen en Jacques d'Hondt, pensionaris van die stad, afgevaardigden ter Staten-Generaal, meldden 28 juni vanuit Antwerpen aan hun lastgevers: 'Ghisteren zyn hier ter generale vergaderinghe ghecompareert vier personen ons onbekent, ende hebben by zeker langhe requeste verzocht dat men de presschen [predikaties] zoude willen con senteeën'.

Het getal vier voor de indieners van het rekest vinden we tevens in een geschrift uit dezelfde tijd, toegeschreven aan Philippe de Lalaing: 'Le 22me de Juin fut par quatre personnes de petite qualité (donc l'un estoit banquerottier) présenté la requeste qui s'ensuit.' Het getal vier klopt met wat Villiers schreef: het waren Taffin, Van der Heijden, Datheen en hijzelf. Dat Lalaing kleinerend over het viertal schreef en Van der Rhyne ze 'ons onbekent' noemde vindt zijn oorzaak in het feit dat beiden duidelijk onsympathiek stonden tegenover de zaak van het rekest en van de Gereformeerden.⁷⁴ Het rekest is een bewijs van het samenspel van Oranje en de Gereformeerden, schreven we. Toen zijn poging mislukte om de religievrede te bewerken via de Staten-Generaal, probeerde hij het via een door de Gereformeerden in te dienen rekest. Vandaar dat hij ook Villiers als zijn legaat naar Dordrecht zond.

Het rekest zelf is een indrukwekkend stuk. Het beslaat bij Bor niet minder dat acht kolommen folio. Hij nam het in zijn geheel op, wat het belang ervan accentueert. Het dient zich aan als 'van de inwoners deser Nederlanden', een soort volkspetitionnement dus.

Het stuk begint met het tekenen van het ontstaan en het verloop van de reformatie in deze landen. Het beschrijft de vervolging onder Alva en Requesens: tussen de 18.000 en 19.000 personen vonden door Alva de dood. Don Juan probeerde door 'subtilheid en listigheid' te bereiken wat Alva door wreedheid was mislukt. De Roomsens blies hij in, dat de protestanten hun goederen wilden roven en hen naar het leven stonden. De protestanten vermoedden dat ze 'na datse goed en bloed en alles wat God hen gegeven hadde' ingezet hadden, toch weer het gelag moesten betalen. Zij vreesden dat men hen alleen spaarde 'om op den vleisbank geleverd te worden'. Daardoor ontstond wantrouwen tussen beide bevolkingsgroepen en om die weg te nemen drong het rekest aan op vrije uitoefening van de religie.

Het stuk erkende openhartig dat de weigering hiervan reden zou worden 'dat sommige veel dingen aanvangen, die niet allen Protestanten lief sijn'. Hier zal op de gebeurtenissen in Gent en Haarlem gedoeld zijn. De protestanten verzekerden daarom de Roomsens 'datse ganschelijk niet en begeren de voorseide Religie met geweld uit te royen, noch haer goed [bezittingen] te nemen'.

Nu de vervolgingen de protestanten niet tot de Roomse religie konden bekeren bleven er slechts twee mogelijkheden: òf zij bleven eeuwig zonder religie ed zij kregen verlof voor de openbare uitoefening daarvan. Het rekest beschuldigde Don Juan en zijn partij ervan de Pacificatie te hebben gebroken. Daar deden de protestanten niet aan mee. Zij

verlangden een samenkomst van de Generale Staten opdat 'op 't stuk van de vrye openbare oeffeninge harer Religie, versien werde'. Wat het Gentse Verdrag dus in uitzicht had gesteld!

Keizer Ferdinand, grootvader van Matthias, had bewilligd in een religie- vrede in Duitsland. Daar en in Frankrijk bestond nu tolerantie. Zelfs de Turk duldde in zijn rijk Jood en christen. In Rome liet de Paus openbare synagogen en scholen van de Joden toe.

De indieners van het rekest begeerden nadrukkelijk de vrije uitoefening van beide religies totdat het 'God sal believen... door het middel van een goed heilig en vry algemene, of ten minsten een nationael Concilie, om te vergelijken de strijdige meningen die wy in dese Landen sien, aangaende het stuk van der Religie'.

Het stuk eindigt: 'En so sy dus lange willig ende bereid zijn geweest, om door Gods genade, onstrafbaerlijk den gemeenen Vaderland te dienen, so sullen sy in den toekomenden tijd, door de selve genade Gods, noch williger en veel beter bereid zijn'.⁷⁵

Veertien dagen later zonden de indieners van het rekest een tweede brief. Zij drongen aan op antwoord. Ze gingen in op het bezwaar dat velen twijfelden of er bij de inwilliging van hun verzoek wel zekerheid zou zijn 'dat alle saken sonder eenige veranderinge blijven souden in een vasten stand'. Daarom sloegen supplianten enkele maatregelen voor die goede doorvoering van de religievrede konden waarborgen. In elke stad zouden 'sommige van den principaelsten borgeren ter weerzijden' borg staan voor een goede vrede. Zij gaven nogmaals de verzekering 'clatse geenerlei voornemen hebben aan de Prelaten en andere kerkelijke personen, die professie doen van de Roomse religie, te versteuren, 't zy in haer personen, goederen, of exercitien van haer Religie, tegen dewelke sy niet voornemen en sullen te doen, maer na haer vermogen verhinderen, dat hen geen molestatie of versteurnisse aengedaen werde'.⁷⁶

Het rekest bereikte in ieder geval dat Aartshertog Matthias en de Raad van State een ontwerp van 'Religionsfride bij de Staten-Generaal indienden. Het kwam hierop neer, dat waar honderd gezinnen in een stad voor de protestantse religie kozen, deze vrije uitoefening daarvan ontvingen en omgekeerd. Daarnaast kwamen een aantal bepalingen aangaande feesten vastendagen die de onderlinge verdraagzaamheid moesten bevorderen. Op 12 juli, ruim een maand na Oranjes eerste poging, kwam de zaak in de Staten-Generaal. Ze leed daar opnieuw schipbreuk. De geesten waren er niet rijp voor. Henegouwen en Doornik stemden direct tegen. Het stuk diende niet, zo verklaarden deze afgevaardigden, om tot een toestand van recht en orde te komen, maar om ons heilig geloof en onze religie te onderdrukken en te verwoesten.⁷⁷ De Staten-Generaal besloten het door te zenden naar de verschillende provincies om advies.⁷⁸ Dat betekende de doofpot. Alleen in Antwerpen en enkele steden in het Zuiden en later, bij de totstandkoming van de Unie van Utrecht, heeft het ontwerp van religievrede een rol gespeeld.

Alles overziende lag het niet aan de leiders van de Gereformeerden dat in die zomer van 1578 de politiek van Oranje schipbreuk leed. Er is bovendien geen enkele aanwijzing dat Datheen, de praeses van de synode, zich in die tijd tegen Oranje verzette. Dat hij op 22 juni te Dordrecht het Avondmaal bediende betekende niet, dat hij zich afzijdig hield van de gedragslijn van de synode, zoals wel is gesuggereerd. Dat had een andere oorzaak: hij had er in opdracht van de synode een twist bijgelegd.⁷⁹ Op 29 juni bevond hij zich al weer met de andere broeders van de

commissie in Antwerpen, zoals uit de boven geciteerde brief van Cubus bleek. Den Tex meent dat de Prins voor het 'doodgeboren kind' van de religievrede 'listig doch vruchteloos, de zeer calvinistische Dordtse Synode van 1578 als peters wist te winnen'.⁸⁰ Waarom listig? De leiders van de Gereformeerden begrepen dat Oranjes politiek in dit stadium de enige mogelijkheid was de Nederlanden in het gemeenschappelijk verzet tegen de tirannie van Filips II bijeen te houden. Ze begeerden daarbij religievrijheid voor hun broeders in het Zuiden en in het Oosten. De synode van Dordrecht (1578) steunde in de zaak van het rekest en ook in haar optreden tegenover de Satisfactiesteden in grote lijnen de politiek van de Prins. Intussen handhaafde zij met alle kracht haar onafhankelijkheid tegenover de overheden die door de opstand op het kussen waren gekomen. De Gereformeerde Kerk had haar vrijheid verworven in harde jaren van vervolging en ballingschap; zij liet zich die niet ontnemen door de nieuwe regenten. Zij mocht dan, indien nodig, met de Staten front maken tegen de gemeenschappelijke vijand, zij handhaafde haar vrijheid. Daarin vertoonde de Gereformeerde Kerk karakter en visie.

Al vanaf de vorige synode te Dordrecht in 1574 probeerden de Staten van Holland en Zeeland een vinger in de kerkelijke pap te krijgen. In 1575 begonnen de onderhandelingen tussen Oranje en de Staten over de aan de Prins op te dragen soevereiniteit voor de tijd van de oorlog, die uitliepen op de Unie van Delft (1576). De Staten grepen die gelegenheid aan om vat te krijgen op de zaken van de religie. Zij benoemden een commissie van vier - zo ging dat - om 'met de magistraten binnen de stede' - de nieuwe regenten dus - een project daarvoor te ontwerpen. De door deze commissie ontworpen kerkelijke wetten maakten de kerk tot een verlengstuk van de staat en waren in flagrante strijd met de door de synode van Dordrecht (1574) aangenomen kerkorde. De stedelijke magistraat beriep zelf predikanten en benoemde ouderlingen; van meerdere vergaderingen was zelfs geen sprake. De opstellers van dit project begrepen heel goed waar de schoen wrong. Zij schreven in een toelichting dat de synode van 1574 teveel gelet had op de situatie van de kerken toen zij nog onder het kruis waren of in ballingschap, 'maar geensints op de publycque gemeente, die onder haere Magistraet in haer landt vryelyk was sittende'.⁸¹

Het is niet zeker of de synode van Dordrecht (1578) kennis droeg van dit project der politieke heren; het werd pas later, in 1617, gepubliceerd. De leidende gedachten waren bekend genoeg, daarvan maakten de regenten geen geheim en in de zaak-Coolhaes zouden de Gereformeerden er in de praktijk spoedig genoeg mee kennis maken. Daarom stelde deze synode tussen alle bedrijven door een kerkorde op, waarin het eigen recht van de kerk met kracht werd gehandhaafd. De dienaren van het Woord werden door de kerkeraad beroepen, hun beroep door de gemeente geaprobeerd (goedgekeurd). Wel werd in art. 4 bepaald dat hun beroeping bij de Gereformeerde overheid moest worden 'aenghegheven', verder ging de synode niet. Ook het recht van de benoeming van ouderlingen stond nadrukkelijk aan de kerkeraad (art. 12 K.O.). De broeders dachten er evenmin aan het eigen recht van de kerkeraad in de christelijke censuur en in het samenkomen van de 'meerdere vergaderingen' prijs te geven. Het is beslist onjuist, als J. Th. de Visser meent dat de kerk in 1578 meer rekening hield met de overheid dan zij oorspronkelijk wilde.⁸² Wel hield de kerk goed contact met de overheid, met name in huwelijkszaken en bij de beroeping van predikanten (art. 4 K.O.). Maar dat was - Nauta attendeert er terecht op - uit hoofde van haar visie op de verhouding van kerk en staat naar art. 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Op de vraag aan de synode of het de overheid geoorloofd was buiten wil en weten van de

kerkeraad dienaren van het Woord aan te nemen of te ontslaan, antwoordde de synode kort en bondig 'gheensins'.⁸³

Oranje trad in deze zaken bijzonder voorzichtig op. Met zijn 'fijne intuïtie en heldere kijk op mensen en toestanden', ried hij de opstelling van een staat skerkorde af. ⁸⁴

De Staten van Holland reageerden voorzichtig op de besluiten van deze nationale synode. Op 27 mei 1579 besloten zij de steden aan te schrijven er zorg voor te dragen dat de Staten kennis kregen van deze kerkorde. Zij moesten zich daarvoor tot de klassen wenden. Zij verzochten de stedelijke magistraten de kerkorde te bezien en het resultaat op de eerstvolgende Statenvergadering in te dienen. Dat klonk nogal dreigend. De zaak liep met een sisser af. Op de vergadering van 25 augustus 1579 verklaarden de edelen en de afgevaardigden van Dordrecht, Haarlem, Amsterdam, Schiedam, Brielle en Alkmaar dat zij geen bezwaar hadden tegen de acta van de synode. Alleen waren zij van oordeel dat in criminele zaken niet alleen door kerkelijke censuur gestraft moest worden, maar ook door de wereldlijke justitie. Enkele steden verklaarden zich niet gelast en daarbij bleef het.⁸⁵

De synode kwam opnieuw op voor het eigen recht van de diaconale verzorging. Ze bleef in de lijn van 1574. Er was veel behoefte aan barmhartigheidsbetoon in een door oorlog verruwde en verharde samenleving. Tenslotte nam de synode enkele besluiten die bijdroegen tot de opbouw van een nieuwe, door het evangelie gestempelde samenleving. De reformatie had de Bijbel zelf in handen van het volk gegeven. Daarom moest het Oude Testament opnieuw uit het Hebreeuws worden vertaald. De bestaande vertalingen voldeden niet. In ieder geval moest de gemene overzetting - daar bedoelde de synode de Deux-aesbijbel mee - worden herzien. Marnix en Datheen kregen hier opdrachten."

Het huwelijksrecht had de volle aandacht van de synode. Ze had op dat gebied in Dordrecht (1574) reeds de eerste stappen gezet en ging nu verder. Huwelijken moesten gesloten worden per verba de presenti, d.w.z. door publieke huwelijksbeloften over en weer en dat 'sonder conditie ofte Wtneminghe'. Heimelijke beloften waren van nul en gener waarde. De synode drong er bij de overheid op aan huwelijksbeletselen uit hoofde van graden van bloedverwantschap te beperken voor zover dat door goddelijke en keizerlijke rechten mogelijk was. Met de keizerlijke rechten doelde de synode op de wetboeken van de oude christenkeizers. De kerk stond hertrouwen na scheiding vanwege gebleken overspel toe.⁸⁷ Zij vorderde daarbij wel het oordeel van de overheid. Ook nu bleef het huwelijksrecht ten dele kerkelijk en ten dele burgerlijk. Nu het huwelijk geen kerkelijk sacrament meer was gaf dit verruiming en wegneming van wantoestanden.

De fase van het leven onder het kruis van de vervolging leek nu voorbij. Daarom gaf de synode ds. Cubus van Antwerpen opdracht de 'autentyke memorien' van de martelaren die hij had verzameld, te overzien en bij het reeds bestaande martelarenboek af te drukken. Taffin en Vinea moesten hem daarbij helpen.⁸⁸ Er zit iets ontroerends in de zorg, de herinnering te bewaren aan de mannen en vrouwen van het eerste uur, die hun confessie met bloed bezegelden. Er was iets bereikt in de Nederlanden. Daarom droeg de synode ook zorg voor het schrijven van de geschiedenis. Zij wekte de dienaren van het Woord op de dingen 'die van de eerste vryheyt aff [het Wonderjaar 1566!] in haren contreien gheschiet syn'⁸⁹ op te schrijven en aan de kerk te Antwerpen te zenden. Die moest ze aan Marnix ter hand stellen voor verdere geschiedschrijving.

Er heerste een milde geest op de synode. Voor hen die na het jaar 1566 de religie

hadden afgezworen of op het pardon van de vijand waren ingegaan, werd verzoening mogelijk gemaakt.⁹⁰

Men heeft deze synode het verwijt gemaakt, dat zij de kerken onder het kruis in het Zuiden niet noemde en zich voor haar lot niet interesseerde.⁹¹ Dat is niet billijk. Men mag niet vergeten dat de Frans-sprekende gemeenten zich al op 25 juni 1577 te Dordrecht onder presidium van Jean Taffin afzonderlijk als een Waalse particuliere synode hadden georganiseerd. Zij vaardigden enkele prominente leden af naar deze nationale synode, t.w. ds. Jean Taffin, de Leidse hoogleraar Guillaume Feugueray en als ouderling Jean Hochedé de la Vigne uit Antwerpen. 'Het is dit uitgelezen gezelschap dat de invloed der Waalse kerk op de Nederlandse gestalte heeft gegeven. '92 In haar kerkorde nam de synode van Dordrecht (1578) in artikel 31 de Waalse kerken in het nationale verband van de Gereformeerde Kerk op.⁹³ Bij de kerkelijke indeling die de synode maakte had zij oog voor de kerken in de zuidelijke gewesten, waar de kruiskerken ontstaan waren: Henegouwen en Waals-Brabant vormden een particuliere synode; Artois en Lalaing een synode; Cambrésis een synode en Frans-Vlaanderen, Doornik, Lille en Namur een synode. Door de politieke ontwikkeling kort daarop is daarvan helaas niets gekomen.⁹⁴

Uit alles blijkt 'met hoe grote verwachtingen de leden der synode moeten vervuld zijn geweest. De eigenlijke grote strijd leek achter de rug te zijn. Het moment was aangebroken om van de bereikte resultaten de balans op te maken en om de krachten te verenigen tot verdere opbouw van de gewonnen scharen'.⁹⁵

Ze was nog maar een begin, deze eerste nationale synode van de Gereformeerde Kerk in Nederland. Op het eerste gezicht bevatten haar acta niet veel meer dan een reeks kerkordelijke bepalingen. In de lijst van gebeurtenissen van de tijd gezet ontdekken we, dat hier mannen bijeen waren om voor hun deel in Nederland het hoofd te bieden aan de storm die de laatste jaren over het christenrijk in Europa woedde. Samen met Oranje hadden ze sinds 1572 met de rug tegen de muur van het Spaanse wereldrijk gestaan. Zes jaar waren ze nu in de Nederlanden in opstand tegen een tiranniek bewind dat hun de vrijheid van religie, die hun broeders in Duitsland, Frankrijk en Engeland bereikt hadden, weigerde te schenken. Zij vormden bepaald niet 'een niets ontziende minderheid onder de opzwevende taal van Calvinistische zeloten als Petrus Dathenus en Herman Moded die de terreur tot waanzin opzweepten',⁹⁶ zoals L. J. Rogier hennend schreef. Het waren mannen die hun bloedgetuigen herdachten en die, lotsverbonden met Willem van Oranje, hem steunden in het barre getij van deze eeuw. Hun libertatis causa (terwille van de vrijheid) was gefundeerd in hun religioni s causa (terwille van de religie).

Van de kracht van het laatste en de zwakheid van het eerste leggen de Unie van Utrecht en de Unie van Atrecht, die een half jaar later werden gesloten, getuigenis af. Bezinning op het werk van de nationale synode van Dordrecht (1578) moge meer billijkheid brengen in het historisch oordeel over deze mannen van het eerste uur.

Intussen: al leek de zaak van de opstand zomer 1578 een mijlpaal te hebben bereikt, er stonden opnieuw zware jaren voor de deur. Zowel van de Gereformeerde Kerk als op politiek gebied van Oranje en zijn helpers werd nog grote krachtsinspanning vereist.

Hoofdstuk 8

De Unie van Utrecht: hergroepering van de opstand

De rol van Jan van Nassau

De situatie in de Nederlanden najaar en winter 1578 was chaotisch. De gewesten in opstand dreigden naar verschillende kanten uiteen te vallen. De politiek van Oranje en van de Staten-Generaal, gebaseerd op de Pacificatie, had in de zomer schipbreuk geleden op de realiteit van de volksbewegingen in het Zuiden, vooral in Gent. Oranjes poging door middel van de religievrede het schip van de Staten-Generaal vlot te houden was mislukt.

In het Noorden gingen de Staten van Holland en Zeeland hun eigen weg. Hun bewind had in feite al afgerekend met de koning. Zij waren rebellen van het eerste uur. In het Zuiden en Noord-Oosten was de breuk met de koning minder definitief. De Pacificatie van Gent liet de mogelijkheid van verzoening open. De verwarring was, om met Groen te spreken, onbeschrijfelijk'.¹

Daar kwam bij dat Don Juan op 1 oktober 1578 in zijn kamp te Namen, uitgeput door een jaar ploeteren in de Nederlanden, overleed. In zijn plaats benoemde Filips Alexander Farnese, Prins van Parina, zoon van zijn halfzuster Margaretha, de vroegere landvoogdes. Parma was charmant, diplomatiek, en militair een uiterst bekwaam dienaar van het Spaanse bewind. Hij werd in de komende jaren een geducht tegenspeler van Oranje. Voorlopig had hij slechts Luxemburg, Namen en een deel van Brabant in handen, maar dit gebied werd een springplank voor verdere penetratie in de Nederlanden.

De zwakheid van de centrale regering in Antwerpen trad aan het licht doordat allerlei buitenlandse invloeden zich konden doen gelden. In Artois en Henegouwen, de meest zuidelijke gewesten, opereerde Anjou, de broer van de Franse koning, met een legertje. Oranje slaagde er in met hem tot een overeenkomst te komen. Op 13 augustus 1578 riepen de Staten-Generaal hem uit tot 'Verdediger van de vrijheid van de Nederlanden tegen de Spaanse tirannie en hun helpers' ('Défenseur de la liberté des Pays-Bas contre la tyrannie des Espagnols et de leur adhérents').²

Anjou was katholiek, maar in Frankrijk was mede dank zij hem een vorm van godsdienstvrede gesloten. Oranje zag kans hem te gebruiken om de in hoofdzaak katholieke gewesten in het diepe Zuiden voorlopig in de strijd tegen Spanje te houden.

Vanuit Engeland deed koningin Elisabeth zich gelden. Zij voerde als protestantse vorstin een slimme maar vaak grillige politiek om zich het Spaanse wereldrijk van het lijf te houden. Vooral in deze jaren wachtte zij zich er voor met Spanje openlijk in conflict te geraken. Wel charterde zij Johan Casimir van de Palts, een calvinistisch vorst aan de midden-Rijn en een jongere zoon van Fredrik de Vrome, om naar de Nederlanden te komen en Oranje te steunen. In plaats van de Spaanse troepen te bestrijden, trok Casimir naar Gent, dat een politiek op eigen houtje voerde. We zullen daar nog meer van horen.

Tegen deze achtergrond tekende zich een nieuwe ontwikkeling af die binnen enkele maanden leidde tot een hergroepering van de drijvende krachten in de opstand. Dat was voor een deel aan Oranjes politiek te danken, ten dele was het zelfs voor hem een verrassende ontwikkeling.

Zij vond haar oorzaak in zijn voortdurende activiteit om zijn Hollands en Zeeuws bastion naar verschillende kanten uit te bouwen. Hij was zich vanaf het begin van de zwakheid van het centrale bewind bewust. Daarbinnen vormden Holland en Zeeland een onwrikbare eenheid, die hij al spoedig door satisfactieverdragen wist af te ronden. Was van hieruit niet iets te bereiken in de nabij gelegen gewesten? De Unie van Delft had zijn bruikbaarheid als politiek instrument voldoende bewezen. Mogelijk kon deze in wijder gebied tot gelding gebracht.

Al direct na de Pacificatie zien wij Oranje in de loop van 1577 in de weer om vooral Gelderland in zijn politiek te betrekken. Bor heeft die opzet van Oranje krachtig weergegeven:

"Want hy achte dat den Lande van Hollandt niet weynich en was gheleghen aen Gelderlandt, achtende 'tselve voor een propugnacule [bolwerk] van Hollandt, want de Vyandt meester van Gelderlandt zijnde was oock meester van de vyer [vier] Hoofdstroomen van 't gansche Nederlandt, als den Rhijn, de Mase, d'Ysele ende de Wael, en konde over sulckx die van Hollandt groot afbreeck doen..."

Oranje was er dat jaar in geslaagd het stadhouderschap van Utrecht te bemachtigen door met deze provincie een soortgelijk satisfactieverdrag te sluiten als met Haarlem en andere steden.³ Hij keek nu verder naar het Oosten.

Daar komt bij dat hij bij de onderhandelingen over de satisfactie van Utrecht in aanraking kwam met Floris Thin, de pensionaris van de Staten van Utrecht. Thin was een bekwame politicus. Toen hij nog alleen pensionaris van de stad Utrecht was, had hij bij verschillende gelegenheden knap tegenspel geboden tegen Alva en Requesens: geen geringe prestatie! Kort na het afsluiten van de Pacificatie ontmoette hij op 20 december 1576 de Prins te Middelburg. In deze conferentie slaagde Oranje er in Thin tot 'én van zijn politieke medewerkers te maken. Hij speelde de hoofdrol in de onderhandelingen die Oranje het stadhouderschap over Utrecht opleverden. Op 5 september 1577 benoemden de Staten van Utrecht Thin tot pensionaris van het gewest.

Ook in Friesland en Groningen had Oranje politieke medestanders. Zo stond hij in voortdurend contact met Carel Roorda en Duco Martena, vooraanstaande figuren in het Noorden. Hoe vroeg de gedachte van een *'Nadere Unie' in Groningen al wortel had geschoten, blijkt uit een besluit van de Ommelander Staten van 26 maart 1577 om met de 'naberslanden' als Friesland, Drenthe, Overijssel 'etwas naher geuniert, geconfederert und verbunden' te worden.*

Het zaad hiervoor was gestrooid door Popko Ufkens die Oranje al in december 1576 naar Groningen had gezonden.⁴ Al deze sluimerende plannen kregen in de zomer van het hachelijke jaar 1578 vaste vorm. De drukking van de melk bracht boter voort (Spr. 30:33)! Dat was vooral te danken aan de stroom van initiatieven die Jan van Nassau, Willems oudste broer, begon te ontwikkelen.

Het begon toen afgezanten van Jan van Nassau, die in het voorjaar 1578 stadhouder van Gelderland was geworden, in Utrecht overlegden met de Staten van Utrecht.

Jan van Nassau: een Duitse graaf op het Nederlandse oorlogstoneel

Jan van Nassau is een omstreken persoonlijkheid. Zo typeerde L. J. Rogier, de bekende Rooms-katholieke historicus, hem als een 'grimmig zeloot', een 'rechtlijnige Duitse Prinzipienreiter', en wat erger is, als een 'Filips II in Deutsch-Reformierter Uebersetzung'.⁵ Krasser kan het bijna niet.

A.E.M. Janssen, een Nijmeegs historicus, is gematigder, maar heeft het toch ook bepaald niet op hem begrepen. Hij schrijft dat de Dillenburgse graaf in augustus 1577 'gezin, huis en goed had verlaten en wegens grote financiële nood naar de Nederlanden was komen afzakken om hier enig goed betaald emplooi te vinden'.⁶ Dat zet de Nassause graaf niet in een gunstig daglicht. Janssen vindt het maar zo zo, dat op 15 oktober 1883 voor Graaf Jan een standbeeld op het Utrechtse Domplein werd onthuld, nog wel in tegenwoordigheid van koning Willem III en koningin Emma. De genoemde historici zijn niet de eersten de besten. We willen daarom het optreden van graaf Jan nader schetsen.

Jan van Nassau, de tweede zoon van Willem de Rijke en Juliana van Stolberg, was na het omkomen van de graven Adolf, Lodewijk en Hendrik van Nassau de enig overgebleven broer van Willem van Oranje, diens laatste toeverlaat en vertrouwenspersoon. Zelden zijn broers gezamenlijk zo betrokken geweest bij éénzelfde politieke zaak.

Het scheelde maar weinig of hij was evenals zijn broers Lodewijk en Hendrik bij Mook gesneuveld. Hij bericht dat zelf. Als hij niet met het oog op de financiering van de veldtocht een paar dagen in Keulen was achtergebleven, was hij bij Mook evenzo 'ira lauff blieben'.⁷

Graaf Jan was aanvankelijk Luthers. Pas in de winter van 1570 op 1571 - het was een strenge winter, merkt Rogier wat spottend op - ging hij over tot het calvinisme. Althans, volgens een in het Koninklijk Huisarchief bewaard document organiseerde Lodewijk van Nassau in die winter op de Dillenburg een dispuut tussen de Lutherse theoloog Méssrling en Marnix van St. Aldegonde in tegenwoordigheid van prins Willem en graaf Jan. Daardoor werd de Gereformeerde religie in Nassau ingevoerd.⁸ Er is nogal wat kritiek op deze vondst, maar een feit is dat in ieder geval in 1577 graaf Jan de Gereformeerde kerkregering in zijn graafschap doorzette en er in 1581 de Gereformeerde kerkorde van de synode van Middelburg uit dat jaar invoerde.⁹ Zo ontstond er naast de Palts opnieuw een calvinistisch gebied binnen het Duitse rijk. Zowel Nassau als de Palts speelden een rol in de vrijheidsstrijd van de Nederlanden en vormden met Engeland en ons land in West-Europa een bolwerk tegen de contra-reformatie en het verbond tussen Spanje en de paus. Terwijl de Lutherse rijksvorsten passief bleven, heeft graaf Jan zich met zijn graafschap van ongeveer 80.000 inwoners voortdurend voor de opstand in ons land ingezet.

Ik zal hier niet beschrijven welke rol Jan van Nassau speelde in de veldtochten van 1568, 1572 en 1574. Vooral financieel heeft hij er zich voor ingespannen, zodat zijn graafschap meermalen aan de grens van het bankroet kwam. Met name voor de catastrofaal afgelopen veldtocht van 1574 ging hij tot het uiterste door zijn Dillenburgse zilverwerk te verpanden. Dat werd mee de oorzaak dat hij zelf in de loop van 1577 naar de Nederlanden kwam. Maar het is onbillijk dat Janssen voor zijn komst naar de Nederlanden alleen een financiële oorzaak zoekt. Hij volgt daarin Jan Wagenaar, de achttiende-eeuwse geschiedschrijver, die al schreef: 'Graaf Jan van Nassau, onlangs uit Duitschland gekomen, om vergoeding te erlangen van zyn verscot, ten dienste van den Lande gedaan'.¹⁰

Wagenaar verwees daarvoor naar de Hollandse Statenresoluties van 19 en 21 augustus 1577. Inderdaad handelen die resoluties over Jan van Nassau, maar niet over diens komst naar ons land. Die van 19 augustus 1577 meldt dat hij aandrang op betaling van de achterstand van 'vijf duysent ponden van veertigh groote is 't pond', aan de Staten geleend met het oog op het ontzet van Leiden. Op de Statenvergadering van 21 augustus bracht graaf Jans secretaris het geld ter sprake dat de Paltsgraaf 'hoogloffelijcker gedachtenisse' - bedoeld is de in 1576 overleden Frederik de Vrome -

aan Jan van Nassau had voorgeschoten met het oog op de veldtocht van Lodewijk van Nassau die op de catastrofe van Mook was uitgelopen en waarvoor graaf Jan zijn goederen had verpand. De Staten zagen geen kans het geld op tafel te leggen."

De financiële nood van de graaf bewijst ook een brief uit mei 1577, waarin hij schreef dat hij niet alleen zijn land, maar ook zijn zilverwerk en zelfs de sieraden van Juliana van Stolberg, zijn moeder, en van zijn vrouw en kinderen had verkocht.¹²

Toch was zijn financiële nood beslist niet de enige reden van zijn komst naar Nederland in 1577, zoals Janssen ook in een eerdere studie suggereerde.¹³ Al op 3 maart 1577 had Willem krachtig daarop aangedrongen. Na de totale omwenteling in de Nederlandse politiek als gevolg van de Pacificatie van Gent had Oranje dringend advies nodig.¹⁴

Daar kwam nog iets bij. Oranje was in 1575 getrouwd met Charlotte de Bourbon en kon eindelijk weer een eigen huishouden opzetten. Hij wilde zijn drie kinderen (Maria, de dochter uit het huwelijk met Anna van Egmond, en Maurits en Anna, twee kinderen uit het huwelijk met Anna van Saksen), die sinds 1567 op de Dillenburg een veilige schuilplaats hadden gevonden, weer in de Nederlanden hebben.¹⁵

Om twee redenen dus kwam Jan van Nassau eind augustus per schip de Waal afzakken. De route was veilig had zijn broer hem verzekerd. Hij kwam met een klein flotille'.¹⁶

Begin september kwam hij hier te lande aan. Want op 4 september schreef Aerschot aan Oranje dat hij gehoord had dat zijn broer en zijn dochter bij hem waren.¹⁷ Oranje zelf was toen in Geertruidenberg. Graaf Jan kon meteen aan de slag. Op 18 september vertrok hij met Willem naar Antwerpen en op de 23ste naar Brussel. Daar maakte hij de glorieuze intocht van zijn broer mee.

Oranje had verreikende plannen met zijn broer. Nu hij zelf in het Zuiden opereerde, wilde hij hem luitenant-generaal van Holland en Zeeland maken, een bewijs dat hij hem zijn volle vertrouwen schonk.

Vrijwel direct na zijn komst te Brussel zond hij hem naar het Noorden om daar met de leidende politici kennis te maken. Op 6 oktober was de graaf al in Veere. Hij werd daar, schreef Vosbergen, baljuw van die stad, aan Marnix, feestelijk ontvangen. Don Juan mocht jaloers zijn op het vuurwerk dat bij die gelegenheid werd ontstoken.¹⁸

Op 8 oktober arriveerde Jan van Nassau 's middags om één uur in Dordrecht. Tot grote voldoening van de burgemeesters en van heel de bevolking, schreef Charlotte aan haar man.¹⁹

Het vlotte echter niet graaf Jan in Holland benoemd te krijgen. Van zijn kant zat deze er trouwens niet om te springen. Toen de Staten hem vroegen in ieder geval voorlopig hier te lande te blijven, tilde hij daar zwaar aan, schreef hij landgraaf Willem van Hessen. Hij had zich terwille van de Nederlandse zaak al zo vaak in gevaar en zorgen begeven. Zijn drie broers hadden er hun leven, have en goed voor op het spel gezet en hij verlangde zijn eigen zaken te gaan regelen. Hij beheerste trouwens het Nederlands niet voldoende en ook de manier van handelen hier (procesz zu handlen) stond hem slecht aan. Hij zal daarmee vooral op de manier van politiek bedrijven hebben gedoeld.²⁰

Inderdaad kreeg hij alle gelegenheid om dat Nederlandse 'procesz zu handlen' van nabij gade te slaan. Want op 29 december vergezelde hij zijn broer naar het wespennest Gent. Bovendien kreeg hij, na aankomst van de nieuwbakken landvoogd Matthias, van de Prins 'privaatles in meesterlijke zelfbeheersing en taktiek', aldus Trosée.²¹

Van zijn aanstelling tot luitenant-generaal in Holland en Zeeland kwam niets, ondanks het aandringen van Oranje. De Staten hielden de zaak eerst slepende en stopten hem daarna met de resolutie van 24 februari 1578 in de politieke ijskast. Ze besloten in de zaak van de benoeming van graaf Jan van Nassau, dat dit door de gedeputeerden van de steden 'elcx in den heuren [door ieder in zijn eigen stad] zal mogen worden gerapporteert'.²² De geschiedenis neemt soms onverwachte wendingen. Dat was hier ook zo. Want intussen was in Gelderland het stadhouderschap vacant gekomen, doordat Hierges (Gilles de Barlaymont), die sinds 1572 daar stadhouder was geweest, naar Don Juan was overgelopen. Het gewest verkeerde in een kritieke situatie. Vlak ten Zuiden ervan beheerste Don Juan Luxemburg, Namen en delen van Limburg. Bovendien lagen er sterke koningsgezinde garnizoenen in de IJsselsteden Kampen en Deventer. Roermond was in Spaanse handen. Holland en Zeeland dreigden opnieuw van het Noorden en Oosten te worden afgesneden. De Staten van Gelre hadden zich wel aangesloten bij de Pacificatie maar stonden wankel. Nu het met een leidende positie voor Jan van Nassau in Holland en Zeeland niet lukte, gingen de gedachten van Oranje naar Gelderland. De Prins deed daarmee een belangrijke zet op het politieke schaakbord. Al in januari 1578 had Oranje met graaf Jan en dr. Voeth, een Gelders jurist bij de generaliteit, daarover overlegd.²³

Het ging op zijn 'Oranjes': zachtjes aan, dan breekt het lijntje niet. Om te beginnen zorgde hij dat landvoogd Matthias graaf Jan belastte met een missie - een 'Werbung' heette dat - naar de Gelderse Landdag. Hij moest er bij de politieke leiders van het hertogdom op aandringen tijdig maatregelen te beramen tegen de dreiging uit het Zuiden. Op 25 januari berichtten de Zutphense gedeputeerden op de Landdag aan hun principalen dat dr. Voeth ter vergadering gekomen was met de mededeling dat graaf Jan van Nassau binnenkort ter vergadering van de Landdag zou verschijnen. Ze roken lont: 'ons beducht,' schreven ze naar huis, 'dat de questie des Stadholders by andere middelen sal opgeheven worden'. Kortom, vervolgden ze, 'de handel wordt vreemt, ende met seltsame practiken gedreven'.²⁴

Op 29 januari hield Jan van Nassau op de Landdag een redevoering. Het moet gezegd: hij maakte indruk! 'Met cierlike redenen in Hoochduytsche tale' - dat verstonden ze daar in Gelderland wel - hield hij zijn 'werving' zó dat ieder die het hoorde zich 'verwonderde, sonderlinge soo syn G[enade] niet een verloren woort gebruyckt'.²⁵ Helemaal van gisteren was de zo kritisch besproken graaf toch niet!

Na heel wat politieke wirwar werd graaf Jan tot stadhouder van Gelderland benoemd. Op 2 juni 1578 werd hij te Nijmegen geïnstalleerd.

Het had nogal wat moeite gekost hem tot aanneming van dit ambt te bewegen. Hij werd aangesteld op een traktement van 3000 Karolusguldens. Daar kwamen 1500 Karolusguldens uit het ambt van jagermeester bij. Gedeputeerden ter Landdag realiseerden zich wel dat het traktement 'gering genoeg' was, maar ze zouden proberen nog het een en ander uit de domeinen 'van sijne Majesteit' (Filips II!) er bij te voegen.²⁶

De positie van de nieuwe stadhouder was niet gemakkelijk. Gelderland was conservatief, de magistraten meest koningsgezin en Rooms-katholiek. Het gewest was samengesteld uit vier kwartieren: Arnhem, Nijmegen, Zutphen en Roermond. Voor Roermond, dat in handen van Don Juan was, trad Venlo in de plaats. Ieder kwartier had weer een eigen kleine Landdag. Het was er moeilijk regeren. Maar Gelre nam een belangrijke strategische positie in: daar waren Oranje en graaf Jan zich goed van bewust. Het gewest had intussen wel gekozen voor de Pacificatie en tegen Don

Juan. Het had iemand nodig die het in deze situatie staande hield en daar was Jan van Nassau de geknipte figuur voor.

Graaf Jan: promotor van de Unie van Utrecht

Onmiddellijk na zijn installatie als stadhouder ontwikkelde graaf Jan een hele reeks activiteiten. Hij had, na maandenlang wachten, een concreet doel voor ogen en wierp zich er nu met alle macht op. Hij zag scherp dat Gelderland zich alleen in het verband van de Staten-Generaal niet staande kon houden. Daarentegen beschikten Holland en Zeeland over een effectieve krijgsmacht en, wat niet minder belangrijk was: over geldmiddelen. Nu Gelderland vanuit het Zuiden werd bedreigd was hem er alles aan gelegen tot een verbond met de twee zeeprovincies te komen. De Noordelijke provincies konden dan in één" adem worden meegenomen.

Graaf Jan ging systematisch te werk. Al op 16 juni belegde hij te Arnhem een conferentie van afgevaardigden van Gelderland, Overijssel en Utrecht. Zelf was hij in Antwerpen, maar er werden wel zaken gedaan: met name Utrecht voelde voor aaneensluiting.²⁷

Vervolgens zond hij zijn secretaris Andreas Kersten naar Den Haag om daar met de Staten van Holland te overleggen. En passant had deze een gesprek met het stadsbestuur van Utrecht, dat verklaarde tot een nader verbond bereid te zijn.²⁸

Ook in Den Haag vond Kersten een welwillend gehoor. Het pogen van de Gelderse stadhouder om deze landen gemeenschappelijk 'in vaste eenigheyt ende verbondt te brengen' werd daar goed ontvangen.²⁹

Na dit voorbereidend werk tastte graaf Jan door. Op 8 augustus zond hij Jacob Muys, ontvanger-generaal van Holland, en Wilhelm Pijl' naar Holland, Zeeland en Utrecht, naar Antwerpen waar de centrale regering zetelde, en naar Den Bosch, met een instructie waarin Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Gelderland en Overijssel werden opgewekt zich met elkaar te confedereren.³⁰

Elders had men niet stil gezeten. De 'Nadere Unie' zat die zomer 1578 in de lucht, nu het centrale bewind machteloos leek. In Utrecht hadden de Utrechtse Staten na de Arnhemse conferentie hun pensionaris Floris Thin naar Oranje gezonden om deze over de plannen van zijn broer te polsen. Zij gaven hem een instructie mee voor de gesprekken met Oranje. Dit is een belangrijk document, want de Utrechtse Staten geven daarin een kort verslag van de eerste conferentie te Arnhem op 16 juni. Het is voorzover wij weten niet eerder in zijn geheel gepubliceerd. Wel vermeldt A.E.M. Janssen dit stuk in zijn studie over de Unie van Utrecht en citeert hij er uit dat op de conferentie van Arnhem de gedeputeerden van graaf Jan naar voren brachten 'dat Boet waere om alle disiunctie ende separatie van- de prouincien te schouwen'. Maar er staat méér in en dat geeft ons inzicht in de politieke lijn van Jan van Nassau. Want na het bovenstaande citaat volgt dat de gedeputeerden van graaf Jan niet alleen waarschuwd en afschuw te hebben van alle uiteenvallen van de gewesten (disiunctie ende separatie) maar er aan toevoegden '(gelyck Godt betert) voor handen scheen te wesen vande Prouincien van Arthois ende Henegouwe'. Zij drongen er daarom op aan een unie te maken met aangrenzende gewesten als Friesland, Groningen, Holland en Zeeland om elkaar te assisteren en in de generale zaken niets zonder elkander te ondernemen. Ook Brabant en Vlaanderen waren wel tot zo'n unie genegen.

Men kan van Jan van Nassau zeggen wat men wil: *hij had een scherpe kijk op wat er zich op dat moment in de Nederlanden voltrok*. Nu de Zuidelijke gewesten zich niet voor een religievrede hadden laten vinden en het verband van de Staten-Generaal uit

elkaar dreigde te vallen, was hergroepering van de krachten die bij de opstand wilden blijven, noodzakelijk. De situatie was kritiek en hij heeft in het korte tijdsbestek van juni 1578 tot januari 1579 bergen werk verzet om die hergroepering door de Unie van Utrecht tot stand te brengen.

De Staten van Utrecht droegen Thin verder op dit alles grondig met Oranje te bespreken en refereerden aan het gesprek dat Kersten met de vroedschap van de stad Utrecht had gehad 'begerende dat zy 't daer toe [nl. om een unie te sluiten] soudén willen verstaen ende eenige ar[ticu]len concipieren, daer op men die [unie] aengaen soude moegen'. Mede daarvoor was Kersten ook afgevaardigd naar de Staten van Holland en Zeeland. Er was dus reden tot haast.^{30a}

Thin reisde naar Antwerpen en het resultaat van zijn overleg met de Prins legde hij neer in zijn Memorie van sekere punten ende articulen, daerop de provinciën van den landen van Ghelre, Hollandt, Zeeland, Utrecht, Overijssel ende andere sich te samen soude moeghen vereent' ghen ende verbinden. Thin nam de Memorie mee terug naar Utrecht en daar namen Muys en Pijn er kennis van na hun rondreis. Zij schreven dadelijk aan graaf Jan dat zij de Staten van Utrecht geneigd vonden met de plannen in te stemmen, waarbij deze zich refereerden aan bepaalde artikelen die Mr. Floris Thin had ontworpen en aan de Prins had 'overgelevert, welcke syne f[ur]stlyke g[enade] belooft hadde met den Staeten van Hollant ende Zeelant te communiceren'.³¹ Zij zonden terstond een afschrift aan Jan van Nassau.

We staan hier bij de wieg van de Unie van Utrecht. Thin en Oranje hadden een project op papier gezet en dat niet alleen: ze hadden het de Staten van Holland en Zeeland al in handen gespeeld.

In Holland zetten de Staten vaart achter de zaak. Op 16 augustus lag Thins project bij de vroedschap van Rotterdam op tafel. Daar boog Johan van Oldenbarnevelt, pensionaris van die stad, zich er over. Het waren zijn eerste stappen in de landelijke politiek. De Staten van Holland hadden het plan om advies bij de vroedschappen rondgezonden.³²

Versilde het project van Oranje/Thin fundamenteel van wat graaf Jan met zijn Nadere Unie voor ogen stond? Ongetwijfeld waren er politieke verschillen tussen beide broers. Vooral Oranjes francofiële politiek was graaf Jan een doorn in het oog. Hij heeft zich daar nooit mee kunnen verzoenen.

Dat komt heel duidelijk uit in een briefje dat hij op 5 augustus aan dr. Beuterich, juridisch en politiek adviseur van Johan Casimir van de Palts, zond. Hij nam daarin geen blad voor zijn mond. Beuterich kon wel begrijpen, schreef hij, hoe hij, graaf Jan, dacht over aartshertog Matthias, de Staten-Generaal, Alençon (Anjou) en zelfs over de religiegenoten. Daarbij valt te bedenken dat door Oranjes toedoen Anjou juist in die maand augustus was uitgeroepen tot beschermer van de vrijheden van de Nederlanden.

Oranje was in zijn Anjou-politiek subtieler dan zijn broer. In datzelfde briefje hield Jan van Nassau krachtig vast aan zijn plannen die inzake het totstandbrengen van een Nadere Unie tot nu toe parallel liepen met die van zijn broer. Hij achtte het raadzaam dat die 'religionsverwanten und welche es mit dem Vatterlandt treulich und wol meinen' zich gezamenlijk inzetten voor de zaak van de Unie.

Graaf Jan gaf een hele opsomming Hij noemde die van Holland, Zeeland, die van Utrecht, Westfriesland, Overijssel en Gelderland. Hij dacht ook aan Gent, Brussel, Antwerpen, Den Bosch en Maastricht. Daardoor kon een begin worden gemaakt 'vermittelst Goddtlicher gnaden' met deze zaak zowel op de genoemde plaatsen als bij ons in Duitsland 'under den Graven, etliche vom Adel und Reichssteden'.³³

Jan van Nassau zag de zaak in internationaal calvinistisch verband. Hij keek duidelijk een andere kant uit dan zijn broer. Terwijl Willem zijn kracht zocht in hulp vanuit Frankrijk en daar Anjou voor probeerde te winnen - hij zat in het Zuiden! - hield Jan het oog op het Oosten, waar hij onder de Duitse rijksgraven in Nassau en omgeving veel relaties had.³⁴

Het kardinale oogmerk bleef bij beiden hetzelfde: rond Holland en Zeeland een hergroepering te bewerken van allen die de zaak van de opstand bleven toegedaan.

Misschien zou het verschil tussen beider politiek zo omschreven kunnen worden: terwijl Oranje twee ijzers in het vuur hield door in het Zuiden tot het uiterste te gaan om de aanhangers van de Pacificatie bijeen te houden en door in het Noorden een Nadere Unie rond Holland en Zeeland te bevorderen, had Jan van Nassau maar één doel: een Nadere Unie. Hij had voor zichzelf de zaak van de Generaliteit en het verbond met Anjou afgeschreven. Hij had er geen fiducia meer in.

Vergelijken we het doel van de Unie zoals Oranje/Thin het in de beghinalinea's van hun project omschreven met dat van de Unie zoals hij tenslotte werd gesloten, dan is er geen fundamenteel verschil in wat beide broers wilden. Het ging er om, zo begint het concept van Oranje/Thin, dat de samenkomende gewesten 'een vaste eenicheyt, Confoederatye ende verbondt metten anderen maecken sullen... als off syluyden maer één Provincie en waeren'.³⁵

Dat verschilt nauwelijks van artikel 1 van de Unie van Utrecht zoals die tenslotte geformuleerd werd:

'Ende eerst dat die voors. provincien sich metten anderen verbinden, confedereren ende verenighen sullen... ten ewyghen daghe... als off zyluyden maer een provincie waeren'.³⁶

Er is wel een belangrijk verschil tussen wat Oranje/Thin en wat Jan van Nassau inzake de religie wilden vastgelegd zien. Maar daar handelen we nog over.

In ieder geval: nu er al een project op papier bleek te staan, was dat voor graaf Jan reden met alle krach(door te zetten. Hij zond zijn medestander in de Gelderse Staten Jacob van Ommeren naar Holland om vaart achter de onderhandelingen te zetten. En passant mobiliseerde deze in Utrecht Floris Thin om de Nadere Unie in Amsterdam te bepleiten. We danken daar een uitvoerige brief van Thin aan, waarin hij graaf Jan rapport doet over een gesprek met burgemeester Martin Coster van Amsterdam. De brief is belangrijk. Ze laat zien in welk een hachelijke situatie, financieel en militair, graaf Jan zich met zijn stadhouderschap in Gelderland bevond. Geen wonder dat hij met de Unie haast maakte. Maar ook Amsterdam en de Staten van Holland zaten moeilijk. Coster deelde Thin mee dat de Staten van Holland nog onlangs te Amsterdam geld hadden moeten lenen tegen 18%! Soldaten voor het beleg van Deventer kon de stad, gezien haar eigen bedreigde positie, niet missen.

Thin had ook het punt van de religievrede aan de orde gesteld. Coster antwoordde dat de stad geen andere zou aannemen 'dan daer jnne bijden meeste stemmen van Hollant geconsenteert [toegestemd] saude worden'.

Hier tekende zich al de eigen positie van Holland op het punt van de religievrede g die bij de onderhandelingen te Arnhem in september een belangrijke rol zou spelen.

Inzake de Unie verklaarde de burgemeester dat de gedeputeerden van Amsterdam bij de Staten van Holland de opdracht hadden 'daer jnne nyet alleen te consenteren mer oeck dselue met ernst te vorderen'.

A.E.M. Janssen schrijft dat Thin 'wijselijk in het midden liet welk unie-concept hem in feite voor ogen stond'.^{36a} Wij zijn van oordeel, dat het feit dat Thin zonder meer

over 'die vnie' aan Jan van Nassau schreef zonder kwestie te maken over de vorm, bewijst dat het hem allereerst om de zaak ging en de vorm voor hem op het tweede plan - zo al op enig plan - stond.

Thin had dit gesprek te Amsterdam op 24 augustus.

Kort daarop reisde graaf Jan zelf naar het Westen: verbazend hoeveel actie hij in die maand augustus ontwikkelde. Op 30 augustus was hij te Haarlem en logeerde daar ten huize van de heer van Obdam, samen met zijn vriend Floris van Pallandt, graaf van Kuilenburg, lid van de Hollandse ridderschap. Vandaar vertrok hij per schip naar Den Haag, meldt een Haarlems burger in zijn 'Memoriaer'.³⁷ De Staten van Holland hadden zojuist besloten (met

Ü tegen 8 stemmen) met de voorgenomen Unie in zee te gaan op alle punten die niet streden 'teegens de gemeene Pacificatie'.³⁸ Op 2 september benoemden de Staten een deputatie van vijf leden om in Arnhem met de andere kandidaatbondgenoten te onderhandelen. Oldenbarnevelt was er bij en Reinier Cant, lid van de vroedschap van Amsterdam en ouderling van de daar na de Alteratie geïnstitueerde Gereformeerde Kerk.³⁹ In Utrecht pikten zij Thin op en Van Zuylen, de hoofdschout van Utrecht, die namens Utrecht onderhandelden. Op de reis over de Veluwe, 'stapvoets over de mulle zandwegen' aldus Den Tex, werd een levenslange vriendschapsband tussen Thin en Oldenbarnevelt gelegd."

Het kwam er nu op aan in Arnhem de Gelderse Landdag voor deze plannen te winnen. Daar moesten harde noten worden gekraakt. Voor welke moeilijkheden graaf Jan daar stond, wordt ons duidelijk uit het Verhaal van de Landdag opgesteld door de afgevaardigden van Zutphen.⁴¹ Het is niet zo eenvoudig uit de woordenbrei van de Zutphenaren het precieze verloop van de gebeurtenissen te reconstrueren. Enkele punten springen er uit en laten zien hoe zwaar de moeilijkheden waren voor een man 'die steeds vol zorg heen en weer ijlt; riemen papier vol schrijft met brieven aan allerlei mensen, die zich begrijpelijker wijze ergert over hun laksheid en over de langzaamheid dergenen voor wie hij zich afbeulde,' aldus Trosée over graaf Jan.⁴²

Het ging in Arnhem als volgt: op 2 september, één dag voor de officiële beschrijvingsdatum, kwamen de gedeputeerden voor de Landdag van Zutphen, Venlo en Arnhem ten huize van burgemeester Erkelens te Arnhem bijeen. Ze stonden allen nog volop achter de Pacificatie. Dat hield in: handhaving van de Rooms-katholieke religie en verbod van de publieke uitoefening van de Gereformeerde. Ze spraken daarom in dat onderonsje af de religievrede van Oranje en Matthias niet te accepteren. Dat werd de rode draad die door alle onderhandelingen heen loopt. De volgende dag werden de afgevaardigden van Nijmegen in het complot opgenomen. De heren bevestigden hun afspraken tegenover elkaar onder ede. Er zouden geen vernieuwingen op het punt van de religie worden ingevoerd noch de 'geroerte [aangeroerde] artikelen' aangenomen worden. De heren bedoelden het project Oranje/Thin.

Jan van Nassau arriveerde zelf op 6 september. Hij was zojuist thuisgekomen van zijn conferentie met de Staten van Holland. Hij bracht een eigen ontwerp als onderhandelingsobject ter tafel. Bij Van Winter, die zich veel moeite heeft gegeven de ontstaansgeschiedenis van het Unieverdrag uit te pluizen, heet het concept H.⁴³ Merkwaardig genoeg kwam er geen enkel artikel over de religie in voor. Wilde graaf Jan dat invullen tijdens de onderhandelingen? Die werden moeilijk en vonden plaats onder veel politiek rumoer. Want op diezelfde zesde september deed Claas Vijgh, een verwoed medestander van Jan van Nassau uit het Nijmeegse kwartier, het voorstel de

Kanselarij en het Hof van Gelderland door de Landdag te laten verzegelen. De leden ervan waren koningsgezind. Zutphen verzette zich. Dat was geen zaak voor de Landdag maar voor de Hoge Overheid! De volgende dag vernamen de leden van de Landdag dat de Kanselarij al verzegeld was. Bovendien hadden soldaten en burgers het Minderbroedersklooster bezet en de kerk van beelden gezuiverd ('gespolieerd'). Rumor genoeg.

Op de achtste september, toen er geen schot kwam in de onderhandelingen, ontbood graaf Jan de leden van de Landdag op zijn salet. Hij hield een politieke donderrede. In plaats van de gehoopte goede eenheid vreesde Zijne Genade allerlei 'onverstant, spaltinge [scheuring] en oneenicheit'. Hij verweet de heren hun conspiratie. Nadat zij geprobeerd hadden zich schoon te wassen, zette graaf Jan ze voor het blok:

'Dat men éene van tweeen soud moeten doen, of den vijandt onderworpen worden, oft geit ende voorraet te soecken; de vijant were bij de handt'.

Dreigend voegde hij er aan toe dat die dichter bij was dan men dacht. Historici verwijten graaf Jan zijn bruuske en soms beslist onparlementaire optreden. Hij schatte echter op dit moment de oorlogssituatie realistischer in dan de Gelderse politieke heren. Wat hun verzet tegen de religie- vrede betreft, daar had de graaf een antwoord op. Hij keek over de grenzen. Ze mochten een voorbeeld nemen aan Duitsland en Frankrijk. Als in Duitsland geen religievrede was gemaakt, er was daar niet één 'Papist persoon' overgebleven. De zaken werden op de Landdag 'sleperlijk' bij de hand genomen. Aan dat laatste ergerde graaf Jan zich het meest. Denk aan wat hij schreef over het Nederlandse 'procesz zu handlen'! De graaf ging in zijn drift ver. Hij verweet de magistraten dat zij 'een Conincx her- te' hadden.⁴⁴ De nu voorgeslagen Unie was niet nieuw, eerder een bekrachtiging van het oude. Deden die van Artois en Henegouwen niet hetzelfde?⁴⁵ Opnieuw de realistische inschatting van de situatie in het Nederlandse politieke veld.

De gedeputeerden van de steden trokken zich terug voor nadere beraadslaging. Bij die gelegenheid liep graaf Jan de fractiekamer van de Zutphenaren binnen met de historische woorden:

*'Salft ende smeert u met de pacificatie van Gend, ic sie wel watter omgaet; laet my noch drie daghen beyden; ic sal dan sien, wat ick te doen hebben; ick wil op de vleeschbank [slachtbank] niet gebracht sijn'.*⁴⁶

Jan van Nassaus bloed kookte. Hij wist hoe kritiek de situatie in het Zuiden was. Parma's troepen hadden Roermond al in handen.

De afgevaardigden van de steden beraadden zich opnieuw. De graaf verwierp hun op schrift gestelde reactie. Hij verklaarde dat hij de afgevaardigden van Holland en de anderen met de grootste moeite hier in Arnhem had gekregen en hij schaamde zich hun 'sulcken antwoord' te geven. Oldenbarnevelt, Thin en de andere gedeputeerden zagen het Gelderse politieke geharrewar enkele dagen aan. Tenslotte drongen ze op 9 september aan op een beslissing. Het had lang genoeg geduurd.

De Landdag bleef tot het laatste weerbarstig. Eindelijk bracht Jan van Nassau een nieuw geformuleerd voorstel ter tafel. Het was de vorige avond in een onderonsje met de afgevaardigden van Holland, Zeeland en Utrecht uitgebroed. Geyl noemt het een 'protestants onderonsje' maar volgens Trosée deed waarschijnlijk graaf Rennenberg, de Rooms-katholieke stadhouder van de Noordelijke gewesten, ook mee.⁴⁷ Het concept werd op de vergadering aangeduid als artikelen die 'schenen bij den [van] Hollant' opgesteld te zijn. Van Winter in zijn boven genoemde studie duidt het aan als concept B.⁴⁸ De Landdag accepteerde ook deze versie niet en kwam niet tot een

besluit.

Toch werd dit concept, dat de Hollanders ter tafel brachten, na enkele correcties en aanvullingen het definitieve Unieverdrag. Ons interesseert nu vooral wat er inzake de religie uit de smeltkroes van de Arnhemse onderhandelingen te voorschijn kwam. Artikel XÛI van dit laatste concept formuleerde het zei:

'Ende soeveel 't Poinct van de religie aenghaet, sullen hem die van Hollant en Zeelant draegen [gedragen] naer haerl. ghoetduncken ende d' andere provincien sullen hem reguleren naer inhoud van de religionsvrede bij den Eertshertoge Matthias, gouverneur ende cappeteijn generael van dese landen met die van sijnen rade bij advis van de Generael Staten alrede geconcipieert, soe verre die bij de provincien geaccepteert wort.. '49

Provincies die de religievrede verwierpen, mochten de zaak van de godsdienst zelf regelen.

Het is de moeite waard daar het concept Oranje/Thin naast te plaatsen.

Men ziet met één oogopslag het verschil. Dat luidde aldus:

'Item, soe veele 't poinct van de Religie aengaet, dat de voorss. Provincien sich dien aengaende sullen reguleren naevolgende de Religionsvrede by den Eertzhertoghe Matthias en synen raede by advys van de Generaele Staten alrede geconcipieert, soo verre die by den Provincien geaccepteert wort... '

Achter het concept van Thin stonden de juist die zomer op gang gekomen discussies over de religievrede van Oranje/Matthias. Oranje hoopte die in de grondslag van de Nadere Unie opgenomen te zien. Hij vond het een plausibele mogelijkheid het brandende godsdienstprobleem op te lossen. In het Arnhemse ontwerp, dat later het verdrag werd, reserveerden Holland en Zeeland voor zich een uitzonderingspositie precies zó als zij dat in het Pacificatieverdrag hadden gedaan. De klok werd niet teruggedraaid. Dat kon ook niet meer. Zij gingen zelfs een stap verder. In het Gentse verdrag was de uitzonderingspositie van Holland en Zeeland tijdelijk. Een later samen te roepen bijzondere Staten-Generaal zou het religie-probleem definitief regelen. Daar rept dit artikel niet meer van. Toch eisten de beide kernprovincies niet het onderste uit de kan. Voor de overige provincies werd met de religievrede genoeg genomen. Zelfs verklaarden de verdragsluitende partijen in de enige 'AmPliatie' (Vermeerdering) die aan het Unieverdrag ooit werd toegevoegd nog eens nadrukkelijk dat zij die steden of provincies die zich aan de 'voors. Catholycke Roomsche Religie' wilden houden, niet 'van de Unie uitsloten.

Een zelfde regeling voor heel het vaderland was niet haalbaar, al braken de beste juristen en politici zich er het hoofd over. Het verbod van de publieke uitoefening van de Roomse godsdienst in Holland en Zeeland in 1573 had zulke ingrijpende sociale en politieke gevolgen gehad - men denke aan de kerkelijke goederen - dat de Staten van Holland en Zeeland er niet aan dachten haar opnieuw publiek toe te staan.

Wel is opmerkelijk dat aan het Thinse ontwerp, zoals het met het boven omschreven amendement inzake Holland en Zeeland uit de Arnhemse onderhandelingen te voorschijn kwam, één nieuwe zinsnede werd toegevoegd: de slotzin! Ze klinkt als een beginselverklaring voor het nieuwe Gemenebest en ze luidt als volgt:

'Mits dat een ieder particulier in zijn religie vrij sal mogen blijven ende dat men nijemant ter cause van de religie sal mogen achterhalen, volgende die

voors. Pacificatie tot Ghendt gemaect.'

In de definitieve versie van het verdrag werd achter het woord 'achterhalen' later ingelast 'ofte ondersoucken'.

Deze laatste toevoeging slaat op de *gewetensvrijheid*. De Hollanders haatten de inquisitie als de pest. Daarom geen 'achterhalen ofte ondersoucken' vanwege de godsdienst al bleef de publieke uitoefening van de Roomse religie verboden.

Artikel xiii was een principiële artikel. In de artikelen xiv en xv (het laatste werd vlak voor het definitieve verdrag nog toegevoegd) werden de maatschappelijke gevolgen van de nu genomen beslissingen onder ogen gezien. Uit Holland en Zeeland gevluchte geestelijken en kloosterlingen kregen recht op onderhoud uit hun voormalige goederen. Hetzelfde gold voor de uit andere provincies naar Holland en Zeeland uitgeweken geestelijken omdat zij protestant waren geworden.

Artikel xv heeft een protestantiserende tendens. Daarin werd overeengekomen dat kloosterlingen, die alsnog met de Rooms-katholieke religie wilden breken, in het klooster konden blijven wonen met vrijheid van 'clederen ende habyt'. Bejaarde kloosterlingen, mannen of vrouwen, die te lang in het klooster waren geweest om nog een plaats in de maatschappij te vinden, werden zo geholpen. Zij konden in het klooster blijven, maar moesten wel aan de overste onderdanig zijn.⁵⁰

Het kwam er nu op aan dat wat in Arnhem tussen graaf Jan en Holland, Zeeland en Utrecht overeengekomen was - de Gelderse Landdag bleef onwillig - vast te leggen. De laatste maanden van 1578 staan bol van de activiteiten van Jan van Nassau. Hij haastte zich in september, na het sluiten van de Landdag, naar het leger voor Deventer. Zolang die stad niet ingenomen was, bleef ze kwellen. In oktober reisde de graaf naar Dillenburg om geld te vinden om een Spaans ontzettingsleger uit elkaar te slaan. Op 18 of 19 november was hij in Gorinchem, waar de Staten van Holland en Zeeland door Oranje beschreven waren om de laatste hand te leggen aan het Unieverdrag. Op 28 november reisde hij naar Antwerpen voor overleg met zijn broer. Samen met Oranje ging hij vervolgens naar Gent om er getuige van te zijn hoe zijn broer in de daar ontstane chaotische toestand orde op zaken stelde. We komen daar in het volgende hoofdstuk op terug. Het lukte Oranje ondanks Datheen en Hembyze op 16 december de religievrede in Gent in te voeren. De broers mochten in onderdelen over de politiek in de Nederlanden verschillen, hun gemeenschappelijk verblijf te Gent, juist in dit tijdsgewricht, is een bewijs dat zij in hoofdzaken één lijn trokken. Ze hebben in Gent natuurlijk onderling heel wat informatie uitgewisseld. Willem had zijn contacten met Frankrijk en Engeland, Jan vooral met de vorsten en adel in Duitsland.

Op 8 december had Jan van Nassau een onderhoud met Matthias, de schaduw-landvoogd, en met de Raad van State. Hij moest duidelijk maken dat de te sluiten Nadere Unie niet in strijd was met de Gentse Pacificatie. Een dag later was hij al weer op reis naar Arnhem waar hij tegen 9 december de Landdag opnieuw had beschreven. Bij dit onhandelbaar college drong hij op spoed aan. Tegen het einde van het jaar kwamen de Staten van Holland en Zeeland weer bijeen te Haarlem, zij wilden nu boter bij de vis. De voorgestelde Unie was uit 'vele fondamenten ende circumstantien' nodig, verklaarde graaf Jan in de Landdag.⁵¹ Weer viel er geen definitief besluit: er waren te veel absentes!

Graaf Jan versaaftte niet. Hij was al weer op reis naar Haarlem. Daar, aldus het 'Memoriael' van de Haarlemmer Verwer, requireerden burgemeesters de huizen van de 'bequaemste burgers' om de Staten van Holland en Zeeland te ontvangen om daar ter plaatse 'die saecken der Nederlanden' te behandelen.⁵² Jan van Nassau kwam op 28

december in de stad aan en logeerde in het huis van Brederode, waarvoor de stad 113 pond in de stadsrekening noteerde.⁵³

Onvermoeibaar en onvermurwbaar opende graaf Jan op 9 januari 1579 opnieuw de Landdag te Arnhem. Hij sloeg met de vuist op tafel. In zijn gebroken Nederlands hield hij regenten en ridders van Gelderland voor dat zij niet door hun 'versuymenis' in 'sulcken übel [ellende]' moesten geraken. Het was de hoogste tijd. Troepen van Parma waren in het Overkwartier een offensief begonnen. Ze hadden de vesting Kampen ingenomen' en 36 van de gevangen genomen soldaten 'aen appelboomen by dat slot gehangen'.⁵⁴

De Gelderse heren liepen de koude rillingen over de rug. Zij begrepen wat hun boven het hoofd hing. De Landdag besloot in ieder geval een deputatie naar Utrecht te zenden, waar een vergadering voor het sluiten van het verdrag was uitgeschreven.

Gelderland was niet de enige provincie waar tegenkrachten werkten. In Utrecht kostte het eveneens grote moeite. Daar streed de hele maand december de vroedschap van de stad Utrecht met de hoge geestelijkheid om de Nadere Unie. In die stad 'hadden op 6 december Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland een voorlopig verdrag ondertekend. De vroedschap van Utrecht stelde zich daar op 9 december achter. Maar Jacob Cuynretorff, scholaster van Oudmunster, één van de vijf Utrechtse kapittels, en Johan van Renesse, de kanunnik van Sint Jan, ontwierpen een contra-unie die in artikel 17 alleen de Pacificatie van Gent erkende.

Op 28 december verspreidden zij hun ontwerp als een pamflet in de stad, maar ze hadden zich misrekend inzake de vastbeslotenheid van de Utrechtse vroedschap.

Het pamflet was een echt schotschrift en nog wel in dichtvorm. Elke strofe eindigde met de regel: 'Legt af den bril [van de Nadere Unie!]. 't Is meer dan tijt! Siet met u ogen!'

Het beschuldigde Holland er van de provincie Utrecht te willen gebruiken als 'voorschans'. Maar 'ons landeken van Utrecht' kon geen partij zijn. Je kon binnen een uur tijds te paard alle plaatsen bereiken.⁵⁵

De ontwerpers hadden buiten de waard gerekend. De vroedschap ontbood op 29 december Cuynretorff op het stadhuis en hield hem tot 29 januari gevangen, de dag van de officiële afkondiging van de Unie. Het stadsbestuur voerde koortsachtige onderhandelingen met de vijf kapittels over het tekenen van het verdrag.⁵⁶ Cuynretorff bleef weigeren.

De vier andere kapittels stribbelden tegen maar tekenden tenslotte toch. Voor het kapittel van Oudmunster nam men genoegen met de handtekening van de oudste aanwezige kanunnik Mr. Lodewijk Schore.⁵⁷

Toen deze hindernis was genomen, konden de officiële handelingen plaats vinden. Op 23 januari stond een groepje politici rond de tafel van de grote kapittelzaal van de Dom, nu aula van de Utrechtse universiteit.

Op tafel lag het verdrag. Namens de Hollandse ridderschap was er jonker Gerard van Poelgeest. Verder waren er namens de Hollandse Staten Paulus Buys, de advocaat van Holland, en Reinier Cant, burgemeester van Amsterdam. Willem Roels en nog drie andere heren vertegenwoordigden de Zeeuwse Staten. Tussen hen bewoog zich graaf Jan. Hij zette als eerste zijn handtekening. Gelderland ging als hertogdom voorop. Op hem volgden vier leden van de Gelderse ridderschap hoewel zij slechts gemachtigd waren als waarnemers op te treden. Hun mede-tekenen was in feite een kleine 'coup d'état'.⁵⁸

Daarna tekenden 'dye van Hollant' en de Zeeuwen. Twee Utrechtenaren tekenden: Ausonius van Galama, die het kapittel van de Dom vertegenwoordigde, en de

overtuigde Orangist Adriaen van Zuylen namens het kapittel van Sint Jan. Jacobus Verhaer, die aanwezig was namens de scholaster van Sint Pieter, heeft vermoedelijk ook die 23ste januari getekend. Daarop volgden de afgevaardigden van de Groninger Ommelanden Egbardt Clant en jonker Eysso Jarges, een overtuigd aanhanger van Oranje. Een paar dagen later tekenden nog enige leden van de Staten van Utrecht, wat verlaat vanwege de boven genoemde moeilijkheden.

Op 29 januari volgde de officiële afkondiging van de pui van het Utrechtse stadhuis. Buiten luidden de Domklokken met hun sonore klank. Caspar van Vosbergen, baljuw van Veere en één van de ondertekenaars, schreef zijn magistraat: 'Men heeft de clocke van den Dom alsoe veel tijds doen luyden, dat dhergelycken in hondert jaeren niet gebeurt en is'.⁵⁹ Wouter Jacobsz. tekende in zijn dagboek aan dat de afkondiging 'met triumfe' geschiedde 'ghebruyckende het luyden van die clocken in de Dom'.⁶⁸ Jan van Nassau kon tevreden zijn. Hij had één van zijn belangrijkste missies volbracht. Thuisgekomen schreef hij op 27 januari uit Arnhem aan zijn hofmeester Otto von Gruenradt hoe hij te moede was geweest. Hij was lange tijd aan zijn persoonlijke zaken niet toegekomen, daar hij 'in diesem labryntho' alles op zijn eentje moest doen en van niemand anders dan van God de Heer hulp ontving.

De Unie was eindelijk zelfs 'anfenglich' (let op dit woord) tegen de wil van de aartshertog en van de Staten- Generaal gesloten. Maar nu was het toch zo ver! Graaf Jan was dankbaar.⁶¹

Oranje en de Unie

In het Zuiden namen de dingen hun loop. Op 6 januari 1579, een paar weken vóór het tot stand komen van de Nadere Unie, sloten de meest Zuidelijke gewesten Artois, Henegouwen en de stad Douai de Unie van Atrecht. Zij verbonden zich de Pacificatie van Gent te handhaven tegen vernietiging door de 'kettters en oproermakers'. Zij doelden daarbij op Gent. 'Op zichzelf beschouwd scheen de Unie van Arras [Atrecht] vrij onschuldig', schrijft Bussenmaker.⁶² Waarom zouden deze provincies zich niet voor een concreet doel mogen verbinden? Maar dit muisje had een staartje. De leiders hadden een verderreikend doel voor ogen. Ze stelden de Staten-Generaal een ultimatum van een maand. Handhaafden deze de Pacificatie niet in streng Roomse zin, dan zouden deze gewesten in hun eigen veiligheid voorzien. Iedereen begreep dat dit contact met Parma betekende. Het Zuiden wankelde op de rand van verzoening met de koning. Oranje begreep dat de Nadere Unie in het Noorden de druppel zou worden die bij hen de emmer deed overlopen. Hij had vanuit het Zuiden de laatste maanden al aan de rem getrokken. Om met Delfos te spreken: 'Ein Bremsen im allerletzten Augenblick'.⁶³ Op 7 januari trok Oranje in een brief aan de Staten van Utrecht, die hem advies hadden gevraagd, opnieuw aan de rem. Hij droeg kennis van wat er sinds oktober 1578 in Henegouwen gaande was. Hij schreef geen aanmerking te willen maken op de eigen positie van Holland en Zeeland in het concept-verdrag maar wilde er wel aan toegevoegd zien dat, als een provincie de religievrede verwierp, dit niet verhinderd mocht worden.⁶⁴

Schoof Jan van Nassau dit amendement van zijn broer terzijde zoals sommigen menen? We betwijfelen dat. Want op 1 februari 1579, bij het scheiden van de markt, voegden de ondertekenaars van de Unie er een aanvulling bij, de z.g. Ampliatie, de enige verandering die ooit in het verdrag is gemaakt. Zij verklaarden daarin publiek, dat zij niet van zins waren enige provincie of stad, waar de religievrede niet van toepassing was en die zich daarom alleen aan de Roomse godsdienst wilden houden, van het bondgenootschap uit te sluiten maar 'clenselven, integendeel, daarin te willen ontvangen'. G. Janssen merkt op dat dit bewijst hoe de Gereformeerden bij het sluiten

van de Unie niet het onderste uit de kan wilden hebben.⁶⁵ Zij waren tot reële concessies bereid. Te veel wordt de positie van de Gereformeerden tegenover de Rooms en in 1578/1579 beoordeeld vanuit de politieke situatie na het verraad van Rennenberg in 1580.

Oranje draalde met het tekenen van de Unie. In de loop van februari liep het ultimatum van de in Atrecht verbonden gewesten af. Hij zal gedacht hebben: komt tijd komt raad. Daar werkte Oranje in zijn leven vaker mee. De nieuwe bondgenoten begrepen zijn houding niet. Zij stuurden Aernt Dircxs. van Leijden, burgemeester van Utrecht en promotor van de Unie, naar Antwerpen om de ondertekening van de Prins los te krijgen. We zijn in de gunstige omstandigheid dat Van Leijden het verloop van het gesprek met Oranje in een brief aan een vriend heeft verhaald.

Zijne Excellentie ontving op 26 februari de burgemeester te Antwerpen in zijn slaapvertrek. Het was zes uur in de morgen. De Prins had een adviseur bij zich. Van Leijden dacht dat het een predikant was. P.J. Blok oppert dat het Villiers was en kon daar wel eens gelijk in hebben. De Prins begon te mopperen en te overdrijven. Hij wilde kennelijk tijd winnen. Het was me wat moois, zei hij tegen de burgemeester, doelende op artikel xv over de vrijheid van 'clederen ende habijt' en de alimentatie van gewezen geestelijken. Stel je voor, dan kon de bisschop van Utrecht bisschop blijven 'ende een huysvrouw trouwen'. Daar hadden de Staten in het Zuiden grote moeite mee, het zou in de religie een grote 'alteratie' geven. Oranje pleitte voor een meer algemene Unie van alle gewesten in Noord en Zuid. Na de lunch werd het gesprek gemoedelijker. Vooral toen de heren 'voort- glas' gingen, aldus Van Leijden. Hij wierp Oranje voor de voeten dat hijzelf de Unie 'geurgeerf (aangedrongen) had. Hoe kon Zijne Excellentie ze nu afslaan? De Prins op zijn beurt antwoordde 'deze en docht [deugt] niet,' woorden die geschiedenis hebben gemaakt. Van Leijden, ook niet van gisteren, wierp tegen: maar wij hebben U eerst de tekst toegezonden en U om advies gevraagd. De Prins: maar U hebt mijn advies - de amendementen - niet opgevolgd! Van Leijden gaf lik op stuk: dat was gebeurd bij 'advij van Sijn Genaden broeder, graeff Jan'. De audiëntie liep op uitstel uit. De Prins verwees de zaak 'tot een beqamen tijt' en hij zou er met anderen over spreken.

Van Leijden begreep heel goed wat er achter Oranjes houding stak. Veelbetekenend voegde hij aan het verslag van het gesprek toe: 'Mijns bedenckens soe luystert Sijn Excellentie, wat die van Henegouwen en Artois doen sullen'. Hij sloeg de spijker op de kop.⁶⁶

Enkele weken later, 9 april 1579, deelden de Staten van Atrecht en hun Uniegenoten de Staten-Generaal mee dat zij met Parma in onderhandeling traden. Het schimmige politieke spel van de laatste maanden liep ten einde. De maskers vielen af. De teerling was geworpen.

Op 3 mei tekende Oranje de Unie van Utrecht met een officiële 'Acte van Adhaesie'. Hij motiveerde zijn ondertekening door te verklaren dat nu Zijne Hoogheid (Matthias) met een groot deel van de provincies van herwaartsover verklaard had het voor goed te houden dat deze Unie beraamd en gesloten werd tot beter 'beleydinge' van de zaken van 'onses gemeene Vaderlants', deze voor goed aan te nemen en te onderhouden was. Met andere woorden: hij kwam door zijn ondertekening niet meer in strijd met het beleid van de Staten-Generaal in het Zuiden.

Parker concludeert terecht dat de provincies die de Unie ondertekenden nu 'the uncompromising position' innamen van de rebellen. Elk compromis was verre van hen. Zij zouden het uitvechten tot het bittere eind.⁶⁷ Was Oranje werkelijk een tegenstander van de Unie van Utrecht? Verwierp hij zonder meer de politiek van graaf

Jan? Geeft hun verschil in visie reden te spreken van 'Het verdeelde huis' zoals A.E.M. Janssen zijn verhandeling over de Unie noemt?⁶⁸ Wij menen van niet. Groen sprak al van een 'Question assez difficile' (een nogal moeilijke kwestie) als het ging om het aandeel van Oranje aan het Unieverdrag⁶⁹ en hoe zich dat verhoudt tegenover de positie van Jan van Nassau.

Zeer recent heeft de Utrechtse historicus J.C. Boogman zich over die strijd uitgelaten. Hij schrijft dat de Prins graaf Jan ten volle vertrouwde. Hij haalde hem naar de Nederlanden en bezorgde hem het stadhouderschap over Gelderland, een moeilijke 'klus' waarvoor hij duidelijk zijn broer geschikt achtte. Wie de Prins als tegenstander van het Unieverdrag ziet, aldus Boogman, moet hem wel beschouwen als 'a sincere idealist of the most naive kind'.⁷⁰ Hij had Jan van Nassau zelf opgedragen een Nadere Unie te ontwerpen. Hij hield zich in het laatste stadium afzijdig, omdat hij in het Zuiden de leider van de Staten-Generaal was, en in die eerste maanden van 1579 een wanhopige poging deed de Generale Unie te redden. Oranje hield twee ijzers in het vuur.

Toen het zonneklaar was dat de Waalse provincies zich met de koning gingen verzoenen, tekende Oranje de Unie. Dat verbaasde toen niemand. Een paar weken later sloten Atrecht, Henegouwen en hun geassocieerden een overeenkomst met Parma, waarbij zij zich met de koning verzoenden op basis van de Pacificatie van Gent, maar dan uitgelegd in 's konings geest.

Jan van Nassau heeft in Gelderland de Gereformeerden begunstigd. Maar om van hem een Filips II te maken in 'Deutsch-reformierter Uebersetzung' zoals Rogier suggereert, is onaanvaardbaar en raakt kant noch wal. Graaf Jan ijverde in Gelderland voor religievrede. Dat wil zeggen: voor het toestaan van de publieke eredienst aan de Gereformeerden. Juist in die eerste tijd van zijn stadhouderschap ontstonden er Gereformeerde gemeenten te Arnhem, Nijmegen en in de Betuwe. Religievrede werd daardoor in Gelderland politieke noodzaak. Maar betekende zijn beschermen van de Gereformeerden - mocht hij? - een 'minderheids-terreur van de revolutie'? Jan van Nassau beseftte wat er voor de opstand op het spel stond. Stellig heeft het Unieverdrag in de artikelen xiii-xv een de Gereformeerden begunstigende tendens. Daar wijst ook Boogman op.⁷¹ Maar het verbod van de Rooms-katholieke religie reserveerden graaf Jan en de verdragsluitende partijen alleen voor Holland en Zeeland, waar het reeds bestond. In de 'Ampliatie' stelden ze de Uniegemeenschap zelfs open voor geheel Rooms-katholieke provincies en steden.

Er zat een nationaal element in de Unie. We kijken nog eens naar het groepje mannen in de kapittelzaal van de Dom waar het verdrag werd getekend. Er was een Gereformeerd ouderling bij: Reinier Cant, burgemeester van Amsterdam. Hij had zitting in de eerste kerkeraad van de Gereformeerde Kerk te Amsterdam na de Alteratie.⁷² Paulus Buys, advocaat van Holland, was uitgesproken libertijn." Adriaen van Zuylen, kapittelheer

van Sint Jan, een uitgesproken Orangist⁷⁴ en tegelijk één van de hoge katholieke geestelijken van de stad, tekende óók. Jan van Nassau was er in geslaagd ze allen op één lijn te krijgen. Graaf Jan is als politicus niet te onderschatten. Zijn stadhouderschap over Gelderland haalde hem, aldus Glawischnig, die een grondige studie over hem schreef, uit de afstandelijkheid van zijn Nassause graafschap en bracht hem in de draaikolk van de grote Europese politiek. Al bleef hij in zijn optreden de trekken van een Duitse 'Landesherr' vertonen, toch heeft hij in 'clurchaus aussergewanlicher Weise' de politieke vormgeving van de tweede helft van de

zestiende eeuw beïnvloed.⁷⁵

Tenslotte: het Unieverdrag bracht een hergroepering. Holland en Zeeland werkten als een magneet op de gewesten en steden die later in opstand waren gekomen en niet wilden capituleren op de voorwaarden die de koning stelde voor verzoening. Daaruit werd de Nadere Unie geboren. De gewesten in het Zuiden die bereid waren genoegen te nemen met de concessies van de koning op het punt van de privileges en de onvoorwaardelijke handhaving van de Rooms-katholieke religie aanvaardden, verzoenden zich met Filips 11. Toen Oranje inzag dat hij zijn greep op de Waalse provincies had verloren, richtte hij zich op het Noorden.

De Unie van Utrecht is niet achter een bureau in serene rust geboren maar in een strijd op leven en dood. Het Unieverdrag was méér dan een bondgenootschap ad hoc met het oog op de militaire situatie. De gewesten die het verbond sloten, verklaarden elkaar 'met lyff, goet ende bloet' bij te staan tegen alle geweld dat men hun wilde aandoen onder het deksel 'wanden naeme vande Coninclicke Majesteyt ofte van synen wegghen' (artikel 11). De opstand was en bleef in volle gang. Tegelijk gloorde in deze hergroepering de dageraad van een nieuw Gemenebest. Dezelfde verbonden spraken uit 'ten ewyghen dage' bij elkaar te blijven 'als off zyluyden maer een provincie waeren' (artikel f). Wat Holland en Zeeland elkaar al hadden beloofd bij de Unie van Delft (1576) gold nu voor deze gewesten. Zij confedereerden zich samen met Holland en Zeeland tot één vast staatsverband. Bovendien garandeerden zij elkaar wederzijdse bijstand in het handhaven van hun privilegiën, gewoonten en staatsinstellingen. Hoe de nieuwe confederatie later de eenheid in de verscheidenheid van het verbond zou realiseren, dat lag in de schoot der toekomst. Maar het fundament was gelegd!

De hergroepering van de opstand in de Unie van Utrecht maakte het mogelijk de strijd voort te zetten tegen de koning, gaf een nieuwe richting aan de politiek van Oranje en opende voor de Gereformeerden perspectieven in de opbouw van hun kerk. Een nationaal georganiseerde Gereformeerde Kerk was een krachtige steun in de rug van het nieuwe Gemenebest in wording.

ORANJES POLITIEK IN HET ZUIDEN

Hoofdstuk 9

9. Scheiding der geesten

Oranjes politiek in het Zuiden

Het is niet zo gemakkelijk greep te krijgen op de politieke geschiedenis van de opstand in de jaren 1579 tot 1581. De wijde perspectieven, die zich door de Pacificatie van Gent openden, werden verduisterd door de nederlaag bij Gembloers in januari 1578. Don Juan had door gebrek aan geld zijn offensief niet kunnen doorzetten, omgekeerd zag ook het Staatse leger geen kans hem terug te dringen. Langzaam maar zeker begon zich een scheiding der geesten af te tekenen. Dat leidde in het Noorden tot de Unie van Utrecht. De provincies die zich hier 'nader' uniëerden hadden gekozen voor afwijzing van het compromis. Oranje concentreerde zelf zijn politieke kracht op het Zuiden. Hij begreep terdege dat daar voorlopig alle hens aan dek moesten komen om de opstand niet te laten verzanden.

De oorlog verliep in deze jaren trager, schrijft Groen van Prinsterer, maar er was tegelijk een 'prolongement de symptennes anarchiques'.¹ Dat is nog zacht gezegd. De politieke situatie was zonder meer chaotisch. Daar komt bij dat de buitenlandse mogendheden gespannen toezagen op wat er zich in de Nederlanden afspeelden. Geen van hen had tot nu toe de leiding in de opstand erkend als 'regering'. Elisabeth van Engeland onderhield contact met Oranje en de Staten-Generaal door middel van haar 'agenten', maar dacht er niet over in dit stadium hulp te bieden, al was er haar veel aan gelegen dat Spanje de Nederlanden niet opnieuw in zijn macht kreeg. Het was voor Engeland levensgevaarlijk, als ons land uitvalsbasis zou worden voor het herstel van het katholicisme waarvoor Filips II en paus Gregorius xiii zich met alle macht inzetten.²

Frankrijk nam een eigen positie in. Het balanceerde onder leiding van Catharina de Medici en haar zwakke zoon Hendrik III op het scherp van de snede tussen de Hugenoten en de De Guises, en dat ondanks de Bartholomesnacht! Het had er belang bij dat Filips II zich de handen gebonden wist. Vandaar dat de koning Francois Alençon, zijn jongste broer en hertog van Anjou, de vrije hand liet in het Nederlandse politieke krachtenveld.

Wat Duitsland betreft: het rijk was zwak en de Lutherse vorsten immobiel. Hun staatsvisie, sterk georiënteerd aan Luthers pleidooien voor het recht van de vorsten, verdroeg zich niet met wat zich in de Nederlanden afspeelde. Het bleef meestal bij vermanende woorden in hun correspondentie met Oranje.

Anders stond het met enkele calvinistische vorstendommen aan de westrand van het Rijk. In de Palts regeerde tot 1576 Frederik in de Vrome, de opdrachtgever van de Heidelbergse Catechismus in 1562. Hij was een wakkere bondgenoot, volgeling van Calvin, en koos duidelijk positie. Als keurvorst blies hij zijn partij mee in het Duitse vorstenconcert en zijn bazuïngeluid was niet onzeker. Na zijn dood ging het grootste deel van zijn gebied over aan zijn oudste zoon Lodewijk, een Lutheraan.

Johan Casimir, een strijdbaar man, erfde een kleiner gedeelte: Pfaltz-Zweibrücken. Deze begaf zich enkele malen met een leger naar Frankrijk om de Hugenoten hulp te bieden. Hij had iets over zich van de Middeleeuwse condottieri. Toen hij de tweede keer van zijn veldtocht in Heidelberg terugkeerde, leefde Frederik in nog en werd hij als 'held' binnengehaald. 'Jozua' noemde men hem zelfs, naar de Bijbelse veldheer. De oude keurvorst 'sonnte sich freudig in dem Glanz seines jungen Josua'.³

Johan Casimir zou in de Nederlandse politiek een niet onbelangrijke rol spelen, niet altijd ten gunste van Willem van Oranje.

Meer naar het noordwesten had het graafschap Nassau zich aan de kant van de calvinisten geschaard. Graaf Jan van Nassau, die in 1559 zijn vader Willem de Rijke was opgevolgd, voerde in 1578 in zijn graafschap de calvinistische religie in en werd er een fervent voorvechter van in Duitsland. Wij zagen hem in actie in de Nederlanden bij de totstandkoming van de Unie van Utrecht. Ook na zijn terugkeer naar de Dillenburg bleef hij met zijn graafschap en zijn politieke invloed de opstand steunen. Zo ontstond er in het Rijngebied een nieuw politiek krachtenveld ten gunste van de Nederlanden.

Oranje had die steun hard nodig. Door de nederlaag bij Gembloers kreeg zijn positie in het Zuiden een geduchte klap, evenals het zwakke bewind van de Staten-Generaal waaraan het duo Matthias en Oranje leiding gaf. In het voorjaar van 1578 begon zich een tendens tot verzoening met de koning af te tekenen.

Op 4 april 1578 scheidde Valentin de Pardieu, heer De la Motte, bevelhebber van de Vlaamse kuststad Grevelingen, zich af van de Staten-Generaal en verklaarde zich bereid tot verzoening met Filips II op basis van de Pacificatie van Gent, uitgelegd in spanjolerende katholiserende zin. In de meest zuidelijke provincies als Artois en Henegouwen begonnen de leidende adellijke figuren zich af te vragen of zij er wel goed aan hadden gedaan de vlag van de opstand te hijsen.⁴ Des Pruneaux, de Hugenoote afgezant van de hertog van Anjou die zich intensief met de Nederlandse politiek bemoeide, schreef zijn opdrachtgever dat er in die tijd vijf partijen in de Nederlanden waren: die van de koning van Spanje, van Anjou, van Oranje, van de keizer, van de koningin van Engeland en een zesde: 'dévoué á la seule patrie'.⁵

In de loop van 1578 tekende de tegenstelling tussen de tot verzoening met de koning neigende partij en de doorzetters zich steeds meer af. Don Juan had zich in het zuidoosten, in gewesten als Luxemburg en Namen en in de door hem na Gembloers bezette delen van Brabant, een vrij sterke positie opgebouwd en sprak naar alle kanten van vrede en verzoening. Politiek opereerde hij vanuit de Pacificatie zoals hij die bij het Eeuwig Edikt had bezworen en het kostte Oranje de grootste moeite zich daartegen te verweren, vooral nadat in de zomer van 1578 in Gent, politiek en economisch het hart van Vlaanderen, het Comité van xviii onder leiding van Jan van Hembyze de publieke uitoefening van de Gereformeerde religie toestond. De feitelijke situatie overspoelde de door de Pacificatie geschapen regeringspolitiek. 'L'accord de 1576 était périmé [verouderd]', oordeelt Wittman heel juist.⁶ Hoe kon men van de Gereformeerden, na zoveel jaar verdrukking en vervolging, vergen dat zij zich inzetten voor een verzoeningsgezinde politiek met de koning?

Hoofdstuk vu liet zien hoe Oranje de situatie het hoofd probeerde te bieden door zijn project van religievrede. Vooral de Zuidelijke gewesten wilden daar niets van weten.

Typerend is de reactie van de Staten van Henegouwen. Hadden, vroegen zij, Matthias en Oranje de Pacificatie niet bezworen? Was het niet onduldbaar dat Holland en Zeeland in de Staten-Generaal een vinger in de pap wilden hebben: 'sur le débat de ce faict [de religie], pour confondre nostre partye'? Zij hielden zich aan 'nostre dicte sainte foy et religion catholique'.⁷ De Staten van Artois waren van het zelfde gevoelen.⁸ Zij noemden de religievrede de oorzaak van 'la dissention sanglante et mortelle et refusèrent catégoriquement de l'adopter'.⁹ Dat was op 1 oktober, toen Gent zich daarover nog niet had uitgesproken. Het gaat niet aan het calvinistische Gentse bewind met de schuld van de scheiding der geesten in het Zuiden op te zadelen, al speelde het in de nu ontstane situatie wel een belangrijke rol.

Er ontstond in de Zuidelijke gewesten een chaotische toestand. In diezelfde tijd had

Emmanuel Philibert, baron van Montigny - een andere Montigny dan die door Filips II in Spanje om het leven werd gebracht - , de Staatse bevelhebber bij Gembloers, zich met zijn troepen in Meenen ten zuidwesten van Gent gelegd. Zijn soldaten waren slecht betaald en noemden zich Malcontenten. Zij brandschatten vanuit Meenen het oostelijke deel van Vlaanderen en voerden het tekort aan soldij aan als argument voor hun optreden. Het centrale bewind van de Staten-Generaal raakte tussen twee vuren. Want Gent had de belangrijkste steden van Vlaanderen onder haar invloed gebracht: haar troepen bezetten 16 februari Oudenaarde, 10 maart Kortrijk, 15 maart Hulst. Op 20 maart volgde Brugge en wat later Ieperen. In Gent trok de stadsregering van Hembyze zich nauwelijks iets aan van het centrale bewind van Matthias/Oranje, dat sinds Gembloers in Antwerpen zetelde.

Oranje kreeg het verbazend moeilijk. Gent hield haar gijzelaars nog steeds, tegen de wil van de centrale regering, gevangen en ging politiek een eigen weg. Bovendien deden zich externe invloeden gelden. Koningin Elisabeth wilde in geen geval in openlijke oorlog met Spanje geraken, maar charterde Johan Casimir van de Palts om de Nederlanden te hulp te komen. In juli arriveerde deze Duitse vorst met zijn troepen in Zutphen, in augustus trok hij Brabant binnen. In plaats van zich met zijn scharen tegen Don Juan te keren, waarvoor hij was ingehuurd, liet hij zich overhalen naar Gent te komen. Hij werd er op 10 oktober 1578 feestelijk ingehaald. Toen kwamen de poppen pas goed aan het dansen. Dit gebaar van Gent was duidelijk een publieke demonstratie tegen de Staten-Generaal."

Oranje en Datheen

Dit alles ging stellig niet buiten Petrus Dathenus om, de praeses van de synode van Dordrecht (1578). Hij had in Frankenthal met Johan Casimir samengewerkt, ze hadden dezelfde politieke overtuiging. De Gentenaren hadden na afloop van de synode van Dordrecht Datheen naar hun stad gehaald. Deze had Casimir enkele malen bij zijn veldtochten in Frankrijk begeleid en was in Frankenthal diens hofprediker. Datheen had eerder in Vlaanderen gewerkt en was er populair. Oranje had zich scherp tegen de komst van Datheen naar Gent gekeerd.¹¹ Hij wist wat voor vlees hij in de kuip had. Vooral in de precaire situatie rond de religievrede verwachtte hij van deze vurige prediker weinig goeds. Rond 5 oktober arriveerde in Gent ook dominee Herman Moded, die nauw met Datheen samenwerkte.¹²

Casimir bracht op zijn beurt zijn raadsman doctor Beuterich mee, een omstreden figuur aan wie vooral later een 'unheilvolle Herrschaft fiber die pffilzische Politik' wordt toegeschreven vanwege zijn radicalisme." Hij oefende grote invloed uit op Casimir, wiens 'Abgott' hij was.¹⁴ Hij wordt beschreven als 'een meester in het intrigeren, onscrupuleus en eierzuchtig'.¹⁵

Oranje, die zulke dingen fijn aanvoelde, begreep dat dit nieuwe politieke centrum in Gent hem geducht kon dwarsbomen. Casimir, Datheen en Beuterich waren felle tegenstanders van zijn pogingen hulp te zoeken bij Frankrijk en bij Anjou. In het begin van de opstand had hij Datheen als zijn vertrouwensman voor kerkelijke zaken in Holland en Zeeland ingeschakeld en geprobeerd hem in Delft beroepen te krijgen.¹⁶ Nu ontstond een niet te overbruggen kloof tussen beide mannen.

Oranje begreep dat Vlaanderen, dat enkele jaren later nog voor een derde van de oorlogskosten werd aangeslagen,¹⁷ hem uit de vingers glipte. Bovendien: als Gent de religievrede niet aanvaardde, gaf dat de Malcontenten argumenten in handen hun actie voort te zetten. Er viel met hen toch al haast geen garen te spinnen.

Oranje poogde de stadsregering te Gent onder druk te zetten, vooral door missies van Marnix.¹⁸ Er ontstond daardoor een splitsing tussen de radicale groepering rond het

drietal Hembyze, Datheen en Casimir, en Ryhove en diens medestanders. Tenslotte vroegen de laatsten Oranje naar Gent te komen om daar orde op zaken te stellen.

Het getuigt van grote moed dat Oranje zich in dit politieke wespennest waagde. Hij had in de maand november intensieve bemoeienissen met de Vlaamse zaken doordat de Staten van dat gewest hem het ambt van stadhouder over Vlaanderen hadden aangeboden. Hij aanvaardde dat niet. Wel bleek nu hoe invloedrijk zijn positie in Vlaanderen was.¹⁹

Op 2 december deed hij zijn intocht in Vlaanderens hoofdstad als luitenant gouverneur-generaal van alle Nederlanden, als vertegenwoordiger dus van de centrale regering.²⁰ We danken een uitvoerig verslag van wat zich toen afspeelde aan een brief van Jan van Nassau aan zijn zwager Gnther von Schwartzburg. De Prins keurde Hembyze bij die intocht nauwelijks een blik waard, hoewel hij te paard de koets van de Prins begeleidde. Met Casimir, wispelturig als deze was, speelde de Prins het wel klaar. In tafelgesprekken met hem in diens logement bracht Oranje ter sprake dat hij 'raison und justitie' eiste over degenen die hem 'für ein Epicuraeum und atheisten angegeben und ausgegeben hetten'.²¹ Oranje doelde daarbij op Datheen, die nota bene op de preekstoel de Prins van zulke eigenschappen had beschuldigd.²²

Hembyze keek bij dat gesprek maar zuur toe, meldde Jan van Nassau zijn zwager. Over Beuterich sprak Oranje als een 'lecker und canalien'.²³ De anders zo beheerste Prins sprak hier geducht achter uit zijn keel! Op de vasten- en bededag hierna ging de Prins met zijn gevolg tweemaal ter kerke. Maar, schreef Jan van Nassau die midden in zijn beslommeringen in verband met de Nadere Unie even naar het Zuiden was gewipt, de Prins ging niet bij Datheen naar de kerk, 'sonders ein ander Kirch gangen'.²⁴ Datheen van zijn kant beklagde zich daarover schriftelijk bij Jan van Nassau. Maar toen de graaf hem voor een onderhoud bij zich ontbood, excuseerde hij zich per brief, hij voelde zich niet wel. Graaf Jan beschouwde dit als een voorwendse.²⁵

Datheen was dus in Gent tijdens de eerste dagen van het verblijf van de Prins. Hoe Ruys kan schrijven over een terugkeer van Datheen vóór 4 december is onbegrijpelijk, gezien de brief van Jan van Nassau die hij zelf citeert.²⁶ Kort na de aankomst van Oranje te Gent verlieten Datheen en Moded de stad. Moded was zo verstandig er niet meer terug te keren, maar werd predikant te Utrecht.²⁷

Oranje kreeg het met zijn persoonlijke charme en politiek overwicht zowaar klaar in Gent de religievrede in te voeren. Ze werd, zelfs door Hembyze getekend, op 7 december 1578 daar afgekondigd.²⁸ Op 1 januari 1579 werden er de eerste katholieke missen gelezen, waarna omliggende steden volgden. Oranje verliet op 19 januari de stad. Jan van Nassau was al naar het Noorden vertrokken om er de laatste hand aan de Unie van Utrecht te leggen. Nauwelijks had Oranje de stad verlaten of Datheen keerde terug.

Johan Casimirs rol was uitgespeeld. Bovendien had hij geducht de pin op de neus gekregen in een brief van koningin Elisabeth, die haar agent Davidson hem overhandigde. Ze was goed ingelicht en verweet hem een 'inwendige burgerkryg' te veroorzaken 'streckende tot het uiterste bederf dezer landen, tot welker behoudenis uw Excellentie ontboden was'.²⁹

Dat was goed gezien. Elisabeth speelde haar diplomatieke spel voortreffelijk. Ze keek over de schouder van Johan Casimir naar de Franse invloed die zich in de Lage Landen deed gelden. Want, schreef ze, Casimir had daardoor een deur geopend voor allen die Anjou zoeken 'te noodzaken zich op te werpen voor de Katholyken'. Onthutst verliet de graaf Gent en begaf zich ter verantwoording naar Londen. Hij verontschuldigde zich daar bij Elisabeth en liet zich de nodige eerbewijzen

welgevallen. Elisabeth kon hem later nog eens nodig hebben!

Op 22 februari verliet hij Engeland. Parma, die inmiddels Don Juan was opgevolgd, was op zijn beurt al lang blij dat deze bondgenoot van zijn tegenstanders vertrok en verleende hem en zijn ruitlerger zowaar een vrijgeleide naar Duitsland. Zonder Matthias, Oranje of de Staten-Generaal te groeten reisde de Paltsgraaf over Vlissingen naar huis. Zijn expeditie was, anders dan zijn Franse ondernemingen, op een fiasco uitgelopen.

Datheen zette intussen te Gent zijn anti-Oranje actie onvervaard voort. Al op 26 februari 1579 presideerde hij een vergadering van predikanten en bewerkte, dat zij een smeekbrief zonden aan de Staten van Holland en Zeeland om Oranje aan te sporen de zaak van de Gereformeerden beter te behartigen.³⁰ De Prins moest voor de goede zaak wel wat slikken!

Het stadsbestuur van Gent had zich in februari 1579 bij de Unie van Utrecht aangesloten en viel terug op zijn oude anti-orangistische koers. In diezelfde maand brak er in de stad een golf van ongeregelde heden uit. Plunderaars drongen er de patriciërshuizen binnen onder het roepen 'Papenbloet, ryckemansgoet!' Het religieuze mengde zich met het sociale. Op 7 juli was Hembyze zover dat hij van alle waardigheidsbekleders eiste het katholieke geloof af te zweren. Sommigen weigerden dit.³¹ Opnieuw steeg dé spanning. in de stad. De gematigden onder leiding van Ryhove namen opnieuw contact op met Oranje. In de loop van augustus werd de magistraat vernieuwd en zij voorzagen moeilijkheden. De landelijke politiek was voortgegaan en in januari 1579 hadden Artois en Henegouwen met Frans-Vlaanderen de Unie van Atrecht (Arras) gesloten en ze beraamden verzoening met Parma. Het centrale bewind van de Staten-Generaal kwam steeds meer klem te zitten.

In een meesterlijke antwoordbrief zette de Prins de moeilijkheden voor Gent uiteen, nu genoemde provincies het pad van de opstand hadden verlaten. Hij wees op zijn eigen inzet: 'le zèle que je porte á la religion par laquelle j'ay tant souffert'. Hij drong er bij de magistraat op aan niets te ondernemen vóór hij in de stad kwam.³²

Hembyze sloeg toe. Hij pleegde opnieuw een coup d'état en verzette de wet voortijdig. Datheen en drie andere predikanten dienden hem daarbij als adviseurs.³³ Hembyze rechtvaardigde zich in een pamflet dat hij in de stad liet verspreiden onder de titel 'Een korte openinghe der causen [oorzaken], waarom het niet raedzaam zij, dat de Prince van Oaignien nu ter tyd komen zoude binnen de stad van Ghendt'. Het was een fel geschrift. Oranje zou de Rooms-katholieke religie herstellen, de geestelijke goederen aan de Rooms en teruggeven en de 'Gemeinte' beroven van haar Souverainiteit'.³⁴ Boropperde het vermoeden dat Datheen er de auteur van was. Het is in ieder geval ondenkbaar dat hij er de hand niet in heeft gehad, al ontkende hij dat later.³⁵

Oranje deed een nieuwe zet op het politieke schaakbord. Hij schreef op 31 juli naar Gent dat hij niet wilde komen vóór hij wist hoe de Gentse burgerij over de coupe van Hembyze dacht. In een Postscriptum, dat er niet om loog, meldde hij dat hij na het voltooien van zijn brief had gehoord 'dat Datheen hem zoude ghepresenteert hebben in 't collegie van den Coronellen [Kolonels], Capiteijnen, ende van den Dekens, hebbende aldaer van ons in 't openbaer ghesproken als oft wij zouden wesen een mensche zonder gheloove ende getrauwicheijt, ende vol vraekgiericheijt'. Het ergste vond Oranje 'het schandael van der kercken is meerder dan hij oft zijns ghelijcken wel kunnen peijzen'.³⁶

Het optreden van Datheen 'zat Oranje blijkbaar hoog. Al in november 1578 had Tilius, een predikant te Antwerpen, hem horen zeggen: 'Vijftich duysent menschen, seyt mij mijn Heere de Prince, sijn vervreemt van den Evangelie om de sake van Gendt; het is

ongeloofelijk wat eenen laster dat het Evangelium lijdet om die van Vlaenderen, quorum omnium causa et inceptor est Dathenus' (van dat alles is Datheen de oorzaak en de aanstoker). Oranje vervolgde, aldus Tilius: 'Die van Henegow ende Artois maken hen tegen ons op'.³⁷

Datheen bedierf de vrede die in december te Gent was gesticht. Oranje kon Datheen diens optreden te Gent nooit vergeven. Het bleef bij hem schrijnen.

De Prins kwam nu in de stad en vernieuwde er op 20 augustus persoonlijk de magistraat. Hij deed het opnieuw als vertegenwoordiger van de centrale regering. De zaak van zijn stadhouderschap was nog slepende.³⁸ Hembyzes positie was niet sterk genoeg om de Prins tegen te houden. Hij verliet op 29 augustus de stad. Daar had hij al eerder mee gedreigd: 'Indien dat gy den Prins in de stadt wilt hebben, zoo laet my myne goederen volgen, ik zal vertrekken'. Datheen voegde er aan toe: 'Ik mede'.³⁹

In een levendig geschreven schimpdicht verhaalt een Gentse volksdichter het vertrek van Hembyze. Hij laat hem er zelf in aan het woord:

Gheduerende de liberteyt het ginck my al thegen,
of sy spreken of spraecken de geestelycke nacie,
Want den braspot [het gepeupel] heb ick tot mynder assistentie ghecreghen,
Met Hans Moefmaf [de plundersaars] die in 't rooven dede groote occupatie.
Meester Pieter Datheen, die clappen kan veel blamatie,
Vulde over alle syden myn ooren wel,
Soo dat de liberteyt duerde een corte spatie...

Even verder in het gedicht komt Hembyze opnieuw aan het woord waarbij ook verband met Datheen wordt gelegd:

Dat ick princen haet daer deur heb vercreghen,
Dit ghewaer werdende met Dathenum en hebbe niet gesweghen,
Maer liet in druck uytghaen veel injurien groot,
Want ick gevoelde het gemeente tot hem waerts ghenegen,
Soo socht ick den prince te doen een wederstoot.
Dathenus op de collaciesoldere [het stadhuis] met woorden bloodt
Wilde het graefschap van Vlaenderen in het ghemeente boesem laeten,
En my Jo.r. Jan van Imbiese synen luitenant maecken,
Dathenus raedt magh ick wel beclaghen...

Het schimpdicht is weliswaar van een tegenstander van Hembyze, maar het laat wel zien hoe het Datheen en hem te doen was om te Gent een volksrepubliek te stichten buiten het verband van het centrale bewind. Datheen verliet nu ook de stad. Zijn rol te Gent was voorlopig uitgespeeld. Beiden gingen naar de Palts, naar Johan Casimir. Toch was Datheen niet los van Oranje. De band van het eerste uur bleef trekken. Vanuit Keulen schreef hij hem een brief. Hij herinnerde aan een gesprek dat hij met Oranje en Hembyze op 7 mei had gehad. De Prins voegde hem bij die gelegenheid toe dat zij binnen zes dagen tot vijanden van het vaderland zouden worden verklaard, net als La Motte die toen juist de kant van de koning had gekozen. Hij was bereid, schreef Datheen, zich voor zijn handelingen te verantwoorden 'voor een ereregter, 't zij wereldlijk, 't zij geestelijk, naar Uwe Doorluchtigheds believen'.⁴¹ Twee dagen later schreef hij opnieuw een brief aan Oranje; hij vroeg een 'onverdorven oor'.⁴²

De verhouding tussen beide mannen, medestrijders van het eerste uur, bleef

gecompliceerd. Oranje liet Datheen niet links liggen. Daarin komt zijn menselijkheid uit. Hij schreef hem terug en liet hem voelen hoe diep hij gekrenkt was. Opnieuw, zoals in zijn Postscriptum van 31 juli, verklaarde hij dat hij de kerk er niet buiten wilde laten. Er waren misdaden bedreven waar de kerk kennis van hoorde te nemen." Het zat bij Willem diep!

In een jaar kan veel gebeuren. In juni 1578 presideerde Datheen de nationale synode van Dordrecht. Een jaar later had hij zijn reputatie in de Nederlanden, althans in het oog van Oranje en zijn medewerkers, tot op de grond afgebroken. Hij had zich laten meeslepen in de kortzichtige politiek van Hembyze. Oranje moest in de centrale regering met katholieken samenwerken en had gepoogd in zijn religievrede daarvoor een grondslag te leggen. Datheen had er geen oog voor dat dit op de lange baan voor de calvinisten gunstig was, net als Oranjes op Frankrijk gerichte politiek. Zijn biograaf Ruys probeert Datheen en Hembyze tegen elkaar uit te spelen. 'Hembyze was een bedrieglijke, geslepen volksleider, die alleen uit eigenbelang de Gentenaren tot verzet aanhitste; Datheen daarentegen was een volkomen eerlijk kampvechter voor de hem heilige beginselen'.⁴⁴ Maar Datheen bezorgde zichzelf én Oranje met zijn politiek dan toch maar grote ellende.

Van religievrede tot de synode van Middelburg (1581)

De strijd in Gent ging om het naast elkaar kunnen leven van Rooms-katholieken en Gereformeerden. In Holland en Zeeland was dat geen punt meer. Daar was vanaf 1573 de publieke uitoefening van de Rooms-katholieke religie verboden en de Gereformeerde alleen toegestaan. De Unie van Utrecht had die monopoliepositie voor de Gereformeerden uitdrukkelijk gehandhaafd. Zij zouden handelen 'naer haerl. ghoetduncken'. Daar kon de klok niet teruggedraaid worden. Het was voor Holland en Zeeland een concessie, dat zij binnen de op' te richten Unie godsdienstvrede aan de andere partners toestonden. Zodoende kwamen in de loop van 1579 in verschillende gewesten religieregelingen tot stand, al had het hier en daar nogal wat voeten in de aarde.

De Staten van Utrecht verwierpen de godsdienstvrede, maar de stad dacht er anders over. De Utrechtse vroedschap voer een consistente koers. Op 3 januari 1579 sloot ze binnen de vroedschap een vredesbestand en de kapittels gingen op 15 juni akkoord: 'op huyden zijn de poincten van de religionsvrede eyntelick gearresteert ende gesloten ende mit consent van perthien [partijen] gepubliceert'.⁴⁶

In Gelderland had graaf Jan het roer in handen. Hij steunde in deze jaren de Gereformeerden om ook in Gelderland tot vrije uitoefening van hun religie te komen. Graaf Jan was daarbij minder wendbaar in zijn politiek bedrijf dan Oranje en fel anti-Frans gezind; toch moet het voor Oranje een geruststelling zijn geweest, dat graaf Jan in Arnhem zetelde. Toen zijn broer tekenen van vermoeidheid begon te vertonen en in Nassau op verhaal probeerde te komen, deed Willem zijn uiterste best hem voor zijn stadhouderschap te behouden. In een brief van december 1580 deed hij een indrukwekkend appèl op zijn broer. Het baatte niet; op 20 januari 1581 besloot graaf Jan definitief in Nassau te blijven.⁴⁷

Teruggekeerd vanuit Utrecht en van zijn besognes om de Unie tot stand te brengen, deed graaf Jan op de Gelderse Landdag van september 1579 een poging de religievrede daar aangenomen te krijgen. Het lukte hem niet, evenmin op een volgende vergadering. Maar, aldus Enno van Gelder, in werkelijkheid werd de religievrede 'in het gebied van Jan van Nassau op zeer veel plaatsen toegepast',⁴⁸ al werd ze niet officieel aanvaard. Graaf Jan zat in zijn stadhouderschap in een moeilijk parket. Bij zijn ambtsaanvaarding had hij het moeilijk met zijn eed.

Aartshertog Matthias had hem als landvoogd namens Filips II in zijn ambt benoemd. Kon hij, zo vroeg de graaf zich af, die eed van trouw aan Matthias wel zweren? Dat hield immers de aanvaarding van de Pacificatie in en daarin was alleen voor Holland en Zeeland op religiegebied een uitzondering gemaakt. Hij vroeg raad aan Datheen, die hem adviseerde Matthias trouw te zweren met een voorbehoud in religieuzen zaken. Het proces-verbaal van de eedsaflegging vermeldt dan ook: 'expresselick protestierende hem van geyne meyning te wesen forder off anderssins dair mede aen de Con. Mat. van Spangien te verbinden'.⁴⁹ Een goed verstaander begreep dat de godsdienstkwestie daarbij inbegrepen was.

In Overijssel, dat nooit officieel tot de Unie van Utrecht toetrad en lange tijd een 'splendid isolation' handhaafde,⁵⁰ hebben de Staten evenmin officieel de religievrede aanvaard. Zij hielpen wel die in de steden Kampen en Zwolle in te voeren. Ook in Deventer werd ze ingevoerd.⁵¹

Graaf Rennenberg was in deze provincie, evenals in Friesland en Groningen, stadhouder vanwege de Staten-Generaal. Hij was Rooms-katholiek en een telg uit het aanzienlijk geslacht Lalaing. Bovendien was hij aanhanger van de politiek van Oranje die persoonlijk op hem gesteld was. Hij voerde in Friesland de religievrede in: op 25 augustus 1578 berichtten de Friese Staten Matthias dat zij haar aannamen.

In Groningen had dat meer voeten in de aarde, althans wat de stad betreft. De Staten in dat gewest stonden op gespannen voet met de stad Groningen. Zelf namen zij het project op 24 augustus 1578 aan, maar in de stad werd het pas op 29 juni 1579 afgekondigd in tegenwoordigheid van Rennenberg.⁵² De Gereformeerden kregen de Walburgkerk en de Broerkerk.

De religievrede van Matthias en Oranje wordt wel eens als een doodgeboren kindje voorgesteld. Zo was het toch niet, al ging het vaak met horten en stoten. Het was geen geringe zaak in gewesten waar jarenlang de plakkaats tegen de protestanten met kracht waren gehandhaafd, vrijheid voor de Gereformeerde religie te bewerken. Vaak zaten in die oostelijke en noordelijke gewesten mannen op het kussen die in de jaren na 1572 de koningsgezinde politiek hadden gesteund.

Toch liepen de zaken in de Nederlanden na 1579 anders dan het sluiten van de religievrede hier en daar in het Zuiden en Oosten deed verwachten.

Dat vond zijn oorzaak in de politieke ontwikkeling. In de loop van de zomer van 1579 kwam het namelijk op initiatief van de Duitse keizer Rudolf II tot vredesonderhandelingen: het z.g. Keulse vredescongres. Deputaties van de koning en van de Staten-Generaal onderhandelden daar over de mogelijkheid van verzoening. Die Hollandse ziekte aan de grens van zijn rijk moest maar eens uit zijn, vond de keizer. Zijn afgezanten probeerden op het Congres te bemiddelen. Oranje zond er herhaaldelijk graaf Jan heen om zijn persoonlijke zaken te behartigen.⁵³ Maar de koning weigerde vooral op het punt van de religie concessies te doen.

De bereidheid de leiders van de opstand tegemoet te komen werd er niet groter op, toen Granvelle op 1 augustus 1579 met de leiding van de regering te Madrid werd belast. Hij was ervan overtuigd dat alleen met militaire successen de rebellen op de knieën waren te krijgen.⁵⁴ Pogingen achter de schermen om Oranje persoonlijk tot capitulatie te bewegen, mislukten. Zoals in al deze jaren liet de Prins zich niet scheiden van de Staten-Generaal. Toen het duidelijk werd dat er niets bereikt werd, verzoenden Aershot, Grobbendonck en de abten zich met de koning. Het vuur van de opstand, dat na de dood van Requesens in 1576 ook bij hen was ontbrand, was uitgeblust. De Keulse 'vredeshander', zoals het Congres de geschiedenis is ingegaan,

werkte als een katalysator: er kwam een scheiding der geesten. Hoezeer de opstand al een internationaal fenomeen was geworden blijkt wel uit het feit dat de Staten-Generaal eisten, dat bij het bereiken van een vrede de keizer, de paus, de koning van Frankrijk, Anjou, de koningin van Engeland en de keurvorsten van Keulen en Trier er garant voor zouden staan!

De laatste van de Zuidelijke groten die heenging was graaf Rennenberg. Hij was een broer van de graaf van Hoogstraten, een medewerker van Oranje van het eerste uur. Hij moet het in de laatste maanden van zijn stadhouderschap bijzonder moeilijk hebben gehad. Vrienden en verwanten in Henegouwen keerden terug tot gehoorzaamheid aan de koning. Zijn katholieke geloof bracht hem niet de grootste moeilijkheden. Hij voerde zelfs de religievrede in Groningen in. Het ging vooral om de politieke situatie in het Zuiden en de druk die zijn familie op hem uitoefende. Lang hield hij de schijn op, maar toen Oranje er lucht van kreeg en zelf naar het Noorden reisde om klaarheid in de verhoudingen te scheppen, wierp hij het masker af. Ros heeft van dit proces uitvoerig verslag gedaan.⁵⁵

Op 2 maart 1580 zwaaide hij, als een van de laatste groten, om. Was het afval of verraad? Ros en Rogier spreken van afval, Woltjer houdt het bij verraad: 'Niet omdat hij rechts koos toen de middenweg een doodlopend slop bleek te zijn - dan zouden we met Rogier beter van afval kunnen spreken - ' maar 'omdat hij maandenlang dubbel spel speelde voor hij zich openlijk uitsprak'.⁵⁶

Rennenbergs verraad - zo men wil: dubbel spel - verwekte een storm van verontwaardiging in heel het land. Zelfs de Prins verloor zijn vertrouwen in de katholieken. De scheiding der geesten onder de aanhangers van de opstand werd erdoor versneld. Er ontstond in het Noorden en Oosten een nieuw oorlogsfront naast dat in het Zuiden.

De situatie van de opstand was in korte tijd opnieuw precair geworden. Jarenlang woedde nu langs de grens van Friesland en in Drenthe en Overijssel een guerrilla. Friesland zelf ontsprong de dans door de vastberaden verdediging van Steenwijk door Van der Korput, een broer van de Dordtse predikant. De grote politiek nam in dat jaar 1580 haar loop. Door het mislukken van de Keulse vredesonderhandelingen konden de leiders van de opstand de fictie, dat zij Filips II als soeverein handhaafden, niet langer volhouden. Die fictie had lang de mogelijkheid van verzoening open gehouden. Oranje moest opnieuw aan zijn toch al wendbare politiek een nieuwe koers geven. Op 24 januari 1580 besloten de Staten-Generaal op zijn advies tot onderhandelingen met Alençon, hertog van Anjou, de jongere broer van Hendrik II van Frankrijk. Anjou was al eerder in het vizier van Oranjes politiek geweest. Al in 1576 hadden Holland en Zeeland hem de soevereiniteit aangeboden!⁵⁷ Hij was het enige alternatief voor de soevereiniteit, hoeveel tegenstand Oranje bij deze wending in de richting van Frankrijk ook mocht ondervinden.

In augustus 1580 reisde Marnix aan het hoofd van een delegatie van de Staten-Generaal naar Frankrijk. Al op 29 september tekenden Anjou en de Nederlanders het verdrag van Plessis-Lez-Tours. Een geheime afspraak hield Holland en Zeeland buiten de opdracht van de soevereiniteit. Daar behield Oranje de Hoge Overheid.⁵⁸ Wittman is van oordeel dat de opstand hiermee op een dood punt was gekomen.⁵⁹ Heeft hij gelijk? Groen heeft alle argumenten voor Oranjes politiek op dit punt nog eens op een rijtje gezet. Hij maakt duidelijk dat er geen andere mogelijkheid was.

Den Tex, die zich er ook uitvoerig rekenschap van heeft gegeven, kwam tot dezelfde conclusie.⁶⁰ Frankrijk was Spanjes natuurlijke vijand: er was geen andere mogelijkheid. Noch van de immobiele Duitse Lutherse vorsten, noch van de eigenzinnige en grillige Elisabeth van Engeland was heil te verwachten.

Er zit historisch gezien een innerlijke logica in de feiten die nu op elkaar volgden. Op 15 juni 1580 zond Filips de tekst van de Ban over Willem van Oranje toe aan alle gouverneurs en hoven van de gewesten die onder de gehoorzaamheid aan de koning waren. Het initiatief tot de Ban kwam van Granvelle.

Oranje reageerde onmiddellijk. Met behulp van Villiers stelde hij zijn Apologie op en gaf Filips lik op stuk. Wij komen op Ban en Apologie later uitvoerig terug. Het gaat nu om de feiten, die in de publiciteit en de politiek zwaar wogen.

Op 26 juli 1581 volgde het 'Plakkaat van Verlating'. De koning werd afgezworen en zodoende werd de weg vrijgemaakt om Anjou als soeverein in te huldigen. Was daarmee de opstand doodgelopen of ging ze een nieuwe fase in? Dat zal nog blijken.

En de religie? Het verraad van Rennenberg had een plotseling en abrupt einde gemaakt aan de broze situatie van de religievrede hier en daar. De verontwaardiging over zijn optreden en de angst voor overal schuilend verraad vaagde deze weg. De Gereformeerde religie was voortaan niet slechts in Holland en Zeeland, maar ook in de overige gewesten de enige publiek toegestane.

In die situatie kwam tussen *Apologie en Plakkaat van Verlating* de nationale synode van de Gereformeerde Kerk in juni 1581 te Middelburg bijeen. Al hield zij zich strikt aan kerkelijke zaken, toch was het bijeenkomen van deze 'meeste vergadering' van de Gereformeerde Kerk in Nederland van nationale betekenis en had ze zijdelings betekenis voor de verdere ontwikkeling in de politiek. Maar eerst haar voorspel, bedrijf en besluiten!

Hoofdstuk 10

Een nationale synode van alle Nederlanden

Voorspel

Vrijwel direct nadat de synode van Dordrecht (1578) gesloten was kwam het beraad over een volgende synode op gang. De kerken van Delft en Antwerpen moesten die bijeenroepen. Een belangrijke rol speelde daarbij ds. Arent Cornelisz van Delft.¹ Hij droeg deze jaren in het kerkelijk leven vooral in Zuid-Holland een zware verantwoordelijkheid. Als scriba had hij de provinciale synode van Dordrecht in 1574 - de eerste die in het bevrijde gebied samenkwam - gediend en daarna de nationale van Dordrecht. Hij wist hoe er met het synodale bijtje gehakt moest worden. Cornelisz had in de jaren van ballingschap in Heidelberg gestudeerd en enige tijd als predikant in de Palts gewerkt. In 1573 werd hij predikant te Delft. Hij was bedachtzaam en wijs, misschien een tikje hoog in de boom. Hij werd, met een zinspeling op zijn naam, wel de Vliegende Arend en ook wel de paus van Delft genoemd.² De Gereformeerde Kerk heeft veel aan hem te danken. Bij de begrafenis van Oranje hield hij de lijkpredikatie en hij wist met politieke heren om te gaan.

Met hem droeg ds. Henricus van der Korput van Dordrecht de last van het kerkelijk leven in Zuid-Holland. Deze was een burgemeesterszoon uit Breda, had enkele jaren in Duitsland gewerkt en werd in 1578 predikant te Dordrecht. Hij was wat ouder dan Cornelisz, die in 1547 te Delft geboren was en dus jarenlang in zijn vaderstad heeft gewerkt. Van der Korput was van 1536, beschikte over grote werkkraft en droeg veel tot de opbouw van het kerkelijk leven bij.³

Cornelisz en Van der Korput onderhielden een intensieve correspondentie waarin ze veel overlegden en elkaar op de hoogte hielden van de belangrijkste gebeurtenissen in het kerkelijk leven. Twee zaken speelden in hun briefwisseling een belangrijke rol: die van Datheen en die van ds. Coolhaes, een dissidente predikant te Leiden. Al op 7 september 1579 berichtte Van der Korput Cornelisz over de brieven die Datheen vanuit Keulen aan de Prins had geschr.even. Hij was bang dat de zaak op de komende synode terecht kwam en kerkelijke gevolgen had. Hij hoopte dat verzoening tussen beide mannen mogelijk was. Zou Oranje wel bereid zijn de zaak aan een synode over te geven?⁴ Kort daarop berichtte hij Cornelisz dat Datheen zijn brieven verspreidde. Ds. Bollius, predikant te Gent, had hem verteld dat de Prins erover dacht een synode bijeen te laten roepen.⁵

Daarnaast hield de zaak van Coolhaes Van der Korput bezig. Deze predikant werd in zijn strijd met de kerkelijke vergaderingen in Zuid-Holland gesteund door de magistraat van Leiden; daarbij stond de verhouding van kerk en staat in die tijd op het spel en het blijven vigeren van een goede kerkorde. In april 1580 vroeg hij Cornelisz Marnix of Taffin, de hofprediker van de Prins, in de arm te nemen om Oranje te benaderen over een bijeen te roepen synode. De particuliere synode van Zuid-Holland kon de Leidse zaak niet afdoen en de Prins zou met het oog op Datheen wel een synode wensen.⁶ In mei was hij al enkele stappen verder. Hij had de kerkeraad van Antwerpen aangeschreven en refereerde aan een audiëntie van Cornelisz bij de Prins over de samenroeping.⁷

In september was Oranje zelf in Antwerpen. Het ijzer moest gesmeed terwijl het heet was. Met of zonder een besluit van de Prins: Delft moest het tijdstip voor het

samenkomen van de synode vaststellen, vond Van der Korput. Tussen de bedrijven door vonden de collega's gelegenheid nieuwtjes uit te wisselen. Zo deelde Van der Korput Cornelisz mee, dat graaf Jan in augustus een tweede huwelijk aanging met Kunegonda Jacoba, de zuster van Johan Casimir. Ds. Fontanus, graaf Jans predikant te Arnhem, had tot deze verbintenis geraden, zei men.⁸

In november werd Van der Korput ongeduldig. Hij wilde haring of kuit. Hoe stonden de zaken te Leiden met Coolhaes? Was er nu geprocedeerd tot het bijeenroepen van de synode? Weer een nieuwtje, maar niet zo vrolijk: zijn broer was commandant van Steenwijk, dat door Rennenberg werd belegerd. Van der Korput vroeg om voorbede.⁹ Het lot van zijn broer zat hem hoog. In februari '81 schreef hij Wingius te Londen dat er bericht van ontzet was gekomen, na vijf maanden van belegering. Men had daarvoor de avond tevoren in Dordrecht vuurwerk afgestoken en op de dag dat hij dit schreef werd in de kerk een dankdienst gehouden.¹⁰ Zulke berichten laten zien hoe het hele land met de loop van de oorlogsbedrijven meeleefde.

Rond de jaarwisseling 1580/81 viel zowel te Antwerpen als te Delft het besluit een nationale synode bijeen te roepen. Cornelisz koos eerst 17 april als datum, later werd het 29 mei. Van de eerste beschrijvingsbrief zijn twee exemplaren bewaard gebleven; de één gericht aan Londen, de ander aan Emden.¹¹

Overall in het land en ook ver daarbuiten in de vluchtelingencentra kwamen de kerkelijke vergaderingen in actie om afgevaardigden te benoemen. De volgende ressorten (kerkelijke gebieden) zonden afgevaardigden: Brabant (2 predikanten en 2 ouderlingen); Oostvlaanderen (2 predikanten en 2 ouderlingen); Westvlaanderen (2 predikanten en 2 ouderlingen); Zeeland (4 predikanten en geen ouderling); Zuid-Holland (3 predikanten en ouderling); Middel-Holland (1 predikant en 1 ouderling); Friesland (2 predikanten en 2 ouderlingen); Utrecht (2 predikanten); Overijssel (2 predikanten en 2 ouderlingen); Gelderland (2 predikanten en 2 ouderlingen); de Waalse

kerken in Nederland (2 predikanten en 2 ouderlingen); de Waalse kerken in Engeland (1 predikant en 1 ouderling); de Vlaamse kerken in Engeland (1 predikant en 1 ouderling) en tenslotte 1 predikant uit Keulen. In totaal bestond de synode uit 29 predikanten en 19 ouderlingen. Hoewel de ouderlingen in de minderheid waren - de kerkorde schreef afvaardiging van een gelijk aantal predikanten en ouderlingen aan de particuliere synodes voor - vormden ze een veel groter bestanddeel dan op vorige synoden. Ook op latere nationale synoden, die van 's-Gravenhage in 1585 en te Dordrecht 1618/19, zijn de ouderlingen nooit zo ruim aanwezig geweest. Wat dat betreft was de synode van Middelburg democratisch samengesteld!

Niet alle benoemde afgevaardigden zijn metterdaad naar Middelburg gereisd. Ds. Caspar Coolhaes, die afgevaardigd was door de synode van Middel-Holland, ging niet. Zijn Leidse magistraat verbood het. Ook van de door de classis Bedburg in het Rijnland benoemde afgevaardigden ging er maar één: die uit Keulen. Van de beide door Noord-Holland in april benoemde ouderlingen ging alleen Jacobus Foreest naar Middelburg. Philips Cornelisz van Amsterdam bleef thuis. Het kwam hem later op een boete te staan van een pond voor de armen.¹²

Ook Jonker Anthonis van Zuylen van Nyevelt uit Schoonhoven, dijkgraaf van de Krimpenerwaard, die door Zuid-Holland was afgevaardigd als enige ouderling, ging niet. Hij werd vervangen door Matthys Claessen.

F.L. Rutgers, die met behulp van de Acta van particuliere synoden de namen van veel afgevaardigden heeft geverifieerd,¹³ slaagde daar niet in voor de afgevaardigden van Overijssel.

We weten nu dat er op 10 april 1581 een particuliere synode te Kampen werd gehouden. Die wees als predikanten aan ds. Vezekius en ds. Hardenberg. Kampen en Deventer moesten maar voor een ouderling zorgen. Dat deden ze ook: Kampen zond Mr. Aert Crane, chirurgijn ter plaatse. Deventer vaardigde Petrus Roock af; hij was er o.a. burgemeester en schepen.⁴

In Engeland had het heel wat voeten in de aarde voor daar op 2 maart te Sandwich een colloquium kon worden gehouden. Het besloot aan de synode mee te doen. Wingius, predikant te Londen, ontving op 14 mei zijn credentiebrief uit Sandwich.

Vóór deze hoge kerkelijke vergadering bijeen kwam moest nog één belangrijke zaak geregeld: moest de hoge overheid erin worden gekend? Zo ja, hoe? De verhouding tussen kerk en staat was nog steeds niet afgebakend. In Nederland hield de kerk haar meerdere vergaderingen op eigen initiatief. Zij was geen staatskerk; haar kerkorde was nog niet door de staat goedgekeurd. Er was wel voortdurend contact tussen kerk en staat. Maar de kerk was in ballingschap in vrijheid ontstaan en er was haar alles aan gelegen die vrijheid te behouden.

De Gereformeerde Kerk omvatte thans alle verenigde Nederlanden voorzover ze niet tot de gehoorzaamheid aan de koning waren teruggekeerd.

Het lag voor de hand dat zij voor deze belangrijke vergadering toestemming vroeg aan de Staten-Generaal. Maar binnen die Staten-Generaal waren de Staten van Holland en Zeeland betrokken bij de regeling van de moeilijkheden te Leiden rond ds. Coolhaes.

De kerkelijke vergaderingen hebben zich grondig met deze kwestie bezig gehouden. Op de particuliere synode van Zuid-Holland, die aan de synode van Middelburg voorafging, hadden de klassen van 's-Gravenhage en Gouda de vraag ter tafel gebracht of het niet mogelijk was dat Zijne Excellentie (de Prins dus), de Staten van Holland en ook de Staten-Generaal afgevaardigden naar de synode aanwezen om wat daar werd besloten te 'authoriseren ende doen onderhouden'. Ds. Donteclock deelde mee dat deze zaak zowel te Delft, waar hij predikant was, als op de classis Antwerpen was overwogen. Hij verklaarde, dat Zijne Excellentie in ieder geval geen bezwaar had tegen het samenkomen van de synode en dat ook de Staten van Holland daarin bewilligden.¹⁵

Ook de particuliere synode van Zeeland had er zich over beraden op haar vergadering van 24 februari te Vlissingen. Zij had de kerk van Delft gevraagd stappen te ondernemen dat enkele leden van de Raad van State uit Holland en Zeeland, die ook lidmaat van de Gereformeerde Kerk waren, gemachtigd werden de synode bij te wonen om haar besluiten door de overheid te laten ratificeren.¹⁶

Met deze kerkelijke steun in de rug zetten Arent Cornelisz en zijn collega's zich tot het schrijven van enkele rekestten. In de eerste plaats richtten zij zich tot de Staten van Holland. Zij vroegen die personen, die verstand hadden van kerkelijke zaken, af te vaardigen mede om over de kerkorde die in 1578 was vastgesteld te overleggen. Ze konden bezwaren daartegen ter tafel brengen en zo met de kerk een orde opstellen die de goedkeuring van de overheid in heel Holland had.¹⁷

In de tweede plaats schreven zij een rekest aan de Staten-Generaal. Die waren vanaf 9 mei in vergadering bijeen te Amsterdam. Het rekest kwam in de vergadering van 23 mei aan de orde. Het was kanteboord, want tegen 29 mei was de synode samengeroepen! Zij vroegen afgevaardigden te zenden 'der kercken zaecken verstandich', precies dezelfde uitdrukking die zij hadden gebruikt tegenover de Staten van Holland. Zij konden zorgen dat de te nemen synodale besluiten in de staat effect kregen. Ter Staten-Generaal waren de afgevaardigden van Brabant, Vlaanderen en Mechelen er direct voor te vinden. De afgevaardigden van Holland hielden een

uitvoerig betoog. Zij vonden dat voor het samenkomen van zo'n belangrijke vergadering toestemming van de overheid nodig was. Dat was niet nodig geweest zolang men nog onder het kruis 'preekt', maar het waren nu andere tijden. De vergadering besloot er nog een nachtje over te slapen.

De volgende dag hielden de Staten-Generaal toch de boot af. De synode kon samenkomen zonder consent van de Staten en deze zonden geen afgevaardigden. Wel spraken de Staten-Generaal uit te verwachten, dat alle handelingen van rekwestranten tot eer van God en tot stichting van de kerk van Christus zouden zijn. Ze bedankten ze voor de 'waerschouwinghe ende advertencie' die zij dienaangaande hadden gedaan.¹⁸

We weten niet wat de Staten van Holland op het rekest van Delft besloten; een antwoord is in het Statenarchief niet voorhanden. Wel is uit dit antwoord van de Staten-Generaal op te maken dat de Staten van Holland zich niet tegen het houden van de synode hebben verzet. In ieder geval nam de overheid geen verantwoordelijkheid voor het kerkelijk bedrijf. De Staten-Generaal zeiden wel, dat zij vertrouwden dat er alleen kerkelijke zaken aan de orde kwamen, en daar zullen de heren van Holland het van harte mee eens zijn geweest. 'De synode van Middelburg slipte nog door de mazen van dit net heen,' schrijft O.J. de Jong geestig. Met 'dit net' bedoelde hij de overheidsbemoeïing.¹⁹ Arent Cornelisz en zijn collega's konden met een gerust hart naar Middelburg reizen. De 'politieker' maakten geen bezwaar!

Waarom naar Middelburg?

We raken hier een kant van de zaak die ook van politieke betekenis is. Hier kwam een synodale vergadering bijeen uit al de Nederlanden. Alleen Artois, Henegouwen, Frans Vlaanderen, Groningen en de Ommelanden waren zomer 1581 in Spaanse handen. Er zaten te Middelburg afgevaardigden uit Duinkerken, dat toen nog tot Vlaanderen behoorde, uit Ieperen en Brugge, uit Gent en Mechelen, uit Antwerpen en Brussel. Er waren er ook uit Bolsward en Leeuwarden, uit Kampen en Zwolle; ze kwamen uit Londen en Sandwich, uit Canterbury en uit Keulen. Het land was politiek verdeeld; sommige gewesten waren 'nader gefinieerd', andere alleen maar aangesloten bij de centrale regering van de Staten-Generaal. Toch kwamen hier mannen bijeen uit het hele vaderland. 'Door te werken aan de eenheid van de kerk over alle Nederlanden heen, heeft de synode van Middelburg ook gewerkt aan het besef van eenheid op politiek, op nationaal gebied, zonder dat er iets politieks op haar agenda stond. De eenheid waaraan zij werkte moest uit haar eigen contacten worden opgebouwd. '20 Zij reikte over alle gewestelijke grenzen heen en belichaamde daarin het ideaal waarvoor Oranje sinds zijn eerste contact met de Gereformeerden in 1571 had gestreden: de vrijheid van alle Nederlanden.

De synode van Emden was nu tien jaar geleden. Toen vormden haar leden slechts een kleine groep ballingen, maar met een verreikend perspectief. Nu was daarvan veel gerealiseerd, al woedde zowel in het Zuiden als in het Noorden de krijg. Met dezelfde onverzettelijkheid waarmee de Gereformeerde Kerk in 1574 voor het eerst in het vaderland te Dordrecht was bijeen gekomen, reisden nu haar afgevaardigden naar Middelburg.

Maar nog eens, waarom juist naar Middelburg? Er is geen enkel stuk bewaard waaruit kan blijken, waarom juist in deze stad de meeste vergadering van de Gereformeerde Kerk werd geconvoceerd. Maar de reden lag voor de hand. Lag Middelburg niet centraal voor al de Nederlanden, voor Noord en Zuid? Zonder twijfel hebben Arent Cornelisz en de zijnen daarom deze stad voor deze synodevergadering uitgekozen. Zij

hebben er in de drie weken dat zij bijeen waren bergen werk verzet.

Johannes Fontanus, de predikant-afgevaardigde van Gelderland, verzocht na afloop van de synode in een brief aan Jan van Nassau: 'Wollet der liebe Gott, man knte in der politischen regering solche ordnung machen und ins werck richten wie in den Kirchen geschehen kan'!²¹

Een precaire synodezaak: Oranje versus Datheen

De synode kwam op 30 mei bijeen en koos Arent Cornelisz tot haar praeses, Michaël Panneel tot scriba, IJsbrand Balck tot assessor - honneur aan de ontvangende kerk - en Van der Korput tot tweede scriba. Helaas beschikken we niet over officiële Acta of notulen van deze synode. Er zijn wel voorhanden 'Corte Memorien ute acten Synodael te middelborch in Zeelant vanden 30 maii tot den xxien Iunii 1581 gehouden'. F.L. Rutgers heeft ze in zijn voortreffelijke Actaboek afgedrukt. Lange tijd waren ze de enige kenbron voor wat er op deze synode gebeurde. Ze vormen als het ware een concept voor de officiële notulen en geven puntsgewijs aan wat er op de synode werd behandeld. Onlangs slaagde bovendien prof. W. van 't Spijker erin nog een stel 'Corte Memorien' uit het oude archief van de Nederlandse Hervormde Kerk boven water te brengen. Ze zijn op verschillende punten uitvoeriger dan die Rutgers gebruikte en zijn een welkome aanvulling op onze kennis van de handelingen van deze kerkelijke vergadering.²²

Voor Arent Cornelisz werd zijn presidiaat de vuurproef. Twee synoden had hij als scriba gediend. Nu rustte het beleid van de hele vergadering op zijn schouders. Van der Korput en hij vormden de 'braintrust' van de synode. Zij moesten er hard aan trekken.

De eerste grote zaak waarvoor de synode kwam te staan was die van Petrus Dathenus. Zij beroerde de kerken. Al op 4 november 1579 had een provinciale synode van de Vlaamse kerken er bij de kerk van Antwerpen op aangedrongen de zaak tussen Zijne Excellentie en Datheen neer te leggen. Was het niet mogelijk dat een nationale synode 'een liefelijken en smekenden brief' aan Datheen zond om met Zijne Excellentie te komen tot een 'liefelijken en gewenschte accoort ende vredemakinge'?²³

Tilius, predikant te Antwerpen, doelde op deze synode toen hij in een brief van 19 november 1579 Arent Cornelisz over een synode te Brugge schreef, van de verzoeningspoging met Datheen melding maakte en concludeerde: 'Hier sal ergens een Synodus geleyt worden om de sake te oordeelen.' Hij zag het somber in: 'Voorts en weet ic niet watter van wesen sal: dan dat ic vreese dat Godt dyen man vernederen wil, of tot schande storten: de Heere wil hem bekeeren.'²⁴ Tilius was bepaald geen partijganger van Datheen, maar er waren ook anderen!

De kwestie was al herhaaldelijk in de pre-synodale correspondentie tussen Cornelisz en Van der Korput ter sprake gekomen. Opvallend is wel dat ze niet in de bij de synode ingediende instructies ter sprake komt. Vonden de kerken haar te precair?

Dadelijk bij de opening van de vergadering werden er brieven gelezen van de classis en de kerk te Frankenthal en van Datheen zelf, waarin zij zich verontschuldigten dat zij aan de oproep van de synode geen gehoor hadden gegeven.²⁵

Maar vóór de synode zich aan de behandeling van deze zaak zette, stelde zij haar werktijden vast. Die waren van 7 tot n uur v.m. en vervolgens van 2 tot 6 uur n.m. Wie te laat kwam werd beboet. Middelburg is de enige synode waarbij de werktijden zijn vermeld. De broeders moesten al vroeg uit de veren!²⁶

Vóór de synode begon had zich in deze zaak al het nodige afgespeeld. Cornelisz had de classis Palts - ze heette in het kerkelijk spraakgebruik 'de Overlandse Classis' - een

uitnodiging gestuurd. Zij hoorde immers bij het kerkverband. De classis schreef op 18 april terug, dat Cornelisz' brief op 5 april was besproken. Ze zag geen reden aan de oproep gehoor te geven. Over de door Cornelisz aangerode zaak van Datheen moest deze zelf maar beslissen met zijn gemeente te Frankenthal. Zij speelde dus duidelijk met hem onder één hoedje.

Datheen richtte zijn antwoordbrief direct aan de synode. Hij kwam in geen geval. De broeders hadden hem niet geciteerd en graaf Casimir raadde hem de reis af.

Het klimaat voor een verzoening was in deze tijd ook niet bepaald gunstig. Casimir, Datheens politieke bondgenoot, was zelf in opspraak gekomen. Er gingen geruchten dat hij tijdens de Keulse vredeshandel met Spanje had geïntregerd. Volgens de Duitse historicus Von Bezold, die grondig studie van de geschiedenis van de Palts heeft gemaakt, waren deze geruchten niet uit de lucht gegrepen.²⁷ Groen van Prinsterer legt ze evenmin zonder meer terzijde.²⁸ Casimir speelde met vuur. Von Bezold geeft een passage weer uit een brief van niemand minder dan Filips II van 17 juni 1579 - tijdens de Keulse vredeshandel dus - waarin hij aan Don Juan de Vargas schreef over het recruterende (leva) van volk van Casimir (gente del Casimiro). Hij wilde op de hoogte gehouden worden van alles wat er zich verder voordeed (con todo de mas que offriescere).²⁹

Graaf Jan schreef er over in een brief van april 1581, vlak vóór de synode. Hij noemde in verband met die geruchten ook Beuterich, de raadsman van Casimir, die doorging met de kerken in Duitsland en Frankrijk tegen Oranje op te zetten. Om aan dat alles een einde te maken, schreef graaf Jan, houden velen het voor goed dat Datheen en de Prins met elkaar worden verzoend.³⁰ Oranje, die alles wat er rond Casimir gebeurde scherp in het oog hield, zal niet in de stemming zijn geweest om in dit klimaat Datheen tegemoet te komen.

Datzelfde gold van Datheen. In diezelfde antwoordbrief aan de synode waarin hij weigerde te komen, komt ook zijn wantrouwen tegenover Oranje aan het licht. Hij wilde niet verder gaan dan zijn zaak toe te vertrouwen aan vrome rechtvaardige mannen te Wezel of te Emden. Die plaatsen vielen buiten de jurisdictie van Oranje.³¹ Cornelisz zag de bui hangen en besloot derden in te schakelen. Hij schreef Marnix die op 5 mei antwoordde op de brief van 1 mei van 'de synode', die overigens op die datum nog helemaal niet bijeen was. Cornelisz verpersoonlijkte kennelijk voor hem de komende synode. Marnix stoot onmiddellijk door naar het hart van de zaak en doet een boekje open over Datheen. Die had onlangs slechte brieven geschreven en communicatie gehad met de vijanden van de kerk van God. Als de zaak niet grondig werd behandeld dreigde een gevaarlijk schisma.³² Dat was voor Corrielisz bepaald geen geruststelling.

Hij speelde nu de zaak via de kerkeraad van Frankenthal en liet zijn eigen Delftse kerkeraad schrijven, dat men daar toch wel belang moest hebben bij de kerkorde die de synode ging opstellen en niet minder bij een regeling van de zaak met Datheen. Hij vroeg in een persoonlijke brief Datheen naar Wezel te komen. Als de synode vrijgeleide voor hem bewerkte kon hij vandaar naar Middelburg reizen. Het werd nu kort dag. De laatste brief van Cornelisz was van 13 mei. Hij had, vóór de synode daagde, gedaan wat hij kon.³³

Datheen bleef onvermurwbaar. Hij schreef op 15 juni aan de predikanten te Delft, dat hun brief van 13 mei hem op 4 juni was overhandigd. Zeker, hij was verzoeningsgezind en hij verlangde er naar dat van de zaak van hem, zo'n kleine man (homuntionem), en de Prins kennis werd genomen. Maar de synode was al begonnen

en had hem niet geciteerd. Hij kwam niet.³⁴

De brieven van Datheen, in ieder geval de eerste, werden bij het begin van de synode voorgelezen. Die ondernam nu actie: ze schreef twee brieven, één aan Oranje en één aan zijn hofprediker Villiers. Beiden antwoordden maandag 5 juni vanuit Amsterdam, stellig na onderling overleg. Villiers' brief is veel uitvoeriger dan die van Oranje. Hij gaf ook min of meer zijdelingse informatie. In geen van beide brieven is te vinden op welke datum de synode hun schreef. Het moet in de eerste synodeweek geweest zijn, vrijwel dadelijk na opening van de vergadering. Het is opvallend dat de 'Corte Memorien' van Rutgers en degene die Van 't Spijker publiceerde over deze zaak vrijwel gelijklopend zijn. Beide stukken verklaren dat er veel gehandeld is 'inder saecken der excellentie [Oranje] tegens Petrum Dathenum, inde welcke tweemaal aende excellentie geschreuen, ende weder elck mael antwoirt ontfangen'.³⁵ Wat er verhandeld werd delen de 'Memorien' niet mee.

De leiding van de synode had er duidelijk belang bij geen letter teveel op papier te zetten. Vermoedelijk heeft de synode Villiers gevraagd te bemiddelen. Hij reageerde tenminste op het punt dat Zijne Excellentie raakte en dat de synode hem aanbeval (qui est le fait que vous me recommandez).³⁶ In een lange, van verontwaardiging ziedende brief stortte Villiers zijn hart over Datheen uit. Hij somde diens schandelijke brieven aan Oranje op en was van oordeel dat er in zijn zaak twee hoofdpunten waren. In de eerste plaats ging het om de publieke toespraken die Datheen in de Gentse magistraatscolleges had gehouden en waarover de kerkeraad van Gent geen tucht had geoefend. Dat stond nu aan de synode. In de tweede plaats was er de politieke kwestie. Die kon het beste door een scheidsrechter worden behandeld. Iedereen in de synode begreep dat Villiers de mening van Oranje vertolkte. Wie daaraan nog mocht twijfelen werd door de brief van Oranje zelf uit de droom geholpen.

De Prins schreef kort en krachtig. Hij zocht als kerklid het oor van de broeders. Indien zij meenden dat hij haat in zijn hart had, vergisten zij zich. Hoe zou hij zich anders kunnen presenteren aan de tafel des Heren (aultrement je ne vouldroye pas me présenter á la table du Seigneur)?³⁷

Het Datheen-trauma schrijnde diep. Oranje kwam nog eens terug op de staatsgreep van Hembyze, nu drie jaar geleden. Die lag hem nog vers in het geheugen. Datheen had daaraan meegewerkt! Wat de schotschriften betreft: daarover was Oranje voorzichtiger. Hij schreef dat Datheen daarvan óf de steller, óf de goedkeurder óf de correcteur was geweest. Hij noemde ze libelles diffamatoirs'. En wat betreft de ergernis, het schandaal voor de kerk: dat was iedereen bekend.

Nu de synode bijeen was om een kerkorde op te stellen, moest ze maar bij de herders beginnen. Hij, Oranje, was bereid aan haar tucht te gehoorzamen en vermaningen te ontvangen die hem werden gedaan volgens het Woord van God. Tenslotte wilde hij graag afschrift hebben van de brief van Datheen, waarin deze verklaarde zich te willen onderwerpen. Die vraag leidde hij in met de woorden: 'overigens, wat gij schrijft in uw brieven (Et daultant que vous dictes par vos lettres)'. De synode had dus als eerste geschreven.

Uit Oranjes brief spreekt verontwaardiging over wat Datheen heeft gedaan en enig wantrouwen omtrent de bedoeling van de synode. Hij wist dat vrienden van Datheen daarin zitting hadden. Vandaar de soms scherpe toon van de brief. Het zat tussen Oranje en de Gereformeerden minder goed dan tijdens de vorige synode.

De brieven van Villiers en de Prins waren gedateerd maandag 5 juni. Ze werden vrijdag 9 juni te Middelburg ontvangen, noteerde Cornelisz er op. De zaak van Coolhaes moest nog worden behandeld en nam de hele volgende week in beslag. Wat

stond Arent Cornelisz en de zijnen te doen? Datheen liet zich niet naar Middelburg halen. Hem veroordelen op basis van beschuldigingen van Villiers en de Prins zonder confrontatie of verhoor? De synode liep niet aan Oranjes leiband, hoe hoog hij bij velen van haar leden ook stond aangeschreven. Bovendien: Datheen had steunpunten³⁸ in de synode, zoals Moded, zijn medestander in Gent; en dan waren er de broeders uit Vlaanderen, die al in 1579 op verzoening hadden aangedrongen. Johannes Capito uit Brugge was anti-Oranje en bad daar voor de op twee gedachten 'hinkende Prince'.³⁹ Johannes Fontanus, predikant te Arnhem, onderhield nauwe contacten met Jan van Nassau en met graaf Casimir. Zelfs Arent Cornelisz had oude banden met Datheen; hij had met hem samengewerkt in de Palts." De scriba, ds. Michael Panneel, had meegedaan aan het smeekschrift van Datheen van februari 1579 aan de Staten van Holland, waarin kritiek op de Prins werd geoeffend.⁴¹

Arent Cornelisz was een man van beleid en zijn naaste medewerker Van der Korput niet minder. Ze kregen de synode mee voor een voorzichtige koers. Dezelfde dag waarop de synode de brief van de Prins ontving, ging er een antwoordbrief de deur uit." De synode vroeg de Prins aan Datheen vrijgeleide te verlenen - dat dit nodig was bewijst hoe scherp de zaak stond - ; ze maakte hem óók duidelijk dat het noodzakelijk was Datheen eerst te horen. Zijne Excellentie, schreven ze, wist zelf heel goed dat zeker kerkelijke rechtsgedingen niet wettig konden zijn zonder van tevoren de partijen te hebben gehoord (sans avoir ouis prealablement les partjes). Indien de Prins afgezanten zond, die in een onderhoud met Datheen als beschuldigers konden optreden, machtigde de synode van haar kant een deputatie om zonder enige terughoudendheid kerkelijke tucht over hem te oefenen indien hij schuldig werd bevonden (sans aucune dissimulation en- vers lui la discipline Ecclésiastique). De synode was bereid er een tuchtzaak van te maken als de Prins harde bewijzen op tafel legde.

Woensdag 4 juni antwoordde de Prins. Hij stelde zich royaal op en was duidelijk zeker van zijn zaak. Datheen kon een vrijgeleide krijgen, mits hij bereid was zich zowel politiek als kerkelijk te laten berechten. Mocht hij schuldig worden bevonden, dan had hij zich te onderwerpen aan de straf die de landswetten uitwezen. Wat de kerk betreft moest het Woord Gods oordelen. Opnieuw vroeg Oranje copie van Datheens brief; hij wilde met name weten of het waar was wat enige van zijn goede vrienden uit Duitsland over Datheen schreven. Eigenlijk vond de Prins het overbodig dat de synode nog inlichtingen inwon. Velen waren immers bekend met hetgeen in 't openbaar in Gent was voorgevallen, vooral met Datheens redevoeringen die ertoe strekten om de komst van de Prins in de stad te beletten. Die zaak zat Oranje hoog.

De derde zittingsweek van de synode liep ten einde. De vergadering zat tot over haar hals in de zaak-Coolhaes. Wat moest ze? Datheen zat onvermurwbaar in Frankenthal, veilig achter de brede rug van Johan Casimir.

Oranje stond op zijn recht en drong op een disciplinaire behandeling van de zaak aan, zowel politiek als kerkelijk. Arent Cornelisz greep naar de enige uitweg die er was: deputaten benoemen om de zaak verder af te handelen. Voor alle veiligheid liet hij zichzelf benoemen en ds. Damius van Haarlem. Die had tot 1577 in de Palts gearbeid en kende Datheen van nabij.

Bovendien nam de synode een op het eerste gezicht wat vreemd besluit.

Ze droeg de classis Gent op de zaak verder te onderzoeken. In een korte, duidelijke brief vatte de synode de beschuldigingen van de Prins samen als 'de saecke die Sijne Excell. heeft tegen onsen broeder D. Dathenus'. Het zijn de al eerder genoemde punten: opwekking tot seditie (oproer) te Gent, het tegenhouden van de komst van de

Prins aldaar zomer 1579, meewerken aan de coupe van Hembyze en het feit dat hij was 'auteur, correcteur oft approbateur van seker fameux libel in vlaemsch ende francoys uitgegeven'. Hun bevindingen moesten de broeders van Gent schrijven aan Cornelisz en Damius.⁴³

De synode voegde nog een veelbetekenend zinnetje aan deze missie toe.

Na het noemen van beide deputaten vervolgde ze: 'welcke tot utricting deser seacke sijn gedeputeert, daer by voegende soo uwe E. yet te voren koompt tot vereffeninge ende appaisement [vredestichting] van dese saecken, daertoe ghy mogelick beter middelen ende raedt sult weten als wy dien de saecke gans onbekent is'.⁴⁴

De ter synode aanwezige Gentse broeders namen na enige aarzeling deze opdracht op zich 'met de meeste trouw en het hoogst mogelijk beleid', schreef Taffin later aan Cornelisz." Hij kon het weten, want hij was synode-lid geweest. Opvallend is dat van de beide ter synode aanwezige predikanten uit Gent de één, ds. Bollius, een tegenstander was geweest van Datheens beleid te Gent" - Bollius had ook in de Palts gewerkt en kende Datheen al uit die tijd -. De andere Gentse predikant, Johannes Capito, was een medestander van Datheen! Er was dus een zeker evenwicht. Dat alles overwegende is het niet zo vreemd dat de synode de classis Gent opdroeg te bemiddelen. Indien ergens, dat kon vanuit Gent met vrucht worden overlegd en bemiddeld.⁴⁷ Cornelisz en Damius kregen een verreikende en verantwoordelijke opdracht.

Nadat Cornelisz informatie uit Gent had ontvangen moest hij vrijgeleide voor Datheen vragen en hem daarna oproepen om voor de particuliere synode van Zuid-Holland te verschijnen, die na hem gehoord te hebben uitspraak moest doen. Dit behoorde op gemene kosten te geschieden en bekwame leden van andere particuliere synoden mochten te hulp worden geroepen."

Op de laatste synodedag, 21 juni, gingen er drie brieven uit. De een was bestemd voor Datheen zelf, één voor de classis Frankenthal en als derde de eerder genoemde brief voor de classis Gent.

Het briefje voor Datheen hield de synode kort. Er staat geen woord teveel in. Zijn zaak had niet afgehandeld kunnen worden, hoewel de synode dit bijzonder graag had gewenst. Uit de aandrang van de Prins was wel iets geboren en dat wilden de broeders nu beproeven (sibi tentandum censuerint fratres). Wat dat inhield vernam Datheen later wel van de broeders die voor deze zaak waren gedeputeerd. Van hun kant verzochten zij zijn medewerking: laat hij er over schrijven naar de kerk te Delft of te Dordrecht. Met andere woorden: de deur voor bijlegging van het conflict werd niet gesloten.⁴⁹

In de brief aan de classis Frankenthal scheef de synode, dat het haar speet dat zij niet te Middelburg vertegenwoordigd was geweest. In de zaak van Datheen had de synode niet verder kunnen komen, omdat deze niet zelf present geweest was.⁵⁰

In een nabetrachting schreef Taffin, een bedachtzaam en wijs man, aan Cornelisz dat de zaak van Datheen aan het rollen was gebracht doordat dadelijk bij het begin van de synode zijn brieven waren voorgelezen, waarin hij zichzelf vrijpleitte en de Prins onomwonden beschuldigde. Daardoor had de synode er niet omheen gekund de beschuldigingen, vervat in de brieven van Villiers en Marnix, te onderzoeken. Maar na de synode hadden de Gentse broeders en hij er geen vaart achter gezet. Als reden daarvoor gaf hij op, dat de zaak voor het grootste deel met Johan Casimir in betrekking stond. Achteraf gezien hadden zij beter gedaan dit onwelriekende ding te laten rusten (malum pastillum).⁵¹

Taffins opmerking is belangrijk.

Datheen was aan Casimir verknocht en steunde diens politiek. De kerkelijke leiders hadden geen enkel belang bij polarisering van de verhouding tussen Oranje en de Paltsgraaf, die beiden de Gereformeerde zaak in internationale verhoudingen voorstonden. Oranje zelf schreef op 20 juni een lange, belangrijke brief aan graaf Jan. De synode was toen nog bijeen. Hij zette daarin uiteen hoe gerechtvaardigd zijn politiek met Anjou was. Aan het slot reageerde hij op graaf Jans opwekking uit april zich met Datheen te verzoenen. Hij wenste hem niets kwaads, schreef hij, maar zag toch bijzonder graag dat hij 'wegens seiner intermission und handels' berecht werd. Datheen was volgens Oranje niet zo oprecht als hij zich voordeed. Hij (Oranje) had pas nog een brief onder ogen gehad met smaad en laster tegen Anjou en tegen hemzelf. Datheen zou Casimir beslist niet afhelpen van zijn vooringenomenheid (impressions) tegen hem. Hij verzuchtte, dat het veel beter was als Datheen zich rustig bij zijn ambt en beroep hield dan zich met allerlei zaken te bemoeien die voor de opbouw van de kerk Gods niet dienstig waren. In een P.S. sprak Oranje er zijn vreugde over uit dat de geruchten over contact van Casimir met Spanje door graaf Jan en Casimir zelf werden tegengesproken.⁵²

Wat betreft zijn eigen pro-Anjou politiek schreef hij geestig, dat wie op godsdienstige gronden de hulp van een vorst, die niet van de ware religie is, afwijst en alleen op God wil vertrouwen, moet doen als de Wederdopers in Munster: in de bomen klimmen en Gods hulp van de hemel verwachten en de uiterlijke middelen die God ons tot onze redding bereidt niet bij de hand nemen. Oranje was een calvinistisch realist.

Er is nóg een interessante epistolaire nabetrachting op de behandeling van de zaak Oranje-Datheen op de Middelburgse synode. Ze is van de hand van ds. Johannes Fontanus, predikant te Arnhem en was tot voor kort nergens gepubliceerd. Fontanus was, voor hij predikant te Arnhem werd, veldprediker van Johan Casimir van de Palts. Hij kwam in het najaar van 1578 naar Arnhem en werkte daar tot zijn overlijden in 1605. Hij ging vertrouwelijk met Jan van Nassau om tijdens diens Gelderse stadhouderschap. Tegen deze achtergrond gezien moeten we hem beschouwen als een Datheen gunstig gezind synodelid.

Kort nadat hij van Middelburg weer in Arnhem terug was, schreef hij een lange brief aan Jan van Nassau. De brief kwam op 25 juli 1581 te Dillen- burg aan (presentatum den 25en July Ao 1581 staat er buitenop). Fontanus drong er daarin krachtig op aan dat graaf Jan weer naar Gelderland terugkeerde. Bovendien gaf hij een beknopte samenvatting van wat er op de synode te Middelburg was verhandeld. Hij berichtte de graaf dat Datheen zelf niet op de synode aanwezig was en evenmin afgevaardigden van de Nederlandse kerken in 'hochteutschlandt'

Wat zijn zaak betreft: Datheen had aangeboden naar Emden te komen of naar Wezel of waar hij maar vrij was om zich van zijn misdaden (crimum) te reinigen (purgeren). De synode had dat de Prins bericht en deze had een antwoord gezonden dat 'mit genade gestellt' was. De synode had voor Datheen vrijgeleide gevraagd om zich in Nederland ter plaatse waar dit Zijne Excellentie schikte te verantwoorden, opdat 'die feientschaft hinweggenommen und fridt gemacht werde'. De particuliere synode van Holland zou de zaak verder afhandelen door antwoord van de Prins te verzoeken. Fontanus besloot dit gedeelte van zijn brief met Jan van Nassau te verzoeken 'das beste thun, dieselbige [Oranje!] zubitten und zuermanen zu genaeden'.^{52a}

Wat Fontanus over de synode rapporteerde klopt met de boven beschreven handelingen van de synode, en voegt er materieel niets aan toe. Er valt wel uit op te

maken, dat ook de vrienden van Datheen met wat besloten werd instemden. Fontanus pleit Datheen niet vrij, maar hoopt op genade van Oranje voor hem en op verzoening. Wij krijgen niet de indruk dat hij van mening was dat Datheen helemaal vrij uit ging. De eenheid van de synode is in ieder geval op deze zaak niet stuk gelopen, evenmin als op de zaak-Coolhaes, zoals uit het vervolg van de brief blijkt.

Alles overziende moeten wij Nauta gelijk geven als deze de zaak Oranje versus Datheen een precaire zaak noemt, die de synode van Middelburg niet tot een oplossing heeft gebracht.⁵³ Datheen bleef zitten waar hij zat en hield de synode aan het lijntje. In zijn brieven noemde hij de ware redenen van zijn wegblijven niet. Hij 'blokkeerde' een oplossing,⁵⁴ en de synode wilde de zaak niet op de spits drijven. Men moet er niet aan denken wat er gebeurd zou zijn, wanneer ze dwars was gaan liggen tegenover Oranjes politiek en Datheen en zijn oppositie de zegen had gegeven. Bij Oranje is het Datheen-trauma nooit geheeld. Vlak voor zijn dood schreef hij nog in bittere woorden aan graaf Jan over Hembyze en Datheen. Ze waren toen beiden weer teruggekeerd naar Gent en er was sprake van vredesonderhandelingen met Parma. Ze hadden het te Gent zo ver gebracht 'das die Gemeine albereidt verwilliget zich mit dem feindt in friedszhandlung einzulaszen'.⁵⁵

Ingeklemd tussen de scherpe aanklachten van Oranje en Datheens onwil mee te werken aan een oplossing, heeft de synode er het beste van gemaakt wat zij kon. Arent Cornelisz had veel zaken in zijn bedrijvig leven opgelost. Deze was hem en zijn medewerkers te machtig.

Het grote werk: het 'corpus disciplinae' (de kerkorde)

De verhouding tussen de nieuwe staat-in-wording en de Gereformeerde Kerk vormde sinds de synode van Dordrecht (1578) een brandende kwestie. Tot nu toe had het kerkelijk leven zich zelfstandig naast de overheid ontwikkeld. Die vrijheid had de kerk zich in ballingschap verworven. Daar had ze op de synode van Emden haar kerkorde aangenomen. Het werd nu noodzakelijk in de kerkorde de verhouding van kerk en staat duidelijk af te bakenen in de hoop dat de overheid deze aanvaardde en approveerde.

Door de politieke ontwikkeling tussen 1578 en 1581 was de Gereformeerde Kerk in ons land in een unieke positie gekomen. Zij was in de provincies die de opstand voortzetten op weg de enige publiek erkende kerk te worden. Dat leidde tot een zoeken en tasten naar de onderlinge verhouding van kerk en staat voor de toekomst. Beide partijen, gewestelijke en generale overheden én de kerk, bewogen zich op een geheel nieuwe weg. De leiders van het kerkelijk leven waakten voor het behoud van de vrijheid die de kerk zich had verworven. Zij dachten er niet over de kerk tot een departement voor religieuze zaken van de staat te maken. Bij hen leefde de overtuiging dat de overheid de opdracht had de kerk te beschermen en haar evangelieverkondiging te bevorderen. Die grondovertuiging hadden zij in artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis neergelegd. Mannen als Arent Cornelisz en Van der Korput waren vastbesloten de strijd over de kerkorde tot een goed einde te brengen. Zij wisten zich daarbij krachtig gesteund door de mindere kerkelijke vergaderingen. Zuid- Holland, Oost-Vlaanderen, Gelderland, Utrecht, de Waalse gemeenten en de kerk te Haarlem hadden voorstellen in deze zin bij de synode ingediend. Punt één van de verzamelstaat van instructies behelsde het verzoek van deze kerkelijke ressorten uit de Acta van vorige synoden een kerkorde samen te stellen die door de overheid 'geconfirmeert' (bevestigd) zou worden.⁵⁶

De synode ging daar grif op in en benoemde niemand minder dan Cornelisz de praeses, ds. Trabius uit Antwerpen, de assessor,⁵⁷ ds. Taffin, een leidende figuur onder de Walen,⁵⁸ en ds. Lydius uit Amsterdam⁵⁹ om zo'n corpus disciplinae (kerkordelijk systeem) te ontwerpen. Het was een commissie die er zijn mocht! Zij slaagde er in, tussen alle bedrijven door, een kerkorde te ontwerpen die in haar grondstructuur zelfs door de synode van Dordrecht 1618/1619 niet werd gewijzigd.

De commissie deelde de kerkorde in vier hoofdstukken in, die samen 69 artikelen telden. Het eerste hoofdstuk handelde over de diensten; het tweede over de kerkelijke samenkomsten; het derde over de leer, de sacramenten en de andere ceremoniën en het laatste over de kerkelijke censuur en de kerkelijke vermaningen. Het kiezen van het woord 'diensten' (functiones) was treffend. Door kerkelijke ambten 'diensten' te noemen maakte de synode duidelijk, dat zij niet in wettisch-hiërarchische richting wilde koersen.⁶⁰

De kerkordelijke bepalingen van Dordrecht (1578), die niet in de nieuwe kerkorde werden opgenomen, bracht de commissie onder in 41 particuliere vragen. Vier daarvan (vr. 8, 18, 21 en 40b) ontwierp Middelburg zelf, één (12) nam de commissie over uit de Acta van Dordrecht (1574). Daar liet de synode het niet bij. Uit het enorme materiaal dat de mindere vergaderingen op haar tafel hadden gedeponneerd concipieerde zij nog eens de vragen 42 tot in. Al deze questiones gaven antwoord op concrete vragen die zich in het nieuwe kerkelijke leven voordeden.

Wij laten de vraag rusten of de commissie voor de kerkorde deze vragen zelf heeft geformuleerd. Belangrijker is of de synode hulp had bij het ontwerpen van de kerkorde. Vlak vóór de vermelding van het samenstellen van het corpus disciplinae staat in de 'Corte Memorien' zowel bij Rutgers als bij Van 't Spijker dat Danaeus ter synode werd ontboden en er enkele dagen is geweest. De 'Corte Memorien' die Van 't Spijker ontdekte onthullen meer dan we uit Rutgers wisten. Die delen alleen mee dat Danaeus 'eenige dagen' ter synode is geweest. Die van Van 't Spijker vermelden erbij dat ds. Daniël de Dieu werd gezonden om hem te halen en dat Danaeus op 9 juni te Middelburg arriveerde. De synode betaalde de reiskosten en het verblijf in de herberg en offereerde hem zelfs een honorarium, maar dat weigerde hij.⁶¹ Interessante details die tot nu toe onbekend waren.

Het gaat bij Danaeus om niemand minder dan Lambert Daneau, die sinds april 1581 hoogleraar in de theologie te Leiden was. Hij was eerder professor aan de door Calvin gestichte Academie te Genève en vertegenwoordigde dus in Nederland het internationale calvinisme. Al in 1579 was er sprake geweest hem te Leiden te benoemen in plaats van Feugueray, die naar Frankrijk vertrok.⁶² Tegen het einde van 1580 kreeg de benoeming van Daneau haar beslag. In een brief van 26 januari 1581 nam hij die definitief aan. Daneau had een goede naam in de Zwitserse en Franse Gereformeerde kerken en vol spanning zag men zijn komst naar de Nederlanden tegemoet.

In een brief van 25 maart 1581 berichtte Jacobus Regius van Gent enthousiast aan ds. Wingius te Londen, dat Daneau met vrouw en kinderen op weg was naar Nederland. Hij was, meldde Regius, benoemd op een salaris van f 800, -. ⁶³ Op 13 maart arriveerde Daneau te Leiden en verscheen daar op 17 maart in de vergadering van curatoren en magistraat." In de korte tijd dat hij daar was - hij vertrok weer in 1582 - speelde hij een belangrijke rol in het kerkelijk leven.

Arent Cornelisz zag in Daneau direct een bondgenoot en zocht contact met hem. Al op 4 april schreef hij hem een brief over de komende synode. Hij hoopte op goede

kerkordelijke beslissingen. De weg tot wanorde was dan voorgoed afgesloten.⁶⁴

Op zijn reis naar Leiden had Daneau Cornelisz al bezocht. In een brief uit Leiden herinnerde Daneau Cornelisz aan hun ontmoeting. Hij zou, schreef hij zijn nieuwe vriend, diens beeld niet gauw vergeten; het was in zijn geheugen gegrift: zijn ogen, zijn gelaat, zijn hele gedrag." Midden mei hadden beiden nog een conferentie te Delft⁶⁶ en zonder twijfel was de komende synode onderwerp van gesprek. Wat lette Cornelisz de synode voor te stellen de Leidse hoogleraar naar Middelburg te ontbieden toen het begon te spannen?

Op zondag 4 juni, na de eerste synodeweek, ging er een brief uit Middelburg naar rector en curatoren van de Leidse universiteit, waarin de synode verlot vroeg Daneau naar Middelburg te nodigen. De synode had hem ook persoonlijk geschreven.⁶⁷ De volgende dag was de brief te Leiden, waar Paulus Buys, op dat moment de enige aanwezige curator, de rector raadpleegde. Daneau kreeg verlot en reisde naar Middelburg. Hij kwam daar vrijdag 9 juni aan,⁶⁸ en bleef er 'enige dagen'. Hoe lang dat geweest is weten we niet, maar vermoedelijk heeft hij het begin van de zaak-Coolhaes meegemaakt. Coolhaes arriveerde op 10 juni te Middelburg.⁶⁹ Daneau spreekt later in krasse termen over de manier waarop hij Coolhaes te Middelburg te woord stond.⁷⁰

Daneau bracht er zijn tijd niet in ledigheid door maar hielp o. a. de boeken van Brocardus, een chiliast, te veroordelen.⁷¹ Hij gaf adviezen in ethische kwesties als het betalen met wissels en die betreffende huwelijkszaken. Ook adviseerde hij in kerkrechtelijke kwesties: over het nut van het aftreden van ouderlingen en diakenen en de vraag of ouderlingen een beloning voor hun arbeid mochten ontvangen. Daneau vond in bepaalde gevallen van wel.⁷²

Dit alles overziende is het niet onwaarschijnlijk, dat hij ook meehielp bij het opstellen van het corpus disciplinae. Dat laatste werd een voortreffelijk stuk werk. Duidelijk en bondig (concies) zijn daarin de hoofdpunten van de Gereformeerde kerkrechtelijke regels geformuleerd. Doordat de bepalingen van vroegere synoden in hoofdstukken werden ingedeeld werd alles veel overzichtelijker. Er kwamen nieuwe artikelen over de 'diensten' van de doctoren, ouderlingen en diakenen, waarin deze ambten duidelijk als kerkelijke opdrachten werden getypeerd, waarover de overheid geen benoemingsmacht had.⁷³

De synode bakende de verhouding van de kerk tot de overheid duidelijk af. Zo liet ze de bepaling van Dordrecht (1578), dat huwelijkszaken deels kerkelijk, deels politiek waren (art. 17 Dordrecht), weg. De politieken moesten niet denken dat de kerkelijken zich met hun zaken bemoeiden. Op een enkel punt naderde zij de overheid meer dan vorige synoden. De verhoudingen waren over en weer meer gestabiliseerd. Zo gaf zij het recht van approbatie (goedkeuring) bij het beroepen van predikanten niet alleen aan de kerkelijke gemeente maar ook aan de overheid 'doende professie van de ghereformeerde religie' (art. 4). Bij de verkiezing van ouderlingen en diakenen hield zij de overheid geheel buiten de deur (art. 15). Wel opende zij de mogelijkheid, dat in geval van twist of van een ander inconvenient de overheid beslissingsrecht ontving bij het formeren van dubbeltallen voor de verkiezing van ouderlingen of diakenen. Dat moest dan wel gebeuren met advies van de kerkelijke vergaderingen. De zaken lagen subtiel, maar 'op de hoofdpunten bleef de kerk ook thans meester in eigen huis'.⁷⁴

Heel belangrijk is de manier waarop Middelburg het appèlrecht in de kerk regelde. Al in de kerkorde van Dordrecht (1578) was bepaald dat een bezwaarde zijn zaak voor een meerdere vergadering mocht 'betreken' (art. 19), en dat de meeste stemmen beslisten (art. 23). Daar maakte Dordrecht een opvallende uitzondering bij: '*die altyts*

uutghenomen van den welcken wy een uitgedrukt woordt Gods hebben'. Het was een herinnering in de kerkorde aan de evidentie van het Woord Gods.

Middelburg liet die uitzondering weg, maar bracht hem, enigszins anders geformuleerd, in art. 23 (art. 31 D.K.O.) terug. In de eerste alinea zegt dit artikel, dat wie, zich door een uitspraak van een mindere vergadering 'verongelijkt' acht - een tikje zwaarder geformuleerd dan met het 'beswaert' van 1578 - , zich op een •meerdere vergadering zal mogen beroepen. In dat geval (en hier nam de commissie het oude art. 8 in het nieuwe art. 23 op) zal hetgeen door de meeste stemmen goedgevonden wordt 'voor vast en bondich' worden gehouden. Ze maakte daarbij één uitzondering: 'ten zij dat het bewesen werde te strijden teghen het Woordt Godts, ofte teghen de artijckelen in onsen generalen Sijnodo besloten, soo langhe als deselve door gheen andere generale Sijnode verandert zijn'. De evidentie van het Woord Gods kreeg zo haar spits tegen het besluit van de meerderheid. Het 'tenzij' enz. opende de mogelijkheid voor het veranderen van een kerkelijk besluit, wanneer dit strijdig was met het Woord Gods of inging tegen de aangenomen kerkorde. Het schonk ook de mogelijkheid van het appelleren tegen besluiten van de ene generale synode op de andere. 75

P. Deddens leidde uit dit artikel af dat een besluit van een meerdere vergadering pas rechtskracht ontvangt, wanneer het door de plaatselijke kerk wordt geratificeerd. J. Kamphuis heeft dit terecht bestreden.⁷⁶ De vraag, welke de positie is van een bezwaarde wanneer hij zich op grond van Gods Woord verongelijkt acht, kwam in de kerkrechtelijke strijd in de Gereformeerde Kerken in 1944 nadrukkelijk aan de orde. Het is wel duidelijk dat art. 23 van Middelburg (31 D.K.O.) daar ruimte voor schept. In ieder geval hield de Gereformeerde Kerk het beoordelen van haar beleid en besluiten op die manier in eigen hand.⁷⁷ De overheid kreeg geen stem in het kapittel..

Geheel nieuw was art. 27 (art. 36 D.K.O.): *hetzelfde zeggen heeft de classis over de kerkeraad, hetwelk de particuliere synode heeft over de classis, en de generale synode over de particuliere.*

Op de achtergrond van dit artikel stond de zaak-Coolhaes. Door dit artikel wees de synode de kerkeraad van Leiden nadrukkelijk op haar gehoorzaamheidsplicht tegenover het kerkverband. Opmerkelijk is, dat dit artikel het 'zeggen' van de ene kerkelijke vergadering over de andere niet terugbrengt op dat van de kerkeraad over de gemeente. Het gezag van de kerkelijke vergaderingen over elkaar is van een andere aard dan dat van de kerkeraad over de gemeente. Wel is elke gezagsuitoefening in de Gereformeerde Kerk te toetsen aan het Woord van God. Dat oer-reformatorische toetsingsrecht had de Gereformeerde Kerk hoog in haar vaandel geschreven.

In tal van bepalingen was deze synode bezig orde te scheppen in de nieuw ontstane verhouding tussen kerk en staat. Nu de geestelijke hoven voor huwelijkszaken uit de Rooms-katholieke tijd niet meer functioneerden, moest er een nieuwe huwelijksordonnantie komen. Daar drong de synode bij de overheid op aan. In alle uitspraken over huwelijkszaken staat centraal, dat het huwelijk een openbare aangelegenheid is. De synode verzette zich met kracht tegen geheime huwelijken en kwam op voor de wettige staat van kinderen.

De synode schonk bijzondere aandacht aan de financiële belangen van de kerk. Na het verbieden van de uitoefening van de Rooms-katholieke religie had de overheid in Holland en Zeeland beslag gelegd op de geestelijke goederen. De synode besloot te bewerken, dat de geestelijke goederen 'ten rechten gebruyck komen'.⁷⁸ Zij droeg Taffin op hierover aan de Prins en aan Marnix te schrijven. Gerobulus moest daarover Villiers aanklappen. Bovendien machtigde zij de predikanten ter plaatse waar de Prins en de Staten-Generaal vergaderden bij hen rekestten over deze zaak in te dienen.

In het kerkeradsarchief te Delft bevinden zich minuten van zulke bij Oranje en Marnix ingediende rekestten. Taffin schreef ze in het Frans en maakte er veel werk van. Vooral het stuk aan Oranje is goed geargumenteed. De synode herinnerde hem aan alles wat hij tot voortgang van het evangelie tot nu toe had verricht. Ze drong er bij hem op aan zorg te dragen, dat de geestelijke goederen ten goede kwamen aan hun wettig gebruik (a leur légitime usage) door ze te bestemmen voor het onderhoud van de predikanten, hun weduwen en wezen. Ze wees ook op het onderhoud van de kerkgebouwen en het loskopen van gevangenen. Op die manier zouden de goederen ten dienste komen van de vrome bedoeling van het voorgeslacht. De Gereformeerde Kerk beschouwde zich duidelijk als de voortzetting van de middeleeuwse kerk.

In het rekest aan Marnix en Villiers kregen zij het verzoek hun invloed aan te wenden bij hen die daarvoor in aanmerking kwamen.⁷⁹ De argumentatie in de rekestten laat zien hoe de kerk deelde in de algemene nood ten gevolge van de oorlog.

Inzake de armenzorg achtte de synode overeenstemming met de overheid noodzakelijk. Op veel plaatsen werkten nog de Heilige Geestmeesters, die in de Rooms-katholieke tijd voor de weldadigheid zorgden. Vooral Van der Korput interesseerde zich voor deze zaak. De synode droeg hem op een ordonnantie te ontwerpen en hierover in communicatie te treden met de raadsheer C asembroot.⁸⁰

Naar alle kanten nam de synode initiatieven die het publieke leven raakten. Met curatoren en hoogleraren te Leiden werd overlegd inzake de reformatie en de oprichting van scholen; een brandende kwestie in de nieuwe opbouw van het leven. De synode gaf Lydius en Damius een instructie om hierover te handelen met de Leidse professoren. Ze moesten verder bij de Staten erop aandringen dat er in alle steden Latijnse scholen kwamen als een 'zaad' voor de universiteit en voor kerk en staat. Schoolopzieners moesten aangesteld en de dorpen mochten niet worden vergeten. De examinatie van onderwijzers werd aan de classes opgedragen, die met de overheid in de steden daarover moesten overleggen.⁸¹ Zo werd de grondslag gelegd voor het onderwijssysteem in de Republiek.

De kerk te Wezel, had de vraag aan de orde gesteld, of het goed was het ambt van diaconessen in de kerk weer in te stellen en of zij alle kwaliteiten moesten hebben die in 1 Tim. 5 worden genoemd. Dit raakte de plaats van de vrouw in het kerkelijke en het publieke leven. In Wezel zelf functioneerden ze en het convent van Wezel kende ze reeds.⁸²

Helaas reageerde de synode afwijzend 'om verscheijden inconvenienten wille'. Ze voegde er echter aan toe, dat de vrouwen van diakenen of andere vrouwen, die daarvoor bekwaam waren, in tijden van pestilentie of andere 'kranckheden' zieke vrouwen moesten verzorgen.

Ook de boekenmarkt ontging de synode niet. Ze handhaafde krachtig de reeds op de vorige synode ingestelde kerkelijke boekencensuur. Daarin behoorde de overheid de kerk natuurlijk te helpen. De synode stak zelf de handen uit de mouwen en gaf verschillende kerkelijke vergaderingen opdracht met name genoemde boeken kritisch te beoordelen, of de uitgaaf van werken die het leven van de kerk opbouwden te bevorderen.⁸³

De synode keek zelfs over de grenzen. Zij beijverde zich voor overeenstemming in de leer met het internationaal calvinisme. De zaak was aan de rol gekomen op het convent te Frankfort in 1577. Daar werden plannen gesmeed om te komen tot een gemeenschappelijke Gereformeerde confessie tegenover de Lutherse Formula Concordiae. Nederland was daar vertegenwoordigd door Junius.⁸⁴ Uit dat convent resulteerde een door Francois Salvard te Genève in 1581 uitgegeven Harmonia

Confessionum. Salvard had Middelburg alvast een 'specimen oft beghinsel' gezonden. De synode wilde de Nederlandse Confessie er aan toegevoegd zien en kende Salvard een 'gratuiteyf' toe van 72 karolusguldens. Cornelisz kreeg dit bedrag (in- der zijn beheer. Het mocht uitgekeerd worden zodra het eerste exemplaar Nederland bereikte. Dat gebeurde al in augustus 1581.⁸⁵

Het convent van Frankfort was een min of meer particuliere aangelegenheid van Johan Casimir. De synode hoopte echter op het bijeenkomen van een synodus oecumenica, waar een algemene confessie 'aller natiën onses gelooves' kon worden vastgesteld. Ze prefereerde die boven een 'syntagma' (bijeenvoeging) van de bestaande confessies.⁸⁶ Josua Lagus, een ouderling-afgevaardigde van Gelderland, die een tijd in de Palts rector van een school was geweest,⁸⁷ zou daarover schrijven naar de theologen van Neustadt in de Palts. Als het binnen afzienbare tijd tot een synodus oecumenica kwam, moest een college van afgevaardigden uit elke particuliere synode daar leden voor benoemen.

Zo regelde de Gereformeerde Kerk in haar kerkorde en in tal van antwoorden op vraagpunten haar toekomstig bestaan, nu ze een duurzame plaats in de Nederlandse samenleving ging innemen. Er zit een vaste ecclesiologische gedachte achter dit alles. Zij wist zich de voortzetting van de oude Rooms-katholieke kerk, door de eerste evangeliepredikers hier te lande gevestigd. Ze erkende de doop, door 'vagabunde' priesters toegediend. Die waren niet geheel voor private personen te houden maar hadden een roeping van de Roomse kerk.⁸⁸ Ze had in haar midden verschillende mannen die pastoor of monnik waren geweest. Zij waren tot de eenvoud van het evangelie teruggekeerd en voerden dit door in het kerkelijk leven.

Het ging niet altijd even harmonisch toe in Middelburg. Van der Korput sprak in een latere correspondentie met Cornelisz de wens uit, dat het op een volgende synode stichtelijker toe zou gaan.⁸⁹ En Jelle Hotzes (Gellius Snecanus) mopperde jaren later over de geest daar Hij was zelfs te Middelburg een tijdlang afwezig geweest, zij het met goedvinden van de synode.⁹⁰ Maar Arent Cornelisz hield het grote doel voor ogen. Hij zette zich na het vervaardigen van het corpus disciplinae tot het laatste grote werk: de lastige zaak-Coolhaes.

De zaak-Coolhaes: confessionele en kerkrechtelijke confrontatie

Caspar Coolhaes was in 1536 te Keulen geboren.⁹¹ Als twintigjarige liet hij zich te Koblenz opnemen in de Karthuizer orde, maar is misschien ook een tijdlang in Nederland bij deze orde geweest.⁹² In ieder geval verliet hij in 1560 het klooster te Koblenz en trouwde kort daarop met Grietje Casparsd. uit Koblenz-Moselweiss, die hem 17 kinderen schonk. Slechts vijf bereikten de volwassen leeftijd.⁹³ Hij was geen discipel van Heidelberg of Genève, maar was net als Datheen of Moded een autodidact. Aanvankelijk was hij Lutheraan, maar hij ging later over naar de Gereformeerden. In 1566, het wonderjaar, beriep Deventer hem als predikant. Hij verbleef er tot hij in 1567 moest uitwijken. Coolhaes werkte daarna te Essen en in Monsheim in de Palts⁹⁴ en kwam in 1573 naar Gorinchem. Daar stond Henricus Vellemsius, die ook aan de Nederrijn had gewerkt en misschien contact met Coolhaes was blijven onderhouden. Met Vellemsius had de synode van Dordrecht (1574) een hard gevecht geleverd.⁹⁵

In 1574 beriep Leiden Coolhaes. Op reis daarheen strandde hij te Delft vanwege het beleg van Leiden. Van daaruit maakte hij de synode van Dordrecht mee (1574).• Na het ontzet begon hij in Leiden zijn arbeid. Hij hield bij de opening van de Leidse

Academie een rede De s. s. theologiae laudibus maar bleef er predikant en viel bij de magistraat bijzonder in de smaak. Zij steunde hem krachtig in het kerkelijk conflict dat daar ontbrandde. Vooral Jan van Hout, die tijdens het beleg een belangrijke rol had gespeeld, behoorde tot zijn medestanders.⁹⁶

In de loop van 1578 ontstonden te Leiden grote moeilijkheden in het kerkelijke leven. Het ging ten diepste om de principiële vraag of de regering van de kerk in handen van de overheid of van de kerk zelf rustte. 'Waar een christelijke regering was,' oordeelde Coolhaes, 'was een kerkeraad overbodig.'⁹⁷ Toen bij de nominatie van ouderlingen en diakenen de kerkeraad zich niet schikte naar de wil van de magistraat kwamen in Leiden de poppen aan het dansen. De stad had een krachtige magistraat die zich haar positie na het doorstaan van het beleg terdege bewust was en in Zuid-Holland een vooraanstaande plaats innam. Het deel van de gemeente dat zich tegen het optreden van de magistraat verzette vond steun bij naburige predikanten, die niet van plan waren de Gereformeerde kerkregering uit handen te geven.

Zodoende ontstond te Leiden niet alleen een kerkelijk maar ook een politiek conflict. Oranje kon dat in de moeilijke situatie waarin het land verkeerde niet gedogen. In het Zuiden had hij het al moeilijk genoeg; nu ook nog een twist in het Noorden?

De Prins was er niet blind voor, aldus De Pater, 'dat het standpunt van de Leidsche magistraat er toe zou leiden dat de Kerk, die de steden omspande, werd verbrokkeld in evenveel afzonderlijke kerken als er steden waren'.⁹⁸ Het ging er niet alleen om welke rechten de magistraat kon uitoefenen over de kerk, 'maar ook welke overheid die rechten zou uitoefenen, de Staten of elk stadsbestuur afzonderlijk'.⁹⁹ Het conflict had nationale betekenis. Oranje, die een fijn ontwikkeld gevoel had voor politieke verhoudingen, begreep dat hij de magistraat van Leiden niet haar gang kon laten gaan. In de loop van 1580 kwamen de Leidse magistraat en de Staten van Holland, die een poging tot pacificatie hadden gedaan, scherp tegenover elkaar te staan. Het werd buigen of barsten. In die situatie kreeg Coolhaes contact met ds. IJsbrand Balck (Trabius) van Antwerpen. Die was op doorreis van Amsterdam naar Antwerpen en bereid te interveniëren. De magistraat koos eieren voor zijn geld en vroeg Trabius enige tijd te Leiden te blijven. Met behulp van een arbitrage-commissie van kerkelijke en politieke heren slaagde deze erin de partijen tot elkaar te brengen. Op 29 oktober 1580 sloten zij vrede. De 'transactie', zoals de overeenkomst werd genoemd, liep alleen over concrete kerkrechtelijke punten. Coolhaes' boeken, waarop ook kritiek was, bleven er buiten. De auteur verklaarde zich bereid die aan het oordeel van classis en synode te onderwerpen. De vrede leek teruggekeerd. ¹⁰⁰

Cornelisz en Van der Korput hadden nauwlettend gevolgd wat in Leiden voorviel. Zij waren er vanaf het begin bij betrokken. Al in september 1579 schreef Van der Korput aan Cornelisz dat 'onze Kerckenregeringe' gevaar liep 'litigieus' (omstreden) te worden gemaakt.'" Zij begrepen dat door de transactie de zaak alleen voorlopig was gesust. Coolhaes had in zijn dogmatische en kerkrechtelijke geschriften teveel overhoop gehaald. De transactie vonden ze een noodverband; de zaak was van generale importantie. Bovendien: Coolhaes had zijn geschriften zonder kerkelijke toestemming gepubliceerd en dat woog hun zwaar. Het was in strijd met wat de synode van Dordrecht (1578) in art. Iv,3 had bepaald. Zelfs Gaspar van der Heijden, niet de eerste de beste, kreeg voor zoiets een reprimande.¹⁰² Op de lijst van de bij de synode ingezonden instructies staat onder no. 57 alleen 'De boecken Kolhasü'¹⁰³ zonder vermelding van het kerkelijk ressort dat dit punt aan de orde stelde. Maar de acta van de particuliere synode van Zuid-Holland op 25 april 1581 wijzen uit, dat dit ressort de zaak aanhangig maakte. Arent Cornelisz had zijn plannen gereed."

De zaak kwam te Middelburg terstond aan de orde. Het was bekend, dat het ressort van Midden-Holland, waartoe Leiden behoorde, Coolhaes had afgevaardigd. Maar bij de opening van de synode ontbrak hij. Dat voorspelde niet veel goeds. Ds. Johannes Damius en ouderling Ysebrandt Staes vertegenwoordigden dit ressort en zij zullen hebben meegedeeld, hoe de vork in de steel zat. De synode liet er geen gras over groeien. Op juni, de eerste volle vergaderdag, ging er een citatiebrief naar Leiden. Het was Coolhaes' plicht tegenover God en de kerken zo spoedig mogelijk in Middelburg te verschijnen. De Staten-Generaal waren met een synode accoord gegaan en bij de transactie was het oordeel over zijn geschriften aan de synode voorbehouden. De classis Leiden kreeg een brief dat zij Coolhaes moest opwekken te gaan.¹⁰⁵

De Leidse magistraat had Coolhaes verboden naar de synode te gaan. Zij hield deze niet voor wettig. Dat betekende een levensgroot conflict tussen deze stadsregering en de nationale synode van de Gereformeerde Kerk. Het was een moeilijk parket voor Coolhaes, hoewel hij zijn mannetje stond. Na een week wikken en wegen ging Coolhaes toch op pad en arriveerde zaterdag 10 juni te Middelburg. Hij had zijn vrouw meegenomen: verandering van lucht, verklaarde hij, zou haar goed doen.

Jaren later, in 1619, heeft Coolhaes in een terugblik verslag gedaan van zijn eerste zondag te Middelburg. We zien dan wat er zich op het menselijk vlak afspeelde. Caspar werd namelijk met zijn vrouw door synodeleden 'te gast genoot, ende hebben ons eerlick ende vriendelic (so het hem aensien liet) getracteert'. Na de maaltijd volgde een wandeling naar het fort Rammekens, waarbij de synodeleden, blij dat Coolhaes was gekomen, hem al wandelende onder druk zetten. Ze deden dat ook met zijn vrouw. Zij moest haar man bewegen tot gehoorzaamheid aan de synode, 'claer zo veel degelicke geleerde mannen by malcanderen zijd, uyt alle dese nu geunieerde Provinciën'. En, gingen zij verder, 'Ghy en weet niet, suster, wat een groote stichtinge uyt tselve sal volgen'. De broeders wisten wel hoe zij op het gemoed van Coolhaes' vrouw moesten werken. Want, zeiden zij, 'een vrouwe, in 's mans arm leggende, can seer veel doen'.¹⁰⁶ Grietje Casparsd. was niet op haar mondje gevallen. Zij antwoordde dat het vuur te Leiden ontstoken was door de raad van de predikanten te Delft (lees: Cornelisz), te Dordrecht (lees: Van der Kortut) en Haarlem (lees: Damius). Haar man had altijd met zijn collega's goed kunnen samenwerken, zoals te Gorcum met 'Henrico' (Vellemius). Zij dacht er niet over hem af te vallen.

Op maandag 12 juni begon het duel. Coolhaes verscheen in de synode en gaf schriftelijk bèscheid. De magistraat had zijn komst tegengehouden. Zij hield de synode niet voor wettig. Tenslotte had zij goed gevonden dat hij privé ging, niet als afgevaardigde en op eigen kosten. Coolhaes hield de synode niet voor zijn wettige rechters. Doodleuk voegde hij er aan toe 'des zij haer niet sullen belgen' (er kwaad over zijn). Wat hadden de broeders op hun hart?¹⁰⁷

De synode probeerde de zaak mondeling af te doen. Hij had toch zijn boeken aan het oordeel van de synode onderworpen? Coolhaes hield voet bij stuk en wenste de beschuldigingen op papier te ontvangen.

De synode kwam hem tegemoet. Zij zette haar beschuldigingen inzake zijn leer zwart op wit. In vijf punten formuleerde zij haar bezwaren. Die cirkelden alle om de reikwijdte van de genade Gods, het verbond met God en de diepgang van de corruptie door de erfzonde. Het was een aftasten van de fronten die later, bij de grote strijd tegen de Remonstranten, definitief werden betrokken.

In de eerste these ging het om de eenheid van oud en nieuw verbond. De synode verweet Coolhaes dat hij niet leerde, dat onder het oude verbond het beloofde

vrouwenzaad als God en mens geloofd moest worden. Vervolgens, dat hij de jongstervende kinderen van ongelovigen door God voldoende 'beroupen' achtte om uitverkoren kinderen Gods te zijn. Volgens de derde these liet hij in het midden, of kinderen van ongelovigen buiten Christus zijn.

De vierde woog zwaar: God bood volgens Coolhaes alle mensen de genade aan en schonk ze de mogelijkheid die aan te nemen. En, vroeg de synode in de vijfde stelling, hoe kon hij leren dat de werken van Joden, Grieken, Turken of Christenen - gelovig of niet - in zichzelf God behagen? Als bewijsplaatsen tegen hem voerde de synode citaten aan uit zijn Apologie (Apologia Prior) en Breeder Bericht (Apologia Posterior) die de synode nauwkeurig citeerde." Wanneer Coolhaes op deze punten genoegdoening gaf, kon over de kerkrechtelijke 'fichtelicker' worden gehandeld. Het confessionele ging voorop.

Na een nachtje slapen kwam Coolhaes de broeders een eind tegemoet. Zij hadden zijn geschriften truncative gelezen en niet ad scopum m.a.w. zijn stellingen waren uit het verband gerukt. Hij hield werkelijk wel voor 'verdompt ende verworpen' allen 'die iene die buten Christo' zijn (alle degenen die buiten Christus zijn), schreef hij in zijn half Duits, half Nederlands. De mens was tot al het goede onbekwaam en tot het kwade geneigd, tenzij hij door Christus werd herboren. Voor zijn gevoel over de goede werken verwees hij naar Calvijn in diens kommentaar op 1 Corinthe. Hij had een verzoek: Konden de broeders hem niet helpen aan de summa confessionis? Hij doelde daarmee op de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Hij kon dan zijn bezwaren daartegen kenbaar maken.¹⁰⁹

De broeders gingen niet over één nacht ijs. Mocht Coolhaes menen dat hij de synode had gecontenteerd, dan vergiste hij zich. Zij stelden opnieuw vijf thesen op, nu in het Latijn, waarin de vorige vijf punten breder werden uitgewerkt en positief gesteld.¹¹⁰ De synode gaf Schriftbewijs, beloofde hem een exemplaar van de Confessie te geven en vroeg ondertekening van de vijf punten.

Er ontstond nu enig geharrewar. Coolhaes wilde de nieuwe vijf punten in het 'duytsch' hebben. Hij zal daar 'Nederlands' mee hebben bedoeld. Hij gaf het Latijnse stuk terug met aantekeningen in de marge en maakte bezwaren tegen de artikelen 16 (de uitverkiezing), 28 (de kerk) en 31 (de kerkregering) van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Daarover kon de synode hem vrij snel genoegdoening geven vanuit de Franse tekst die 'clauder' was. Heeft Daneau daar een handje bij geholpen? Ze gaf hem ook de vijf punten in het Nederlands.¹¹¹

De grootste moeite had hij met het eerste punt inzake de eenheid van oud en nieuw verbond. Daarin drukte de synode nu positief uit, dat degenen, die onder het oude verbond hadden geleefd, door hetzelfde geloof behouden zijn als waardoor wij behouden worden. Zij hadden immers dezelfde kennis van de persoon en het ambt van Christus naar de maat hun door God geschonken. Echt Calvinse gedachten waren dat, die in de strijd op leven en dood tegen de Wederdopers goud waard waren. De eenheid van oud en nieuw verbond, met name op het punt van besnijdenis en doop, was een van de krachtigste argumenten die de Gereformeerden tegen de wederdopers aanvoerden.

In de tweede en de derde stelling ging het om de erfzonde en de positie van de kinderen die buiten het verbond stierven. Zij waren volgens de synode niet te rekenen tot het getal der verkorenen (in numero electorum). Wel mochten ze niet 'wijder verdoempt' geacht worden dan voorzover God in zijn Woord veroordeelt hen die 'metter Erffsonde besmet zijn.' Het 'niet wijder' en in genere (in het algemeen) dat de synode hier ook gebruikte, motiveerde ze door te verklaren, dat Gods raad en eeuwige

verkiezing ons onbekend zijn en de 'diepte zijner genade [abyssus gratiae] onuutputtelick is'. Voor de positie van de kinderen in het verbond verwees de synode naar de klassieke plaatsen Gen. 17:7; 1 Cor. 7:4; Ef. 2:11.

In de vierde stelling ging het om de afwijzing van de algemene genade in de zin van een vooropgaande genade in semi-pelagiaanse zin. Alle mensen zijn erfgenamen van de genade die Adam eerst geschonken was. Maar door de val van Adam zijn alle mensen evenzeer onbekwaam tot de gaven die noodzakelijk tot het behoud moeten worden geaccepteerd. Het aannemen van de genade is alleen mogelijk, wanneer God hen 'om Christus wille in genade ontfange, ende met zijnen Heylighen Geeste verlichte'. De synode verwees naar Gen. 8:21, 2 Cor. 3:5; Filip. 2:13. Ze hield stevig vast aan de totale corruptie van de mens door de zonde en aan de soevereiniteit van de genade.

Wat de goede werken betreft: de synode hield in haar vijfde stelling staande dat wetsconforme werken van heidenen, Joden en Turken niet goed zijn coram Deo (voor het aangezicht Gods), want 'al wat ronder geloof geschiet, is sonde'.

Opnieuw volgden mondelinge 'communicaties', nu met synodeleden persoonlijk en tenslotte was Caspar bereid de Latijnse thesen te ondertekenen. Het was inmiddels donderdag 15 juni.¹¹²

De synode zette door. Nu het dogmatische geschil tot een oplossing was gebracht, was er hoop voor de kerkrechtelijke punten. Cornelisz en zijn mannen pakten die zaak precies zo aan als de vorige: ze zetten weer enkele punten op papier. In de discussie die zich daarover ontspon voerde Caspar aan, dat hij zijn boeken eigenlijk als een discussiestuk had bedoeld. Hij wilde er 'vrijlick' over confereren, zoals 'inden consistorie', dus als in een kerkeraadsdiscussie.

In de nu met hem volgende gesprekken kwam het appèlrecht aan de orde. Coolhaes vond dat één classis, zoals die van Leiden, op een synode te gemakkelijk overstemd kon worden. De broeders stelden er tegenover dat de zaken waar het nu om ging al op de mindere vergaderingen waren doorgesproken. De afgevaardigden ter synode representeerden hun kerken en classen krachtens hun zending. En wie over een synodebesluit bezwaard was, mocht dat op de volgende synode aan de orde stellen. Er was geen sprake van overstemmen. Daaraan voegden de broeders veelbetekenend toe, dat men in de periode van bezwaardheid orde en eenheid moest onderhouden 'daerse tegen Gods woort niet en strijt!' Zo hanteerden de broeders het zojuist door hen geformuleerde artikel 23 (art. 31 D.K.O.) nu al in de discussie.¹¹³

Een belangrijk punt in de kerkrechtelijke discussie was de positie van de magistraat tegenover kerkeraad en synode. De bewering van Coolhaes, dat de synode onwettig was omdat ze zonder voorkennis van de overheid werd gehouden, weerlegden de broeders met de stukken. Zij hadden de Staten-Generaal zelf om afvaardiging gevraagd en de synode vond het niet tegen Gods Woord wanneer de overheid op de synode tegenwoordig was.

Op vrijdag 15 juni legde de synode aan Coolhaes vijf kerkrechtelijke punten ter tekening voor. In de eerste these ging het om de tucht bij het Avondmaal. De vergadering wees een 'open' Avondmaal af: de Avondmaalsgangers hadden niet alleen zichzelf te beproeven, ook de herders der kudde hadden over hen censuur te oefenen. Daarom - aldus de tweede stelling - had de kerk het recht hen die Avondmaal vierden 'met beter recht' voor lidmaten van Christus' kerk te houden dan hen die wegbleven. In de derde stelling kwam de synode tot het hart van de zaak. Zolang kerkelijke besluiten niet veranderd waren, had men ze voor bindend te houden. Dat was evenzo de plicht

van de magistraat die van de Gereformeerde religie professie deed! Als een 'voornementlick Lidtmaet' (belangrijk lid) van de kerk had ze zelf, door middel van de kerkelijke vergaderingen, geholpen die besluiten te nemen. Hier werd krachtig positie gekozen tegen de magistraat van Leiden.

Kwam bij de derde stelling de verhouding van kerk en staat al in het geding, in de vierde werd deze nader afgebakend. Het was het ambt van de overheid, poneerde de synode, kerkelijke besluiten te sanctioneren en met haar autoriteit te helpen doorvoeren. Indien er iets te misprijzen viel in die besluiten stond ook voor de overheid het recht van appèl open.

In de laatste stelling keerde de synode terug tot het Avondmaal. Ze bracht nu de uitleg van de Heilige Schrift in het geding. Bij het beroep op de Schrift ging het niet slechts om een puur beroep op woorden. De Schrift moest uitgelegd worden 'naer de analogia ofte den regel des geloofs' d.w.z. met inachtneming van het geheel van de Schrift. Wie dat niet deed moest van het Avondmaal worden afgehouden. Daarmee verwierp de synode het zich verschuilen achter de letter van de Schrift of van de confessie, zonder het geheel van de Schriften in rekening te brengen, de z.g. analogia fidei.

Opnieuw tekende Caspar Coolhaes: Caspar Coolhaes houde dese dingen voor goet. Tot Middelborch Den xvi Iunii, Anno Lxxx1.114 Waarom tekende Coolhaes? Hoopte hij er zo af te komen? Dacht hij dat de zaak met een sisser afliep? Hij was er de man niet naar om gemakkelijk te capituleren. Voorzag hij niet, in welke situatie hij zichzelf had gebracht? Het is moeilijk op deze vragen een antwoord te vinden. Wie zijn geschriften leest, krijgt de indruk dat hij innerlijk vreemd was aan de confessionele en kerkrechtelijke opbouw van de Gereformeerde Kerk die hij diende. Werkte de Lutherse omgeving, waarin hij in Duitsland een tijd had gewerkt, bij hem door? In zijn eerste Apologie had hij zich min of meer laatdunkend over Calvijn en de calvinisten uitgelaten.¹¹⁵ Hij was doordrenkt van een kerkrecht waarin de overheid ten opzichte van de kerk een beslissende rol speelde. Het laten samenvallen van de kerkelijke en burgerlijke gemeente bracht als vanzelf een kritische opstelling tegenover leertucht mee die aan de Gereformeerden vreemd was.

De synode maakte nu de rekening op. Ze bracht onder Caspars aandacht, dat hij zijn boeken had uitgegeven zonder toestemming van de kerkelijke vergaderingen. Vervolgens benadrukte zij nog eens haar eigen wettigheid. Al meer dan een jaar geleden had Zijne Excellentie de synode willen samenroepen. De Staten van Holland hadden hun toestemming gegeven. De feitelijke samenroeping was geschied met voorweten van de Prins en 'eeniger van syner Ex. Raet'. De synode toonde Caspar Coolhaes de apostille op het rekest bij de Staten-Generaal. Als klap op de vuurpijl liet de synode volgen, dat Zijne Excellentie een particuliere zaak 'met hare brieven'¹¹⁶ den synode bevolen had, doelend op de correspondentie over Datheen.

Cornelisz en zijn mannen beseften wat er op het spel stond. Het schisma te Leiden was door de transactie van 1580 voorlopig geheeld, maar Coolhaes' opvattingen inzake leer en kerkrecht, die hij in zijn boeken had neergelegd, stonden nog recht overeind. De synode besepte ook, wat er in Utrecht aan de hand was. Duyfhuys, die er een eigen kerkpolitiek voerde, was wel overleden, maar ook daar smeulde het vuur van scheuring. Moded kon daarvan uit de eerste hand verslag doen.¹¹⁷ Overal in het land keek men naar wat er te Middelburg gebeurde. Onder de ingekomen stukken van de synode was zelfs een brief van meelevens van de Staten van Gelderland en van het Graafschap Zutphen.¹¹⁸ De synodeleden uit Zuid-Holland met name wisten hoe kritisch de politieke heren in de Statencolleges en de vroedschappen de kerk en haar pretentie bekeken. De transactie te Leiden betekende een tijdelijk dichten van een dijkdoorbraak. Thans moest er een zinkstuk worden gelegd.

De synode las Coolhaes een stuk voor waarin zij hem liet verklaren, dat hij zijn boeken verworpen had en eigenlijk geschorst behoorde te worden. Indien hij echter zijn schuld beleet, zijn boeken terugnam en verklaarde voortaan Schriftmatig te leren, werd hem vrede beloofd. Hij moest dan wel de 'Confessie des Geloofs vande Nederlandtsche Kercken [die hem getoond was en die opnieuw gedrukt zou worden] ende der Kerckelicke Discipline' onderschrijven en zich daaraan onderwerpen. M.a.w. hij moest zijn solistische positie opgeven en zich gewoon als dienaar van de Gereformeerde Kerk gaan gedragen.

Caspar vroeg en kreeg tijd voor beraad. De volgende dag, het was inmiddels zaterdag 17 juni, kwam hij in de synode terug. Hij protesteerde en tekende niet. Beide partijen waren nu even ver als in het begin. De broeders wezen hem op de gevolgen. Het zou op excommunicatie uitlopen. Na enkele gesprekken over en weer beloofde de synode hem een Memorie te overhandigen waarin met bewijspplaatsen uit zijn boeken alles nog een keer op een rij werd gezet. De synode handelde bepaald niet overhaast; de broeders hielden wel de adem in.

Tijdens het weekend stelden Cornelisz en Van der Korput de Memorie op. Die werd Coolhaes maandag 19 juni in de volle synode voorgelezen. Ze is in haar geheel in het verweerschrift van de synode van Haarlem (1582) opgenomen en biedt een breed overzicht van de plaatsen uit Coolhaes' geschriften, waartegen de synode in haar dogmatische en kerkrechtelijke thesen positie koos.¹¹⁹ Caspar vroeg de Memorie getekend te mogen ontvangen. Cornelisz en een van de scriba's tekenden.¹²⁰

De synode gaf Coolhaes een dag bedenktijd. Zij wenste mondeling bescheid, geen stukken meer. Hij moest wel tijdig in de vergadering verschijnen. Het eind was in zicht.

Dinsdag zo juni verscheen Coolhaes opnieuw met een schriftelijk verweer waarin hij de beschuldigingen in de thesen bestreed. Hij verklaarde te appelleren op 'Zijne Excellentie ende den heren Staten'. Hij zou zich houden aan wat zij oordeelden.¹²¹

Opnieuw volgden gesprekken waarvan Cornelisz en Van der Korput een verslag maakten. Caspar beriep zich op een volgende synode, door de Prins en de Staten samen te roepen en door enige uit de Staten te presideren. Het was om het bloed van Cornelisz en Van der Korput tot karnemelk te maken.

De zaak liep af. De synode weigerde Caspar acte van zijn protest. Het geduld was op. Zij besloot de voornaamste stukken aan de Prins te sturen nu 'wesende in Hollant', ook aan de Staten van Holland en aan de magistraat te Leiden. Ieder kon er kennis van nemen hoe de synode aan 'Casparem haer devoir ghenoech gedaen hadde.'¹²²

Het bleef tot het laatste spannend. In de middagzitting van de synode, die dinsdag, verschenen twee personen (het is niet duidelijk of het synodeleden of buitenstaanders waren) die verklaarden dá.t indien enkele uitdrukkingen 'versoet' werden, Caspar misschien tot tekenen bereid was. De synode verklaarde hierop alleen in te gaan indien Casper zelf dit vroeg. Er ontstond enige discussie over deze zaak.¹²³ Was Trabijs hierbij betrokken, die tenslotte weigerde de acten inzake Coolhaes te ondertekenen?¹²⁴ Van der Korput was daar bijzonder slecht over te spreken en bezorgde de classis Brabant een brandbrief om voortaan alleen afgevaardigden te zenden die bereid waren de acten te ondertekenen.¹²⁵

Nóg was het einde niet! Coolhaes kreeg tot de volgende dag tijd om verzachting van het vonnis te vragen. Het werd de laatste synodedag, maar ook die bleef tot het laatste toe vol verrassingen. Caspar liet namelijk die woensdag zi juni door een 'gezworen camerbode' vijf synodeleden bij notaris Van der Varent ontbieden om ten overstaan

van de schepenen van de stad Middelburg getuigenis af te leggen van de handelingen der synode. Zij weigerden en verwezen de heren naar de synode zélf. Ze rapporteerden het incident in de middagzitting.¹²⁶

De synode was aan het eind van haar Latijn. Ze hield de deur op een kier door geen besluit tot excommunicatie te nemen. Ze droeg de afhandeling van de zaak op aan de klassen van Delft, 's-Gravenhage, Haarlem en Leiden. Alleen indien Caspar zich niet conformeerde, moesten deze klassen gradatim (in trappen) voortvaren tot excommunicatie. Afkondiging diende te geschieden in de kerk te Leiden. Veelbetekenend voegde zij daaraan toe: 'indient geschieden conde',¹²⁷ anders in een naastgelegen gemeente. Waarom handelde de synode zelf de zaak niet af? Had zij haar energie verbruikt? Wilden haar leiders eerst overleggen met de Prins en de Staten van Holland? In ieder geval volgden Arent Cornelisz en zijn mannen de voorzichtige weg. Er stond veel op het spel, ook politiek. Om het vonnis rechtskracht te verlenen was medewerking van de Prins en van de Staten van Holland nodig. Die konden nog druk op Coolhaes uitoefenen. Ruim drie weken was de synode bijeen geweest. Aan de zaak van de Jacobikerk-gemeente te Utrecht, de erfenis van Duyfhuys, kwam zij niet meer toe. Zij droeg ds. Damius van Haarlem en ds. Lydius van Amsterdam op met Zijne Excellentie maatregelen te beramen.¹²⁸ De synode had nu lang genoeg geduurd. De kosten waren opgelopen tot 132 karolusguldens.¹²⁹ De synode wees Gent aan als roepende kerk voor de volgende synode. Maar toen in 1586 in Den Haag de volgende synode samenkam, was Vlaanderens trotse hoofdstad al in handen van Parma. Bij het scheiden van de markt besloot de synode dat er een instructie moest komen hoe de volgende synode haar werk 'veerdiger ende bequamelicker' mocht doen.¹³⁰ Er is niets nieuws onder de zon.

Arent Cornelisz had het programma dat hij zich voorgenomen had en in zijn correspondentie met Van der Korput voor de synode had meegedeeld, voor een goed deel voltooid. Er stonden nog bittere tijden voor de deur. De afhandeling van de zaak-Coolhaes, die uitliep op diens excommunicatie in 1582, zou het uiterste van hem en de kerkelijke vergaderingen in Zuid-Holland vergen. Zijn corpus disciplinae, de door de synode ontworpen kerkorde, ontving geen sanctie van de heren Staten. Er stonden zware tijden voor de deur in de verhouding van kerk en staat.

Toch waren er stellingen betrokken in Middelburg, dat wel. Bij de latere frontale botsing tussen kerk en staat in Holland, waar Oldenbarnevelt zich al een plaats in de Staten begon te veroveren, had de kerk een orde tot haar beschikking waarvoor ze stond. Confessioneel had zij haar uitgangspunt voor de komende strijd in de grote twist tussen Remonstranten en Contraremonstranten vastgelegd in het evangelie van de soevereine genade, dat alleen in staat is weerbarstige mensenharten te vermurwen. De mannen die in deze turbulente tijd in Middelburg bijeen waren wisten aan den lijve hoe weerbarstig het hart van de zestiende-eeuwse mens was.

Tien jaar opstand waren achter de rug. Binnen enkele jaren zouden de kerken in Brabant en Vlaanderen er niet meer zijn. Maar de Gereformeerde Kerk had haar eenheid bewaard. Ze had opnieuw bewezen een sterke morele steun in de rug voor de natie te zijn. Ze was het enige instituut dat over de grenzen van de afzonderlijke gewesten heen heel het gebied van de opstand omvatte. Zij was niet gaan dwarsliggen voor Oranjes pro-Anjou politiek. Ze had die evenmin gezegd. Ze was ook niet opzij gegaan voor de stadsregenten in Leiden met hun pretenties. De opstand behield haar eigen gezicht in de Nederlanden. Politiek hield dat in: vrijheid door voortgezette strijd tegen de tirannie van Filips II en zijn Spaanse wereldrijk. Ook: de vorming van een nieuwe samenleving waarin veel van het oude van vóór 1572 in de smeltkroes van de

opstand verdween. Kerkelijk werd dat gezicht bepaald door een vrije, Gereformeerde Kerk die haar eigen weg ging, zoals zij die zich door het evangelie van vrije genade gewezen zag. Zij dopte haar eigen boontjes en werkte aan de opbouw van een nieuwe samenleving in het licht van dat evangelie.

Arent Cornelisz zal een diepe zucht hebben geslaakt toen hij, beladen met papieren, de loopplank overging naar het schip dat hem in Delft moest brengen. Middelburg lag achter hem. Terug naar Anneke Jans! 131

Hoofdstuk 11

Crisis en vastberadenheid

De Keulse vredeshandel

De synode van Middelburg eindigde op 21 juni 1581. Enkele weken later, op 26 juli, viel het besluit van de Staten-Generaal Filips II als soeverein te verlaten. Dat was het eindpunt van een politieke ontwikkeling, die met de beide Unie's van Utrecht en Atrecht in het voorjaar van 1579 haar laatste episode was ingegaan. Oranje had in april 1579 nog een uiterste poging gedaan die ontwikkeling te stuiten. Samen met de landvoogd Matthias had hij tegen 26 maart 1579 een buitengewone zitting van de Staten-Generaal bijeen geroepen om door een Generale Unie de tegenstellingen tussen Noord en Zuid te overbruggen.

Het werd 11 april vóór de Staten-Generaal met het oog hierop in plechtige zitting bijeen kwamen. Matthias presideerde voor de gelegenheid de vergadering zelf. Hij troonde onder een baldakijn van goud brokaat; naast hem zaten Oranje, Jan van Nassau en de hertog van Aerschot.¹ Voor de laatste maal manifesteerde zich de wankelende eenheid van Noord en Zuid. Het door Matthias en Oranje in elf punten voorgedragen project werd door de gewesten in nadere overweging genomen maar het liep alles op niets uit. De Waalse gewesten verzoenden zich in mei met de koning en de gewesten die zich bij de Unie van Utrecht hadden aangesloten verkozen die boven het project van de Staten-Generaal. Zij vonden het laatste te vaag op het punt van de religie en van de defensie.

Er deed zich intussen een nieuwe ontwikkeling voor die een definitief uiteen gaan van de leiders van Noord en Zuid opschortte: de Keulse vredesonderhandelingen. Ze kwamen al eerder ter sprake. We willen er hier uitvoeriger op ingaan. Deze 'vredeshander bracht de Nederlandse opstand voor een internationaal forum en heeft Oranje heel wat hoofdbrekens gekost. Ze laat ook duidelijk zien waar het in die kritieke en chaotische tijd tussen 1579 en 1581 om ging.

Al in 1578 had keizer Rudolf II er het initiatief toe genomen. Hij was een neef van Filips II en had er veel belang bij dat de troebelen aan de rand van het Duitse Rijk tot een eind kwamen. Er stonden in Europees verband grotere zaken voor de deur. Vanuit de Balkan bedreigden de Turken de christenheid. Zelfs paus Gregorius xiii had belang bij vrede in de Nederlanden. Onder pauselijke en keizerlijke aandrang kon Filips II er niet onderuit medewerking te verlenen, al zag hij er weinig heil in.² De Staten-Generaal grepen deze gelegenheid aan hun zaak in internationaal verband te bepleiten. Wie weet wat er van kwam!

Keulen werd in onderling overleg de congresstad. De paus zond als nuntius Castagna, aartsbisschop van Rossano en vroeger nuntius in Spanje, een bekwaam man. Aan het hoofd van de Spaanse delegatie stond Karel van Aragon, hertog van Terranova. De keizer wees eveneens commissarissen aan, onder wie de bisschop van Würzburg. De Staten-Generaal formeerden een sterke delegatie. Ze werd geleid door Oranjes politieke tegenspeler Filips van Croy, hertog van Aerschot, maar er zaten ook orangistische figuren in als Adolf van Meetkerke en Adriaen van der Mijle, burgemeester van Dordrecht. Jan van der Linden, abt van St. Geertrui en een belangrijke figuur in de Zuidnederlandse politiek was er ook bij. Een zeer belangrijk lid van de Staatse delegatie was de jurist Agge van Albada, die Friesland voor dit werk had

aangezocht. Albada is een boeiende figuur, die de laatste tijd in de schijnwerpers van de geschiedschrijving is gekomen.³ Hoewel hij een groot deel van zijn leven in Duitsland en vooral in Keulen woonde, was hij een warm voorstander van clè opstand. Het kwam goed uit dat hij in Keulen woonde en de Friezen deden een uitstekende zet door hem in deze zaak te benoemen. Door zijn kennis als rechtsgeleerde en zijn inzicht in de Duitse situatie werd hij al spoedig de woordvoerder van de Staatse delegatie: 'orateur ende taelman' (tolk). Hij deed dat met verve en moed.

Het Congres kwam bijeen in het grote handelshuis GUrzenich aan de Quatermarkt te Keulen. Het vergaderde daar van mei tot september. Parma zette in die tijd zijn diplomatieke en militaire activiteiten wel voort. Toen de laatste poging van Oranje om een nieuwe Generale Unie te sluiten was mislukt, sloeg hij het beleg voor Maastricht dat zich na een moedige verdediging op 29 juni 1579 aan hem overgaf. Dat was voor de Generaliteit een harde slag. Oranje had geen kans gezien de stad te ontzetten. Maastricht was de poort naar Duitsland en een uitvalsbasis naar Gelderland.

Deze gang van zaken was voor de voortgang van het Keulse vredescongres niet gunstig. De onderhandelingen zelf zetten evenmin zoden aan de dijk. De standpunten lagen te ver uit elkaar. Het onverzoenbare valt niet te verzoenen. Toch waren de posities, die de onderhandelaars innamen, belangrijk om de wederzijdse standpunten te leren kennen. Op 18 mei diende Albada namens de Staatse delegatie 18 artikelen in. Ze vroegen bevestiging van het bewind van Matthias, en vooral handhaving van de privileges. De Staten beriepen zich daarvoor op de Blijde Incomste uit 1356, het verdrag op basis waarvaft Filips de Goede destijds het bewind over Brabant had aanvaard. Filips II had die Blijde Incomste zelf in 1549 bezworen. Er was in die tijd een levendige discussie gaande of bij de Blijde Incomste ook de andere provincies mochten worden betrokken. Dat hield in, dat zij, aldus Albada in zijn toelichting, 'sullen wesen los ende ontslaghen van hare eeden ende manschap, ingevalle dat de Landt-heere niet en onderhoudt alle voorseyde privilegien, usancien ende coustumen [gewoonten]'.⁴ Ook de religievrede diende gehandhaafd te worden en alleen Nederlanders zouden toegankelijk zijn tot de ambten, zo stelde de Staatse delegatie.

In een volle zitting van het Congres verdedigde Albada deze eisen tot grote ergernis vooral van de Spaanse delegatie. Hij onderbouwde zijn betoog met citaten uit de in 1578 verschenen *Vindiciae contra tyrannos*! In zijn rede bracht hij de oorlog en de geschillen terug tot twee punten: 'cl'een is de Religie, d'ander is de auctoriteyt', maar de 'swaersten van allen' de religie;⁵ daarmee raakte hij het hart van de zaak.

De keizerlijke commissarissen vroegen matiging. Daarom lieten de Staten de eis inzake de Blijde Incomste vallen.

Terranova, de leider van de Spaanse delegatie, treuzelde met zijn antwoord. De Staatsen beweerden dat hij dat deed om de verovering van Maastricht door Parma af te wachten. Ze zaten er niet ver naast, want dat gaf hem een sterke positie. Zij dreigden te vertrekken en met Anjou te gaan onderhandelen, wanneer Terranova niet spoedig met acceptabele voorstellen kwam. De zaak stond op scherp.

Kort na de opening van het Congres namen de Staten-Generaal een resolutie aan, dat zij Filips II als Overheer en Hoofd zouden verlaten als er binnen zes weken geen verzoening kwam.

De keizerlijke commissarissen dienden samen met Terranova op 18 juni hun voorstellen in. De koning was wel bereid de Pacificatie te onderschrijven, maar op zijn eigen voorwaarden en wat de religie betreft: de Gereformeerden in Holland en Zeeland kregen hoogstens een termijn gesteld waarbinnen zij het land moesten verlaten.

De Staatse deputatie vroeg verlof de voorstellen aan de Staten-Generaal voor te

leggen. Deze zonden ze door naar de afzonderlijke gewesten. Toen er in augustus nog geen antwoord van de Staten kwam, zonden Terranova en de keizerlijke commissarissen zelf de voorstellen naar de afzonderlijke provincies en probeerden verdeeldheid te zaaien onder hun tegenstanders. Bovendien gaven zij hun voorstellen in druk. Er ontstond een levendige discussie in pamfletten over het voor en tegen van verzoening met de koning. Oranje kreeg er de handen vol aan en reisde her- en derwaarts om de geesten te bezweren.⁶ Pogingen Oranje zover te krijgen de Nederlanden te verlaten tegen een schadeloosstelling van 100.000 ducaten mislukten. Hij liet zich niet van de Staten scheiden.

In november werden de onderhandelingen afgebroken. Ze hadden tot niets geleid. Verschillende leiders van de Zuidelijke gewesten trokken daaruit hun conclusie en lieten de opstand in de steek.

Aerschot, Grobbendonck en zelfs de abt Van der Linden verzoenden zich met de koning en liepen over naar de partij van Parma. Als laatste was zoals we zagen Rennenberg gegaan.

Er was dus niets bereikt. Dat lag niet aan Albada. Hij had zijn uiterste best gedaan en Bor, op zijn optreden terugziende, roemt zijn 'kloekheid, ervarenheid en dapperheid'.⁷ De Staten, die niets te verbergen hadden, gaven al in januari 1580 de Acta Pacificationis in het licht, door Albada geredigeerd. In een tweede editie, in het Nederlands, voorzag hij de Acta van aantekeningen en annotaties met veel citaten uit de verzetsliteratuur van de monarchomachen. Albada had er hoge verwachtingen van. Ze was spoedig uitverkocht, naar hij vermoedde omdat de Spanjaarden het grootste deel hadden opgekocht, en dat is niet onwaarschijnlijk.⁸

Zo ging de opstand de jaren '80 in, een moeilijke tijd. De standpunten waren verhard, Parma was aan de winnende hand en het bewind van de Staten-Generaal wankelend. Het omvatte in het Zuiden in hoofdzaak nog alleen de gewesten Brabant en Vlaanderen. Zelfs in het Noorden leek de positie van Holland en Zeeland en de met deze gelinieerde gewesten 'niet meer ongeschokt. Door de overgang van Rennenberg was daar een nieuw front ontstaan met Groningen, Drenthe en een groot deel van Overijssel in Spaanse handen.

Politiek stond de opstand op een keerpunt. De laatste pogingen tot verzoening met de koning waren mislukt. Wat nu? Opnieuw bleek het politiek talent van Oranje. Om te beginnen maande hij de Staten-Generaal tot eendracht. Als het moest kon hij geducht opspelen. Hij spaarde de Staten niet. In een redevoering gehouden op 9 januari 1580, kort vóór hij naar het Noorden vertrok om Rennenberg te ontmaskeren, riep hij de Staten op hun 'principalen en meesters', de gewestelijke Staten, beter te onderrichten over de ware stand van zaken. Dan werden er tenminste daadkrachtige besluiten genomen. Anders was het met het land gedaan: 'ter- wijlen wy also onseker en ongeresolveert blijven in onsen saken, is onmogelyck te kunnen ontgaen de verderfensse en ruine'. Hij herinnerde zijn hoorders aan zijn vele waarschuwingen so mondelingh als andersins schriftelyk:. De rede werd in druk uitgegeven: Oranje speelde op het publiek.⁹

Nu verzoening met de koning onmogelijk was moest naar een andere soeverein omgezien worden. Men kon de een niet afzetten zonder een ander achter de hand te hebben. Matthias kwam wegens zijn zwak beleid niet in aanmerking. Er moest een ander gezocht. Hoe sterk de overtuiging leefde dat naast de Staten een Overhoofd of Soeverein noodzakelijk was valt op te maken uit een vertoog, dat graaf Jan namens Oranje in november 1578 bij de Staten van Holland en Zeeland indiende. Het sloeg in de eerste plaats op de situatie die ontstond wanneer Holland en Zeeland zich

unieerden met andere provincies, maar gaf tegelijk de overtuiging weer die leefde bij de politieke leiders van de opstand in die tijd. In dat verhoor onderscheidde graaf Jan tussen de Staten van het land én een koning of

gouverneur. Hij betoogde, dat God Almachtig de Staten uit het volk verkiest en roept. Dat in de eerste plaats. Maar vervolgens verklaarde hij, dat zij op hun beurt een koning of gouverneur verkiezen om immediate naast God te regeren. Hij voerde daarvoor bijbelse voorbeelden aan uit de geschiedenis van de Richters, die God verwekte om het volk Israël te regeren. Koning David, door God geroepen, wordt nochtans ontvangen en 'geconsacreert' in Hebron door de oudsten van het volk, door graaf Jan ijskoud betiteld als 'de Staten van den Lande'.

Hielden de Staten het beleid aan zich alleen, dan werd hun heerlijkheid verminderd, zelfs geheel vernietigd. Het nam, meende graaf Jan, de klem van hun regeren weg als zij het alleen deden. Want ieder zoekt zijn eigen voordeel, zowel stad als gewest. Maar het aanstellen van een Overhoofd vermeerdert juist de eigen autoriteit van de Statenja

Graaf Jan had Beza's boek over de rechten van de onderdanen binnen handbereik. Hij bleef met zijn uiteenzetting in de lijn van het zich ontwikkelend calvinistisch staatsrecht: zowel de Staten als de Vorst hebben hun autoriteit van God. Daarom waren de Staten gemachtigd Vorsten aan te stellen en af te zetten. In die situatie was Oranje met zijn medewerkers nu gekomen.

Er moest een nieuwe soeverein komen. Zij zochten die in Francois d'Alençon, hertog van Anjou. Er was naar hun oordeel geen andere keus. Elisabeth van Engeland wilde zich niet in de nesten steken. Anjou wel. Dat bracht wel de nodige problemen met zich mee. Al in 1578 hadden de Staten-Generaal verklaard, dat hij als eerste in aanmerking kwam bij verandering van soeverein. Nu was het zover.

Anjou was katholiek! Dat maakte, dat vele Gereformeerden met argwaan naar hem keken. Ze waren de Bartholomeüsnacht van 1572 niet vergeten. Moesten de Nederlanders met een katholieke Fransman in zee? Oranje was overtuigd, dat er niets anders opzat. Hij vond daarvoor steun bij Marnix en bij zijn hofprediker Villiers. Zij achtten het feit dat Anjou katholiek was niet onoverkomelijk. Vooral Marnix was een warm voorstander van Oranjes politiek. Op 27 maart 1580 bracht hij advies uit aan Oranje. Hij zette uiteen dat er alle recht was Filips af te zetten. Dat stond buiten kijf. Maar moest het volk nu een soeverein aannemen, die niet van de ware godsdienst was? Daar bracht Marnix tegen in dat de strijd tegen Filips II niet alleen om de ware godsdienst ging, maar ook tegen diens tirannie. Anjou was geen verdrukker van de vrijheid en van het geloof. Als vooraanstaand leider van de partij der 'politiques' in Frankrijk ijverde hij voor godsdienstvrijheid. Bovendien: indien God eiste dat de vorst de ware godsdienst was toegedaan, moesten alle vorsten die niet Gereformeerd waren worden afgezet. Het verzetsrecht uit de school van Calvijn bracht mee dat men de hulp van een buitenlandse vorst mocht inroepen. Nu God in de persoon van Anjou een helper voor de Nederlanden verwekte, was het God tergen door hem af te wijzen. De niet-gelovige kon toch beschermer van de kerk zijn? Het was ondankbaarheid jegens God, deze helper af te wijzen. 11

Villiers redeneerde wat minder enthousiast, maar zag in Anjou in ieder geval de enige die hulp kon brengen en dan is er geen andere weg.¹² Zelfs Kersten, de secretaris van graaf Jan, schreef in die geest. Het volk mag ieder te hulp roepen, het doet er niet toe wat voor iemand hij is.¹³ Die laatste overtuiging leefde eveneens bij de pamflettenschrijvers. Zo schrijft één van hen: 'al waer hij een Tartar, een Samaritaen oft een Moscoviter [Rus], iae een Turcq, so verre als hij ons uyt den noot kan

gehelpen ende onse privilegien, rechten, vryheden ende Religie wilt bewaren ende onderhouden, wy moetent van Godes hant nemen, ten sy dat wy tergen Godt willen rebellich ende wederspannich zijn. '14

De discussie over Anjou werd heviger na de Franse Furie in 1583. Zelfs Albada, die in het algemeen pro-Oranje gezind was, raakte in een heftig epistolair debat verwickeld met zijn vriend Van der Mijle. Hij was nu van mening dat de keus van 1580 tegen de wil van God was en daarom wel op een *débaclé* moest uitlopen. Van der Mijle was dat niet met hem eens. God gaf over zulke zaken geen openbaring. We moeten met nuchtere politieke argumenten werken, vond hij.¹⁵

In ieder geval: Oranje had in het voorjaar 1580, tussen alle bedrijven met Rennenberg door, de gelegenheid deze adviezen op zich te laten inwerken. Vanaf januari kwam de zaak van de soevereiniteitsoverdracht aan Anjou in de Staten-Generaal en de gewestelijke Staten aan de orde. Er was aanvankelijk nogal tegenstand, maar in juni 1580 ging een belangrijke missie van de Staten-Generaal op reis naar Frankrijk om tot definitieve afhandeling te komen. Marnix werd voorzitter van de deputatie. Oranje deed het gezantschap persoonlijk uitgeleide te Vlissingen.¹⁶ De onderhandelingen werden gevoerd op Anjou's slot te Plessis-Lez-Tours vlak bij Tours.

Op 19 september werden de heren het eens over een soevereiniteitsverdrag. De Staten bedongen wat zij in Keulen van Filips IIet gedaan hadden gekregen: in de eerste plaats moest Anjou er zorg voor dragen, dat Nederland nooit bij Frankrijk werd ingelijfd. Hij behoorde gelijke bescherming te verlenen aan katholieken en Gereformeerden en diende de privilegiën te eerbiedigen. Deed hij dat niet, dan waren de Staten gerechtigd hem heen te zenden. Hij moest met alle macht de oorlog tegen Spanje voortzetten. De Staten stelden hem daarvoor twee en een half miljoen gulden ter beschikking. Bij kinderloos overlijden waren de Staten vrij een andere soeverein te kiezen. Anjou moest in Nederland wonen.

Er was één artikel in het verdrag, art. mi', dat bijzondere overweging verdient. Het luidde: 'Hollande, Zeelande, demeureront comme ilz sopt présent, nommément au faict de la religion et aultrement' (Holland en Zeeland zullen in de situatie blijven waarin zij momenteel zijn, met name op het punt van religie maar ook anderszins).¹⁷ Dit was een hoogst opmerkelijke bepaling. Ze reserveerde bij voorbaat voor Holland en Zeeland een uitzonderingspositie, eigenlijk net zoals bij het sluiten van de Unie van Utrecht. Alleen op het punt van de munt, de belastingen, de oorlog en de privilegiën zou de nieuwe landsheer met de Staten-Generaal gezag in Holland en Zeeland hebben. De religievrede gold als gezegd daar niet. Op 2 januari 1581 ratificeerden de Staten-Generaal het verdrag, ondanks tegenstand uit Gelderland. Maar Oranje zette door. Drie weken later legde Anjou te Bordeaux de plechtige verklaring af, dat hij als Prince et Seigneur' de soevereiniteit van de Nederlanden op zich nam.

Ook nu zat er een addertje onder het gras. Want bij de geheime overeenkomsten van Coutras (29 december 1580) en van Bordeaux (23 januari 1581) verklaarde Anjou dat aan Oranje de soevereiniteit over Holland, Zeeland en Utrecht bleef voorbehouden. Dat was een bevestiging en aanvulling op art. xin van Plessis-lez-Tours.¹⁸ Oranje bleef de hoge overheid over zijn stadhouderlijke gewesten behouden! Tegelijk werd in dit geheime verdrag bepaald, dat de Staten van Holland, Zeeland en Utrecht vrij waren zich door nakomelingen van de Prins te laten regeren of door Anjou. De macht van de Staten was al behoorlijk gevestigd.¹⁸

Het enige wat Oranje en de Staten nog te doen stond was de afzetting van Filips als Heer der Nederlanden. Een staat kan geen twee heren dienen. Natuurlijk volgden Parma en Filips in Madrid deze onderhandelingen met argusogen. Voor hun besef was dit alles niet meer of minder dan hoogverraad. Vandaar dat Filips besloot Oranje in de

Ban te doen.

Filips' Ban en Proscriptie

Op 1 april 1580 belastte Filips Granvelle met de leiding van de regering te Madrid. De kardinaal was nu 63 jaar. Zestien jaar tevoren had hij smadelijk de Nederlanden verlaten. Nu werd hij opnieuw met de opstand en met Oranje geconfronteerd. Weer stonden de oude tegenstanders tegenover elkaar. In het volle bezit van de macht zon Granvelle op de mogelijkheid een einde aan de strijd te maken. Nu de Keulse onderhandelingen waren mislukt, zette hij het uitvaardigen van de Ban door. Granvelle was daarvan stellig de auctor intellectualis.¹⁹

Parma aarzelde. Was het verstandig? Maakte het van Oranje geen martelaar? Ook in Parma's Raad van State klonken zulke stemmen. Filips, door Granvelle gesteund, sloeg toe. Hij had in de Middellandse Zee door een wapenstilstand met de Turken de handen vrij gekregen. De pacificatie van het Noorden was nu aan de beurt. Oranjes onderhandelingen met Anjou deden hem vrezen voor een verbond tussen Engeland, Frankrijk en de Nederlanden en dat moest hij tot elke prijs voorkomen. Daarom wilde hij Oranje zo snel mogelijk uit de weg ruimen. Parma probeerde de koning te bewegen eerst het advies van de koningsgezinde provincies te vragen, waar Filips gelastte hem de Ban zo spoedig mogelijk op te stellen en te publiceren. Parma mocht zelfs geen termijn voor de bekering van de Prins stellen: 'En toute diligence et au plus tot', zo haast als mogelijk moest de Ban worden afgekondigd.

De tekst van de Ban werd op 15 juni 1580 aan de gouverneurs en de hoven van de koningsgezinde Provincies verzonden. Het werd een keihard stuk. 'Ban ende Edict by forme van Proscriptie' (vogelvrijverklaring) heette het. Het was gericht tegen 'Wilhelm van Nassau, Prince van Orangiën, als Hooft, beroerder ende bederver van tgeheel Christenrijk, ende namentlijck van dese Nederlanden'. Ieder werd al in het opschrift aangespoord hem 'uter werelt te helpen, met loon ende prijs voor denghenen die des doen' ! Het stuk werd waarschijnlijk opgesteld door Christoffel Assonleville, die lid was geweest van de Raad van State vóór de Pacificatie van Gent en deel uitmaakte van de koninklijke delegatie op het Keulse Congres. Hij kende de gevoelens van de koning en van Granvelle jegens Oranje van nabij en vertolkte die in deze Ban.

Het stuk was er van a tot z op uit Oranje bij de andere staatshoofden van het christenrijk en bij ieder die het wilde lezen uit te maken voor wat de Ban zelf noemt een 'schelm'. Dat was in de zestiende eeuw iemand die niet rekende met God en zijn gebod, de overheid verachtte en ten aanzien van zijn methoden geen scrupules had. Kortom: het stuk was erop uit Oranje moreel de grond in te boren. Ondankbaar jegens Karel v en de huidige koning die hem aan zijn hoge ambten hadden geholpen, speelde hij sinds het Smeekschrift der Edelen zijn listig spel. Hij begunstigde de ketterij en voerde de 'liberteyt van de conscientie' in, samen met zijn broer Lodewijk van Nassau, een 'groot ketter ende heretyck'.

De Ban tastte Oranje aan in zijn persoonlijk leven. Terwijl zijn tweede vrouw nog leefde, trouwde hij een door een bisschop geconsacreerde Abdis (Charlotte de Bourbon) wat een 'alderschandelijkste, oneerlijkste ende inschampste saecke' was, tegen alle eerbaarheid.

De Ban stelde Oranjes politiek bedrijf in het licht van list en bedrog. Hij verleidde de Generale Staten tot de Pacificatie van Gent, misbruikte de satisfactieverdragen om de koningsgezinde steden van Holland en Zeeland onder zijn bewind te brengen en stelde

daar 'Ministers ende Predicanten der Calvinisten' aan. Hij liet zich benoemen tot Ruwaart van Brabant en later tot Gouverneur van Vlaanderen en tot tweede stadhouder van alle Erf-Nederlanden. Met het laatste doelde de Ban op Oranje als Luitenant Gouverneur-Generaal bij Matthias. Hij haalde zijn broer en zwager en andere 'uutlanders' naar ons land om hier gouvernementen te bezetten.

Toen de koning na de slag bij Gembloers de vrijheer De Selles naar de Nederlanden zond 'met seer redelijcke conditien' om zijn onderdanen weer in genade aan te nemen, zorgde de Prins dat diens missie mislukte.

Het ging de koning slechts om twee punten: de handhaving van de Rooms-katholieke religie en de gehoorzaamheid die hem volgens recht toekwam. Maar Oranje bewerkte dat deze werden verworpen 'deur de boose, listighe ende meyneedighe streken (die hem ende allen ketters seer ghemeyn zijn)'. Hij stimuleerde de 'moedwilligheid' der gemeente door plundering van kerken, profanatie van de heilige sacramenten, moord en gevangenschap voor bisschoppen, pastoors, Jezuïeten en religieuzen, zowel mannen als vrouwen, en verving alle koningsgetrouwe ambtsdragers door personen die hem waren toegedaan.

Het stuk gaat uitvoerig in op de Keulse vredeshandel, waar de koning en de keizerlijke commissarissen voorstellen deden die 'gracelijck ende redelijck' waren. Maar Oranje sloot intussen de Unie van Utrecht en vooral hierover goot de Ban fiolen van toorn uit. Het was een 'openbare conspiratie' tegen de koning en de religie 'met grouwelijken ende afgrijselijke woorden ende eeden'. De redelijke voorstellen die in Keulen door de koning en zijn woordvoerders werden gedaan, had hij getorpedeerd. Hun tegenvoorstellen - en ziehier een echo op de redevoeringen die Albada namens de Staten-Generaal in Keulen hield - waren vol lastigher, onbehoorlijcker ende onbilliger' artikelen en vol dasteringhe, iniurien ende blasphemien tegen Godt ende ons, heuren Oversten ende Souverainen Heere, ende natuurlijcken Prince'. Zolang deze man in het land was viel er vrede noch rust te verwachten. Hij was uit op een 'eeuwige diffidentie ende wantrouwicheyt, die hy altyts inden mont heeft (twelck alle bosen menschen gemeyn is, wiens conscientie deur knaecht worden met Cain ende Judas, ende haersghelijcke)'. Heel Oranjes politiek werd gedreven door eerezucht en eigenbaat.

Aan het slot schold het stuk de Prins als 'Hooft, autheur ende promoteur van alle dese beroerten, ende principaelste pertubateur van allen onsen landen ende staten, ende op 't cortste, die ghemeyn peste vander Christenheyt'. Het verklaarde hem tot 'schelm ende verrader, ende vyandt van ons ende vande landen'.

Willem werd zelfs getekend als 'vijandt vanden menschelijcken geslachte', het ergste waarvan men iemand in die tijd kon beschuldigen. Daarom werd hem alle menselijke gemeenschap ontnegd. Wie na de uitvaardiging van de Ban communicatie met hem onderhield, stond schuldig tegenover God en de koning.

Filips stelde een prijs van 25.000 gouden kronen op Oranjes hoofd. Zijn moordenaar werd in de adelstand verheven en indien hij bij zijn daad omkwam, zijn familie. Wie Oranje niet binnen een maand verliet was voor de koning een 'rebelle ende wederspanninghe, ende vyanden vande ghemeyne ruste'.²⁰

De teerling was geworpen. Het tafellaken tussen Filips en Oranje was doorgesneden. De koning beleefde juist in deze tijd zijn 'Years of triumph' en wilde het met de rebellen in het Noorden voorgoed klaren.²¹ De machtigste vorst van 'Christendome' (Parker) zette alles op alles om de man, die zich een decennium lang tegen hem had verzet, moreel te verpletteren. Wie wilde gemeenschap onderhouden met een schelm? Het stuk overwegende, vraagt men zich af of Assonleville of wie het anders heeft

opgesteld geen enkel besef had van wat Oranje dreef. Was hij in hun oog werkelijk een door eigenbaat voortgedreven, schurkachtig mens, of schilderden ze hem zo af uit propagandistische overwegingen? In ieder geval was de man, die het document vervaardigde, goed op de hoogte met de politiek van de laatste jaren. Alle grote gebeurtenissen in de opstand passeerden de revue, gezien door de bril van de koning. Wie de Spaanse visie op de politiek van die jaren wil leren kennen, leze deze Ban! De beide punten waarom het al die jaren ging, de religie én de gehoorzaamheid aan de koning, staan ook hier centraal.

Oranjes Apologie

Eind augustus vernam Oranje voor het eerst van de Ban door een onderschepte brief van Granvelle.²² Hij realiseerde zich onmiddellijk de politieke importantie ervan. Al op 5 september richtte Oranje zich vanuit Gent tot de Staten-Generaal. Hij deelde hun mee dat hij van plan was op dit schandelijke stuk zo mogelijk samen met hen te reageren.²³ Dat was zijn eerste zet op het schaakbord. In de maanden september en oktober werd er hard gewerkt aan een antwoord. Oranje nam zijn hofprediker Villiers in de arm, die voor zulk werk uitstekend berekend was. Misschien pleegde deze overleg met Languet en Du Plessis Mornay, hugenoten uit de kring rond Oranje. Bij lezing van de Apologie komt men 'telkens uitdrukkingen tegen, die Villiers voor in de pen liggen en die welhaast letterlijk in zijn brieven zijn weer te vinden'.²⁴ Dat wil niet zeggen dat Willem er zelf niet bij geraadpleegd werd.

De Apologie is oorspronkelijk in het Frans geschreven en werd op 13 december aan de Staten-Generaal aangeboden. Op 14 december las Jacob van Somere, de raadspensionaris van de stad Gent, haar voor in het Nederlands.²⁵ Diezelfde dag benoemden de Staten-Generaal hem in een commissie van vijf die een apostille (reactie) moest opstellen op de Apologie. Drie dagen later keurden de Staten-Generaal dat antwoord goed en verklaarden zij dat Oranje in de Ban ten onrechte werd beschuldigd. Hij bekleedde zijn stadhouderschap, dat in de Ban werd aangevochten, op uitdrukkelijk verzoek van de Staten en tot volle tevredenheid van het volk. Ze garandeerden de Prins eeri ruiterswacht tot zijn bescherming en zouden zich tegen de Ban op gepaste wijze verdedigen.²⁶

Oranjes Apologie werd in februari 1581 te Delft uitgegeven en werd een bestseller. Al in datzelfde jaar 1581 verschenen er 5 Franse, 2 Nederlandse, enkele Duitse, Engelse en Latijnse edities. Heel Europa genoot ervan hoe

de machtigste vorst van de christenheid en de rebellenleider elkaar lik op stuk gaven.

Oranje zocht welbewust de publiciteit voor zijn verdediging. Hij zond het document met een begeleidend schrijven toe aan de koningen en andere vorsten van de christenheid en verklaarde, dat de Staten-Generaal zijn verdediging als 'oprecht en waar' beschouwden. Hij verzocht de geadresseerden niet te geloven dat hij 'een schurk of verrader' was, maar een edelman van goede huize, een man van eer en oprecht in alle beloften. De Apologie heeft ongetwijfeld lang het beeld, dat vooral protestanten zich van Filips II vormden, sterk beïnvloed. De wrede daden van de koning als de moord op zijn zoon Don Carlos en zijn vrouw Elisabeth van Valois, die hem in de Apologie werden aangewreven; zijn tirannie en onwaarachtigheid: ze hebben hem met zwarte kool uitgeschilderd voor vele generaties.

De koning had dat aan zichzelf te danken. Toen hij Oranje beschuldigde van een onwettig huwelijk met Charlotte de Bourbon en hem trof in wat zijn gelukkigste echtverbintenis was, bestempelde Filips daarmee de zes dochttertjes uit dat huwelijk als bastaarden. Parma, die geraakt was omdat Oranje hem meermalen aanduidde als de kleinzoon van de Italiaanse parvenu Pierluigi, heeft lang gearzeld vóór hij met het

publiceren van de Ban accoord ging. Hij beseftte wat dit geschrift met betrekking tot hem en de koning ging opwoelen. Was zijn moeder niet een bastaard?

Parker heeft in zijn biografie over Filips II duidelijk gemaakt, dat de beschuldigingen van moord op Don Carlos, Filips' oudste zoon en op Filips' echtgenote Elisabeth van Valois onhoudbaar zijn. Wel heersten er rond Filips' persoonlijk optreden duistere vermoedens in Europa, die de opstellers van de Apologie zullen hebben bewogen zulke verhalen daarin op te nemen. De moord op Montigny in 1570 staat vast, die op Juan de Escobedo, de secretaris van Don Juan, niet minder. Antonio Perez, een hoge ambtenaar van Filips, heeft in zijn *Relaciones* een boekje over de daden van zijn meester opengedaan. Dit geschrift - een verzameling documenten en commentaren - verscheen weliswaar voor het eerst in 1591, maar de geruchten omtrent Filips' wandaden waarden toen al rond in Europa.

Parker is van oordeel dat de vermoedens over de dood van Don Carlos hun oorzaak vonden in andere moorden: 'Certain other persons whose continued existence was inconvenient to Philips Û mysteriously disappeared'.²⁷ Hij noemt de moord op Montigny in oktober 1570 en die op Escobedo in maart 1578, en dan de moord op Oranje zélf in 1584.

Als politiek strijdschrift is de Apologie beroemd geworden. Jan Romein noemt het 'een der meesterstukken uit de politieke letterkunde'. De zakelijke en wat langdradige toon in de meeste van Willems brieven vindt men hier niet terug. In de Apologie treft ons 'die geheel aparte, hem alleen eigen mengeling van de hoogmoed van de edelman uit de Renaissancetijd die zich tegelijk de dienaar der Staten betoonde'.²⁸ De Belgische historicus Van Peteghem schrijft dat het 'nieuwe geluid in de Apologie ligt in de uiterst scherpe afwijzing van de Spaanse vorst, die in de Nederlanden zijn rol als landheer 'cluyssent en duysent mael' was te buiten gegaan'.²⁹ Dat laatste is juist. Door heel het strijdschrift heen handhaaft Oranje zijn felle aanvallende toon tegen Filips II. Eindelijk was er gelegenheid al zijn opgekropte grieven tegen Filips' tirannie op tafel te leggen en zijn gal uit te spuwen. Het opschrift is een felle tekening van Filips als tiran en onderdrukker van de Nederlanden. Er klinkt een rauwe stem door heel de Apologie. Die moet gehoord worden. Hier is een man aan het woord die zijn leven heeft ingezet voor een rechtvaardige zaak: tegen de verdrukker en voor diens slachtoffers.

De Apologie volgt de Ban op de voet. Ongeveer vijftig keer reageert Oranje op de beschuldigingen die tegen hem zijn ingebracht en hij doet het geargumenteed. Dat geldt zowel voor zijn persoonlijke leven als voor zijn politiek. Wat had Filips tegen zijn huwelijk met Charlotte in te brengen? Het was heilig, edel, wettig en goddelijk, bovendien kerkelijk ingezegend, 'ja volgens de ordonnantien der kercken Godes gedaen'. De kinderen op school leerden al uit het hoofd op te zeggen de Schriftplaatsen: 'Hij die zonder zonde is, werpe de eerste steen'; hoe durfde de koning dan hem aan te vallen op het punt van zijn huwelijk? En dan volgen de heftige beschuldigingen over Filips' optreden tegen zijn vrouw en zijn eigen zoon, Don Carlos.

Verweten ze hem ondankbaarheid over het feit, dat hij in het bezit van de erfenis van René de Chalon werd gesteld? Die kwam hem rechtens toe en er was geen enkele reden daarom Karel v en Filips dankbaar te zijn. Noemden ze hem vreemdeling, buiten de Nederlanden geboren? Dat was Parma ook en Filips II niet minder.

En wat betreft zijn optreden tegenover de hervormden die zij ketters noemden: God had het goede zaad dat in hem was gezaaid in zijn jeugd niet doen, verstikken. Willem schaamde zich geen moment, dat hij het voor de hervormden had opgenomen. Hij verhaalt hoe de Franse koning Hendrik II hem bij de vredesonderhandelingen van

Cateau-Cambrésis in 1559 meedeelde dat Alva en Filips van plan waren de hervormden uit te roeien en hoe hij zich daarbij van de domme hield. Je hoefde in die tijd maar misprijzend naar een heiligenbeeld te kijken om op de brandstapel terecht te komen. Hij had van tevoren al zien aankomen wat de reis van Egmond naar Spanje, om daar op matiging aan te dringen, zou opleveren. Hij verweet zijn tegenstanders volgelingen van Macchiavelli te zijn die hun vijanden met schone schijn van vaderlijke liefde, trouw en aangeboren goedheid zand in de ogen strooiden. Verweten zij zijn broer Lodewijk, dat hij een ketter was? Maar die was een dapper ridder en vromer en oprechter christen dan zij! En wat de beeldenstorm betreft: zij wisten heel goed dat hij die nooit had goedgekeurd.

Willem komt vervolgens op de gijzeling van zijn oudste zoon Filips Willem. Dat zat hem vanzelfsprekend hoog. Ze hielden de onschuldige jongen nog altijd gevangen, riep hij uit en vervolgde: Ik heb, mijne Heren, uiteraard mijn vaderlijke gevoelens en verlang er vaak naar mijn zoon, die al zo lang weg is, terug te zien.

Politiek wierpen ze hem tegen dat hij zijn eed van trouw had gebroken. Maar zij ontsloegen hem uit al zijn ambten en functies, ze beroofden hem van zijn bezittingen en leverden hem over aan de dood. Daarmee ontsloegen ze hem van zijn eed en gaven hem een vrijbrief om met alle middelen die God hem ter beschikking stelde zijn vijanden te bestrijden. Zeker, door deze Ban was hij van zijn eed ontslagen. Hoogstens kon hij zichzelf verwijten te laat naar de wapens te hebben gegrepen. Wat had Filips zélf van de eed, die hij als hertog van Brabant had gezworen, gemaakt? Willem had eerder gebruik moeten maken van het recht van opstand, dat elk volk van nature bezit. Hier komt het verzetsrecht, waarmee de Prins van het begin van zijn strijd werkte, ook in de Apologie aan de orde.³⁰ Hij was bovendien zelf soeverein vorst, die naast God geen meerdere hoefde te erkennen.

Fijntjes merkte Willem op dat, wáár zijn vijanden hem ook van beschuldigden, het niet van hebzucht is. Hij had van jongsaf geleerd, dat een bestuurder schone handen moet hebben en dat had hij steeds in praktijk gebracht.

De Ban beschuldigde hem, dat hij naar Holland en Zeeland kwam om die in opstand te brengen tegen Alva, en dat hij de geestelijken had vervolgd en verjaagd of tot de Gereformeerde religie gedwongen. Maar Willem herinnerde daartegenover aan zijn opkomen voor religievrede in 1572. Dat in 1573 door de Staten de Roomse religie verboden was, was omdat de Roomsens - althans de priesters - hun eed aan de paus hoger stelden dan die aan het vaderland. Het was overigens niet met zijn instemming: 'Wy hadden wel begeert dat men 't gelaten hadde: ende noch meer was het tegen onsen sin, doe 't ward ter executie gestelt.'³¹ Hij memoreerde daarbij, dat de koning bij zijn vertrek uit Zeeland in 1559 hem uitdrukkelijk beval de hervormden uit te roeien. Op dit punt gekomen, verklaarde hij nog eens nadrukkelijk dat het vuur, waarin zo vele arme christenen gepijnigd zijn, voor hem nooit zo'n streling voor het oog was geweest als voor de hertog van Alva en de Spanjaarden. Laten ze liever letten op de goddeloze zaken die bedreven werden aan het hof van de prins van Parma, waar men atheïsme en ondeugden als kleinigheden zag.

De koning liet in de Ban doorschemeren, dat hij niet stond achter de tiende en de twintigste penning die de hertog van Alva had opgelegd. Maar waarom was die daarover dan niet bestraft? Zo zou de koning ontkennen Alva ooit het bevel gegeven te hebben de graven Egmond en Hoorne te vermoorden. Willem stelt hier twee mogelijkheden tegenover: óf de koning had het bevel wel gegeven: dan was hij een tiran. Indien hij het bevel niet gaf, was hij het eveneens, want hij liet het toe zonder de dader te straffen!

Het verwijt dat hij de Pacificatie geschonden had door de hervorming in de satisfactiesteden in te voeren wierp de Prins van zich, want zijn medeondertekenaren hadden het verdrag eerder op allerlei manieren geschonden. Inzake de ongeregelgheden tegenover de Rooms-katholieken verklaarde Willem openlijk, dat er veel dingen gebeurd waren die hem geen plezier hadden gedaan, en dat gold ook voor Vlaanderen. Hier zinspeelde hij duidelijk op de gebeurtenissen te Gent.

In het laatste gedeelte van zijn Apologie volgde Willem de grote politieke gebeurtenissen na de Pacificatie van Gent op de voet: de strijd tegen Don Juan, de vredespogingen van. De Selles, het sluiten van de Unie van Utrecht en de Keulse vredeshandel. In felle bewoordingen geselde hij ook de Zuidelijke adel die hem naar het Zuiden had gehaald, maar toen het er op aan kwam hem in de steek had gelaten. Hij spaarde de Staten-Generaal niet; ze hadden zijn adviezen beter moeten opvolgen. Hij was in staat geweest met een klein legertje Don Juan en zijn aanhangers te verdrijven; die had nog geen voet in het Zuiden gezet, of zij ontboden tegen hun eed in en zonder overleg met hem en de Staten-Generaal Matthias als landvoogd. En die was nauwelijks aan het bewind of zij namen contact op met Anjou. Maar het schandelijkste van die Zuidelijke adel was dat zij instemde met deze Ban. 'Zij zullen nog tienmaal van zadel en paard veranderen'. Er was geen sprake van dat hij het stadhouderschap over Vlaanderen had aanvaard, zoals hem werd aangewreven. En vóór hij Luitenant Gouverneur-Generaal naast Matthias werd, had hij eerst het advies van zijn legeroversten gevraagd.

Hij hekelde op felle toon de adel: als slaven dienden ze de Spanjaarden, met name de kardinaal, die de spil was waarom alles draaide en die hen behandelde als kleine kinderen.

Weer: Willem tegenover Granvelle! Wat de Keulse vredeshandel betrof: het volk en hij waren unaniem van oordeel, dat die vredesvoorwaarden moesten worden verworpen. Alle gewesten en steden waren van tevoren van die voorwaarden officieel op de hoogte gesteld. De Unie van Utrecht was een voorbeeld van eendracht, Ik zeg hun, riep Willem, op dit punt gekomen, oratorisch uit, dat ik het initiatief tot de Unie van Utrecht heb genomen, haar in het leven heb geroepen en in stand gehouden. Het bracht hem tot de beroemde uitspraak: Ik zeg u nogmaals en zo luid dat niet alleen de vijand maar iedereen het hoort: 'Onderhoudt Uwe Unie! Bewaert Uwe Unie wel! '32 Waarom hadden zijn tegenstanders wel het recht zich te Atrecht te verenigen en hij niet te Utrecht?

Tegen het slot van de Apologie ging Willem in tegen de felle beschuldigingen aan het eind van de Ban, dat hij een schelm was, de pest der christenheid. Hij wees erop wat een opofferingen hij zich had moeten getroosten. Deed iemand dat die alleen zijn eigen voordeel zocht? Hij stelde tegenover de beschuldiging van eigenbaat: Sinds lang ben ik van mijn bezittingen beroofd, mijn lieve zoon zit al lange tijd in de gevangenis en zelf heb ik grote schulden moeten maken.

Willem gaf nu zijn diepste innerlijk bloot en de oprechtheid daarvan moest voor ieder die hem kende duidelijk zijn: 'Mijn laatste druppel bloed en mijn laatste cent, mijn hele verstand, inzet, vertrouwen en gezag zal ik gaarne in dienst stellen van uw belangen, Heren van de Staten-Generaal.' En wat betreft de 25.000 kronen die op zijn hoofd waren gesteld: God had hem tot nu toe bewaard voor moordaanslagen en mocht hem er verder voor bewaren.

Aan het slot van zijn betoog bracht Willem opnieuw de twee kardinale punten waarom

het sinds 1572 ging naar voren: de religie en de obediëntie (gehoorzaamheid) aan de koning. Hij noemde als eerste punt, het hoofddoel waartoe alle aanslagen van Filips strekten 'ons' - daarmee bedoelde hij zichzelf - 'mitsgaders uwe vryhey' (die van de Staten-Generaal dus) 'onder de voeten te brengen'. Dat is de samenvatting van het libertatis ergo: de strijd voor de handhaving van de privileges en tegen het absolutistisch centralisme van de koning.

Willem vervolgde: 'Het ander point, datse voor hen genomen hebben, is het uytroeyen van de Religie'. Hij verklaarde aan de theologen te willen overlaten te disputeren welke de ware religie is; het was overigens wel duidelijk van welke hij professie deed. En de Staten-Generaal moesten goed weten, 'dat sonder d'exercitie van deselve, 't landt geen dry dagen en kan bestaen'.

Zou voldaan worden aan wat Filips eiste en zouden degenen die van de Gereformeerde religie zijn het land moeten verlaten: 't bleef woest en arm achter.

Willem stemde toe, dat onder degenen die de Roomse kerk volgen veel lieden zijn van eer en liefhebbers van het vaderland. Maar, vervolgde hij:

'Soo is men nochtans versekert van de geene die de Religie zijn toegedaen, dat men onder hen niet eenen en sal vinden die met den vijandt eenig verstandt ofte practijcke heeft; maer alle gelijk zijn hem eendrachtiglijck tegen vallende [bestrijdende]'.³³

Nergens heeft Willem zijn zaak zó met die van de Gereformeerden vereenzelvigd.

Op de laatste bladzijde deed Willem een hartstochtelijk beroep op de Staten-Generaal de eenheid te bewaren. Hier staat de beroemde verwijzing naar het bundeltje pijlen dat in het zegel van de Staten is gegraveerd.³⁴ De Staten-Generaal hadden de macht maatregelen te nemen, maar zij deden dat niet en dát, aldus Willem, was een grote fout, aangezien het volk op hen vertrouwt. Laten wij, zo schreef hij tegen het eind, ons voortaan eendrachtig voor de bescherming van het volk inzetten. Mogen de Staten-Generaal door Gods genade de beslissingen nemen die in het belang zijn van henzelf, hun vrouwen en kinderen.

Willem besloot met zijn wapenspreuk: 'Je maintiendrai, Nassau.' In de oorspronkelijke Franse versie sluit dat heel mooi aan bij de laatste regel: 'Ce qui sera par vous résolu... Je le maintiendrai!' (Wat ook door U besloten wordt... ik zal het handhaven.)

Volgens Blok is de Apologie moeilijk te plaatsen in het kader van de verdraagzaamheid 'waarop Oranje zoowel in Nederland als in Vlaanderen persoonlijk zoo dikwijls had aangedrongen'.³⁵ Waarom?

Willem aarzelde niet het besluit van de Staten van Holland uit 1573, waarbij de Rooms-katholieke religie verboden werd, te kritiseren. Hij stak zijn kritiek op de Beeldenstorm en op wat er in Vlaanderen tegenover de Rooms-katholieken was gedaan, niet onder stoelen of banken. De Apologie was een strijdschrift en juist de tirannie inzake de privileges en de religie bestreed hij daarin fel.

Wie zijn strijd beschouwt in het geheel van de Europese politiek van die tijd moet erkennen, dat hier een heel bijzonder man aan het woord is, die op leven en dood vocht tegen tirannie en onderdrukking. Zijn opkomen voor de vrijheid van geweten en zijn innige samenwerking met de Staten-Generaal als vertegenwoordigers van het volk waren uniek in het Europa van toen.

De Apologie van Willem van Oranje blijft een politiek document van de eerste rang, al kleven er in het persoonlijke vlak vlekken aan.

Het Plakkaat van Verlating

De jaren tachtig van de zestiende eeuw zijn wel jaren van crisis genoemd. De

moeilijkheden rond het aannemen van Anjou als soeverein; de geleidelijke opmars van Parma; het mislukken van de Keulse vredesonderhandelingen en het zich verzoenen met de koning van de Waalse gewesten: het geeft een aspect van crisis aan deze jaren.³⁶

Toch is daar bij nader toezien het nodige tegenover te stellen. Zo was er bij Oranje zelf geen spoor van aarzeling. Zijn Apologie bewijst het tegendeel en moet inspirerend op de Staten-Generaal en de bevolking hebben gewerkt. Te wijzen valt verder op de in het vorige hoofdstuk behandelde nationale synode van Middelburg. Bij de mannen die daar de leiding gaven was evenmin aarzeling. Zij vertegenwoordigden een belangrijk deel van de bevolking.

Dat neemt niet weg dat het voor Oranje en zijn medestanders zware jaren waren, direct al in 1581. Want nauwelijks was de Apologie gepubliceerd en de nationale synode te Middelburg, die in de zaak van Datheen op Oranjes tijd en aandacht beslag legde, gehouden of de volgende belangrijke gebeurtenis stond voor de deur: het verlaten van Filips als soeverein. Het moest er nu van komen. De Staten-Generaal hadden op 2 januari 1581 het verdrag van Plessis-lez-Tours geratificeerd. Alles was gereed om Anjou in te huldigen als Prins en Heer der Nederlanden. Maar nog altijd functioneerde Matthias van Oostenrijk als gouverneur-generaal. Er moesten wel enige politieke barrières worden genomen. Matthias was, zoals De Pater het kernachtig uitdrukt, 'de verpersoonlijkte overbodigheid' geworden.³⁷ Het drong alleen wat traag tot hem en zijn omgeving door. Eindelijk bood hij op 15 mei 1581 zijn ontslag aan. Met een diepe zucht van verlichting aanvaardden de Staten dat op 7 juni. Hij werd 'heerlijk bedankt' en kreeg een jaargeld toegekend van f 50.000 dat hem nooit is uitbetaald. Toen hij, jaren later, in 1612 Duits keizer werd moet hij met gemengde gevoelens aan zijn Nederlandse jaren hebben teruggedacht.

Er ontstond een politiek vacuum. Anjou, de nieuwe soeverein, treuzelde met het aanvaarden van zijn ambt. Hij ging op reis naar Engeland om daar koningin Elisabeth het hof te maken - haar 'kikkertje' noemde ze hem - en bleef daar voorlopig. Matthias had zijn ontslag. Wie nam nu de soevereiniteit waar in een land dat nog steeds in oorlog was? Er zat maar één ding op: de Staten namen samen met Oranje de hoge regering op zich en hun eerste daad werd het afzetten van Filips. Dat ging met horten en stoten.

Op 6 juni - let op de datum! - droegen de Staten-Generaal de verschillende gewesten op hun advies over de afzetting schriftelijk in te dienen. Dat was niet gewoon. Meestal onderhield men mondeling contact met zijn lastgevers; alleen in heel bijzondere gevallen werd schriftelijk advies gevraagd. De anders vaak traag werkende regeermachine werkte nu op volle toeren. De politici beseften, dat er belangrijke zaken op het spel stonden. Al op 4. juni verklaarden de Staten-Generaal op grond van een rapport, dat de adviezen van de gewesten verzamelde, de koning vervallen van zijn rechten in de Nederlanden. Wel besloten zij nadrukkelijk hem niet tot vijand te verklaren, 'overmits' - zeiden de Staten - "t groot getal van scepen ende bootgezellen, daerop wesende, hen begevende naer Spaengien ende Portugal'. Het waren wel 3000 bootsgezellen, zeiden de Staten van Holland, en de handel moest dóórgaan. Het handel drijven op Spanje tijdens de oorlog was vaker een teer punt in het politiek bedrijf. Wel afzetten dus, maar niet tot vijand verklaren. Men hield de zaken nog enige tijd slepende; pas op 22 juli 1581 viel het definitieve besluit: 'vertraagde overgangstoestand' noemt iemand het.³⁸ Langzaam-aan, dan breekt het lijntje niet was de politieke methodiek van de Nederlandse Staten-Generaal. Het besluit moest nu in een juridisch verantwoorde vorm worden gebracht en afgekondigd.

De Staten-Generaal gaven daarvoor opdracht aan Jan van Asseliers, de secretaris van de Raad van State. Vier dagen later stelden de Staten het besluit vast. Asseliers had hard gewerkt. Hij had het afzettingsplakkaat geformuleerd én een plakkaat waarbij de goederen van de Spaansgezinden verbeurd werden verklaard. Het is een lang en dor geformuleerd stuk en het werd 'zonder eenig enthousiasme' in een gewone zitting vastgesteld.³⁹ Wat wil men? Het was wel belangrijk maar geen politiek manifest. Dat blijkt uit de officiële titel die Asseliers erboven zette:

Placcaert vande Staten Generael vande gheunieerde Nederlanden, Bijden welcken, mits den redenen in 't langhe in 't selfde begrepen, men verclaert den Coninck van Spaengien vervallen vande Overheit ende heerscappije van dese voorseyde Nederlanden: ende verbiet lijnen naem ende zegel inde selve Landen meer te gebruycken, etc.'

De officiële titel is dus: Placcaert. Plakkaat is het woord voor het zegel dat men er aan hing. Maar omdat in het spraakgebruik het woord 'plakkaat' de aanduiding is geworden van het gehele wetsbesluit, doen wij dat ook. Het Plakkaat valt duidelijk in drie stukken uiteen. In het eerste deel staat wat van een Prince van den Lande', de soeverein, mag worden verwacht en gevraagd. Dit gedeelte wordt ook wel de Considerans genoemd. Vervolgens zet het, in een brede historieberoeping vanaf de jaren zestig, uiteen hoe schandelijk Filips zich had gedragen. Men kritiseert dit tweede gedeelte wel om de wat dorre opsomming van de historische bewijzen. Maar aandachtige lezing doet zien, dat dit tweede gedeelte met zorg is opgesteld. Het stelt in het licht hoe tiranniek Filips zich gedroeg en daarmee niet voldeed aan wat blijkens het eerste deel van hem mocht worden verwacht.

In het derde deel trekken de Staten-Generaal de conclusie. Het geheel is logisch opgebouwd. De Staten-Generaal verklaren in dit derde gedeelte, door de uiterste nood gedrongen, na onderling overleg en met algemene stemmen, de koning van Spanje 'midts desen, ipso jure [van rechtswege] vervallen van sijne Heerschappije, gherechtigheyt ende erfenisse van de voorseyde Landen'. De kogel was daarmee door de kerk!

Verder verklaarden zij dat zij zich hadden begeven onder de regering van de doorluchtige vorst, de hertog van Anjou, onder de voorwaarden die met Zijne Hoogheid waren overeengekomen.

Voortaan werd in plaats van het zegel van de koning het grootzegel van de Staten-Generaal gebruikt in alle zaken van bestuur. Ook werden geen munten meer geslagen met de naam of het wapen van de koning van Spanje, maar met een beeldenaar die de Staten-Generaal bepaalden.

Zolang Anjou nog niet in het land was, moest bij regeringsdaden de naam van de Staten als hoge titel worden gebruikt, maar in Holland en Zeeland die van Oranje en van de Staten van deze provincies.

Het eerste deel, de Considerans, is uit historisch oogpunt het belangrijkste. Het neemt als uitgangspunt, dat de soevereiniteit komt van God. Dat was een algemeen geldende overtuiging in die zestiende eeuw: 'Also een yegelick kennelick is, dat een Prince vanden Lande van Godt ghestelt is hoeft over sijne ondersaten.' Vervolgens wordt de taak van de vorst omschreven en met alle kracht positie gekozen tegen tirannie en onderdrukking. In het algemeen is men in de literatuur slecht te spreken over de stijl van het Plakkaat: onaantrekkelijk cliché-achtig Nederlands, kanselarijtaal, is het oordeel. Daar is iets van waar. Toch schemert door die eerste zinnen van de Considerans iets van het grootse van de strijd tegen tirannie. Want nadat het Plakkaat

verklaard heeft dat een vorst tot hoofd over zijn onderdanen is gesteld, vervolgt het met een krachtige anti-tirannieke omschrijving:

'om de selve [de onderdanen] te bewaren ende beschermen van alle onghelijck, overlast ende geweld, ghelijck een Herder tot bewaernisse van sijne Schapen... '

En de vorst is er 'om de selve met recht ende redene te regeeren, ende voor te staan ende lief te hebben als een vader sijne kinderen ende een herder sijne schapen, die zijn lijf ende leven sett om de selve te bewaren'. Tot tweemaal toe gebruikt de Considerans het beeld van de herder.

Het is een Bijbels beeld. Ach, schrijft iemand, Filips II gebruikte dat beeld óók in een instructie voor zijn onderkoning in Napels. Toch komt noch het woord 'vader' noch het woord 'herder' in het door deze auteur geciteerde gedeelte van die Instructie voor. Wel een uitdrukking als: 'dat de gemeenschap niet voor de vorst gemaakt is, maar dat de vorst geschapen is voor de gemeenschap'.⁴⁰ Hier, in de Considerans, komt tweemaal het beeld van de herder voor en wel heel pregnant: hij zet zijn 'lijf ende leven' in voor de schapen. De Goede Herder zet zijn leven in voor de schapen (Joh. 10) en ook David spreekt in een kritiek ogenblik van zijn regering over zijn onderdanen als schapen (I Kron. 21:17). Ook bij Calvijn komt het beeld voor van de vorst als vader en herder, juist in het politieke gedeelte van zijn Institutie (boek IV, 20, 24) waar hij, samenvattend, zegt dat een magistraat moet zijn 'een vader des vaderlands en (zoals een dichter zegt) een herder des volks, een bewaker des vredes, een beschermer der gerechtigheid'.

Het beeld van vader en herder werd ook in oudere Middeleeuwse literatuur gebruikt» maar belangrijk is dat dit beeld een rol speelt in het Wilhelmus, dat Oranje laat zeggen:

*Oorlof mijn arme schapen
Die zijt in grooten noot,
U herder zal niet slapen
Al sijt ghij nu verstroyt.*

Er is verschil van inzicht over de vraag of het Plakkaat van Verlating door Calvijn en zijn staatsleer is beïnvloed. Geyl wil van zo'n invloed beslist niet weten. Hij schreef over het Plakkaat, dat het geen 'specifiek Calvinistische geestesvrucht' is.

Integendeel, het is 'een schitterende, zij het late, uiting van de stoere middeleeuwse vrijheidstraditie, die, voor het verzet tegen het allerwegen triomferende moderne absolutisme kracht ontleende aan de - in het katholieke kamp zogoed als in het calvinistische - nieuw opgekomen theorie van het natuurrecht'. Hij noemt het stuk 'een volslagen werelds betoog' en geeft het Calvinisme een ferme opstopper door te schrijven dat het Plakkaat een manifest werd van die politiek 'omderwille van de vrijheid, die Oranje en een kringetje Generaliteitspolitici voorstonden en die zij steeds meer moeite hadden om in de praktijk tegen de Calvinistische geest van de Nadere Unie en van Gent te verdedigen'.⁴² Het feit dat de regels over de taak van de vorst tegenover zijn onderdanen zijn ingebeiteld in het Reformatiemonument te Genève vindt hij een opmerkelijk staaltje van 'protestants imperialism'.⁴³

Pal hiertegenover verkondigt volgens Z.W. Sneller de Considerans aan een iegelijk luid de staatsrechtelijke theorieën, voortgekomen uit de school van Calvijn, welke het verzet van de onderdanen rechtvaardigen tegen den tirannigen vorst'.⁴⁴

A.E.M. Janssen verwijt Sneller heel de middeleeuwse voorgeschiedenis te verwaarlozen, waardoor de Staten Filips terzijde konden schuiven. Daar hadden zij de staatsleer van Calvijn niet voor nodig.⁴⁵

Wij raken hier de verhouding van het Plakkaat van Verlating tot het middeleeuwse privilege van de Blijde Incomste, die in de literatuur een belangrijke rol is gaan spelen. Wel moet gezegd, dat de Blijde Incomste niet met zoveel woorden in het Plakkaat wordt vermeld. Maar in de conclusie die het Plakkaat trekt uit wat van een 'Prince' mag worden geëist, nam het formuleringen op die aan dit staatsstuk doen denken. De opsteller(s) formuleerde(n) het zo:

Wanneer de vorst zijn onderdanen niet beschermt maar hen 'soeckt te verdrucken, 't overlasten, heure oude vrijheit, privilegien, ende oude hercomen te benemen, ende heur te gebieden ende ghebruycken als slaven, moet gehouden worden niet als Prince, maer als een Tiran..'

In de eerder geciteerde zinsnede uit de Considerans redeneerde het Plakkaat vanuit het natuurrecht, d.w.z. uit de algemeen aanvaarde overtuiging over de verhouding tussen vorst en onderdanen. Hier vinden we duidelijk een verwijzing naar het positieve in de loop van de tijd concreet geformuleerde recht. Het stuk zinspeelt op de juridische verplichtingen die de vorst had aangegaan tegenover de Nederlandse gewesten: 'heure oude vrijheit, privilegien ende oude hercomen'. Vrijwel alle commentatoren van het Plakkaat zijn het er over eens dat hier bedoeld wordt op de eerder genoemde Blijde Incomste. Die speelde in de geschriften van Willem van Oranje al vroeg een rol en wordt in de Vindiciae eveneens genoemd. Het gaat om een privilege dat diep uit de middeleeuwen stamt.

In 1356 bezwoeren Johanna, hertogin van Brabant, en haar gemaal Wenceslas van Luxemburg dit bij hun inhuldiging in het hertogdom Brabant. Het handhaafde de vrijheden die dit hertogdom in bestuur en rechtspraak in de loop van de tijd had verkregen en die in dit stuk waren vastgelegd. Filips de Goede had in 1451 beloofd in dit Groot Privilege niets te veranderen zonder toestemming van de Staten-Generaal. Karel v en Filips II zelf, de laatste in 1549, hadden de Blijde Incomste bezworen. Het was een soort contract, waarbij de rechten en plichten van vorst en volk tegenover elkaar werden vastgelegd. Al vanaf 1568 speelde die Blijde Incomste (Joyeuse Entrée) een rol in de staatsrechtelijke strijd van Oranje en zijn medestanders." Ze verleende Oranje het recht zich niet langer door zijn eed aan Filips gebonden te weten nu de koning zijn eigen eed op de Blijde Incomste had geschonden.

In dit staatsdocument werd zelfs voorzien in de mogelijkheid dat de vorst zijn eed niet hield. Dan zullen de onderdanen 'Ons, onse Oiren [nazaten] noch Naecomelinghen gheenderhande Diensten doen noch Onderhoorich wesen, in gheenderhande Saken die Wy behoeven...' 47

Al had Filips dit charter bezworen als hertog van Brabant, de leiders van de opstand waren het in de loop van de tijd gaan toepassen op al de Nederlandse gewesten. Dat klinkt door in het Plakkaat van Verlating, waar nog eens nadrukkelijk gezegd wordt: 'hebbende oock meest alle de voorseyde Landen haren Prince ontfangen op conditien, contracten, ende accoorden, die welcke brekende, oock nae recht den Prince vande heerschappije vanden Lande is vervallen. '

Asseliers gebruikt een voorzichtige terminologie: 'meest alle de voorseyde Landen...' Het betekent toch een uitbreiding van de Blyde Incomste over de andere gewesten.

Er is met die Blyde Incomste nóg iets aan de hand. In het boven gegeven citaat uit het privilege is feitelijk sprake van een min of meer passief verzetsrecht. Breekt de Landsheer de eed, dan zijn de onderdanen niet verplicht tot diensten en kunnen ze gehoorzaamheid weigeren dáár waar die gevraagd wordt. De Staten-Generaal spitsten dit toe tot een actief verzetsrecht. Ze weigerden niet alleen bepaalde diensten, maar

verlieten hun heer en stelden een ander aan.

Dat drukten ze in de regels uit die volgen op de passage waarin Filips tot tiran wordt verklaard. Het Plakkaat zegt dan:

'Ende voor sulcks nae recht ende redenen mach ten minsten van sijne onderlaten, besondere by deliberatie vande Staten vanden Lande, voor geen Prince meer bekend, maer verlaten, ende een ander in zijn stede tot beschermenisse van henlieden, voor overhooft, sonder misbruycken, gecosen werden'.

De door ons gecursiveerde woorden vertaalt dr. Mout in hedendaags Nederlands: vooral nadat er in de Staten van het land overlegd is.

Deze zinsnede stond niet in het oorspronkelijk concept van Asseliers. De Staten-Generaal hebben het tijdens het vaststellen van het stuk in de minuut ingevoegd. Het is een opmerkelijk zinnetje. Want het leidt onze gedachten naar de verzetsleer van Calvijn in zijn Institutie. Hij was van oordeel, dat de Staten als 'volksmagistraten' zijn aangesteld om de ongebondenheid der koningen tegen te gaan. Doen zij dat niet, dan verraden zij de vrijheid van het volk (Institutie, boek tv, zo, 31). Speelt deze opdracht aan de Staten (de drie stenden noemt Calvijn ze vanuit de Franse optiek) hier in het Plakkaat een rol?

Volgens Geyl in geen geval. Hij bekeek het hele Plakkaat vanuit de middeleeuwse privileges en contracten. Maar past daar een zin als deze in? De Blyde Incomste kwam niet verder dan passief verzet en concentreerde alles op de eed van de vorst. Hier functioneren de Staten wel degelijk als een belangrijke instantie bij het verlaten van de vorst. Zij hebben erover gedelibereerd! En ze hebben dat rechtmatig gedaan. Ze geven trouwens in het historisch gedeelte van het Plakkaat rekenschap van hun deliberatie: uit heel zijn bewindvoering is Filips een tiran gebleken. Hij had niet incidenteel zijn eed gebroken. Hij had jarenlang het volk onderdrukt en getiranniseerd en nu besloten zij, de Staten, na deliberatie tot deze verlating.

A.E.M. Janssen beroept zich op De Vrankrijker die schreef: 'De beredenering van het Plakkaat berust dus niet op de grondslag van Calvijn. Alleen door te oppervlakkige beschouwing is de theorie in het plakkaat nogal eens op hem teruggevoerd of als niet essentieel verschillend beschouwd.' Hij is zelfs van mening dat er een principieel verschil is omdat het Plakkaat verklaart dat de vorst er is om het volk 'en door het volk moet worden aangenomen'.⁴⁸ Dat laatste zegt het Plakkaat niet zonder meer. Het spreekt wel uit dat de meeste Nederlandse gewesten de vorst hebben aangenomen op bepaalde voorwaarden. Dat is iets anders en naar ons oordeel niet in strijd met Calvijn. Er valt buitendien nog iets anders tegen Janssen aan te voeren. De Vrank-rijker onderscheidt scherp tussen de volksmagistraten en de Staten. Wanneer het Plakkaat verklaart dat 'besondere' na deliberatie van de Staten teut afzetting van Filips werd overgegaan, concludeert hij daaruit dat ook anderen dat recht hebben. Hij doelt op de lagere magistraten als de adel en de stadhouders en onderscheidt die scherp van de Staten zelf. Inderdaad maakt Calvijn dat onderscheid. Maar op het punt van het verzetsrecht schrijft hij (tv, zo, 31) dat de volksmagistraten 'wellicht' gelijk te stellen zijn aan de Staten. De Vrankrijker had dat eerder zelf al opgemerkt.⁴⁹ Waarom maakt hij dan later het scherpe onderscheid tussen volksmagistraten en Staten?

Trouwens, De Vrankrijker is bepaald niet helder in zijn uiteenzettingen over de invloed van Calvijn en zijn school op het Plakkaat. De ene keer meent hij dat het overtuigend bewijs voor verwantschap tussen het Plakkaat en de monarchomachen, de school van Calvijn in Frankrijk (Vindiciae) niet te leveren is, een andere keer is hij van oordeel dat beïnvloeding zeker aan te nemen valt.⁵⁰

Ik zou hier in de eerste plaats willen wijzen op Beza. In diens omschrijving van de taak van de overheid komen uitdrukkingen voor die bijna letterlijk in de aanhef van het Plakkaat zijn te vinden:... dat de overheden voor de volkeren geschapen zijn, zoals de voogd voor de wees en niet de wees voor de voogd, als de herder voor de kudde en niet de kudde voor de herder'. Beza's geschrift over de overheden speelde in die tijd in het calvinistisch staatsrecht een belangrijke rol.⁵¹

En wat de monarchomachen betreft: men vergelijk wat wij in ons eerste hoofdstuk schreven over de *Vindiciae*. Daarin werd zelfs naar de Blijde Incomste verwezen. Inderdaad, er is verschil tussen Calvijn in zijn *Institutie* en de geschriften van de monarchomachen. Maar een principiële tegenstelling is er niet. Geschriften als de *Vindiciae* hebben wat Calvijn in nuce gaf uitgebouwd met het oog op de situatie in hun eigen tijd. En al verwijst het Plakkaat nergens met zoveel woorden naar de *Vindiciae*, de gedachten over het recht zich tegen tirannen te verzetten en de plicht die de lagere overheden daartoe hebben doordrenken het Plakkaat. Er is stellig beïnvloeding aan te nemen en zonder Calvijns baanbrekend werk op dit punt waren geschriften als de *Vindiciae* niet geschreven.

Er is nóg een punt dat bij het Plakkaat meermalen ter sprake komt. In de *Considerans* ontbreekt elke verwijzing naar het Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen: het religieuze argument. Groen van Prinsterer wees daar al op en was er kennelijk door teleurgesteld. Hij vermoedde dat het ontbrak om de katholieken te ontzien:... *par ménagement envers les Catholiques*'. Toch maakte volgens hem juist het religieuze motief de afzetting van Filips it onvermijdelijk.⁵² Pamflettenschrijvers voerden het argument wél aan.⁵³ Zo schrijft één van hen, dat als de eer van God in het geding komt de daartoe bevoegde instanties naar de wapenen moeten grijpen.

Dit argument heeft dan ook in de opstand vanaf het begin een rol gespeeld. Nauta, die erop attendeert dat er in het Plakkaat van Verlating 'met geen woord van gerept wordt', schrijft tegelijk dat het 'een onvergefelijke fout zou betekenen, wanneer hier de bedoelde factor gewoonweg buiten beschouwing gelaten werd'. Hij is zelf van oordeel dat 'bovenal de godsdienstige factor gewicht in de schaal gelegd heeft', en zelfs 'de doorslag gaf'.⁵⁴ Hij voert daar historische argumenten voor aan, vooral uit het begin van de opstand. Aan het slot van zijn betoog vraagt hij zich af 'of, indien louter en alleen de kwestie van de vrijheid beslag had gelegd op de harten, de vaste wil om tegen alle weerstanden in en door alle strubbelingen heen tot het einde toe door te zetten zich wel had vertoond'.⁵⁵ Het zou gezien dit alles op z'n minst merkwaardig zijn wanneer het Plakkaat over het religieuze aspect zou hebben gezwegen.

Maar is het waar dat het Plakkaat dit argument niet noemt? Niet in de *Considerans*, dat is juist. In het z.g. historische gedeelte komt het echter wel degelijk voor en Mout noemt het historisch gedeelte een 'integraal en onmisbaar deel van de *Considerans*'. Het was, schrijft ze, 'volstrekt nodig aan te tonen dat de vorst ook inderdaad de privileges had geschonden en de "contracten" had gebroken'.⁵⁶ Welnu, bij wat Filips in het historisch gedeelte ten laste wordt gelegd speelt de religie een rol. Zo voert het Plakkaat aan dat Filips' vader Karel v bereid was naar de protesten van zijn onderdanen te luisteren toen hij hier te lande de Spaanse Inquisitie wilde invoeren, die hier altijd als so schrickelick ende odieus [verfoeilijk] werd beschouwd. Maar Filips voerde ze wél in. Bovendien voerde hij de besluiten van het concilie van Trente uit terwijl die op veel punten in strijd waren met de privileges. De bevolking kwam hierdoor in grote opwindung, vooral omdat de koning hen nu niet alleen tiranniseerde in persoon en bezit, maar ook heerste over hun gewetens waarover zij alleen aan God rekenschap hadden te geven. Daarom werd het smeekschrift der edelen ingediend,

opdat Zijne Majesteit 'de rigoureuse ondersoeckinghe ende straffe ouer de Religie soude willen versoeten'. Met dat doel gingen Bergen en Montigny naar Spanje. De religie speelt in de uiteenzetting van de tirannieke daden van Filips dus wel degelijk een rol. De onderdrukking van de gewetens deed de Nederlanden naar de wapens grijpen en zich tegen hun vorst verzetten. Later komt het Plakkaat nog eens op de kwestie van de religievrijheid terug. Het zat de opstellers hoger dan wel wordt gesuggereerd. Dat gebeurt bij het vermelden van het Keulse vredescongres. Daar hoopten de Staten-Generaal door bemiddeling van de keizer en diens commissarissen vrede te verkrijgen met 'eenige gracelicke vrijhey' - enige goedgunstig verleende vrijheid: het Plakkaat drukt zich hier bescheiden en voorzichtig uit, maar voegt er aan toe: 'besondere van de Religie (de conscientie ende Godt principalick raeckende)'. Opnieuw leggen de Staten de koning ten laste dat hij geen vrijheid van consciëntie toestond.

Het gaat niet aan te zeggen, dat het argument van de religie in het Plakkaat geen rol speelde. In de weergave van de feiten, waarop de Considerans steunt en op basis waarvan de afzetting ipso jure werd voltrokken, neemt zij een belangrijke plaats in. Filips had op z'n minst door vrijheid van consciëntie te schenken de opstand kunnen voorkomen. Het blijft vreemd dat vrijwel niemand hierop wees.

Verder valt te bedenken dat het Plakkaat een juridisch stuk was en geen kerkelijke confessie.

Tenslotte: Asseliers stelde het in vier dagen op. Is het niet denkbaar dat Du Plessis Mornay, de auteur van de *Vindiciae* en waarschijnlijk ook betrokken bij Oranjes Apologie, hem daarbij terzijde stond?

Het is bovendien opvallend, dat vrijwel geen enkele auteur de rol van Oranje zelf bij het vaststellen van het Plakkaat ter sprake brengt. Stond die er buiten? Dat is ondenkbaar. Twee dagen vóór in de Staten-Generaal het besluit tot verlating van Filips II viel, droegen de Staten van Holland, daarin gevolgd door die van Zeeland en Utrecht, Oranje opnieuw de hoge overheid op over Holland en Zeeland, evenals bij de Unie van Delft in 1576 voor de tijd van de oorlog. Dat betekende in 1576 het schorsen van Filips II als soeverein en het bekleden van Oranje met de hoge overheid voor de tijd van de oorlog. Nu de Staten-Generaal Filips gingen verlaten, moest Oranjes staatsrechtelijke positie opnieuw worden geregeld. Holland, Zeeland en Utrecht hadden in de geheime overeenkomst met Anjou deze gewesten buiten de overdracht van de soevereiniteit aan Anjou gehouden. Dit had als gevolg, dat de Unie van Delft gewijzigd moest worden. De fictie, dat Oranje Filips' stadhouder was, kon niet meer staande worden gehouden. Hij voerde de hoge overheid nu niet langer in naam van de koning, maar uit eigen naam en in zaken van oorlog en vrede, belastingen en justitievoering in nauwe samenwerking met de Staten van Holland. Zo kwam het op 24 juli, twee dagen vóór de afzwering van Filips, tot eedsafleggingen over en weer tussen Oranje en de Staten van Holland.

De politieke situatie van Oranje werd er sterker door. Hij slaagde er bovendien in door het instellen van enkele raden, die samen met hem het regeerbeleid voerden, de politieke bewindvoering naar binnen 'sterker te maken. Aan de andere kant tekende zich in de tegenstand van Amsterdam, gesteund door Gouda, het begin af van de principiële gevechten die in de komende jaren geleverd werden met het oog op de verlening van de Graventitel aan Oranje. Terecht merkt iemand op, dat hier politieke zaken aan de orde kwamen die in een republikeinse staatsvisie wortelen en die na de dood van Anjou, bij de vraag hoe vervolgens de soevereiniteit moest worden geregeld,

acuut werden.⁵⁷

Oranjes positie was niet alleen in Holland sterker geworden, ook in de Generaliteit. Want ook daar werd hem de hoge regering opgedragen totdat Anjou in Nederland was ingehuldigd.

Wij staan hier bij de wortels van het Nederlandse staatsbestel. Negen jaar tevoren, in juli 1572, hadden de Staten van Holland Oranje het stadhouderschap dat hij zelf in 1567 bij zijn uitwijken had neergelegd, opnieuw opgedragen. De Staten hadden toen met terzijdestelling van Alva als gouverneur-generaal van de koning en van de centrale regering te Brussel gehandeld. Ze waren in opstand! De juristen van het Hof van Holland ontzegden hun dan ook die bevoegdheid. De Staten realiseerden zich dat ook. In een resolutie, aangenomen te Haarlem in de zomer van 1572, spraken de Staten van Holland uit (en het was een heldere omschrijving van de situatie waarin ze handelden):

Soo en hebben de voorn. Staten, naer onderlinge raedslagen in deese noodigheydt ende als noodtshalven daertoe ghedruckt, niet konnen laten, sonder diminutie [vermindering] ofte praejuditie [nadeel, nota bene!] van de autoriteit ende hoogheydt van Syne Majesteyt ende conservatie van het gemeene welvaren... dese saecken by de handen te nemen...⁵⁸

Ze moesten hier zelfstandig en in nood handelen. Ze voegden daarom aan het bovenstaande toe:

'Sonderlinge daer de selve Landen van de Overigheydt [de centrale regering], van den Hove [het Hof van Holland dat voor het grootste deel naar het in Spaanse handen zijnde Utrecht uitgeweken was], van de Hoofden van de Justitie ende gemeene Politie... gedestitueert ende verlaten zyn.'⁵⁹

Op dit besluit van 16 augustus reageerde Oranje met een verklaring van 25 augustus 1572. Hij beloofde van zijn kant in zijn regering niets te verrichten 'dan by advijse van de selve Staten, so dien de gelegenheid des Lands en humeuren van den ingesetenen van dien best kennelijk zijn' (zij, de staten, kennen de situatie en de gezindheid van de bevolking het best).⁶⁰

Zo werd in die kritieke zomer van 1572 de grondslag voor het staatsbestel in Holland gelegd, waaraan zich Zeeland kort daarna conformeerde. Nu was het negen jaar later. Er was veel gebeurd in dat decennium. Maar op de toen gelegde fundamenten werd nu verder gebouwd. Holland en Zeeland gaven leiding aan de andere gewesten voor zover die na de Unie van Atrecht en het optreden van Parma bij de opstand gebleven waren. Zij bleven Oranje erkennen als hoge overheid. Daarnaast hadden zij voor zichzelf een machtspositie verworven binnen de Staten-Generaal die de zaak van de opstand niet altijd ten goede is gekomen. Het Hollands belang viel niet altijd samen met het belang van de Zeven Verenigde Nederlanden. Er bleef een onopgeloste spanning tussen de Unie van die 'Zeven' en het ene machtige gewest Holland. Het leidde later tot het drama rond Oldenbarnevelt.

Door de afzetting van Filips II viel de ene Heer weg en kregen middelpuntvliedende krachten ruim spel. Enig tegenwicht bood in ieder geval het stadhouderschap van de Oranjes, dat vreemde overblijfsel uit de monarchale tijd. Groen omschreef het met de term 'Eminent Hoofd'.

Het jaar 1581 is te markeren als afsluiting van de eerste constitutionele periode van de opstand. Door de afzetting van Filips kwam er definitief ruimte voor een verdere ontwikkeling op politiek en constitutioneel gebied. Daarin speelden Oranje en de Staatse politici opnieuw hun eigen, boeiende rol.

De dualiteit Oranje en Staten heeft doorgewerkt tot in de nieuwere tijd. Groen zei het

zo in 1856: 'Het Koningschap van Nederland is, meer dan wellicht in enig land, met republikeinschen zin en geest doorvoed, heeft een republikeinschen wortel, is geboren uit de geschiedenis van het gemenebest'.

Was de opstand conservatief of progressief?

Aan het einde van dit laatste hoofdstuk gekomen, willen we nog een spannend debat ter sprake brengen uit het midden van de jaren vijftig van deze eeuw. Het begon in 1955. In de 'Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden' recenseerde P. Geyl deel v van de Algemene Geschiedenis der Nederlanden, met name het gedeelte waarin Enno van Gelder de eerste jaren van de opstand behandelde. Geyl oefende daarop scherpe kritiek. Van Gelder schreef hem te sympathiek over het samengaan 'van de kleine groep van dweepzieke Calvinisten' en de 'even geestdriftige voorstanders van politieke en kerkelijke vrijheid'. 'Vuur en water, die twee, zou men denken,' vond Geyl. 'En bleek het niet zeer spoedig?',⁶¹

Geyl voert tegen Van Gelder aan dat hij het karakter van verovering door de Watergeuzen, dat 'de gebeurtenissen in Holland en Zeeland minstens zozeer eigen was als dat van een "volksopstand" ', verdoezelde. Geyl spreekt zelfs van 'een minderheidsdictatuur'.⁶² Zijn voornaamste grief tegen Van Gelder was dat deze de opstand niet conservatief maar progressief noemt omdat ze rechtstreeks de weg baande naar de constitutionele monarchie van de negentiende eeuw.

Geyl beschouwde de zaak precies andersom. Hij was van oordeel, dat de middeleeuwse standenstaat zich in de opstand verzette tegen de moderne centraliserende eenheidsstaat die Granvelle en Viglius in opdracht van Filips II opbouwden. Dat waren politici die zich 'de modernen van hun tijd' voelden, 'tegen de reactionaire ongezeggenheid van de standen' en 'tegen hun eigenbelang en particularisme'. Geyl wees daarvoor op Van Gelders beschrijving van het leven in 'de gehoorzame gewesten' tussen 1572 en 1576, die tegenover de Spaanse landvoogden het 'oude programma van de medezeggenschap door middel van de Staten-Generaal handhaafden'.⁶³ Daar waren bepaald geen calvinisten bij!

Hij vond dat Van Gelder de 'om geen vrijheid van anderen malende eigengereide godsdienstijver van de Calvinisten' teveel op de achtergrond hield.. Vandaar zijn conclusie: 'Conservatief kan men, naar mijn mening, onze opstand wel degelijk noemen. Hij behoort tot de soort van de Engelse Revolutie van 1688, en waartoe ook de Amerikaanse van 1774 tot op zekere hoogte gerekend kan worden. '⁶⁴

Geyl 'zat' natuurlijk met het feit, dat de calvinisten nu niet bepaald de middeleeuwse standenstaat voortzetten. Hij verdisconteert dat door aan zijn verhaal toe te voegen: 'Natuurlijk bracht bij ons het Calvinisme een wezenlijk revolutionair element in de situatie' - dat dus toch wel! - 'maar slechts op een beperkt terrein.' En vandaar zijn eindconclusie: 'Wel degelijk een conservatieve, zelfs reactionaire revolutie dus. '⁶⁵ Van Gelder liet het er niet bij zitten.

In 1956 gaf hij Geyl bescheid en hij deed het gearchuteerd. De Nederlanden waren door de Bourgondiërs in de vijftiende eeuw al omgevormd tot een modern geregeerde staat met een goede centrale regering. De moeilijkheden kwamen toen deze staat in de zestiende eeuw werd gekoppeld aan de Habsburgse wereldmonarchie. Daardoor werden haar bestuurders handlangers van een internationale wereldmacht die de Nederlanden uitbuitte, ten dienste van de heerser van dat wereldrijk en zijn politiek. Daar kwamen de kerkelijke gebeurtenissen bij. De geloofsvervolging in ons land was in vergelijking met de buurlanden bijzonder streng en vaak 'wreed, onrechtvaardig en onchristelijk'.⁶⁶ Oranje werd de verpersoonlijking van het verzet, al had hij zelf een 'vaag omlijnd politiek streven'.⁶⁷ Eén ding was duidelijk: hij verzette zich tegen

tirannie.

Oranje en zijn medestanders grepen naar de middeleeuwse privileges 'niet omdat zij de standenstaat van voorheen wilden herstellen, maar omdat zij medezeggenschap in de regering verlangden'. In 1572 was de inzet van de opstand in Holland en Zeeland, en in de volgende tien jaren bij de andere gewesten, 'een door medezeggenschap beperkte vorstenmacht tegenover tot tirannie geworden absolutisme'.⁶⁸ Het feit, dat het kleine geuzenleger erin slaagde in het hart van Holland de zaken naar zijn hand te zetten, bewees volgens Van Gelder 'afdoende', dat ze niet slechts gesteund werden door een aantal 'sociaal wanhopigen', maar door de 'brede massa der burgerij - middenstand en vermogenden - ' die het eens waren met de Geuzen en hun programma 'mits in gematigde zin uitgevoerd'.⁶⁹

Modern, aldus Van Gelder, was dat hier de wetgevende, de rechterlijke en een groot deel van de uitvoerende macht kwam te berusten bij vergaderingen van onderdanen. Ook de stadhouder dankte zijn positie aan de volkswil en was 'in alle opzichten op de samenwerking met die vergaderingen aangewezen'.⁷⁰ Modern was ook, aldus Van Gelder, 'dat ieder burger vrij was in zijn mening en practisch zijn geloof kon belijden'. Reactionair daarentegen was volgens Van Gelder het streven van de vorst, zijn gezag van vóór 1566 te herstellen, vooral 'omdat dit herstel tegelijk was een herstel van het oude, orthodoxe geloof en van de macht der vroegere oppermachtige geestelijkheid en adel'.⁷²

Wat het kerkelijke betreft, er waren in de zestiende eeuw drie richtingen in de Nederlanden; de humanistische - Erasmus was in de jaren zestig de meest gelezen auteur -, de doopsgezinde en de calvinistische. Doordat de calvinisten de leiding van de opstand hadden, kregen zij de kans hun invloed uit te breiden. Maar - en het is belangrijk dat Van Gelder dit openlijk neerschrijft - : 'De bekering tot het nieuwe geloof was in de Republiek, in tegenstelling met het Zuiden, een zaak van inwendige zen-

ding, die ter hand genomen werd door de Gereformeerde predikanten. Zij rekenden daarbij op de steun van de Overheid, maar die steun werd op vele plaatsen slechts zeer traag gegeven en nergens in de vorm van directe dwang, hoogstens deze, dat de armenzorg, van overheidswege of van de Kerk uitgaande, gekoppeld werd aan het nieuwe geloof, en dat het onderwijs in het algemeen op dit geloof werd ingesteld'.⁷³

Wilde men politiek carrière maken dan moest men het katholieke geloof wel verloochenen, 'echter stond menig lager ambt nog steeds ook voor de pausgezinden open en geen edelman verloor enig recht als hij katholiek bleef'.⁷⁴

Van Gelders betoog, dat hij met grote kennis van de situatie gedurende de eerste decennia van de opstand voerde, liet niet na indruk te maken. Daarom greep als derde in deze discussie L. J. Rogier naar de pen en mengde zich in het debat. Hij koos de kant van Geyl en bestreed Van Gelder fel. Het is opmerkelijk hoe de vrijzinnig-socialist Geyl en de katholieke historicus Rogier één lijn trekken. Volgens Rogier had Geyl volkomen gelijk met zijn betoog dat de opstand conservatief was. Van Gelder zat nog vast aan het 'Hollands traditionalisme'.⁷⁵ 'De Statenbond, die de rol van de feodale adel liet overnemen door de gesloten kaste van een snel omhoogkomende geld-aristocratie was minder democratisch dan de middeleeuwse staat'.⁷⁶ Rogier beriep zich op Huizinga. Deze was van oordeel dat de opstand tegen het Spaanse bestuur inderdaad een conservatieve revolutie was. Rogier sprak zich, zoals vaker, kras uit: 'De bewuste vernieuwers, hervormers, verjongers en ontwerpers', zo citeert hij Huizinga, 'zijn in die tijd niet de rebellen, maar de wettige regeringen.' 'De nieuwe

politieke krachten van het tijdvak, die ook op de Nederlanden gericht waren, kwamen voort uit het vorstelijk absolutisme en centralisme.' Hij beriep zich op Oldenbarnevelt en Hugo de Groot. De laatste schreef dat het ging om 'conservatie van een vrije Nederlandtsche regeeringe, na de oude wetten, coustuymen [gewoonten] en privilegiën'.⁷⁸

Hij bestreed dat de opstand de rechte weg was die leidde tot de constitutionele monarchie. Integendeel, ze bracht voort wat Rogier noemde 'een zevenkoppig raadsel': de Republiek.⁷⁹ Aan de andere kant wil Rogier er wel oog voor hebben dat 'lijnslandersleerjongens' admiraal konden worden en dat het onder de regenten en diplomaten van de Republiek 'wemelde van lieden, die elders geen kans voor hun talenten zouden hebben gekregen'.⁸⁰ Dat wel!

Het is een interessante discussie waarin Van Gelder het bij het rechte eind had. Tegen Geyl valt aan te voeren dat het feit, dat de watergeuzen in de Hollandse steden de stimulans tot de opstand gaven, geen reden is het volkskarakter van de opstand te verkleinen. Waren die watergeuzen geen Nederlanders? Hadden ze zich niet met hart en ziel achter Oranjes strijd tegen de tirannie van Filips en Alva gesteld? Toont de strijd van Leiden tegen het Spaanse leger niet dat ook de gewone man in zo'n Hollandse stad zich bij de zaak van de opstand betrokken wist? En wat het opkomen voor de privileges betreft: heeft Van Gelder geen gelijk als hij schrijft, dat Oranje en zijn medestanders daarom naar die privileges, naar de Blyde Incomste, grepen omdat daarin een juridische basis lag voor hun strijd tegen Filips? Was het niet modern in die zestiende eeuw een staat te creëren waarin de drager van de Hoge Overheid, Oranje, nauw samenwerkte met de Staten als vertegenwoordigers van de burgerij? Schiepen de calvinisten een minderheidsdictatuur of was het zo dat zij in hun strijd op leven en dood tegen Spanje geen vertrouwen konden schenken aan hen die zich religieus met de onderdrukkers verbonden wisten? Had Oranje niet steeds ook de katholieken zijn vertrouwen geschonken, tot aan het verraad van Rennenberg toe?

Aan de andere kant: waarom moeten de calvinisten voortdurend voor fanatiek en dweepziek worden uitgemaakt, zoals Van Gelder telkens doet? Zij stónden voor hun zaak, ongetwijfeld! Het was de zaak van de vrijheid voor religie en geweten, en dat was in het Europa van die tijd 66k modern. Schiepen zij daardoor niet ruimte voor de opbloei van de Nederlanden in de zeventiende eeuw?

En dan tegenover Rogier: heeft de Gereformeerde Kerk niet over de gewestelijke grenzen heen haar eenheid gehandhaafd? Zit in de opbouw van de Gereformeerde Kerk met haar eigen kerkelijke vergaderingen en haar zich onafhankelijk tegenover de overheid opstellen niet een modern element? Schiepen de calvinisten niet een nieuwe samenleving, waarin openbaarheid en verantwoordingsplicht een belangrijke rol speelden? Toont dat het werk van de door ons besproken nationale synodes niet aan? Oldenbarnevelt met zijn strijd voor de hegemonie van de Staten van Holland in de Republiek en zijn machtsuitoefening van de overheid over de kerk vond juist de Gereformeerden en Maurits tegenover zich.

Inderdaad, de Republiek verstarde later in het 'zevenkoppig raadsel' van Rogier, maar was dat de schuld van de calvinisten óf van de regenten die op eigenbelang en positiehandhaving uit waren? Hebben de Gereformeerden niet Maurits en later Willem ni en Willem iv gesteund in hun strijd tegen de regentenaristocratie?

Het wordt tijd, dat men oog krijgt voor het feit dat de opstand juist aan de Gereformeerden zijn welslagen dankte tegenover tirannie en onderdrukking door het Spaanse eenheidsbewind. Het was hun vastberadenheid die de crisis in het begin van

de jaren tachtig heeft overwonnen.

12. Epiloog:

Reformatie, macht en verzet

In de vier eeuwen tussen 1572 en vandaag raakte het Nederlandse gemenebest verschillende malen in uiterst kritieke situaties. Toch zijn het vooral de eerste tien jaren van de opstand die de aandacht van de geschiedschrijvers en hun lezers blijvend boeien. Dat bleek opnieuw bij de verschillende herdenkingen sinds 1972. Een volk heeft behoefte zich rekenschap te geven van zijn historische wortels. Vaderlandse geschiedenis is op de scholen een waardevol vak, mits met kunde en liefde onderwezen.

Daar komt nog iets bij. De Nederlandse opstand en de gebeurtenissen die in Noord en Zuid op 1572 volgden, zijn zó complex dat telkens weer andere facetten actueel zijn. Wie zijn eigen tijd wil verstaan met alles wat daarin woelt en gist, grijpt terug op het verleden. Dan stuit men op kwesties als: waarin is het recht van de overheid gefundeerd? Waaraan ontleent deze haar macht? En: waar ligt de grens van die macht en de grens van de gehoorzaamheid die men aan de overheid verschuldigd is? Volop actuele vragen! De antwoorden daarop hangen samen met de principiële positiekeus in politiek en maatschappij.

De Nederlandse opstand was ongetwijfeld een werkelijke opstand, een rebellie, die uitliep op de verlating van Filips II als Heer der Nederlanden. De mannen die hun strijd in 1572 begonnen, en de eerste periode ervan in 1581 met het Plakkaat van Verlating afsloten, hadden eigen staatsrechtelijke overtuigingen. Het calvinisme speelde daarin een belangrijke rol zoals bleek in het eerste hoofdstuk. Heeft de strijd in die eerste jaren betekenis voor het verstaan van onze tijd en de problemen van onze tijd? Wij beantwoorden deze vraag bevestigend en sluiten daarom dit boek niet af zonder ons daar rekenschap van te geven.

Overheid en macht

Tot de grote politieke vraagstukken in onze tijd behoort stellig dat van het recht en het gezag van de overheid. Eén van de belangrijke auteurs die zich in deze eeuw met deze problematiek bezig hield was Max Weber in zijn in 1922 verschenen *Wirtschaft und Gesellschaft*. Weber was diep onder de indruk van de ontwikkeling die onze maatschappij in de laatste eeuw doormaakte van de oude feodale structuur tot de huidige hooggeïndustrialiseerde samenleving. Die ontwikkeling leidde tot de moderne ambtenarenstaat, die bij een rationeel bestuur van onze massamaatschappij onontkoombaar is.

Hij laat zien dat in reactie daarop het anarchisme ontstond dat de druk van dit regeersysteem niet kon verdragen. Hij is echter van oordeel dat het anarchisme zich vergist wanneer het meent dit systeem te kunnen vernietigen. Weber noemde dat de 'naïve Gedanke des Bakunismus': Bakunin was één van de leidende figuren onder de anarchisten in de vorige eeuw. Al wordt de basis van het systeem vernietigd, het blijft voortbestaan. Weber gaf als voorbeeld - en het spreekt onze generatie nog aan - dat zelfs wanneer een vijand een bepaald gebied bezet, de top van de machthebbers wel verandert, maar niet het regeerapparaat.

Weber onderscheidde in zijn maatschappelijke analyse tussen 'Macht' en 'Herrschaft', een belangrijke onderscheiding. Het verschil ligt hierin dat bij 'Herrschaft' het recht om te regeren op concrete volmachten berust en niet alleen maar de uitoefening van pure macht is. 'Herrschaft' is er zowel in het economische als in het politieke systeem.

Maar in de moderne parlementaire democratie worden ze in elkaar geschoven. Want zij die in het economische leven de sleutelposities innemen, zijn geneigd ook de politieke macht tot zich te trekken. In de tegenwoordige democratische staten schuiven vooral de partijbesturen - de 'Gremiën' noemt Weber ze - hun 'mannetjes' naar voren. Ze stellen hen verkiesbaar en zorgen dat ze gekozen worden. Wat dat betreft, vindt hij het in de Verenigde Staten een pluspunt dat daar de nieuw gekozen president een nieuwe regeertop benoemt. Het gevaar van een verstarrende bureaucratie wordt zo opgevangen. Aan het einde van het tweede deel van zijn boek voert Weber daarom een krachtig pleidooi voor de moderne parlementaire democratie als controle op de bureaucratie en haar macht.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog begon het geloof in de parlementaire democratie als mogelijkheid om de welvaartsstaat onder controle te houden te wankelen. Vooral het neo-marxisme is van oordeel dat het democratische establishment in de hooggeïndustrialiseerde landen even verwerpelijk is als de bovenlaag waartegen Marx fulmineerde. De sociaal-democraten dachten dat door de revoluties in de vorige eeuw de kapitalistische machten ten val waren gebracht, maar deze verbergen zich nu 'achter de anonieme macht van de economische noodzaak of, zoals men meestal zegt, achter de taal van de feiten'.² Daardoor ziet men het gezag in onze maatschappij als een dwangbuis. Het is 'louter het feit, dat iemand slaagt, dat iemand geld, macht of relaties heeft, dat hem een positie boven anderen geeft en dat anderen ertoe dwingt in zijn dienst te treden', schrijft Horkheimer, één van de theoretici van het huidige neo-marxisme.³ Zo beheerst volgens hem het lot de situatie. Toch kiest Horkheimer niet voor het anarchisme. Hij wil erkennen dat er leidinggevende en uitvoerende functies moeten zijn. Er blijft een zekere discipline nodig. Het anarchisme overdrijft de behoefte en het zelfbewustzijn van de eigen vrijheid. Maar het handelen van de moderne staat en de goederenproductie mogen volgens hem niet langer overgelaten worden aan een anonieme economische macht. Er dient te komen een 'systematisch geleide inspanning van de mensheid', een soort universele plannenmakerij dus. De plannen van een dergelijke staat mogen niet meer de resultaten zijn 'van uiteenlopende klassenbelangen'.⁴

Dicht bij Horkheimer staat de neo-marxist Herbert Marcuse. De door hem beoogde 'pacificatie van het bestaan' en de 'systematische geleide inspanning der mensheid' van Horkheimer zijn broertje en zusje. Marcuse weet het alleen allemaal wat boeiender te zeggen. Honend schrijft hij over de huidige democratie: 'Vrije verkiezing van de meester schaft noch de meester noch de slaven af.' De gevestigde orde koopt de onderwerping van haar dienaars door middel van de welvaart. Beeldend en cynisch licht Marcuse dat als volgt toe: 'Als arbeider en baas van hetzelfde televisieprogramma genieten en dezelfde vakantiecentra bezoeken, als een typiste zich even aantrekkelijk kan opmaken als de dochter van haar werkgever, als een neger een Cadillac bezit,' heft dat het klassenonderscheid niet op maar toont dat alleen aan de hoge mate 'waarin de onderworpenen deel hebben aan de behoeften en de bevredigingen die goede diensten bewijzen aan de handhaving van de gevestigde orde'.⁵

In feite komt Marcuse tot hetzelfde eschatologische perspectief als Horkheimer. Hij omschrijft het grote Alternatief als volgt: 'Het geplande gebruik van de hulpbronnen voor de bevrediging van de levensbehoeften met een minimum aan zware arbeid, het omzetten van de vrije tijd in eigen tijd, de pacificatie van de strijd om het bestaan'.⁶ Het is duidelijk dat deze neo-marxistische denkers het gezag - de 'Herrschaft' om met

Weber te spreken - alleen legitiem achten en er alleen loyaliteit voor kunnen opbrengen wanneer het in dienst staat van dit eschatologisch perspectief. Zolang de overheid met haar gezag de huidige westerse maatschappij handhaaft, werkt dit volgens hen onderdrukkend, repressief. In feite legitimeert bij hen de sociaal-economische doelstelling het gezag. Is die legitimatie er niet, dan wordt het gezag in hun ogen loutere macht die zich met geweld handhaaft en waartegen volgens Marcuse de outcasts van onze samenleving zich terecht met geweld verzetten. Dit neo-marxisme kreeg de laatste jaren een christelijke variant in de beschouwingen van marxistisch georiënteerde theologen. Ook zij zoeken de legitimatie van de overheid en van de aan haar verschuldigde loyaliteit in haar economisch-sociale doelstelling. 'De norm van het recht waaraan de staat onderworpen is, wordt duidelijk aan de arme,' schrijft Verdonk. De schreeuw van de arme om recht tot God laat zien 'hoever de rechtstoewijzing van koning, priester en oudsten in de poort verwijderd is van de gerechtigheid'.¹ De rechtsstaat moet volgens hem gemeten worden niet aan 'het geweld waarmee de rechtsorde gehandhaafd wordt, maar aan de rechtsbescherming die de arme geniet'.⁸

Burgerlijke ongehoorzaamheid

Het verschijnsel van burgerlijke ongehoorzaamheid in deze tijd vloeit mede voort uit de bovenomschreven denkpatronen. Verdonk voert voor deze burgerlijke ongehoorzaamheid een krachtig pleidooi. Zo weigert hij loyaliteit op te brengen tegenover een staat die aan de arme geen rechtsbescherming verleent al zou deze staat op democratische wijze tot stand zijn gekomen. 'Burgerlijke ongehoorzaamheid kan dan zelfs noodzaak worden.'⁹ Verdonk spitst het ook toe op de kernbewapening. Daarbij pleit hij voor een internationale staat met een universeel recht. Het is volgens hem zelfs de vraag of de overheid een onderdeel van het christelijk Credo kan blijven. De kerk kan zich op den duur immers niet aan burgerlijke ongehoorzaamheid onttrekken wil ze vrede en gerechtigheid blijven prediken.¹⁰

Wat is nu burgerlijke ongehoorzaamheid precies? Hoever strekt ze zich uit en welke middelen mag ze gebruiken? Is er een grens tussen burgerlijke ongehoorzaamheid en feitelijke anarchie?

Voor de jurist C.J.M. Schuyt heeft zich met dit vraagstuk intensief bezig gehouden. Ook Schuyt verwerpt in zijn brede studie over dit onderwerp het anarchisme. De geschiedenis van anarchistische bewegingen laat zelfs zien dat daarin een tendens is naar criminaliteit, 'ja zelfs naar pervers geweld'.¹¹ Die kant wil Schuyt per se niet op. Hij plaatst burgerlijke ongehoorzaamheid tussen legale protestvormen aan de ene kant en politiek geweld aan de andere kant.¹² Het is geen legale protestvorm zoals petitie en demonstraties, maar óók geen guerilla of gewelddadige revolutie.

Burgerlijke ongehoorzaamheid verzet zich niet tegen de staat als zodanig maar tegen één specifieke wet of tegen een specifiek systeem van wetten. Revolutie beoogt, aldus Schuyt, de totale omwenteling van een politiek systeem maar burgerlijke ongehoorzaamheid tracht bewust 'de band met traditionele waarden van de samenleving te behouden'.¹³ Toch is ook hij van oordeel dat ze verzet kan zijn tegen de 'buiten proporties gegroeide macht van een uitvoerend gezag ofwel tegen een intransigente legislatieve meerderheid' ¹⁴ die doof is geworden voor de wensen van de minderheid. De ongehoorzame burger blijft 'ja' zeggen tegen de bestaande staat, maar gebruikt geweldloosheid als pressiemiddel om op een concreet punt 'nee' te kunnen zeggen.

Het is interessant na te gaan waar volgens Schuyt de rechtvaardigingsgrond voor de staat en de loyaliteit aan haar ligt. Hij sluit zich daarvoor aan bij Rawls die de staat

typeert als een 'sociaal contract'. Dat contract is echter niet blindelings gesloten. Belangrijk is in dit verband de volgende door Schuyt geponeerde stelling: 'Het sociale contract is een hypothese die telkens waar gemaakt moet worden. Als de staat niet meer de waarden nastreeft, waartoe het sociale contract gemaakt is, en waarop het systeem berust, dan vervalt daarmee de verplichting tot gehoorzaamheid.'¹⁵

Gehoorzaamheid aan de overheid is hier conditioneel. Ze hangt af van de mate waarin de staat zich sociaal-rechtvaardig opstelt. Schuyt verwijst daarvoor naar situaties in India onder Gandhi, naar Zuid-Afrika en naar de strijd van de Amerikaanse negers voor burgerrechten van 1955 tot 1965: een 'context van onrecht' dus. Dat neemt niet weg dat hij geweldloze burgerlijke ongehoorzaamheid tot een algemeen aanvaardbaar beginsel wil maken ook bij democratisch geregeerde staten. Maar daarbij zal het ethisch overwegen van de gevolgen zwaar moeten wegen.¹⁶

De grond van het overheidsgezag

Het zal duidelijk zijn, dat wij in de Nederlandse opstand van 1572 tot 1581 niet geconfronteerd worden met een historisch voorbeeld van burgerlijke ongehoorzaamheid maar met een werkelijke opstand. Men kan wel de vraag stellen: was het revolutie of rebellie? Schuyt maakt tussen die beide duidelijk onderscheid. Bij revolutie blijft geen onderdeel van het systeem 'volledig hetzelfde of blijft zijn oude betekenis behouden'. Bij rebellie wèl: deze beoogt een verandering van heersers 'zonder de grondslagen van het systeem te willen veranderen'.¹⁷

In die zin was de opstand van 1572 meer een rebellie dan een revolutie. De mannen die in 1572 in Holland en Zeeland in opstand kwamen tegen het bewind van Filips II en tegen Alva die het uitvoerde, verzetten zich gewapenderhand tegen tirannie. Ze hielden wel voorlopig staande dat zij Filips II bleven erkennen als Heer. Zij waren niet uit op een totale verandering van de samenleving maar vochten voor vrijheid van religie en handhaving van de privileges. De staatsinstellingen veranderden aanvankelijk niet. De Staten van Holland en Zeeland en later de Staten-Generaal bleven intact, maar ze gingen wel anders functioneren. Van een lichaam dat de gewesten vertegenwoordigde en voorstellen van de vorst goedkeurde, ontwikkelden zij zich tot een regerend orgaan. Ze erkenden Willem van Oranje als stadhouder namens Filips II maar door de gang van zaken werd hij de bekleeder van de Hoge Overheid in plaats van de vorst met daaraan door..de Staten gestelde grenzen.

De Amerikaanse historicus Kingdon meent de reformatie als een revolutie te moeten typeren..Hij grondt dat op het verwerpen van de paus als hoofd van dé westerse beschaving, de confiscatie van het kerkelijk bezit en het verwerpen van de kerkelijke hoven en wetgeving.¹⁸ Dat waren zeker ingrijpende zaken, maar brachten ze een totale omwenteling van het regeersysteem te weeg? In Duitsland zetten de vorsten die zich achter Luther stelden hun regering voort. In Engeland bleef het koningschap functioneren en ook in Frankrijk erkenden de Hugenoten de koning.

Er is ook een ingrijpend verschil tussen de fundering van de overheid in een 'sociaal contract' en de visie van de reformatie op de overheid. Toen door de verwerping van de paus als hoofd van de middeleeuwse samenleving een nieuwe fundering van de overheid noodzakelijk werd, grondde de reformatie die in het vijfde gebod van de Mozaïsche wet: *eert uw vader en uw moeder opdat uw dagen verlengd worden in het land dat de HEERE, uw God, u geeft.*

Marx en Marcuse hebben daar scherpe kritiek op geoefend. Zij verwijten de reformatie daarmee de weg naar het paternalisme en het autoritaire gezagspatroon te hebben ingeslagen.¹⁹ Is dat waar? Inderdaad zegt de Heidelbergse Catechismus, een

authentiek voorbeeld van de reformatische ethiek op dit punt, dat ik mijn vader en mijn moeder en allen die over mij gesteld zijn, alle eer, liefde en trouw heb te bewijzen. Maar dat betekende allermint, dat de overheid hiermee tot tiranniek gezag werd gerechtigd. Zondag 39 vervolgt: dat ik mij aan hun goede leer en straf met behoorlijke gehoorzaamheid heb te onderwerpen, en ook met hun zwakheid en gebreken geduld heb te oefenen. Hij eindigt dan: aangezien het God belieft ons door hun hand te regeren, en verwijst naar Romeinen 13:17 en 1 Petrus 2:18.

We raken hier de legitimiteit van het gezag met zijn loyaliteit en fundering. Calvijn en zijn leerlingen beriepen zich steeds op genoemde Schriftplaatsen en het is de moeite waard ze nader te bezien. Wat bedoelt Paulus in Romeinen 13 met de overheden - het gaat om de concrete overheidspersonen - waaraan wij ons volgens Romeinen 13:1 hebben te onderwerpen? B. Holwerda wees erop dat het Grieks twee woorden voor macht kent: *dunamis* en *exousia*. *Dunamis* kunnen we typeren als de 'Macht' van Weber: loutere, pure macht. Daarnaast staat *exousia*: daarin zit altijd het element van verleende macht, macht met een lastbrief. Dat ligt ook in de machtsuitoefening ten goede van de onderdanen waarover Paulus in vers 4 spreekt: de overheid staat in de dienst van God u ten goede.²⁰ Opmerkelijk is ook dat de overheidspersonen in vers 6 'dienaren van God' worden genoemd. De apostel gebruikt hier het woord *liturgen*, *rijksdienaars*. Zij staan in dienst van het komende rijk van Christus. De apostel gebruikt nog een ander woord voor de overheid. Hij schrijft in vers 4 dat de overheid 'in dienst van God' staat. De Statenvertaling vertaalt - beter dan de Nieuwe Vertaling - : zij is Gods dienaar. Paulus gebruikt hier het woord *diakonos* dat ook in het kerkelijk spraakgebruik een rol speelt en waarin het element van dienst steekt. Er is geen sprake van vergoddelijking van de overheid bij Paulus, de overheidspersonen zijn instrumenten van God in deze geschapen wereld.²¹

De Ru wijst in zijn waardevolle studie over Romeinen 13 er op dat Paulus over de overheid spreekt met een eschatologische reserve: vanaf Rom. 13 vers n zet hij heel het leven van de gemeente onder het aspect van de wederkomst.

Hetzelfde geldt van Petrus' spreken over de overheid in 1 Petr. 2:17: vreest God, eert de keizer. Petrus fundeert in vers 16 het 'eren van de keizer' in de christelijke vrijheid. Daarmee, aldus De Ru, 'is uitgesloten een blinde, slaafse onderhorigheid aan een totalitair regiem' maar ook 'een misbruik maken van die vrijheid in ongebondenheid en rebellie'.²² Het gaat om een kritisch respecteren van de overheid. Vandaar dat de Heidelbergse Catechismus de reserve maakt van de onderwerping aan de goede leer en straf van de overheid en pleit voor geduld in de omgang met de overheid aan wie ook zwakheid en gebreken niet vreemd zijn, evenmin als aan ouders.

Calvijn en zijn leerlingen hebben in de zestiende eeuw steeds naar twee kanten gezien. Zij hebben gevochten voor gehoorzaamheid en loyaliteit aan de overheid in een eeuw waarin alle sociale en politieke zekerheden op losse schroeven gezet leken. Zij hebben het ook opgenomen voor het recht van verzet als de grens van het overheidsgezag werd overschreden. • Calvijn, aldus Scholl, was geen 'Mystiker der Macht'.²³ Hij pleitte voor zachtzinnigheid - *clementia* - in de rechtspraak (Inst. fv, 20, fo) en omschreef de magistraat als een vader des vaderlands, een herder des volks, een bewaker des vredes, een beschermer der gerechtigheid en een verdediger der onschuld (Inst. IV, 20, 24). Hij gaf aan de standen het recht van controle op de overheid en indien nodig het recht van verzet. Het hele uitvoerige twintigste hoofdstuk van boek iv van de Institutie over de overheid loopt uit op een krachtig accentueren van Handelingen 5:29: het Go- de meer gehoorzaam dan de mensen! Hij verzette zich daarmee ook tegen het opkomend Macchiavellisme.²⁴

Tegen die achtergrond wil de opstand in de Nederlanden historisch worden gezien. Ze reikt verder en dieper dan de burgerlijke ongehoorzaamheid die thans wordt gepropageerd. Ze was een strijd op leven en dood voor de burgerlijke vrijheid om God te dienen naar zijn Woord en voor de handhaving van vrijheden die vastgelegd en bezworen waren in de privileges.

Er is alle reden zich af te vragen of de burgerlijke ongehoorzaamheid zoals die door Schuyt en anderen wordt voorgestaan, wel zo onschuldig en geweldloos is als ze zich voordoet. Niemand minder dan G.E. Langemeyer merkt op dat 'iemand beletten wat hij wil en mag, misschien zelfs verplicht is te doen, niet zo heel veel beter dan geweld is'. Een ander moet dan ten dienste van de zogenaamde geweldloze ongehoorzaamheid óf zijn recht prijsgeven dan wel zijn plicht nalaten óf zelf voor eigen recht geweld gebruiken.²⁵

Ed van Thijn op zijn beurt is van oordeel dat bij deze vorm van ongehoorzaamheid het 'aanzuigen van kwaadwillige elementen wel haast onvermijdelijk is'. Wie op de rails gaat zitten, zegt hij beeldend, wentelt zijn risico's af op de machinist! Worden, zo vraagt hij, bij burgerlijke ongehoorzaamheid de wettelijke regels niet getoetst 'aan het eigen belang' a26 J. Douma noemt burgerlijke ongehoorzaamheid zoals ze thans theoretisch wordt voorgedragen een 'studeerkamerprodukt en omschrijft het door haar beoogde geweldloze verzet als 'een verrijnde vorm van geweld'.²⁷

Schuyt verwierp inderdaad het anarchisme. Moeten wij ons echter niet afvragen of we in deze zogenaamde geweldloze ongehoorzaamheid niet te maken hebben met een subtiele vorm van anarchie die de grote politieke problemen van deze tijd niet oplost maar verergert? De Nederlandse opstand in de zestiende eeuw bracht in ieder geval geen anarchie maar een op gerechtigheid gegrond gemenebest.

Het calvinisme was en bleef in de zestiende eeuw en in de tijd die daarop volgde een internationaal verschijnsel. Het stond ook later op de bres voor politieke en religieuze vrijheid in Europa en Amerika. We vestigen daarvoor de aandacht op de Glorious Revolution in Engeland in 1688. Daarbij deden zich dezelfde problemen voor als in de Nederlanden in 1572 en volgende jaren. Toen het Britse parlement voor de vraag kwam te staan wat er moest gebeuren na de vlucht van koning Jacobus II naar Frankrijk, ontstond er een scherpe controverse tussen het Lagerhuis waar de laagkerkelijke Whigs de meerderheid hadden en het Hogerhuis met zijn Anglicaanse bisschoppen en Lords. Het Lagerhuis wilde het parlement (de 'Convention') laten uitspreken dat de troon 'vacant' was geworden. De Lords wilden niet verder gaan dan te verklaren dat deze 'cleserted' was. Het Lagerhuis, gesteund door Willem III, trok aan het langste eind. In 'The declaration of rights' van 13 februari 1689 verklaarde het Engelse parlement dat, koning Jacobus n 'having abdicated the government, and the throne thereby vacant', Willem, Prins van Oranje, en Mary 'be declared King and Queen of England etc.'.28 Het parlement verbond daar wel voorwaarden aan: vrije verkiezing van het parlement, en het onwettig verklaren van het willekeurig opschorten van wetten en de uitvoering daarvan zonder toestemming van het parlement. Daarmee was de grondslag gelegd niet alleen voor de parlementaire democratie in Engeland maar ook in andere landen van de westerse wereld.

Niemand minder dan Winston Churchill heeft nauw verband gelegd tussen deze 'Declaration of rights' en de onafhankelijkheidsverklaring van de Amerikaanse kolonies. Ook in Amerika zetten de Whigs dóór in de meest kritieke episodes van de onafhankelijkheidsstrijd. Daar lag, aldus Churchill, geen revolutionaire theorie achter maar 'Old English doctrine, freshly formulated to meet an urgent American need'.29 De Amerikaanse 'Declaration of Independence' van 1776 was volgens hem in

hoofdzaak 'a restatement of the principles which had animated the Whig struggle against the later Stuarts and the English revolution of 1688, and it now became the symbol and rallying centre of the Patriot cause'.³⁰

Zo heeft het calvinisme zijn sporen getrokken in de westelijke wereld. De vrijheidsstrijd van de Nederlanders in de zestiende eeuw, de Glorious Revolution van 1688 met de fundering van het parlementaire stelsel in Engeland, en de Amerikaanse vrijheidsstrijd liggen in elkaars verlengde. Mannen als Willem van Oranje, koningstadhouder Willem I, en George Washington ('the indispensable man', de onmisbare leider van het nieuwe bewind aan de andere zijde van de Oceaan) riepen geen anarchie in het leven, of bloedige chaos. Zij waren leiders van verzet tegen tirannie en onderdrukking, zij waren grondleggers van een staatsbestel waarin tot op vandaag vrijheid en recht voor gewone burgers te vinden is.

BRIEF VAN FLORIS THIN AAN GRAAF JAN VAN NASSAU

Bijlage

Brief van Floris Thin aan graaf Jan van Nassau (augustus 1578)

Hoochgeboren genadige Heere Achtervolgende tgene V.G. duer Jacob van Ommeren Amptman van Baer op mijn heeft doen versoucken alse dat ick mijn soude willen laeten vinden tot Amsterdam bij doctor Martin Coster Borgemr. aldaer den seluen communiceren zeecker memoriael den voorn. Ommeren mede gegeuen, ben ick den xxiiijden deser maent gereijst geweest tot Amsterdam bij den voorn. Borgemr. ende hebbe den seluen naer leuringe vande briuen van credentie verhaelt soe wel den jnhouden vanden voorss. memoriael als tgene den voorss. Oiheren mijn wijders van de staet vanden furstendome van Geldre bij monde geseijt hadde. Waer van tsonna es dat V.G. sonder assistentie van geit, off volck te hebben yuijt andere provincien gheen middel en sach noch en hadde om tot de verseeckerheijt vanden landen van Gelre te versien sulcx die gelegentheijt vanden tijt, ende saecke wel eischen. Ende naer eenige communicatien hier op gehouden heeft mijn den voorn. Borgemr. verclaert den staet vande stadt van Amsterdam soe sober te weesen, dat het nijet mogelick was dat dselue enige penningen op soude connen brengen, ten ware datmen aenden Staeten van Hollant

coste verweruen, dat sijliiden wilden consenteren dat die vande stadt van Amsterdam een deel vande middelen g.nael [generael] van Hollant die binnen der voorss. Stede gecollecteert worden, mochte voer een tijt oppignoreren, ende penningen daer op lichten om V.G. te verstercken, oft dat ghene die voer Deuenter sijn, ende dat die van Amsterdam haerl. soldaten nijet en mochten ontberen ouermits sij hem sonder dselue noch nijet genouch verseeckert en hielden van haer p[osi]tie.

Nopende die Religionsfrede, Seijde die van Amsterdam geresolueert te sijn, dselue noch gheen ander an te nemen, dan daer inne bijden meeste stemmen van Hollant geconsenteert saude worden.

Betreffende die vnne, Seijde haerl. gedeputeerden jegenwoerdelick bij den Staten van Hollant wesende belast te hebben daer jnne nijet alleen te consenteren mer oeck dselue met ernst te vorderen alse dat die voltogen mochte worden.

Ende soe mijn dochte dat die pricipaelste negotiatie van penningen, oft assistentie van krijgsvolcke soude moeten gedaen worden met die Staeten van Hollant, hebbe den voorn. Borgemr. gebeden, dat hem gelieuen soude die handt te houden dat V.G. soe verre hij daer an geraeckten te schicken, enich vruchtbaar antwoerde aldaer mochte erlangen twelck hij beloeffden te doen, ende voorts V.G. gedienstich te sijn, in alles hem moegelick wesende, daer bij vougende die Staten van Hollent gans genegen te wesen V.G. eer ende dienste te bewijzen. Ende soe ick ter seluer tijt nijemant van kennisse (3) bij huijs vant, daer ick wijders mede soude heb[ben] moegen negotieren, hebbe die copie van tvoorss. memoriael gelaten onder den voorss. Borgemr. die aengenomen heeft tselue met enige vertroude patrioeten te communiceren, doch soe secretelick als moegelick wesen sal, ende dat V.G. off mijn van sijn wederfaren sonde aduerteren. Twelck cortelick es tghene ick tot Amsterdam volgende die begeerte gedaen hebbe benefens tghene ick den voorn. Ommeren bij monde verhaelt hebbe.

Indien ick V.G. enige wijderen dienst tsi in dese oft in eenige andere gelijcke saecke can Bedoen, sal V.G. mijn daer toe van goeder herten bereijt vinden. Ende mijn mitsdesen recoihanderende inde goede gratie van V.

Hoechgeboren, Genadige Heere bidde Godt almachtich V.G. te sparen lange wel...
 in voorspedigen Regimente. Gess. Tutrecht dess Augusti 1578
 V.G. onderdanige
 ende ghoetwillige diener
 Floris Thin

Bijlage 2

Brief van Johannes Fontanus aan graaf Jan van Nassau (Presentatum 25 juli 1581) Immanuel

Hoch vnd Wolgeborner Graff Genediger Herr. Eurer genaden seindt mein vnderthenige gantz geflissene diensten, sampt wUntsche uck ewiger vnd zeitlicher wolfardt ieder zeit nach besten vermogen zuuor. Genediger Herre, das an E.G. ich in langer zeit nichts schriftlichs hab lassen Belangen, also d[as] dieselbige mich mit Ierem schreiben haben müssen lacerieren vnd anmanen, hat diese vrsachen, eins theils, das ich im Martio vnd Aprili ser schwach gewesen, ander theils, das ich, da mir der liebe Gott ein wenick mein vorige gesontheit erstattet, auff den Nationalem Synodum gen Middelburg, wegen der Gelderscher kirchen hab müssen ziehen, vnd dauondan allererst den 5en Yunij zu hause komen bin, alwo E.G. schreiben mir von den meinen (welche ich allesamt gesondt in gesontheit, dem Herren der Herren sei lob vnd danck, gefonden habe) ist vberliffert. Bitte derhalben gantz vnderthenig E.G. wollen mich entschudliget [!] haben, vnd mich mit voriger genaden vnd gunsten zu complereren [?] nicht nachlassen. Was von mir ein zeitlanck vnderlassen, sol hernachmals mit fleis verbessert werden. Was sich nun G.H. zugetragen hatt in gegenwerdichkeit E.G. diener vnd Secretario Philippo, als nemlich, was die Gelderschen fUr einen handel mit einer schantzen von feind aufgeworffen vnd den vnseren darnach mit verliering etlicher gutter leude erobert, gehabt habben In wie elendlick Breda meines G.F. vnd Herren Printzen voernembste stadt durch Mons de Fresijn verraden vnd explilert [!] is, vnd noch expilert wirt: weiters was für lantag die Gelderschen gehalten, vnd wie sie den Herren Leonidum zum C antzler bekhomen, vnd viel dingen die regering anlangendt, auff einen anderen fuss bracht haben. ... vnd derengelichen d diner... lipp... erzeler ich nu in der henge [?] ... sondren ... zu schreiben von sachen vnd gehorli ... tienatie... delburg, in welchen auss allen ... schen ...

(2)

merde kirchen sein, wie auch auss Engellandt vnd Franckrich etlige diener des Worts vnd Eltesten erschienen sein, deren namen E.G. ich hiemit zusende. Was auff denselbigen gehandelt vnd beschlossen, die regering der Kirchen angehende, In was fr particulire questiones vorkomen vnd wie darauff respondert sij, sende E.G. ich auch zu, moegen Iren kirchendienaren dieselbige zustellen lassen, vmb zu besehen, ob etwas darin seie, das iren kirchen ntzlich sein moechte. Neben diesen sein drei sachen insonderheit welche den Synodum so lange protrahert haben. Erstlich meins G.F. vnd Herren Printzen sach, mit Datheno. Welcher auff den Synodum nicht komen (wie auch niemant von vegen der Nederlandsche kirchen in hochdeutschlandt) sonder hatt sich durch ein schreibens excusert, vnd er- botten, zu Nederwesel oder Embden, oder anderswo da er vrei möchte sein, zu erscheinen, vnd sich seiner auferlegten crimum zu purgeren. Welches der Synodus der Excellensen zugeschriben, vnd auch andtwordt die mit genaden Bestelt war van I.F.G. erlanget. In summa wir haben in dieser sachen so weit gehandelt das wir van Printzlicher Excell. vndertheniglick begeren, sij wolle D.

Dathene ein vrei geleid geben, in Nederlandt an orth vnd platz I.F.G. gelegen zukhomen, vnd das er Dathenus sich daselbst purgere, die feientschaft hinweg genomen vnd fridt gemacht werde. Was nun Ire Excell. darauff antworten werde, is noch niet auskom.. der particular Synodus von Hollandt ist bestellt antwort zu fordern, vnd hoffe also, es werde etwas guttes darauss erfolgen. E.G. knnen auch bei der Excell. das beste thun, dieselbige zubitten vnd zuermanen zu genaeden. Die ander Koelhasen betreffendt sach ist Koelhaese vnd seiner kirchen zu Leiden, die er verstoert hat, gewesen, welcher Koelhass (demnach er schriften mit Gottes wort nicht 'in allen stimmende, hatt lassen in druck gehen, vnd dieselbe dannoch nicht willen ableren, frir vngegründt erkennen, vnd seiner sünde buss thun) von seinen ministerie suspende[rt] vnd entlich excommunicert sol werden, s ch, dass.... Gott die ehr gebe, seine snd erckant vnd reu.. et trge, vnd mit der that bewijse, welcher erre Gott, vnd himlischer Vatter verb.. en. Noch

(3)

Die dritte sach ist gewesen aller Kirchen, die sich vmb die diener gezanckt vnd.geropft haben, also das man wol sagen kan: das reich der Himmelen leidet gewalt, vnd Gott zu bitten, das er viel getreurer diener in seine Erndt, die frwar alle tag grüsser wirt austossen wolle. Diss ist dasienige was im Nationali Synodo fürnemlich gehandelt worden. Wolte der liebe Gott man knnte in d[er] politischer regerung solche ordnung machen vnd ins werck richten wie in den Kirchen geschehen kan. Darumb G.H. beste- he ich noch in meinem proposito, vnd bitte lauter vmb Gottes willen E.G. wollen das hertz widerumb zu uns wenden, vnd diesen bedrangten hungerigen Kirchen in Gellerlandt zu hlff komen. E.G. kennen nu die humoren des volcks, vnd das volk E.G. nu kan hernachmals leichtlich ein temperatu geschehen, vnd alles wirt richtig zu gehen. E.g. haben woll lassen abkndigen vnd sich dieses gubernaments entschlagen, aber es sein noch etlige von den frnembsten redligen vnd fromen patriotten, die solches noch nicht angenommen haben, vnd derhalben middel werden suchen E.G. wider in diese orth zu bringen, bitte nochmals vmb Gottes willen, E.G. wollen ire consilia muteren, vnd auff ersuchung, widerumb zu unss komen, vnd das angefangene werck continueren, solches dunde werden E.G. Gott vnd vnss den allerangenemsten dinst duin, vnd allen irem schaden erholen. Wir wollen auch Gott bitten vnd auf mittel bedacht sein. Newes ist insonderheit hie nihs, dan das die pfaffen von Antwerpen ausgetriben, vnd ire kirchen zu gedaen sein, welche nu binnen Breda wonen, vnd alle tag schir in der procession vmbgehen. Das sigel ist hie verandert in die zwen lewen.

Salantinus der alte Bischoff von Cöllen lest sich Stadhalter von Gellerlandt vnd Vber Jssel noemen. Die kirchenkammer alhie ist abgestellt. Fr die geholte Klocken haben die von Arnhem zwo halber cartowen lossen ... die Stadt beuestigen sij.

Genediger Herr, hie ... deroselben ge ... meine G.F. (welcher ... wie auch die Junge s... vnd freie ... schirm [2]

allerhoechsten, vnd bitte denselben

vnserer fr... hiel vnd selichk[eit]

(4)

Dem Hoch vnd Wolgebornen Herren Herren

Johan Grauen zu Nassaue, ...

Vianden vnd Dietz Herren, ...

stein & meinem genedigen

Herren

Prestentatum den 25en July Ao 81 zur

[Zoals uit de transcriptie blijkt is de brief hier en daar helaas beschadigd.]

NOTEN

Gebruikte afkortingen:

Acta 's	F.L. Rutgers, Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw, Gravenhage 1889. In de Werken der Marnix-Vereeniging verschenen als Deel 4 van Serie t.
Archives	G. Groen van Prinsterer, Archives, ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau; S. 1-8.
Archivum	Ecclesiae Londino-Batavae Archivum. T. 1, II, 111,1 en 111,2, Cantabrigiae 1887, 1889, 1897, ed. J.H. Hessels.
BMHG te Utrecht).	Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht).
P. Bor	P. Bor Chr. Zn., Oorsprongk, begin en vervolg der Nederlandsche oorlogen, beroerten en burgerlijke oneenigheyden, 1555-1600. Ik gebruikte de editie Amsterdam 1679-84 in 4 delen, die geciteerd worden met Romeinse cijfers.
BWPG	Biografisch woordenboek van protestantsche godgeleerden, 's-Gravenhage z.j.
NAK	Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, uitgegeven bij E. J. Brill, Leiden.
NNBW	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, i-x, Leiden 1911-1937.
N. Th. T.	Nederlands Theologisch Tijdschrift, uitgave Boekencentrum, 's Gravenhage.
T. v. G.	Tijdschrift voor geschiedenis, uitgave Wolters-Noordhoff, Groningen.
WMV	Werken der Marnix-Vereeniging, Utrecht 1870-1889. Er verschenen 3 series in II delen.

Inleiding

P.C. Hooft, Nederlandsche historiën, uitgave 1703, deel Iv, p. 230.

2 R.B. Evenhuis, Ook dat was Amsterdam, n, A'dam 1967, p. 305. Zie ook het grondig geargumenteerde artikel van H.A. Enno van Gelder, 'Nederland geprotestantiseerd?' in T.v.G., 1968, p. 445-464.

3 J.W. Smit, Fruin en de partijen in de Republiek, Groningen 1958, p. 170.

4 J.C. Boogman, Vaderlandse geschiedenis (na de middeleeuwen) in hedendaags perspectief, Groningen 1959, p. 9.

5 Vgl. de bibliografie aan het eind van dit boek.

6 Zie voor Oranjes politieke rol tussen 1576 en 1581 vooral Tibor Wittman, Les gueux dans les 'bonnes villes' de Flandre, 1577-1584, Budapest 1969. De marxistische auteur citeert ook Russische literatuur over de opstand.

Hoofdstuk 1

1. Zie D.J. de Groot, De Reformatie en de staatkunde, Franeker 1955, p. 258.

2 A. w. , p. 292.

3 A.w., p. 258.

4 Institutie, ed. Sizoo, tv, xx, 29.

5 Zie ook over Calvin J.W. Allen, *A History of Political Thought in the Sixteenth Century*, London 1928, p. 56: 'It is God's command that forbids us forcibly to resist the magistrate and it is God's command that may bind us to obey him.' Hij voegt er aan toe: 'Calvin's view on the question was the same as that of the early reformers.' (p. 57)

6 Zie voor Luther en het recht van opstand Johannes Heckel, 'Widerstand gegen die Obrigkeit?' in: Arthur Kaufmann, *Widerstandsrecht*, Darmstadt 1972, S. 114-133, waarin de rede van E. Berggrav uit 1941: Wenn der Kutscher trunken ist, S. 135 vlg.

7 Zie voor Zwingli, D.J. de Groot, a.w., p. 289-291.

8 In zijn commentaar op Hand. 23:5. In het Latijn: anarchiam appetit, is boven vertaald als 'maakt zich schuldig aan opstand'. Opstand is hier voor anarchiam haast een te zwak woord.

9 W. Balke, *Calvin en de doperse radikalen*, A'dam 1973, p. 273.

10 Institutie, xx, 31. J.W. Allen zwakt de betekenis van deze uitspraak ten onrechte af, a.w., p. 59.

11 Institutie, xx, 30.

12 D.J. de Groot, a.w., p. 298.

13 J.W. Allen, a.w., p. 103-106.

14 A.w., P. 59.

15 W. Nijenhuis, John Ponet (±1514-1556) als revolutionair pamflettist, Assen/A'dam 1976, p. 9/10.

16 A.w., p. 15.

17 J.W. Allen, a.w., p. 342, noot 2.

18 Julian H. Franklin, *Constitutionalism and Resistance in the Sixteenth Century*, New York 1969, p. 29.

19 A.w., p. 30.

20 J.W. Allen, a.w., p. 342.

21 Franklin, a.w., p. 23. Voor een uitvoerig overzicht van de Francogallia, zie p. 53-96.

22 A.w., p. 99.

23 Th. Beza, *Hei recht der overheden naar de Nederlandse uitgave van 1611*, samengesteld door H. Meijer, Gouda 1980.

24 J.W. Allen, a.w., p. 315, noot 1.

25 Beza, a.w., p. 28. Wij citeren het werk naar de uitgave van 1980.

26 Ta.p.

27 A.w., p. 37.

28 A. w., p. 39/40.

29 A.W., p. 38.

30 A.w., p. 34, 35. Franklin, a.w., p. 32: 'This tendency to caution... '

31 Beza, a. W., p. 35.

32 R. Glawischnig, *Niederlande, Calvinismus und Reichsgrafenstand 1559-1584*, Mar- burg 1973, S. 127.

33 J.W. Allen, a.w., p. 315, wijst erop dat Beza een Fransman was en daarom emotioneel bij de Bartholomesnacht betrokken.

34 Zie over hem het artikel van A. Elkan in NNBW, s.v., die veel studie van het auteurschap heeft gemaakt. Ook Franklin, a w , p. 139, houdt Mornay voor de auteur. Allen, a.w., p. 319 noot 2, noch Mornay noch Languet.

35 J•W• Allen, a.w., p. 331.

36 *Vindiciae*, ed. 1579, p. 36.

- 37 A.w., p. 37: Deus, vel eius vice, summus Sacerdos est Reus stipulandi; Rex et populus universus, puta Israël, sunt Rei promittendi.
- 38 A. w , p. 48: Illi vero ut singuli Rege inferiores sunt, ita universi superiores.
- 39 J.W. Allen, a.w., p. 531, noemt dat één van de meest originele trekken in de staatsleer van de Vindiciae.
- 40 Vindiciae, p. 69: Liberatores etiam aliquando aliquos extra ordinem non excitet.
- 41 Ta.p.: Quod non ita pridem in Germania Muncerianis accidit.
- 42 A. w , p. 72/73: Ergo Ecclesia etsi armis non propagatur, armis tamen iuste propugnari potest. Quin non minus martyres sunt, qui in sacro illo bello moriuntur, quam qui crucem Religionis causa patiuntur.
- 43 A.w., p. 215: In constituendo principe intervenit foedus inter ipsum et populum, tacitum, expressum, naturale.
- 44 In zijn artikel over Mornay in Nivaw.
- 45 Vindiciae, p. 168: Quod etiam postremo in Philippi Hispaniorum regis inauguratione observatum sit.
- 46 A.w., p. 204.
- 47 A.C.J. de Vrankrijker, De motiveering van onzen opstand, Utrecht 1979, p. 158.
- 48 In zijn Het 'heilige Recht van Opstand', Kampen 1920. Zie voor een overzicht van zijn gedachten mijn Van opstand tot koninkrijk, A'dam 1969, p. 202 vlg.
- 49 J.W. Allen, a. W. , p. 328.
- 50 Ad. den Besten, Wilhelmus van Nassouwe. Het gedicht en zijn dichter, Leiden 1983, p. 38, 39.
- 51 A.w., P- 37.

Hoofdstuk 2

- 1 Zie voor het verband tussen de actie van Philips 11 tegen de Morisco's en de strijd tegen het protestantisme in de Nederlanden: Geoffrey Parker, Philip H, London 1978, p. 99 vlg.
- 2 Volgens Ferdinand H.M. Grapperhaus, Alva en de tiende penning, Zutphen 1982, was de tiende penning niet de oorzaak van de opstand maar wel 'de blaasbalg, die het vuurtje van de onvrede flink opjoeg', p. 314.
- 3 Volgens Grapperhaus, a.w., p. 303, had zij een negatieve werking op de economie in Nederland. Ze was in ieder geval 'een gemeenschappelijk kristallisatiepunt voor anti-Spaanse gevoelens', p. 305.
- 4 Archives, tit, p. 411.
- 5 P.C. Hooft, Nederlandse Historiën, ed. M. Nijhoff, A'dam/Brussel 1947, p. 107.
- 6 P. Geyl, Nederlandse Figuren, I, A'dam/Antwerpen 1960, p. 9.
- 7 P. Bor, 1, p. 378.
- 8 Ta.p.
- 9 Zie voor deze gebeurtenissen J C. Boogman, 'De overgang van Gouda, Dordrecht, Leiden en Delft in de zomer van het jaar 1572', in T v. G., 1942, p. 84 vlg.
- 10 De gehele overeenkomst in R.H. Bremmer, 'Het beleg en ontzet van Leiden (1574): een venster op de opstand', in NAK, 1965/66, p. 180/181.
- J.C.A. de Mey, De watergeuzen en de Nederlanden 1568-1572, A'dam/Londen 1972, 12 AF' 308.
- es. , ni, p. 447.
- 13 A. w. , p. 429: 'Le Duc est fort estonné et dict estre trahi que les villes se révoltent [!] ainsi, on dict que les gens du Prince sont devant Nimege.' De tijdgenoot sprak dus rustig van se révoltent.

- 14 A.A. van Schelven, Marnix van Sint Aldegonde, Utrecht 1939, p. 373.
- 15 Bij G. Parker, a.w., p. 135. Minuut-brief van 15 juni 1572.
- 16 Archives, ni, p. 466.
- 17 In 'Eerste vergadering der Staten van Holland 19 juli 1572' in zijn Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen vrijheidsoorlog, 18983.
- 18 A. J.C. de Vrankrijker, a.w., p. 90.
- 19 Zie het onder 17 genoemde werk.
- 20 Archives, ut, p. 503: 'Nous estions desjá pour eest heure maitres du Duc d'Alve, et eussions capitulé á nostre plaisir.'
- 21 A. w , p. 512: 'Dien veuille tourner le tout á la gloire de sont St. nom.'
- 22 P.C. Hooft, a.w., p. 121.
- 23 Th. J. de Vries, Geschiedenis van Zwolle, 1, 1954, p. 196. De Vries veronderstelt dat Oranje incognito reisde. Aan hem ontleen ik de bijzonderheden over Oranjes reis.
- 24 Archives, tv, p. 4: 'Estant résolu de partir vers Hollande et Zélande pour maintenir les affaires par déla tant que possible sera, ayant délibéré de faire illecq ma sépulture.'
- 25 P.C. Hooft, a.w., p. 117.
- 26 Willem Janszoon Verwer, Memoriaelbouck, Haarlem 1973, p. 14. Dit in 1973 uitgegeven 'Memoriaelbouck' van een Haarlems burger bevat waardevolle gegevens over de komst van Oranje: 'Den 29 dach nae middach omtrent quartier over drien is den Prins van Orangien binnen Haarlem gecomen, met die vorst van Mandersloe ende noch redelijcke staet ende hij worden ontfangen int S. Jansclooster ende dat was zijn logement.' Op 6 novembe'r verliet hij Haarlem.
- 27 Bij J.C. Boogman, a.a., p. 112.
- 28 P. Bor, 1, p. 414.

Hoofdstuk 3

- G. Parker, a.w. , London 1978, p. 120: 'The siege of Haarlem deprived Philip it of his only real chance of crushing the revolt of the Netherlands at a stroke.'
- 2 A.C.J. de Vrankrijker, a.w., p. 90.
- 3 Zie daarvoor J.A. Dop, Eliza's Knights. Soldiers, Poets and Puritans in the Netherlands, 1572-1586, diss. Leiden, 1981.
- 4 J.H. Elliot, Europe Divided, 1559-1598, Glasgow 1968, vooral het gedeelte 'France and the Netherlands', p. 250 vlg.
- 5 G. Parker, The Dutch Revolt, London 1977, p. 160. Brief aan Don Juan 28 aug. 1573•
- 6 De bedragen bij G. Parker, Philip H, p. 122.
- 7 A. w , p. 126.
- 8 M. Gachard, Correspondence de Philippe H, n1, p. 91: 'Les ennemis se fortifient en Hollande.'
- 9 R. Fruin, 'Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574', in Verspreide Geschriften 's Gravenhage 1900, p. 414.
- 10 A. w. , p. 418.
- W.A. Fagel, 'De Leidse glippers', in: Leidens jaarboekje 1956, p. 73.
- 12 De brief van Ernst in Die Haghe, 1924, p. 403, geschreven 'tot Dordrecht 's morgens te 7 uren in de Camer van Zijne Excellentie den xxviiiier May 1574'.
- 13 De brieven-bij J. Orlers, Kroniek van Leiden, in: Beschrijvinge der Stadt Leyden, Leiden 1641, p. 455. Op 6 juli schreven Dirk Bronckhorst en Jan van Hout aan de Prins dat er bij hen geen ander gevoelen was 'dan dat wy den laetsten droppel ons bloets voor zoe godlickende eerlickende saecke, als wy by de handt genomen hebben, sullen opsetten ende wagen, totten uysterste toe, daertoe den almachtigen God ons

- courage gelieve te verdoubelen' ; bij J. van Vloten, Leidens belegering en ontzet in 1573 en 1574, naar de oorspronkelijke stukken en bescheiden, Leiden 1853, p. 113.
- 14 Gemeentearchief Leiden onder no. 1373.
- 15 Bij W. Bilderdijk, Geschiedenis des Vaderlands, vi, A'dam 1834, p. 268.
- 16 Dagboek van broeder Wouter Jacobsz, 1, Groningen 1959, p. 430.
- 17 A. w. , p. 426.
- 18 Volledige inhoud van de brief bij Jan Fruytiers, Corte beschrijvinghe vande strenghe Belegeringhe enz. in: De oude verhalen van het beleg en het ontzet van Leiden, 1874, p. 20.
- 19 Archives, v, p. 27: 'Nous sommes icy résoluz de ne quicter la deffence de sa Parolle et de nostre liberté jusques au dernier homme.'
- 20 Wouter Jacobsz, a. w. , p. 425.
- 21 P. Bor, 1, P. 548.
- 22 De resolutie bij J. Roemer, Het vijfde halve eeuwfeest over het ontzet der stad Leyden in den jare 1574, Leiden 1824, p. 126-139. Gepubliceerd bij de 250-jarige herdenking van het beleg!
- 23 P. Bor, 1, t.a.p. : 'De opiniën waren hier eerst divers.'
- 24 P. Bor, t.a.p.; Van Meteren, Historie van de oorlogen en geschiedenissen der Nederlanden, u, Gorinchem 1749, p. 264.
- 25 Register Resoluties van Staten van Holland. Op het gemeentearchief te Leiden bevindt zich een afschrift van alle op het beleg betrekking hebbende resoluties van de Staten van Holland. Dit is de eerste.
- 26 Van Meteren, n, p. 264.
- 27 Archives, tv, p. 390, brief van 7 mei 1574: 'Car je vous veulx bien confesser ouvertement que j'ai la teste tellement estourdie d'une si grande multitude d'affaires, et même de regret ét melancolie, pour la perte de Monseigneur le Duc Christophle et de mes frères, lesquels je tiens assurément mortz, que je ne scay á grande peine ce que je faiz.' Eén van Oranjes zeldzame persoonlijke ontboezemingen.
- 28 Wouter Jacobsz, a. w. , p. 432.
- 29 Het Dach-verhaal in De oude verhalen enz. 1874, p.
- 30 Gepubliceerd door J. Smit in Die Haghe, 1924, p. 442. Bronckhorsts vrouw: Jonkvrouwe Agatha van Hoogesteijn.
- 31 Orlers, a. w. , p. 496.
- 32 De Spaanse tekst ook bij Orlers, a.w.
- 33 Verspreide geschriften, 11, p. 431, 432, hoewel hij Van der Werff nog enigszins spaart: 'Een moedig en getrouw man, maar niet in staat om zijn slechtgezinde ambtgenooten in bedwang te houden, veeleer geneigd om voor hun tegenstand te bukken.'
- 34 P. Bor, i, p. 551.
- 35 Verteld in een oude Rotterdamse kroniek, gepubliceerd in Leids Jaarboekje 1941.
- 36 Wouter Jacobsz, a. w. , p. 443. Zij heette zuster Heijnrickgen.
- 37 Bij J. van Vloten, Nalezing, Aanteekeningen en Bijlagen op Leidens beleg en ontzet, Leiden 1853, p. 96.
- 38 Bij Rosemary L. Jones, 'De Nederduits Gereformeerde gemeente te Leiden in de jaren 1572-1576', in: Leiden '74, 1974, p. 135.
- 39 Hij was tijdens de synode van Dordrecht, juni 1574, te Delft. Zie F.L. Rutgers, Acta, p. 150.
- 40 J. van Vloten, a. w. , p. 189.
- 41 Het verhaal reeds bij G. Brandt, Historie der Reformatie, 1, A'dam 1671, p. 551.
- 42 De officiële brief waarmee aan Cornelisz Speelman wapen en naam werden

verleend bij Roemer, a. w. , p. 175-178. Roemer geeft een complete genealogie van Willem Cornelisz. van Duivenbode tot Crijn Florisz van Duivenbode die in zijn tijd nog in leven was (1824). Het waren zes geslachten vanaf Willem Cornelisz.

43 Wouter Jacobsz, a. w P. 445•

44 In Discours du siège etc. , 1575, opgenomen in Oude verhalen, p. 22.

45 Het verhaal van de hutspot het eerst bij Orlers. De pot was op de tentoonstelling in 1824 nog te zien. Er was later het volgende rijm in gegraveerd: Doen Godes hand/dreef den vijandt/Bij nacht uyt Lammen schans/Creegh Schaeck dees Pot/riep aan Boysot:/Ghy moocht over Dammen thans. Hutspot maakte men in die tijd uit wortelen, rundvlees en pruimen. Aardappelen waren nog onbekend.

46 J. van Vloten, a. w. , p. 189.

47 Archives, v, p. 75, 76.

48 Gachard, a. w. , p. 169: 'Ces gens-là préfèrent aiettre sous l'au [water] leurs personnes et leur biens, que de se réduire à obéissance de leur roi et seigneur naturel.'

49 Wouter Jacobsz, a. w. P. 446.

50 In de Westmonsterkerk: M.E. van Lennep, Gaspar van der Heyden 1530-1586, A'dam 1884, p. 109.

Hoofdstuk 4

J. Lindeboom, De confessionele ontwikkeling der reformatie in de Nederlanden, 's Gravenhage 1946, p. 67.

2 H. Schilling, Niederlündische Exulanten im 16. Jahrhundert, Gütersloh 1972, S. 179.

3 L.A. van Langeraad, Guido de Bray. Zijn leven en werken, Zierikzee 1884, p. 32, die het officieel verslag van de vondst van het boekje in een rapport aan de landvoogdes afdruckt. Het werd aangeboden, schrijft hij, 'op eene wijze zóó zonderling, als zeker zelden, waarschijnlijk nooit, een geschrift aan iemand is overgegeven'.

4 J. Lindeboom, a.w., P. 94/95.

5 O.J. de Jong, Nederlandse kerkgeschiedenis, Nijkerk 1972, p. 129.

6 D. Nauta, Opera minora, Kampen 1961, p. 35.

7 Dat toonde Th. L. Haitjema aan in zijn verhandeling 'Calvijn en de oorsprongen van het Nederlandsche Gereformeerde Kerkrecht' in: Christendom en Historie, 1925, p. 185, 199.

8 In Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes, 31. Jahrg., 1982, S. 41-56.

9 M.G. Schenk, Geschriften van 1568, A'dam 1933, p. 119/120. Het citaat is uit de Waerschouwinge.

10 A.A. van Schelven, a. w. , p. 37.

11 A.w., p. 41.

12 A. Lacroix, Oeuvres de Marnix, p. 433/434: 'S'estoit voué au salut et conservation des Eglises et de nostre Patrie.' Marnix trad in dienst van Oranje op 26 januari 1571.

13 B. van Meer, De synode te Emden 1571, 's Gravenhage 1892, p. 55. De gehele brief van Marnix en Van der Heijden bij J.J. van Toorenenbergen, Philips van Marnix van St. Aldegonde enz., Aanhangsel, 's-Gravenhage 1878, p. 3-88.

14 J. H. Hessels, Archivum, 11, p. 351.

15 B. van Meer, a.w., p. 74, 75.

16 F.L. Rutgers, De geldigheid van de oude kerkenordening der Nederlandsche Gereformeerde kerken, A'dam 19712, p. 57.

17 De door Jan Weerda gevonden brief publiceerde hij in een artikel 'Eine Einladung zur Emdener Synode 1571' in Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1941, S. 470-474. De

brief is in het Latijn geschreven.

18 F.L. Rutgers, a.w., p. 59.

19 'De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde Kerk van Holland', laatstelijk opgenomen in: Robert Fruin, Opstellen over Willem van Oranje, Utrecht/Antwerpen 1960, p. 103-138.

20 A. w. , p. 103, p. 109.

21 F.L. Rutgers, a.w., p. 53.

22 Het verslag van deze belangrijke kerkelijke vergadering is te vinden in een uitvoerig rapport over de troebelen uitgebracht aan de landvoogdes en door Van Langeraad als Bijlage D opgenomen in zijn Guido de Bray, p. xxi-xxxn. Op p. LXVIII het bericht over het Consistorie van Antwerpen nov. 1566. Waar het op aan komt: 'Quand aux chefz que le plus propre seroit monsieur le prince d'Orange, moyennant quil promist conserver l'exercice publicque de la religion reformee, suyvant la confession des eglises du pays-bas.'

23 F.L. Rutgers, a.w., p. 53.

24 R. Fruin, a.w. , p. 125.

25 W. Nijenhuis, 'De synode te Emden 1571' in Kerk en theologie, 73ste jaarg., 1972, p. 39.

26 T a. p.

27 F.L. Rutgers, a.w. , p. 64.

28 R. Fruin, a.w. , p. 118.

29 F.L. Rutgers, Calvijns invloed op de reformatie in de Nederlanden, Leeuwarden 19802, p. 217 vlg.

30 In J.F. van Someren, La Correspondance du Prince Guillaume d'Orange avec Jacques de Wesenbeke, Utrecht/A'dam 1896, p. 47. Dit is een aanvulling op Groens Archives.

31 In een brief aan Arent Cornelisz, in: F. van Lennep, a. w. , p. 208.

32 W. van 't Spijker, 'Stromingen onder de reformatisch gezinden te Emden', in De synode van Emden 1571-1971, Kampen 1971, p. 54.

33 D. Nauta, a. w. , p. 54. Zij moesten in alles overeenstemmen met de leer, die in de Geloofsbelijdenis en de Catechismus vervat is, Cap. ti, 8.

34 De hele brief bij Van Lennep, a. w. , p. 204, 205.

35 R. Fruin, a.w., p. 133.

36 F.L. Rutgers, De geldigheid enz., p. 17.

37 R. Fruin, a.w., p. 130; W. Nijenhuis, a.w., p. 52.

38 Van Lennep, a.w. , p. 208.

39 Ta.p.

40 E. Meiners, Oostvrieschlandts kerkelijke geschiedenisre, t, Groningen 1738, p. 425.

41 De Synode van Emden 1571-1971, p. 55.

42 J.H. Hessels, a.w., Ü, no. 177, p. 150, 151. Hoofdstuk V

Hoofdstuk 5

1 H. J. Jaanus, Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz (1573-1605), A'dam 1950,

P. 55.

2 A.C. Duke, 'Nieuwe Niedorp in hervormingstijd', in NAK, N. Serie, deel XLVÜI, 1967, p. 65.

3 A.a., p. 66, 67.

4 H A Enno van Gelder, Revolutionnaire reformatie, A'dam 1943, p. 18 vlg.

- 5 A. w. , p. 26 vlg.
- 6 A. w. , p. 29.
- 7 Wouter Jacobsz, a.w., p. 250.
- 8 Archives, tv, p. 93, 'Ont demandé passeportes, qui leur ont esté accordés fort libéralement.'
- 9 Th.W. Jensma, *Uw rijk kome*, Dordrecht 1981, p. vim
- 10 A.C. Duke and Rosemary L. Jones, 'Towards a Reformed Polity in Holland, 1572-1578', in T v. G., 89ste jaarg., 1976, p. 382.
- 11 A.C. Duke, a.a. , NAK, p. 69.
- 12 Th.W. Jensma, a.w., p. 1. Het Dordtse consistorieboek meldt: 'Den 14en Junü anno 1573 is d'eerste openbare belijdinge des geloofs geschiet der gheener, die professiee des H. Evangelions deden. Ende Donderdaechs daernae [18 juni] openbare vastenende beedach gehouden om die verkiesinge der ouderlingen.'
- 13 A.C. Duke/R.L. Jones, a.a., p. 388.
- 14 Geciteerd bij Duke/Jones, a.a., p. 385.
- 15 Brief Bartholdi: J.H. Hessels, a. w. , n, p. 469.
- De Avondmaalsviering in Dordt: W.Th. Jensma, a.w., p. 4 (Dordtse Consistorieboek).
- 16 Zie H.J. Jaanus, a. w. , p. 139.
- 17 A.A. van Schelven, Willem van Oranje's geloof en godsdienstpolitiek, Haarlem 1933.
- 18 A.A. van Schelven, Willem van Oranje, A'dam 19432, p. 172: 'Cum eam non haberet theologum aut concionatorem forte qui ipsum etiam aliquando anxium exigeret': Oranje als mens!
- 19 J. Reitsma en S.D. van Veen, Acta der provinciale en particuliere synoden, 1, Groningen 1892, p. 1, 2: de handelingen van de partic. synode te Edam, 16 augustus 1572.
- 20 O.J. de Jong, 'De eerste drie Noord-hollandse synoden', in NAK, Serie 1978, p. 193.
- 21 Reitsma/Van Veen, a.y)., 1, p. 5.
- 22 O.J. de Jong, a.a., p. 198.
- 23 Reitsma/Van Veen, a.w., 1, p. 13.
- 24 A.w., p. 10.
- 25 O.J. de Jong, 'Tussen Emden (1571) en Edam (1574)', in: Rondom het Woord, 14e jaarg., p. 207.
- 26 Acta des Sijnodi Provincialis ghehouden den 15 Iunii a°. 1574. Acta, p. 133.
- 27 J.H. Hessels, a.w., 11, p. 612.
- 28 Acta classis Dordrecht 1573, Archief N.H. kerk te Den Haag.
- 29 Kerkeradsacta Gorinchem in het Gemeentearchief.
- 30 Graves ob causas. wmv, m-v, , 1885, p. 137.
- 31 Brief van Brielle aan Delft in het gemeentearchief te Delft.
- 32 Reitsma/Van Veen, a. w. , 1, p. 25.
- 33 wmv, p. 138, 139. Res ipsa clamat vulnera et morbos expromptis egere remedüs.
- 34 A. w. , p. 142.
- 35 Bij J.W. te Water, Kort verhaal der reformatie van Zeeland in de zestiende eeuw, 1766, P. 402.
- 36 Zie P. Bor, I, p. 499. De brief in Acta, p. 193/194.
- 37 Over Van der Heijden: M.F. van Lennep, a. w.
- 38 H.J. Jaanus, a.w. , p. 206.
- 39 Over hem: S. van der Linde, Jean Taffin, A'dam 1982 en vooral C. Boer, Hofpredikers van Prins Willem van Oranje, 's-Gravenhage 1952.
- 40 Bij G.J.D. Schotel, Kerkelijk Dordrecht, 1, Utrecht 1841, p. 105.

- 41 H.J. Jaanus, a.w. , p. 38.
- 42 Voor nadere gegevens over deze mannen zie R.H. Bremmer, 'De nationale synode van Dordrecht (i574)', in N.Th.T., jaarg. 30, p. 195 vlg.
- 43 Rosemary L. Jones betwijfelt of er al een classis Leiden was. De synode hield de omschrijving: de classis 'leijclen met gantsch Rijnlandt', in het vage. Zie a.a., in: Leiden '74., 1974, p. 140.
- 44 P.C. Hooft, Nederlandsche Historiën, in deel v van de editie 1703, heruitgegeven A'dam 1972, p. 252.
- 45 C.A. Tukker, De classis Dordrecht van 1573 tot 1609, Leiden 1965, p. 82. Voor de verhouding van kerkelijke en wereldlijke armenzorg zie vooral: A.Th. van Deursen, Bavianen en slijkgeuzen, Assen 1974, p. 102 vlg.
- 46 In Een cort warachtigh verhael enz. Leiden 1610: 'de Reformateurs int jaer vierent-seventich... tot Dordrecht vergadert', p. 187.
- 47 Bij G.J.D. Schotel, a.w., p. 77.
- 48 P.M. van Gent, Leerdam door de eeuwen heen, z.p. 1937, p. 476.
- 49 A. Haemstedius, *Historie der martelaren*, ed. 1671, heruitgegeven Utrecht 1980; op p. 1023/1024 het aangrijpend martyrium van Joost de Jonge, Quirijn de Palme en Rogier Joosten.

Hoofdstuk 6

- G.N. Clark, The Birth of the Dutch Republic, Oxford 1975, p. 129.
- 2 Horst L. Lademacher, Die Stellung des Prinsen von Oranien als Stadthalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584, Bonn 1958, S. 60: een zaakrijke studie.
- 3 A.w., S. 69.
- 4 Archives, 1, p. 270.
- 5 Het gehele uitvoerige Unieverdrag bij P. Bor, 1, p. 668-672.
- 6 In Robert Fruin, a.w., p. 183. Het hele artikel: 'Prins Willem in onderhandeling met de vijand over vrede, 1572-1576', p. 139-184.
- 7 In Van de Spiegel, Bundel van onuitgegeven stukken met betrekking tot de Unie van Utrecht, 1, Goes 1780, p. 3-16. Een belangrijke brief.
- 8 Geciteerd bij H.A. Enno van Gelder, 'De vrede van Gent (8 november 1576)' in Historische opstellen aangeboden aan J. Huizinga, Haarlem 1948, p. 92; een instructief artikel.
- 9 G. Parker, Philip Ü, p. 126.
- 10 T.a.p.
- 11 Opstand en pacificatie in de lage landen, Gent 1976, p. 64. Het boek is een verzamelbundel van een colloquium ter gelegenheid van de vierhonderdste verjaring van de Pacificatie van Gent en bevat veel artikelen van Belgische historici.
- 12 Zie P. van Peteghem, 'Vlaanderen in 1576' in T.v.G., 89ste jaarg., 1976, p. 343.
- 13 Van Gelder, a.a., p. 98. Daar hoorde Van Heeze, een partijganger van Oranje, bij
- 14 Zo G. Janssens in de bundel Opstand enz., p. 68: 'We weten niets met zekerheid.' Archives, v, p. 405.
- 16 Bij P. van Peteghem, a.a., p. 347.
- 17 Archives, v, p. 400.
- 18 P. Bor, 1, p. 718.
- 19 Resolutiën van de Staten van Holland en Westfriesland, 1576, p. 156.
- 20 Bij Van Gelder, a.a., p. 102: 'De schanter les psaulmes sy bon leurs semble, faire leurs prières en leurs logis.'
- 21 In Opstand enz. , p. 141.
- 22 In Opstand enz. , p. 22.

- 23 P. Bor, I, p. 718.
- 24 L.J.J. van der Vynckt, *Nederlandsche beroerten onder Filips 11*, Iv, A'dam 1824, p. 21. De bordjes waren inderdaad verhangen!
- 25 Van Schelven, Marnix, p. 109 vlg.
- 26 P. Bor, i, p. 739.
- 27 Van Gelder, a.a., p. 109: 'trop dangereux... et causeroit commotions populaires'.
- 28 Ta.p.
- 29 Van Schelven, a.w., p. no. Uit een brief van Morillon aan Granvelle van 3 nov. 1576: 'touchant la main audict Sr. Conte'.
- 30 In *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, v, 1952, p. 85.
- 31 Van Gelder, a.a., p. ioo/iox.
- 32 Tibor Wittman, a. w. , p. 160: 'communauté d'intérêts momentanée contre l'armée occupante'.
- 33 De tekst van de Pacificatie naar E. van Meteren, *Historie van de oorlogen enz.*, Gorinchem 1749, p. 412-419. Een nauwkeurige transcriptie van de originele tekst in *Opstand enz.* , p. 353 vlg.
- 34 Zo terecht W.P. Blockmans en P. van Peteghem, 'De Pacificatie van Gent enz.', in *T.v.G.*, 1976, p. 324.
- 35 Van Gelder, a.a., p. 113.
- 36 Archives, v, p. 464: 'sur quoy je vous prie avoir regard'.
- 37 Aan zijn zwager Albrecht von Schwarzburg, brief van 4/I/'76, bij Van Schelven, Willem van Oranje, 19432, p. 223.
- 38 Philip 11, p. 130.
- 39 *The Dutch Revolt*, p. 177: 'safeguarding religion and my authority as much as may be'.
- 40 Zo oordeelt ook J.J. Woltjer, 'De vredemakers in Hervormingstijd', in *T.v.G.*, 1976, p. 322 en in *zijn Friesland in hervormingstijd*, Leiden 1962, p. 241.
- 41 G.N. Clark, a.w., p. 119.
- 42 'A la merci des provinces du Sud', Wittman, a.w., p. 162.
- 43 A.A. van Schelven, a.w. , p. 246.
- 44 P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, n, Leiden 19242, p. 131.
- 45 P. Bor, I, p. 820: 'Den 30 Mey heeft de Prince van Orangien uit Dordrecht aan de Wethouders van Mechelen geschreven tot faveur en intercessie.'
- 46 J.C.H. de Pater, *De Raad van State nevens Matthias*, 's Gravenhage 1917, p. 20: hij schreef dat de landvoogd door de Staten 'en tout et pour tout doit être gouverné'.
- 47 Het getal bij Parker, *Revolt*, p. 179: vóór de Pacificatie waren het er 70 of 80.
- 48 Archives, VI, p. 159/160.
- 49 P. Bor, 1, p. 947.
- 50 Zo Parker, *Philip n*, p. 142: 1579-1588.
- 51 Zie vooral de studies van J.J. Woltjer.

Hoofdstuk 7

- 1 *Livre synodal des églises Wallones*, 1, La Haye 1896, p. 25.
- 2 Ta. p.
- 3 Acta, p. 118/119 (Gabriël uit Antwerpen).
- 4 J. Decavele, 'Het herstel van het calvinisme in Vlaanderen in de eerste jaren na de pacificatie van Gent (1577-1578)', in: *Brugge in de Geuzentijd*, Brugge 1982, p. n.
- 5 André Despretz, 'De instauratie der Gentsche calvinistische republiek (1577-1579)' in *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 1963, p. 128.

- 6 A.L.E. Verheyden, *De hervorming in de Zuidelijke Nederlanden in de xvie eeuw*, Brussel 1949, p. 103.
- 7 J.H. Hessels, *Archivum*, ni, 1, p. 308.
- 8 A.w., 1, p. 479, 480.
- 9 Despretz, a.w., p. 133. Zie over de gebeurtenissen te Gent ook: J.F. Nève de Mévergnies, *Gand en républicque. La domination calviniste ci Gand (1577-1584)*, Gand 1940.
- 10 L.J.J. van der Vynckt, *Nederlandsche beroerten onder Filips H, n, A'dam 1824*, P. 272/273. Het boek is oorspronkelijk in het Frans in Brussel uitgegeven.
- 11 Despretz, a.w., p. 134.
- 12 Decavele, a.w., p. 12. F. de Mey noemt hem in zijn *De watergeuzen* niet op blz. 94 waar hij de geuzenkapiteins bij Den Briel opsomt, wel Jan Willem de Grave uit Gent.
- 13 Archives, v, 412-414-
- 14 Decavele, a.w., p. 13.
- 15 Van der Vynckt, a.w., p. 289: 'zoodat men er in al de wanorde zekere orde aantreft'. J.H. Hessels, *Archivum*, 111, 1, brief van 1 dec. 1577.
- 17 De tekst van het originele verdrag tussen Oránje en Haarlem, door Oranje mede ondertekend, bij R.H. Bremmer, 'De nationale betekenis enz.' in: *De nationale synode van Dordrecht 1578*, A'dam 1978, p. 107-109.
- 18 Henricus van Berkum, *Beschrijving der stadt Schoonhoven*, Gouda 1762, p. 522, 523.
- 19 R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, I, A'dam 1965, p. 85.
- 20 P. Bor, 1, p. 968.
- 21 Hessels, a.w. p. 496.
- 22 A.w., p. 502.
- 23 T. Wittman, a. w. , p. 196-198, belicht de uitbreiding van de politieke macht van Gent die hieraan ten grondslag lag.
- 24 Hessels, a.w., p. 512.
- 25 A.w., p. 513, brief van 7 april.
- 26 A.w. , p. 522.
- 27 Despretz, a. w. , p. 146. 'Eind februari hervatten de hagepreken.'
- 28 A.w., p. 128.
- 29 A.w., p. 184.
- 30 Th. Schrevelius, *Beschrijving der stad Haarlem*, 17542, p. 156. Schrevelius was ooggetuige: 'Ik heb het zelve voor mijne oogen gezien.'
- 31 Evenhuis, a. w. , 1, p. 91. De eerste openbare preek werd op 11 mei gehouden bij Diemen 'vlak bij de plek waar later het jodenkerkhof werd aangelegd'.
- 32 Van Berkum, a.w., p. 527. Van Berkum kon de precieze zondag niet noemen.
- 33 *Acta classis Dordrecht op het archief N.H. kerk te 's Gravenhage*.
- 34 M.F. van Lennep, a.w., p. 237.
- 35 *Acta*, p. 282.
- 36 A. w. , p. 286. Rutgers' datering van de brief aan de Zeeuwse Staten op 6 mei (p. 286) moet een vergissing zijn.
- 37 Reitsma/Van Veen, a.w., 1, p. 48, 49.
- 38 *Acta*, p. 232. Toch acht D. Nauta dit wel plausibel: *De nationale synode van Dordrecht 1578*, p. 22, 23.
- 39 Over de Walen in Dordrecht zie F.R.J. Knetsch, 'De nationale synode te Dordrecht 1578 en de positie der Waalse kerken', in a.w., p. 53-67.
- 40 Zo H. ter Haar in zijn dissertatie *Specimen historico-theologum Petri Datheni*,

- Utrecht 1858, p. 69.
- 41 Acta, p. 265.
- 42 wmv, 111, deel 111, Utrecht 1877, p. 16/17, brief van 19 mei.
- 43 A.w. , p. 3, brief van 20 mei.
- 44 Acta, p. 335.
- 45 A. w. , p. 318/320, brief van 27 mei.
- 46 A. w. , p. 335.
- 47 A.w., p. 323/325.
- 48 A. w. , p. 325/328.
- 49 A. w. , p. 330, 331.
- 50 De brief was in het Latijn geschreven en is in zijn geheel opgenomen in C. Boer, Hofpredikers van Prins Willem van Oranje, 's Gravenhage 1952, p. 181. Ook reeds door J.J. van Toorenenbergen, in: Oud-Holland, 1885, p. 81-84.
- 51 Zo C. Boer, a. W. , p. 99.
- 52 Hessels, a. W. , n, p. 621-625. Brief van 13 juni.
- 53 Door G. Janssen, Om de theocratie. Honderd jaar van strijd om de verwerkelijking en vormgeving van de theocratische gedachte, A'dam z.j., p. 16.
- 54 Zie Nauta, a.a., p. 26. Nauta veronderstelt dat ds. Caesarius pas na deze geschiedenis in de tweede synodeweek zitting nam. De brief van Schoonhoven in Acta, p. 336, 337.
- 55 Acta, p. 295.
- 56 A. w. , p. 338.
- 57 Zie Nauta, a.a., p. 25.
- 58 (Qu'ilz appellent), c'est à dire la liberté de religions avecq leur exercices, comme en Allemagne et aultres roiaulnes.
- 59 C.H.Th. Bussemaker, De afscheiding der Waalsche gewesten van de generale unie, 1, Haarlem 1895, p. 320 vlg. Zie ook voor de behandeling van Oranjes voorstel in de Staten-Generaal, A.C. de Schrevel, Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre 1577-1584, 1, Bruges 1921, p. 398, 399.
- 60 P. Bor, 1, p. 968.
- 61 Brandt, a.w., 1, 603. Hooft, Ned. historiën, i, ed. 1703, p. 580: 'Zy [de synode] stellen dan een smeekschrift in, aan den Aartshartogh en Raadt van Staat, en geeven 't op den tweeëntwintighs over.'
- 62 In Kalender voor de protestanten in Nederland, A'dam 1861, p. 209 vlg.
- 63 Van Lennep, a.w., p. 134, 135.
- 64 In Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung, Innsbrück 1906, S. 463.
- 65 A.w., S. 461.
- 66 J. Itjeshorst Jzn., De werkzaamheid van Du Plessis Mornay in dienst van Hendrik van Navarre, in de jaren 1576 tot 1582, Kampen 1917.
- 67 Th. Ruys, Petrus Dathenus, Utrecht 1919, p. 131 (noot)
- 68 De brief van Villiers in H.Q. Janssen, Petrus Dathenus, Delft 1872, p. 120.
- 69 WMV 111-111, p. 8.
- 70 Bij Gerdes, Scrinium antiquarium, 1, Groningen 1748, p. 120.
- 71 A.A. van Schelven, Uit den strijd der geesten, A'dam 1944, p. 56.
- 72 Het boek van Vomelius: C. Crispus Sallustius enz. , Franeker 1613.
- 73 Denk aan de 'algemene stemmen' in de brief van Villiers.
- 74 De brief van Rhyne en d'Hondt bij De Schrevel, Recueil, p. 475/476. Daar ook het citaat van Lalaing.

- 75 P. Bor, 1, p. 969-971.
- 76 A.w., p. 972.
- 77 Geciteerd door C. Gfildner, *Das Toleranz-Problem in den Niederlanden*, Lfibeck und Hamburg 1968, S. 48/49/50.
- 78 N. Japikse, *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, 11, 's Gravenhage 1917, P. 436.
- 79 Jensma, a.w., p. 109. Zie ook bijlage E en G op p. 113 vlg. van *De synode van Dordrecht 1578*.
- 80 Jan den Tex, *Oldenbarnevelt*, s, Haarlem 1960, p. 128.
- 81 C. Hooijer, *Oude kerkordeningen*, Zaltbommel 1865, p. 117, 128.
- 82 J.Th. de Visser, *Kerk en staat*, n, Leiden 1926, p. 145/146. Zie ook Nauta's kritiek op De Visser, a.a., p. 35. Ook G. Moreau in zijn bijdrage 'L'importance du synode pour les Pays-Bas Méridionair' in *De synode van Dordrecht 1578* (1978) gaat te ver als hij schrijft dat de synode 'reconnait les droits du pouvoir civil, par exemple dans la nomination et déposition des ministres'.
- 83 Acta, p. 264.
- 84 G. Janssen, a.w., p. 27.
- 85 *Resoluties Staten van Holland*, fol. 116 en 198 op het Rijksarchief in Den Haag.
- 86 Acta, p. 267.
- 87 A.w. , p. 253, 256. Nadat verzoening beproefd was!
- 88 A.w. , p. 267.
- 89 A.w. , p. 268.
- 90 A.w. , p. 274 vlg. Geen donatisme dus bij de Gereformeerden.
- 91 G. Moreau in a.a.
- 92 F.R.J. Knetsch in zijn bovengenoemde bijdrage in *De nationale synode enz.*, p. 67.
- 93 Acta, P. 245.
- 94 A.w. , p. 281.
- 95 Nauta, in a.a., p. 39.
- 96 L.J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, u, A'dam/Brussel 1964, p. 311. Zie ook bijlage F in mijn bijdrage in *De nationale synode van Dordrecht 1578*, p. 114.

Hoofdstuk 8

- 1 G. Groen van Prinsterer, *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, 1, Veenendaal 1978, p. 127.
- 2 P. Bor, Ü, p. 17 vlg.
- 3 Zie daarvoor Le Cosquino de Bussy, *Het ontstaan der satisfactie van Utrecht*, A'dam 1910.
- 4 Jhr. P.J. van Winter, 'De ontwerpen van de Unie van Utrecht' in: "Amin, 1943, p. "4.
- 5 L. J. Rogier, *Herdenken en herzien*, Bilthoven 1974, p. 272.
- 6 A.E.M. Janssen, 'Het verdeelde huis', in: *De Unie van Utrecht*, Den Haag 1979, p. 115.
- 7 Archives, VI, p. 93. Brief van Jan van Nassau aan zijn secretaris.
- 8 Heinrich-Franz Rttsches, 'Luthertum und Calvinismus' in *Nassau-Dillenburg*, 1953, S. 36.
- 9 Zie Rolf Glawischnig, *Niederlande, Calvinismus und Reichsgrafenstand 1559-1584*, Marburg 1973, S. 123. Vgl. Lothar Paul, *Nassauische Unionspläne. Untersuchungen zum politischen Programm des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation*, diss. M"nster 1966, S. 28 vlg.

10 J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, vn, 1752, p. 170.

11 De tekst van de resoluties op het rijksarchief te 's-Gravenhage. Frederik in had Jan van Nassau 50.000 Carolusguldens geleend voor de Nederlanden. Na diens overlijden werd het geld opgeëist.

12 Archives, vi, p. 95. Brief van Jan van Nassau aan zijn secretaris: 'sondern unser silbergeschirr, ja unserer fraw-mutter, hausfrawen und kinder ketten und kleinod von helsen genommen und umb dient willen versetzt und verkaufft'. Hans Kruse, 'Wilhelm 1 von Oranien und seine Stammlande' in *Jaarverslag Oranje Nassau Museum* 1932, biedt een instructief overzicht van de bijdrage door het graafschap Nassau aan de Nederlandse zaak. Het telde in die tijd 80.000 inwoners. Kruse wijst erop dat Jan van Nassau vijf jaar lang (1567-1572) de prinselijke familie op de Dillenburg onderhield.

13 *Geschiedenis van Gelderland 5492-1795*, Ü, p. 112: 'wegens grote financiële nood vanuit Dillenburg naar de Nederlanden gedreven om aldaar enig goed betaald emplooi te vinden'.

14 Archives, \n, p. 4. Vanuit Middelburg.

15 Archives, vi, p. wo. Brief van 18 juni 1577 uit Delft. Op 13 augustus schrijft Brunynck, de secretaris van de Prins, dat hij in Keulen is en binnen enkele dagen op de Dillenburg zal zijn om de kinderen te begeleiden.

16 J.A.G.C. Trosée, *Historische studiën*, 1924, p. 236.

17 Archives, VI, p. 144.

18 A.w., p. 180.

19 A. w. , p. 182. 's Avonds was er een diner 'et bien beu [gedronken] à vostre sancté' (van de Prins)!

20 A.w., p. 241. In een brief van 10 nov. 1577 uit Antwerpen. In een brief van november had hij Willem van Hessen al bericht dat hij een tournee door Holland en Zeeland had gemaakt ('wenig still gelegen'). Hij ontmoette in het Zuiden ook 'ein groszer hasz gegen unsere Evangelische religion'.

21 Trosée, a. w. , p. 255.

22 A.w., p. 259/260. De zaak zal in de vroedschappen nog eens bekeken worden.

23 Zie Trosée's bijdrage 'Dr. Gerard Voeth, voorbereider, verdediger en propagandist van de Unie van Utrecht', in *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, xxxvü, 1934. Trosée acht het zeer waarschijnlijk 'dat Voeth van het begin af aan met het plan [graaf Jan stadhouder te maken] bekend is geweest... ter bevordering van Oranje's denkbeeld der Nadere Unie', p. 77.24 P. Bondam, *Verzameling van onuitgegeven stukken*, v, Utrecht 1781, p. 44/45.

25 A. w. , p. 17.

26 De benoemingsbrief in I.A. Nijhoff, 'Aanstelling van Jan Graaf van Nassau-Katzenellenbogen, als Stadhouder des vorstendoms Gelre en des graafschaps Zutphen', in *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, n, 1840, p. 49-69.

27 A.E.M. Janssen, a.a., p. 115. Op 3 juli sloot Gelderland te Zutphen een overeenkomst met Overijsel met het oog op het beleg van Kampen dat nog altijd door een garnizoen van Don Juan werd bezet. R. Reitsma, *Centrifugal and CentrZPetal Forces in the Early Dutch Republic*, A'dam 1982, p. 155. Er waren dus contacten tussen beide provincies.

28 Janssen, a.a., p. 116.

29 Ta.p.

30 A.a., p. 119.

30aDe instructie voor Thin is gedateerd op 17 juli 1578, en bevindt zich op het Rijksarchief in Utrecht, archief Staten van Utrecht, inv. nr. 1037. Zie noot 71 bij het

artikel van Janssen. Op pag. 121 vermeldt Janssen dat de Arnhemse conferentie medio juli was. Dit moet medio juni zijn. We zijn Janssen dankbaar dat hij ons op het spoor van dit document heeft gezet.

Trosée, a. w. , p. 170.

32 A. w. , p. 171.

33 Archives, VI, P. 432.

34 We vinden hier al het begin van graaf Jans pogingen een politiek verbond tot stand te brengen tussen de Nederlanden en de Duitse protestantse rijksgraven, waar hij later zijn krachten aan wijdde. Zie L. Paul, a. w. , S. 65 vlg. Groen geeft een heldere en nog altijd waardevolle uiteenzetting van het verschil in politiek bij de beide broers, Archives, vi, p. 434.

35 Bij L.P. van de Spiegel, Ontwerpen van de Unie van Utrecht, benevens een lyst van ongedrukte stukken tot de Historie van deselve Unie betrekkelijk, Goes 1778, p. 2.

36 Een zorgvuldige transcriptie van de Unietekst in De Unie van Utrecht. Wordings en werking van een verbond en een verbondsacte, Den Haag 1979.

36aA.E.M. Janssen, a.a., p. 124. De brief van Thin op Koninklijk Huisarchief, archief Jan den Oude, inv. nr. 854, fol. 30-31. Zie Bijlage 1.

37 W. J. Verwer, Memoriaelbouck, Haarlem 1973, p. 204.

38 Resolutiën van Holland, 29 augustus 1578.

39 J. den Tex, Oldenbarnevelt, i, Haarlem 1960, p. 131/132. Volgens Den Tex was Cant libertijn en zou slechts Adriaan van Swieten, een voormalig watergeus, waarschijnlijk calvinist zijn geweest. Maar Reynier Cant was ouderling, op 24/5/1578 gekozen in de eerste kerkeraad van A'dam na de Alteratie. Evenhuis, 1, p. 91.

40 A. w. , p. 130.

41 Zie noot 26.

42 Trosée, a. w. , p. 100.

43 P.J. van Winter, a. w. , p. 116: 'In Gelderland moet zij ontvangen zijn om ontwerp A - het project Thin - 'meer met eigen wenschen in overeenstemming te brengen.'

44 I.A. Nijhoff, a.w., p. 121, 123.

45 A. w. , p. 125. Jan van Nassau doelde hier op de onderhandelingen in het Zuiden met Anjou.

46 Bij L.E. Lenting, 'Gelderland in betrekking tot de Unie van Utrecht' in Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 1866, p. 117.

47 Trosée, a.w. , p. 264. Geyl in Geschiedenis van de Nederlandse stam, ed. 1951, n, p. 330. Zie ook Van Winter, a.w., p. 117.

48 I.A. Nijhoff, a.w., p. 128; Van Winter, p. 117.

49 Bij Van de Spiegel, a.w., p. 7.

50 Zie over de consequenties van deze artikelen uitvoerig: O. J. de Jong, 'Unie en religie', in: De Unie van Utrecht, p. 172 vlg.

51 Lenting, a.a., p. 319/320.

52. Verwer, a.w. , p. 206/207.

53. Lenting, a.a., p. 327.

54 A.a., p. 332.

55 M.G.L. den Boer, 'De Unie van Utrecht, Duyfhuys en de Utrechtse religievrede', in Jaarboek Oud-Utrecht 1978, p. 72, 73.

56 Een kapittel is een college van kanunniken. In Utrecht waren er vijf.

57 H. van Hulzen, 'Achtergronden van de Unie van Utrecht' in a.w., p. 53.

58 De Unie van Utrecht, p. 18: 'Zij hoopten hun hele gewest te kunnen overdonderen door het voor een voldongen feit te plaatsen.'

- 59 L.P. van de Spiegel, *Bundel van onuitgegeven stukken*, Goes 1780, 1, p. 190. 60 Wouter Jacobsz, a.w., p. 758.
- Archives, vi, p. 568. Brief van 27 januari '79 uit Arnhem.
- 62 In: *De afscheiding van de Waalse gewesten van de generale unie*, n, Haarlem 1896, p. 125.
- 63 Leo Delfos, *Die Anfdnge der Utrechter Union 1577-1587*, Berlin 1941, S. 114. Al op 15 oktober 1578 had HenegouWen het initiatief genomen tot de onderhandelingen die uitliepen op de Unie van Atrecht.
- 64 Trosée, a.w., p. 294 en Bijlage v, 308. Zie ook Delfos, a.w., S. 133.
- 65 G. Janssen, *Om de theocratie*, A'dam z.j., p. 21.
- 66 P. J. Blok, 'Oranje en de Unie van Utrecht' in *Bijdragen oudheidkunde*, Den Haag 1920 en in *BMHG*, Utrecht 1920, waar hij de brief van Van Leijden publiceert. Van Leijden behoorde, aldus Blok, met Oranje, Thin en Oldenbarnevelt tot degenen, die vanaf het begin aan de Unie hadden gewerkt, p. 234. Over Vil- fiers p. 239.
- 67 *The Dutch Revolt*, p. 194: 'Henceforth they were committed to fight for total victory. '
- 68 In *De Unie van Utrecht*, p. lot vlg.
- 69 Archives, vi, p. 433.
- 70 In *Van spel en spelers. Verspreide opstellen*, 's Gravenhage 1982, p. 63.
- 71 A. w. , p. 62: 'Even if it would not be right to characterize the Union document as Calvinist in its totality, the three above-mentioned clauses [de artikelen xüixv] did evidently give it a certain anti-catholic, Reformed flavour.'
- 72 Zie noot 39.
- 73 A. de Fouw, *Onbekende raadspensionarissen*, 's Gravenhage 1946, p. 117: 'Op het punt van de godsdienst was hij ijverloos en onverschillig.'
- 74 *De Unie van Utrecht*, p. 19: 'de overtuigde Oranje-aanhanger Adriaen van Zuylen'.
- 75 Rolf Glawischnig, a.w. , S. 81: 'Dadurch sollte er für viele Jahre eine politische Bedeutung erlangen, die in keinem Verhfftnis zu seiner Stellung als Reichsgraf und zu den beschrkten Meglichkeiten seiner Grafschaft stand.' Zie ook S. 236.

Hoofdstuk 9

- Archives, vn, p. VI.
- 2 J.H. Elliot, *Europe divided 1559-1598*, Glasgow 1974, p. 201 vlg. Gregorius xin was paus van 1572-1585, gedurende heel deze periode dus: 'an obstinate, capricious but energetic old man', t.a.p.
- 3 F. von Bezold, *Briefe des Pfaltzgrafen Johann Casimir*, Mi nchen 1882-1903, 1, S. 181.
- 4 J.B.M.C. Kervijn de Lettenhove, *Les Huguenots et les Gueux*, v, Bruges 1883-'85, p. 25.
- 5 A.w., p. 27.
- 6 T. Wittman, a. w., p. 214.
- 7 A.C. de Schrevel, a.w., p. 528.
- 8 Van Meteren, *Historie*, in, p. 179.
- 9 T. Wittman, a.w. , p. 252.
- 10 A. w. , p. 225: 'Cette invitation de Casimir était une démonstration des Gentois contre la politique des Etats Généraux et de Guillaume d'Orange.'
- 11 Zie Th. Ruys, *Petrus Dathenus*, Utrecht 1919, p. 140. Het boek van Ruys is een zwakke biografie over Datheen. Zie over Datheen ook A.A. van Schelven in *NNBW*, S.V.
- 12 G. J. Brutel de la Rivière, *Het leven van Hermannus Moded*, Haarlem 1879, p. 98.

- 13 Von Bezold, a.w., 1, S. 158.
- 14 T.a.p.: Dathenus war die geistliche Stfoltze des neuen 'Doctorenregiments'. W. Punt, in De nationale synode in Middelburg 1581, Middelburg 1981, p. 163.
- 16 Ruys, a.w., p. 108 vlg.
- 17 Den Tex, a.w., 1, p. 180.
- 18 Van Schelven, Marnix, p. 121. Hij kwam er drie keer.
- 19 H. Lademacher, a.w., S. 107. Het aanbod van de Staten van Vlaanderen op 17 en 19 november.
- 20 Volgens Van Schelven, Willem van Oranje, p. 251, op 2 december; bij Lademacher, a.w., S. 107 op 8 december.
- 21 Von Bezold, Briefe, 1, S. 330. Een interessante brief van 5 pagina's druk.
- 22 G. v. Reyd, Historie der Nederlantschen Oorlogen, ed. 1650, boeck n, p. 18-20: naar aanleiding van Oranjes beroep op de Pacificatie: 'dat de Prins... noch Godt noch Religie en hadde'.
- 23 Von Bezold, a.w., I, S. 331.
- 24 T a. p.
- 25 A. w., S. 332: een 'angenommene' ongesteldheid.
- 26 Ruys, a.w., p. 145, noot 8.
- 27 Brutel, a. w., p. 99, deelt op goede gronden mee dat hij eerst naar Antwerpen ging. In 1580 werd Moded predikant te Utrecht.
- 28 Despretz, a. w., p. 149: 'kort na de middag'.
- 29 Van Meteren, Historie, in, p. 198.
- 30 Zie J. Borstius, 'Onuitgegeven brief, in Zeeuws Jaarboekje van 1853, p. 50-111. Onder de ondertekenaars bevond zich ook de latere scriba van de Middelburgse synode Michiel Panneel, toen predikant te Brugge.
- 31 Despretz, a.w., p. 150.
- 32 Archives, vu, p. 21. Brief van 24 juli 1579: de ijver die ik de [Geref.] religie toedraag waarvoor ik zoveel heb geleden.
- 33 Despretz, a.w., p. 152/153.
- 34 Volledige tekst bij Bor, n, p. 85 vlg.
- 35 Tijdens zijn verhoor in 1584, zie A. 's Gravenzande, Tweehonderdjarige gedachtenis van het Synode onder het Kruis, gehouden te Wezel 1568, Middelburg 1769, p. 158.
- 36 Archives, vu, P. 34.
- 37 A.A. van Schelven, 'Briefwisseling van Thomas Tilius' in BMGH, 55ste deel, 1934, P. 148.
- 38 Lademacher, a.w., S. 109.
- 39 Ruys, a. w., p. 150.
- 40 Het beclach van jonckheer Jan van Hembyze, Gent 1839, p. 6, 8.
- 41 H.Q. Janssen, Petrus Dathenus, Delft 1872, p. 15.
- 42 A.w., p. 16.
- 43 A.w., p. io5-io6. Brief van 27 september 1579 uit Gent.
- 44 Ruys, a.w., p. 154.
- 45 Hofpredikers, p. 103.
- 46 Jaarboek Oud-Utrecht 1978, p. 87; J.E.A.L. Struick, Utrecht door de eeuwen heen, Utrecht 1968, p. 184.
- 47 De brief van Oranje in Archives, vn, p. 453-461: 'und wir uns bednncen laszen das so wol E.L. als uns und unserm gantzen Haus daran zum hiSchsten gelegen ist'. Over Jans definitieve besluit: Glawischnig, Niederlande, S. 183.
- 48 Enno van Gelder, Revolutionnaire reformatie, p. 84.

- 49 De briefwisseling over deze zaak gepubliceerd door Van Schelven in *amitc*, 1931).
- 50 R. Reitsma, a.w., p. 171.
- 51 *Geschiedenis van Overijssel*, Deventer 1970, p. 171. Reitsma, a.w., p. 129, 135 vlg.
- 52 F.U. Ros, *Rennenberg en de Groningse Malcontenten*, Assen 1964, p. 82, 148.
- 53 P.J. Blok, *Willem de Eerste*, A'dam 1920, p. 136.
- 54 G. Parker, *Revolt*, p. 194: 'that only a major military defeat would bring them back to their senses'.
- 55 Ros, a.w., p. 182-204.
- 56 J.J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, Leiden 1962, p. 308. Zie ook L.J. Rogier, 'Rennenbergs afval', p. 13-24 in *Terugblik en uitzicht*, n, Hilversum/Antwerpen 1965.
- 57 P.J. Blok, a.w., p. 64.
- 58 Zie Lademacher, a.w., S. 142 vlg.
- 59 *Les Gueux*, p. 263
- 60 Groen in *Handboek*, i, ed. 1978, 129/130, met zeven argumenten. Den Tex, a. w. , 1, p. 171: 'Op den duur moest Frankrijk weer met Spanje in botsing raken, dan moesten de Nederlanden daarvan voordeel zien te trekken.' Den Tex vindt Oranjes politiek wel 'te langademig', t.a.p.

Hoofdstuk 10

- 1 Over Arent Cornelisz: H.J. Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz*, (1573-1605), A'dam 1950 en artikel BWPG. Daar hij met Arnoldus Cornelü ondertekent, vindt men hem ook als Arnold Cornelisz. vermeld.
- 2 Briefwisseling Tilius, p. 175.
- 3 Over Van der Korput: BWPG, s.v.
- 4 WMV, in-n, p. m8.
- 5 A.w., p. 114. Brief van 26/9/'79.
- 6 A.w., p. 126.
- 7 A.w., p. 130/131.
- 8 A.w., p. 137. Brief van 14/9/'80.
- 9 A.w., p. 139.
- 10 *Archivum*, ni-I, p. 611.
- 11 Het stuk aan Emden in *Meiners*, a.w., n, p. 69-71; aan Londen in *Archivum*, p. 685-688.
- 12 Zie Reitsma/Van Veen, a.w., 1, p. 82, 88. Philip Cornelisz' levensloop is typerend voor vele politiek en kerkelijk leidinggevende personen van die tijd. Tijdens het beleg van Alkmaar in 1573 was hij buiten de orde burgemeester geworden. In 1575 vertegenwoordigde hij Sonoy, de gouverneur van Noord-Holland, op de provinciale synode. In april 1576 ondertekende hij namens Noord-Holland de Unie van Delft en in 1583 volgde hij Reinier Cant op als Raad van de Prins. Naar A'dam verhuisd, werd hij daar in 1580 ouderling, welk ambt hij nog in 1607 bekleedde. Zie over hem vooral G. J. Vos, *Amstels kerkelijk leven*, A'dam 1903, p. 148, 149.
- 13 *Acta*, in noten op p. 356-361.
- 14 Zie J.G.J. van Booma, 'Acta van de Overijsselse synode van 1581', in *NAK*, deel 62, 1982, p. 166-179.
- 15 Reitsma/Van Veen, a.w., n, p. 192.
- 16 In brief op het gemeentearchief te Delft, ANHG, no. 24.
- 17 Het rekest in gemeentearchief Delft, ANHG, inventarisno. 150.
- 18 N. Japikse, *Resolutiën*, ni, p. 302-304-
- 19 O.J. de Jong, 'De synode van Middelburg 1581-1981', in *N.Th.T.*, 1981, p. 281.

- 20 A.w., p. 275.
- 21 A. E.M. Janssen, 'Correspondentie van Johannes Fontanus', in Gelre, Bijdragen en mededelingen, 1980, p. 86.
- 22 Zie De nationale synode te Middelburg in 1584 M'burg 1981, p. 71-122.
- 23 H.Q. Janssen, De kerkhervorming in Vlaanderen, n, Arnhem 1868, p. 10.
- 24 Briefwisseling, p. 154.
- 25 Van 't Spijker, in De nationale synode te Middelburg in 1581, p. 71.
- 26 Ta.p.
- 27 Von Bezold, Briefte, 1, S. 403, noot 1.
- 28 Archives, vn, p. 536.
- 29 Von Bezold, p. 407, 408.
- 30 Archives, vu, P. 548.
- 31 Janssen, Petrus Dathenus, p. 25.
- 32 A.w., p. 113, 114.
- 33 A.w., p. n5-117.
- 34 A.w., p. 117-119.
- 35 Acta, p. 363; Van 't Spijker, a.a., p. 72.
- 36 Janssen, a.w., p. 119-124-
- 37 A. w. , p. 124-125.
- 38 W. Punt, 'Mislukte bemiddeling "inder saecken der Excellentie tegens Petrum Dathenum" ' in De nationale synode te Middelburg in 1581, p. 167.
- 39 Punt, a.a., p. 168.
- 40 Volgens Punt, a.a., p. 167, was Cornelisz het met Datheens anti-Anjou politiek eens. Zie ook Jaanus, a. w. , p. 144 vlg. Voorzover uit de stukken te oordelen valt stelde Cornelisz zich op de synode niet pro-Datheen op.
- 41 Michaël Panneel was onder het bewind van Alva predikant te Ipswich (Engeland) en sinds 1577 te M'burg. Van 1578-1581 werd hij uitgeleend aan Brugge.
- 42 Janssen, a.w., p. 125-127.
- 43 Janssen, p. 130, 131. Johannes Damius was afkomstig uit de Palts en van 1578 tot 1612 predikant te Haarlem. Zie over hem BWPG, s.v.
- 44 A. w. , p. 130.
- 45 A.w. , p. 132. In een brief aan Cornelisz een jaar later op 6 juni 1582.
- 46 Punt, a.a., p. 168.
- 47 Zie ook Punts oordeel over het mislukken van de bemiddeling, a.a., p. 170: 'Datheen was niet altijd oprecht en waarheidsgetrouw.'
- 48 Acta, 363.
- 49 Janssen, a.w. , p. 128.
- 50 A. w. , p. 23.
- 51 In wmv, ni-v, p. 197 vlg.
- 52 Archives, vn, p. 581, 582. De voor Oranjes doen lange brief geeft een openhartige uiteenzetting van zijn pro-Franse politiek.
- 52A Een korte samenvatting van deze brief publiceerden A.E.M. Janssen en J.A.M.M. Janssen in Bijdragen en Mededelingen Gelre, Lxxi, 1980, in een artikel 'Enkele notities uit de correspondentie van Johannes Fontanus 1545-1615, predikant te Arnhem', p. 81-99. De brief bevindt zich op het Hessischer Hauptstaatsarchiv Wiesbaden, Abt. 70-111, fol. 58-59. Vanwege het belang van de brief drukken wij die in zijn geheel af als Bijlage 2. Fontanus schrijft ook over de zaak-Coolhaes en over de noodtoestand in de kerk vanwege het gebrek aan dienaren. Ik betuig de heer A.E.M. Janssen mijn dank voor zijn hulp bij het opsporen van deze brief.
- 53 Chr. Encyclopedie2, s.v. Middelburg.

- 54 Punt, a.a., p. 170.
 - 55 Archives, vin, p. 385. Brief van 4 april 1584.
 - 56 Acta, p. 413.
 - 57 Ysbrandus Balck (Trabius) was eerst pastoor geweest (in Heeg, 1549) en in 1566 predikant te Antwerpen. In de vluchtelingentijd diende hij gemeenten in Engeland en sinds 1579 was hij opnieuw predikant te Antwerpen.
 - 58 Over hem C. Boer, Hofpredikers van Prins Willem van Oranje, 's Gravenhage 1952 en S. van der Linde, Jean Taffin, A'dam 1982.
 - 59 Martinus Lydius had in Heidelberg gestudeerd en was er later collega van Ursinus. Sinds 1580 was hij predikant te Amsterdam. Zie over hem G.P. van literzon, Chr. Encycl. 2, S.V.
 - 60 O.J. de Jong, a.a., p. 279.
 - 61 Van 't Spijker, a.w., p. 73.
 - 62 Over Daneau's verblijf in ons land Olivier Fatio, Nihil pulchrius ordine, Leiden 1971. Een biografie over Daneau schreef Paul de Félice, Lambert Daneau. Sa vie, ses ouvrages, ses lettres inédites, Paris 1882.
 - 63 Archivum, ÜI, 2, p. 695.
 - 64 Fatio, a.w. , p. 26.
 - 65 A. w. , p. io6.
 - 66 A.w. , p. 36.
 - 67 De hele brief: a.w. , p. in.
 - 68 Van 't Spijker, a.a., p. 73.
 - 69 Fatio, a.w., p. 37.
 - 70 A.w., p. 183, noot 42.
 - 71 Over Brocardus: Fatio, a.w., p. 170.
 - 72 Rutgers, Acta, p. 455-463. Daneau heeft deze adviezen schriftelijk uitgebracht.
 - 73 O.J. de Jong, a.a., p. 279.
 - 74 De Visser, Kerk en staat, n, p. 147.
 - 75 O.J. de Jong, Nederlandse kerkgeschiedenis, Nijkerk 1972, p. 159.
 - 76 J. Kamphuis, Kerkelijke besluitvaardigheid, Groningen 1970, p. 61 vlg.
 - 77 O.J. de Jong, a.a., p. 279.
 - 78 Acta, p. 366.
 - 79 Acta, p. 366-367. De minuten op het gemeentearchief Delft, ANHG, no. 153 en no. 152. Afgedrukt in De nationale synode te Middelburg 1581, p. 58-60.
 - 80 Acta, p. 439. Casembroot is Leonhard de Casembroot die na zijn vlucht uit het Zuiden voor Alva door Oranje werd benoemd tot raadsheer in het Hof van Holland. Hij nam aan verschillende diplomatieke missies deel. Zie NNBW, VÜ, S.V.
 - 81 De instructie bij Ruigers, Acta, p. 465-466. Voor Middelburg over het onderwijs ook C.A. Tukker, De classis Dordrecht, p. 88 vlg.
 - 82 G. Huls, De dienst der vrouw in de kerk, Wageningen 1951, p. 90 over het diaconessenambt in de vluchtelingengemeenten aan de Nederrijn. De synode over de diaconessen: Acta, p. 437 in antwoord op de vraag van Wezel, p. 417.
 - 83 De door de synode beoordeelde of aanbevolen boeken in bijlage F bij mijn bijdrage in Middelburg 1581-1981, p. 61, 62 (n nummers).
 - 84 Het convent werd bijeengeroepen door Johan Casimir en gehouden van 27 tot 28 september 1577.
- Johannes Junius was een politicus. Over hem (met literatuur) J.N. Bakhuizen van den Brink in 'Het convent te Frankfort 27-28 september 1577' en 'Harmonia Confessionum', 'TAK, p. 37 (1941).

- 85 Acta, p. 364.
- 86 Bij Van 't Spijker in Middelburg 1581, p. 72.
- 87 Over hem J.P. van Dooren, in a.w., p. 135.
- 88 Acta, p. 444: 'alsnoch beroepinghe hebben vander Roomsche Kercke'.
- 89 wmv, 111-11, p. 156: 'stichtelicker, corter ende tot meerder vorderinghe'. Brief van 4 augustus 1581.
- 90 Jelle Hotzes was oorspronkelijk pastoor te Giekerk en later veldprediker bij Lodewijk van Nassau tijdens de slag bij Heiligerlee. Hij hield op 13 augustus 1578 de eerste openbare preek te Leeuwarden. Over zijn tegenwoordigheid te Middelburg is een kwestie. Zie daarover p. 53, noot 41 van mijn bijdrage in Middelburg 1581. Hij had bezwaar tegen de boekencensuur en stond kritisch tegenover synodale vergaderingen.
- 91 J.P. van Dooren in zijn bijdrage 'Gaspar Coolhaes' in Middelburg 1581, p. 174.
- 92 Ta.p.
- 93 Ta.p.
- 94 A.w., p. 175, 176.
- 95 Zie mijn 'De "nationale" synode van Dordrecht (1574)' in N. Th. T , jaarg. 30, 1976, p. 197 v.v.
- 96 Zie daarover J.C.H. de Pater, Jan van Hout (1542-1609), 's Gravenhage 1946.
- 97 De Pater, a.w., p. 56.
- 98 A.w., p. 58.
- 99 A.w., p. 60.
- 100 H.C. Rogge, Gaspar Janszoon Coolhaes, de voorloper van Arminius en der Remonstranten, 1, A'dam 1856, p. 109.
- 101 WMV ÜI-Ü, 2° stuk, p. 109.
- 102 Vanwege het zonder kerkelijke toestemming uitgeven van de Heidelbergse Catechismus. Zie Acta, p. 370.
- 103 Acta, p. 420.
- 104 Reitsma/Van Veen, a.w., n, p. 198: 'de boecken, die hij heeft laten uutgaan tegens het besluit des synode generael cap. 4, art. 3'.
- 105 De citatiebrief in J. Kamphuis, a. w. , p. 66/67. De brief aan de classis in Coolhaes' eigen Cort eenvoudich ende waerachtich verhael enz., Dordrecht 1582, p. 27.
- 106 H.C. Rogge, a.w., p. 192 vlg. De laatste regels alleen in Coolhaes' originele verslag in zijn Van tsorgelicke, vyer, Leiden 1610, p. 130/131.
- 107 Het stuk bij J. Kamphuis, a.w., p. 68. Het is gedateerd op to juni. Coolhaes had het zaterdags al gereed gemaakt.
- 108 De complete titels bij J. Kamphuis, a.w., p. 83. De vijf thesen p. 69. Beide Apologieën waren van 1580.
- 109 Het hele stuk bij J. Kamphuis, a.w., p. 69-71.
- 110 Zie Fatio, a.w., p. 113/114.
- 111 In Cort eenvoudich ende waerachtich verhael, p. 31/32.
- 112 A.w., p. 30 (de 'communicaties'); de ondertekening van de Latijnse thesen: Fatio, a.w., p. 114.
- 113 Cort eenvoudich enz., p. 33.
- 114 De kerkrechtelijke thesen in hun geheel in Cort eenvoudich enz., p. 33-35 en bij Fatio, a.w., p. 115, n6.
- 115 Apologia, Leiden 1580, fol. wo, moa.
- 116 Cort eenvoudich enz., p. 36.
- 117 Duyfhuys overleed 3 april 1581.
- 118 Gemeentearchief Delft ANHG no. 149, afgedrukt als Bijlage E in Middelburg 158

- p. 60.
 119 Cort eenvoudig enz., p. 38-41.
 120 Zie J. Kamphuis, a. w. , p. 29.
 121 A.w., p. 71-74.
 122 Haarlem 1582, P. 43.
 123 A. w. , p. 32.
 124 Acta, p. 372. Merkwaardig dat dit in de Corte memoriën van Van 't Spijker niet voorkomt.
 125 WMV, nt-n, p. 161.
 126 Het protocol van notaris Van der Varent bij J. Kamphuis, a. w. , p. 76, 77.
 127 Haarlem 1582, p. 44.
 128 Acta, p. 369, 370.
 129 A.w., p. 573. In juli 1583 komt de volgende post voor in de afrekening van de diaconie te Loosduinen: 'ghegeven van oncoste inde Sinode tot Middelborch ende vergaderinge in den Briel 12 /2 stuv.' Zie Middelburg 1581, p. 55, noot 39. De heer Van Booma maakte mij hierop attent.
 130 Acta, p. 373.
 131 Zijn vrouw, met wie hij sinds 1575 was getrouwd. Zij was een dochter van de brouwer M. Jan Pietersz, in 'Het Hoefijzer': Jaanus, Hervormd Delft, p. 215.

Hoofdstuk 11

- 1 Leo Delfos, a.w., S. 149.
 2 Zie zijn brief aan Parma geciteerd door W. Bergsma in diens Aggaeus van Albada (c. 1525-1587), Meppel 1983, p. 24.
 3 Zie genoemde studie van Bergsma en K. van Berkel, 'Aggaeus de Albada en de crisis in de Opstand' in BMGN, deel 96, 1981, p. 1-25.
 4 Bergsma, a.w., p. 25.
 5 A.w., p. 25, 26.
 6 P.A.M. Geurts, De Nederlandse opstand in de pamfletten (1566-1584), Nijmegen 1956, p. 88, 89.
 7 P. Bor, n, p. 59.
 8 Bergsma, a.w., p. 28.
 9 Bij Geurts, a.w., p. 107; P. Bor, Ü, 153.
 to Dit staatsrechtelijk interessant betoog van graaf Jan in Van de Spiegel, Onuitgegeven stukken, t, p. 69-71.
 11 De Vrankrijker, a.w., p. 27-29.
 12 Archives, vis, p. 264 vlg. Een uitvoerig advies.
 13 A.w., p. 467 V.V.
 14 De Vrankrijker, a.w., p. 120/121.
 15 K. van Berkel, a.a., p. 17.
 16 A.A. van Schelven, Marnix, p. 548: 23 augustus 1580.
 17 Lademacher, a.w., S. 144.
 18 A.w., S. 145, 146.
 19 Zo ook Geurts, a.w., p. 102.
 20 De tekst van de Ban in J.G. Frederiks, De moord van 1584, 's Gravenhage 1884.
 21 G. Parker, Philip H, p. 142 vlg., over de jaren 1579-1588 in tegenstelling tot de 'Years of crusade' van 1568-1572.
 22 P.J. Blok, a.w., n, p. 157.
 23 T.a.p.

- 24 C. Boer, a.w., p. n9. Zie ook P.J. Bloks artikel 'Prins Willem's Apologie' in *Bijdragen Vaderl. Geschiedenis enz.*, tv, 1917, p. 259 vlg.
- 25 Zie over hem J. Decavele, 'Biografie van Jakob de Somere' in *Apologie van Willem van Oranje*, Tielt/A'dam 1980, p. 17-19.
- 26 A. Alberts, *Apologie of verantwoording*, Nieuwkoop 1980, p. 63.
- 27 G. Parker, a.w., D. 93.
- 28 Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving*, A'dam 197611, p. 124/125.
- 29 *Apologie van Willem van Oranje*, p. 45.
- 30 'Wie soude ons komen van eenige ander faute beschuldigen/dan dat wij te veel tijds hebben laten verlopen eer wij de wapenen in handen hebben genomen/en dat wij niet en begeeren te genieten van 't gene dat ons bij kriegsrechte/ooch bij de rechten die allen volcken gemeyn zijn/gesondt en gegeven is.' P. Bor, n, p. 80.
- 31 P. Bor, n, p. 83.
- 32 P. Bor, n, p. 92.
- 33 P. Bor, n, p. 97.
- 34 T. a.v. 't merck van een bundelken pijlen in uwen segel gegraveert'.
- 35 P.J. Blok, a.a., p. 265.
- 36 K. van Berkel in zijn in noot 3 vermeld artikel.
- 37 De Pater, a.w. , p. 131.
- 38 P.F.Ch. Smit, *Enige opmerkingen over de Considerans van het Placaet van Verlatinge van 26 juli 1581*, Leiden 1952, p. 82.
- 39 De Vrankrijker, a.w., p. 132
- 40 M.E.H.N. Mout, *Plakkaat van Verlatinge 1581*, 's Gravenhage 1979, p. 41. 41T a.p.
- 42 P. Geyl, a.w., n, p. 340.
- 43 Zo in noot 2 bij p. 340.
- 44 Z.W. Sneller, *Unie van Utrecht en Plakkaat van Verlatinge*, Rotterdam 1929, p. 26 en 27.
- 45 A.E.M. Janssen, 'Prins Willem van Oranje en de Verlatinge', in *Kleio*, 20, (1979), p. 6, zie vooral noot 15 waarin hij vertelt dat in Geyls persoonlijk exemplaar van Snellers boek staat aangetekend in de marge: 'Precies: de zwakheid van heel dit betoog is dat Sneller de middeleeuwse voorgeschiedenis verwaarloost.'
- 46 De Vrankrijker, a. w , p. 53 en 93.
- 47 P.F.Ch. Smit, a.w., p. 82.
- 48 De Vrankrijker, a. w , p. 148; A.E.M. Janssen, a.a., p. 9.
- 49 De Vrankrijker, a. w , p. 156.
- 50 A. w. , p. 160 contra p. 161.
- 51 Th. Beza, *Het recht der overheden*, ed. 1980, p. 28. Vooral Jan van Nassau werkte met Beza's geschrift. Hij zond het ten geschenke aan hertog Jules van Brunswijk, meldt De Vrankrijker, a. w. , p. 159.
- 52 Archives, vn, p. 587, 588.
- 53 De Vrankrijker, a. w , p. 147; Geurts a.w., p. 154, 155.
- 54 D. Nauta, *Aard van de opstand in de Nederlanden der zestiende eeuw*, 's Gravenhage 1976, p. 28.
- 55 A.w., p. 46.
- 56 Mout, a.w., p. 44.
- 57 Lademacher, a.w., S. 155-157.
- 58 A.w. S. 45.
- 59 A.w., S. 46.
- 60 T a.p.
- 61 *Bijdragen aan de geschiedenis der Nederlanden*, deel g (1955), p. 325.

- 62 A.a., p. 326.
- 63 A.a., p. 327.
- 64 Ta.p.
- 65 A.a., p. 328.
- 66 Bijdragen 1956, p. 59.
- 67 A.a., p. 60.
- 68 A.a., p. 61. 69 Ta.p.
- 70 A.a., p. 62.
- 71 T.a.p.
- 72 A.a., p. 63.
- 73 A.a., p. 67.
- 74 Ta.p.
- 75 L.J. Rogier in zijn artikel 'Het karakter van de opstand tegen Philips II', in Bijdragen 1956, p. 245.
- 76 A.a., p. 247
- 77 A.a., p. 241.
- 78 A.a., p. 242. 79 A.a., p. 246. 80 A.a., p. 247.

Epiloog

- 1 Zie voor Weber uitvoeriger: R.H. Bremmer, 'Macht', in Radix, 3de jaarg. 1977, p. 2 vlg.
- 2 M. Horkheimer, 'Het gezag', in Kritische Theorie, 1, Frankfurt a/M 1968, vertaald overgenomen in H. Hoefnagels, Sociologie en maatschappijkritiek, Alphen a/d Rijn 1971, p. 150.
- 3 A. w. , p. 161.
- 4 A. w. , p. 163.
- 5 Herbert Marcuse, De een-dimensionale mens, Bussum 19705, p. 28.
- 6 A. w. , p. 269.
- 7 W.E. Verdonk, Burgerlijke ongehoorzaamheid, een andere benadering van de verhouding kerk-staat, 's Gravenhage 1981, p. 10.
- 8 Ta.p.
- 9 A.w., p. n.
- 10 A. w. , p. 12.
- 11 C.J.M. Schuyt, Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid, Rotterdam 1972, p 290.
- 12 A.w., p. 304.
- 13 A.w., p. 306.
- 14 A. w. , p. 307.
- 15 A.W., p. 338.
- 16 A. w. , p. 391.
- 17 A.w., p. 306.
- 18 Robert M. Kingdon, 'Was the protestant reformation a revolution? The case of Geneva', in Church Society and Politics, Oxford 1975, p. 221, 222.
- 19 Hans Scholl, Reformation und Politik, Stuttgart 1976, S. 134 vlg.
- 20 B. Holwerda, De crisis van het gezag, 1947, p. 7 vlg.
- 21 G. de Ru, De verleiding der revolutie, Kampen z.j., p. 104.
- 22 A. w. , p. In.
- 23 H. Scholl, a. w , S.
- 24 A.w., S. 107.

25 G.E. Langemeijer, 'Burgerlijke ongehoorzaamheid', in *Socialisme en democratie*, maart 1983, p. 25. G.E. Langemeijer was van 1957 tot 1973 procureur-generaal bij de Hoge Raad der Nederlanden.

26 Ed van Thijn, 'Over burgerlijke ongehoorzaamheid', in *Socialisme en democratie*, juni 1983, p. 24, 26. Van Thijn schrijft ook: 'Een knokploegen-democratie staat voor de deur.'

27 J. Douma, 'Burgerlijke ongehoorzaamheid', een verslag van het door hem gesprokene in debat met G.H. ter Schegget, in *Gereformeerd Kerkblad* (Drukkerij J. Boersma, Enschede), 29/10/'83 en 5/11/'83.

28 Maurice Ashley, *The Glorious Revolution of 1688*, London 1966, p. 278, 280. In dit boek een complete tekst van de 'Declaration of rights'. Zie ook J.R. Jones, *The Revolution of 1688 in England*, London 1972, met een beredeneerde bibliografie over *The Glorious Revolution*.

29 Winston S. Churchill, *A History of the English-Speaking Peoples*, ni, London 1957, p. 208.

30 A. w , p. 154. Over George Washington als leider van de Amerikaanse vrijheidsoorlog zie vooral James Thomas Flexner, *Washington. The Indispensable Man*, New York 1979.

**Bibliografie van R.H. Bremmer
samengesteld door R.H. Bremmer jr.**

- 1943 'Enkele karakteristieke trekken van Calvijns eschatologie', Gereformeerd Theologisch Tijdschrift 44, 65-99
- 1944a 'De sacramentsleer van Calvijn', Vox Theologi ca 15, 136-45
- 1944b De grond van de doop: Gods belofte of menselijke veronderstelling (Groningen)
- 1944c en J.P. van der Stoel jr., Overstemming of overeenstemming. Een bijdrage tot het verstaan van den kerkrechtelijken strijd in de Gereformeerde Kerken (Groningen)
- 1945 Met onbevlekt blazoën. Een apologie voor de vrijmaking der kerk contra 'Zonder krijgsmanseer en vlag' van dr. A.D. R. Polman (Groningen) 5948 bez., De Heidelbergse Catechismus (1e-9e dr. met G. Visser, ne dr. Groningen 1983)
- 1951 D'Arcke Gods. Woord en Wereld 4 (Goes)
- 1955a Christelijke Koinonia contra socialistische gemeenschapsdwang (G.P.V.)
- 1955b Man contra Moker. Bijbelstudie over het boek Daniel (Utrecht; 3e herz. druk Niezijl 1981)
- 1959a en J.P. van der Stoel jr., Heroriëntering Noodzakelijk. Een pleidooi voor gemeenschappelijk bouwen op het ene fundament (Amsterdam)
- 1959b Visioenen op Patmos. Beknopte Bijbelstudies over de Openbaring aan Johannes (7e herz. dr. Groningen 1982)
- 1961a Herman Bavinck als dogmaticus (disc.) (Kampen)
- 1961b 'K. Schilder', in Christelijke Encyclopedie. 2e dr. (Kampen)
- 1963a 'Bavinck en de Gereformeerde school', School en Belijden Nu 4, 37-50
- 1963b 'De controverse over de eerste doopvraag in historisch perspectief, Kerk en Theologie 54, 195-218
- 1964 'Verschuivingen in de Ecclesiologie', Kerk en Theologie 15, 105-16
- 1965 'Het beleg en ontzet van Leiden (1574): Een venster op de Opstand', Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis N. S. 47, 166-83
- 1966a Herman Bavinck en zijn tijdgenoten (Kampen)
- 196613 'Het jongste boek van prof. Haitjema en het kerkelijk vraagstuk', Lucerna 6, 149-55
- 1966c 'De Heilige Schrift als Woord Gods. Naar aanleiding van G.C. Berkouwer: De Heilige Schrift I', In die Skriflig 5, 11-30
- 1967a 'Oud-modernisme en vernieuwingstheologie', Kerk en Theologie 18, 222-34
- 1967b 'God in de moderne theologie (van J.H. Scholten tot J.A.T. Robinson)', Almanak van het Corpus Studiorum in Academia Campensis Tides Quadrat Intellectum' 1964-1967 (Kampen), 89-509
- 1968 'De actualiteit van Herman Bavincks beschouwingen over het Schriftgezag mede in verband met de ethische theologie', Kerk en Theologie 19, 244-56
- 1969a Van Opstand tot Koninkrijk. Hoogtepunten uit onze geschiedenis en geschiedschrijving (Amsterdam)
- 1969b 'Herman Bavinck: theoloog-in-aanvechting', Wapenveld 19, 100-06
- 1969c 'G.O. Berkouwer: Theoloog "on the crossroads"', Wapenveld 19, 112-18
- 1969d 'H.M. Kuitert: vernieuwingstheoloog?', Wapenveld 19, 126-32
- 1970 'Calvinistisch-orangistische traditie in de vaderlandse geschiedenis', Kerk en Theologie 21, 360-74
- 1971 'David Frantzius (1678-1742), een opmerkelijk Voetiaan', Nederlands

Theologisch Tijdschrift 25, 283-307

1972 'Groen van Prinsterer en de geschiedenis', Wapenveld 22, 17-30

1973a 'Verbond en Kerk: enkele historische notities uit de Gereformeerde theologie', Kerk en Theologie 24, 30-42

1973b 'De theologie van Berkouwer', Kerk en Theologie 24, 215-27

1973c 'Geloof en politiek in historisch perspectief', Wapenveld 23, 173-84 1974

'Groen van Prinsterer en de Gereformeerd-orangistische geschiedschrijving', Gereformeerde Studentenalmanak 1973/1974 (Kampen), 163-176

1975 '1574-1974: theocratie en tolerantie in verband met de Synode van Dordrecht van 1574', Protestants Nederland 41, no. 2

1976a 'De "Nationale" Synode van Dordrecht (1574)', Nederlands Theologisch Tijdschrift 30, 182-206

1976b 'Groen en Thorbecke', in C. Bremmer en M.N.G. Kool, red., Een staatsman ter navoring: Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976) (Den Haag), 77-84

1976c Ds. J. C. Sikkel als sociaal profeet en pionier. Uitwerking van een reeks radiolezingen voor de NCRV (Groningen)

1977a 'Macht' (een kritische beschouwing van de neo-marxistische zienswijze en peiling vanuit een calvinistische visie op de overheid), Radix 3, 2-17

1977b 'Opstanding en opstand', Kerk en Theologie 28, 34-45

1977c Uit de geboortegeschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Reformatorische Stemmen (Amsterdam)

1978a D. Nauta e.a., red., Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Protestantisme, r-n (Kampen 1978-83): H. Bavinck, D. Frantzius, J. J. van Oosterzee, J. Ridderbos, K. Schilder

1978b 'De nationale betekenis van de Synode van Dordrecht (1578)', in: D. Nauta en J.P. van Dooren, red., De Nationale Synode van Dordrecht 1578. Gereformeerden uit de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden bijeen (Amsterdam), 68-117

1979 Gereformeerde Kerk in de storm (1568-1579). Vier NCR V-radiolezingen en een studie over de Unie van Utrecht (Enschede)

1980a 'Herman Bavinck: Theoloog onder politici', in: C. Bremmer, red., Personen en momenten uit de geschiedenis van de Anti-Revolutionaire Partij (Franeker), 65-75

1980b 'Jan van Nassau: Een Duitse calvinist in de Nederlanden', Protestants Nederland 46, no. Ü, 1-9

1981a Er staat geschreven! Er is geschied! Introductie tot het leven en werk van Groen van Prinsterer als getuigend historicus. Reformatorische Stemmen (Amsterdam)

1981b 'De rol van de Gereformeerde religie in het tot stand komen van het Plakkaat van Verlatinge (1581)', Theologia Reformata 24, 289-300

1981c '**De Nationale Synode van Middelburg** (1581): politieke achtergronden van kerkelijke besluitvorming' in: J.P. van Dooren, red., De Nationale Synode te Middelburg in 1581. Calvinisme in opbouw in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Werken uitgegeven door het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1 (Middelburg), 1-63

1981d 'De Nationale Synode van Middelburg (1581): tussen "Apologie"

en "Plakkaat van Verlatinge" ', Protestants Nederland 47, no. 9, 1-9 1981e 'De hermeneutische theologie van H.M. Kuitert', In die Skriflig 15, 3-20

1982 'De hermeneutische theologie van Harry Kuitert', Radix 8, 72-83 (omgewerkte versie van 1981e)

1983a 'Enkele knelpunten in de leer aangaande de verkiezing', Kerk en Theologie 34, 116-27. 1983b 'Heeft geschiedenis zin?', Wapenveld 33, 5-14

1983c 'Karl Barth en de kinderdoop', in: W. van 't Spijker, e.a., red., Rondom de

doopvont. Leer en gebruik van de heilige doop in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk (Kampen), 497-512

1984 Reformatie en rebellie. Willem van Oranje, de calvinisten en het recht van opstand. Tien onstuimige jaren: 1572-1581 (Franeker)

In deze lijst zijn niet opgenomen diverse artikelen, besprekingen, meditaties, preken en polemieken uit kerkelijke bladen als De Vrije Kerk, De Reformatie, Opbouw, Kerkbode voor Overijssel etc., Petahja, het G.P.V. orgaan Ons Politeuma, Polemios (Orgaan van ssR-reunisten), de dagbladen Trouw, De Rotterdammer, Nederlands Dagblad (Gereformeerd Gezinsblad) en de prekenseries Wederkeer en Waarheid en Recht, alsmede het Calvinistisch Jongelingsblad, De Poortwake en de Elizabethbode

REGISTER

- Aalst 102
 Acronius, R. 122, 126, 127 Adam 195
 Adolf, graaf van Nassau 139
 Aerschot, Ph. van 103, 111, 112, 117, 141, 168, 201, 202 Aertss, S. 28
 Aken 73
 Alameda, Contador 57
 Al Capone 13
 Albada, A. van 202, 203, 204, 206, 209, 269
 Alberts, A. 270
 Aldenkirchen 35
 Alkemade, Huig van 29
 Alkmaar 41, 48, 49, 78, 80, 81, 83, 85, 92, 122, 126, 134, 265
 Allen, J.W. 16, 247, 248
 Alva, Fernando Alvarez de Toledo, hertog van 9, 26-28, 30-32, 35, 36, 39, 40, 43, 44, 61-65, 68, 77, 78, 80, 85, 91, 101, 108, 109, 112, 113, 115, 131, 138, 139, 212, 214, 225, 229, 235, 249, 266, 267
 Amboise 16, 62
 Amsdorff; Nicolaas van 15
 Amsterdam 8, 32, 37, 39, 41, 49, 57, 76, 78, 82, 85, 108, 111, 119, 120, 122, 124-128, 134, 146, 147, 153, 156, 174, 178, 185, 192, 199, 225, 240, 241, 246, 257, 261, 266
 Andriesz., M. 95
 Anjou, Frans van, hertog van Alençon 7, 137, 145, 146, 158, 159, 161, 163, 168-170, 182, 200, 203, 205-207, 214, 216-218, 225, 261, 266
 Anna, gravin van Oost-Friesland 60
 Anna van Saksen 141
 Anna (dochter van Oranje en Anna van Saksen) 141
 Antwerpen 41, 59, 61, 63-65, 69, 70, 73, 78, 85, 88, 95, 105, 106, 112, 113, 115-119, 122-126, 128-131, 133, 135, 137, 141, 143-145, 151, 154, 155, 160, 164, 171, 172, 174-176, 185, 192, 245, 252, 256, 260, 263, 266
 Apologie 34, 80, 210, 216
 Aragon, K. van, hertog van Terranova 202, 203
 Arentsz., J. 45, 68, 76, 83
 Armentières 116 armenverzorging 96, 135, 189
 Arminius, J. 268
 Arnhem 128, 143, 144, 146, 147, 149, 151-153, 156, 166, 172, 180, 183, 245, 262, 266 Arondeaux, D. 124
 Ashley, M. 272
 Asperen 97
 Asseliers, J. van 217, 218, 221, 222, 224
 Assonleville, Chr. 208, 210
 Atrecht (Arras) 116, 136, 154-156, 163, 214, 226, 262
 Avondmaal 196

 Backere, M. de 104, 105
 Baelde, M. 105
 Bakhuizen van den Brink, J.N. 267

Bakhuizen van den Brink, R.C. 33, 35
 Bakunin, M.A. 232
 Balck, IJ. 176, 185, 192,
 Balke, W. 13, 247
 Ban 207-210
 Bar-Kochba 21
 Barlaymont, G. de in, 142
 Bartholdi, W. 254
 Bartholomesnacht 16, 36
 Bastingius, J. 116
 Bedburg 67, 69, 70-72, 173
 Beeldenstorm 62, 213 beleg van Haarlem 38
 Beleg van Leiden 45-58, 85
 Benthuisen 42, 54
 Bergen (Fr.) 28, 31, 36
 Bergen, J. van Glimes, markies van 103, 224
 Berggrav, E. 13, 23, 247
 Bergh, Willem, graaf Van den 27, 31, 37
 Bergsma, W. 269
 Berkel, K. van 269, 270
 Berkum, H. van 257 Bert, P. de 118
 Besten, A. den 24, 248
 Beuterich, P. 145, 161, 162
 Beza, Th. 16-21, 65, 205, 223, 247, 248, 270
 Bezold, F. von 177, 263, 265
 Bilderdijk, W. 250
 Bleiswijk 42
 Blockmans, W.P. 256
 Blois 129
 Blok, P.J. 155, 216, 256, 262, 264, 269, 270
 Blijde Incomste 22, 202-203, 220-223, 230
 Blijenburg, Adriaan van 29 boekencensuur 189, 190
 Boer, C. 258, 269
 Boer, M.G.L. den 262
 Bogaerd, W. 118-120
 Boisot 52, 53, 56, 58,
 Bollius, J. 171, 181, 199, 266
 Bolsward 175
 Bommel 87, 92
 Bondam, P. 261
 Boogman, J.C. 9, 156, 246, 249
 Booma, J.G.J. van 265, 269
 Bor, P. 27-29, 37, 38, 47, 48; 52, 57, 106, 129, 131, 138, 164, 204, 246, 249-251, 254-259, 264, 266, 269, 270
 Bordeaux 207
 Borgia 56
 Borstius, J. 263
 Bosch, Den 115, 128, 143, 145
 Boshuysen, Admiraal 83
 Bossu, M. de, graaf van Henin-Liétard 31-33, 35, 39, 102

Bourbon, Ch. de 95, 141, 208, 211, 212
 Brandt, G. 129, 251, 258
 Breda 91, MI, 102, 105, 115, 171, 243, 245
 Brederode, Hendrik van 53, 70, 109, 152
 Bremen 65
 Bremmer, R.H. 249, 254, 257, 271
 Brès, Guido de 59, 61, 62, 92, 252
 Briel, Den 7, 27, 28, 30, 31, 78, 86, 87, 91, 92, 95, 96, 117, 134, 254, 257, 269
 Brocardus, J. 186, 267
 BBrroonekhckroerhst', D. van anvavn 435,045, 49-51, 250, 251
 Brugge 105, 117, 120, 123, 124, 128; 160, 175, 176, ,80, 264
 Brunswijk, E. van 88
 Brunswijk, J. van 270
 Brussel 27, 31, 32, 36, 40, 51, 54, 57, 61, 64, 65, 73, 78, 102-106, 111-113, 115, 117, 118, 121, 124, 141, 145, 175, 225, 257
 Brutel de la Rivière, G.J. 263
 Brutus, Stephanus Junius, zie:
 Mornay, Philippe
 Bruyckere, G. de 06
 Bussenmaker, C.H.Th. 154,
 Buys, Pauwel 29, 48, 105, 153, 156, 186

Cabeljauw 28
 Caesarius, H. 127, 258
 Cain 209
 Calvin, J. 7, 0-16, 18-21, 23, 25, 33, 59, 61, 62, 65, 71, go, 100, 159, 185, 194, 197, 205, 219, 220, 222, 223, 236, 237, 247, 252
 Canin, J. 90
 Cant, R. 147, 153, 156, 261, 265 Canterbury 175
 Capelle 48
 Capito, J. i80, 181
 Carlos, Don 20, 212
 Carpentier, P. de (Carpentarius) 90, 124, 125, 126
 Casembroot, L. de 189, 267 Casimir, Joh. 138, 145, 159, 161-163, 165, 172, 177, 180, 182, 183, 190, 263, 267
 Casparsd., G. 191, 193
 Castagna 202
 Cateau-Cambrésis 59, 212
 Catechismus, Heidelbergse 74, 92, 236
 Chalon, R. de 212
 Christiaan III, koning van Denemarken 95
 Christoffel, graaf van de Palts 41, 49
 Christus 12, 21, 74, 94, 175, 194196, 236
 Churchill, W. 238, 272 Claessen, M. 173
 Claesz., Corn. 53
 Clant, E. 153
 Clark, G.N. 110, 255, 256
 Coevorden 37
 Colchester 60, 90
 Coligny, Gaspar de 16, 36

Colonus, P. 66
 Combrugghe, H. van 08
 Commersz., Jan 91
 Confessie, Augsburgse 71, 72
 Confessie, Franse 61
 Confessie, Maagdenburger 15, 17, 34
 Confessio, Belgica zie: Nederlandse Geloofsbelijdenis
 Coninck, J. de 09, 125, 126, 186
 Constantijn de Grote 21
 Convent van Frankfurt 189
 Convent van Wezel 63, 72, 73
 Coolhaes, C. 88, 97, 134, 171-174, 179, 180, 183, 186, 188, 191-200, 244, 266, 268
 Coornhert, D. Vzn. 68
 Coornhert, F. 68, 72
 Coppelstock, J. Pzn. 27
 Cornelis, D.J. 79
 Cornelis, J. Pzn. 29
 Cornelisz., Andries 86
 Cornelisz., Arent 61, 75, 76, 84, 86-90, 98, 123, 128, 130, 171, 172, 174-181, 184-186, 190-193, 195, 198-200, 253, 265, 266
 Cornelisz., Fransz. 49
 Cornelisz., Peerken 45
 Cornelisz. Phil. 173, 265
 Cornelisz., ds. Pieter 54, 55, 57
 Cornelisz., W., zie: Duivenbode, W. Czn. van
 Cornet 32
 Cosquino de Bussy, A. le 259
 Coster, M. 146, 240
 Coutras 207
 Crane, A. 173
 Croy, F. van, zie: Aerschot, Ph. van
 Cubus, J. 06, 08, 123, 129, 133, 135
 Culenborg, G. van (Culenborgicus) 66, 67, 6g, 72, 90
 Cuynretorff, J. 152
 Dach-verhaal 45, 52, 56
 Dam(m)ius, J. 127, 181, 189, 192, 193, 199, 266
 Danaeus, L. (Daneau) 185, 186, 195, 267
 Dathenus, P. 57, 61-63, 66, 72, 74, 76, 81, 85, 89, 93, 123, 124, 129-131, 133, 135, 136, 151, 161-167, 171, 172, 176-184, 191, 197, 216, 244, 258, 259, 263-266
 David 12, 17, 18, 205, 219
 Davidson, W. 163
 Decavele, J. 117, 256, 257, 270
 Deddens, P. 188
 Deinze 120
 Delenus, W. 60
 Delfos, L. 154, 262, 269
 Delfshaven 32
 Delft 23, 28, 32, 35-37, 42, 45, 47, 48, 49, 53, 55, 57, 61, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 84-92, 100, 110, 121, 122, 124, 133, 138, 157, 161, 171, 172, 174, 175, 178, 182, 186, 189,

191, 193, 199, zoo, 210, 224, 225, 249, 253, 254, 260, 265, 268, 269
 Dendermonde 36
 Despretz, A. 120, 257, 263, 264 279
 Deursen, A.Th. van 255
 Deventer 142, 146, 151, 167, 173, 191, 240
 diaconessen 189
 Diest 112
 Dieu, D. de 185
 Dillenburg 63, 64, 71, 141, 151, 159, 183, 260
 Dirksland 95
 Does, Jacob van der 43, 50, 51
 Does, Jan van der 43, 46, 50-52
 Donteclock, R. 174
 Doop 190
 Dooren, J.P. van 63, 64, 268
 Doornik 59, 61, 78, 89, 06, 132
 Dop, J.A. 249
 Dordrecht 29-33, 35, 37, 41, 44, 53, 75, 79-81, 84-92, 95, 9799, 120-131, 133-136,
 141, 161, 165, 171-173, 175, 182, 184, 185, 187, 191-193, 202, 250, 251, 253-257,
 259, 268
 Dorp, Adr. van 79
 Dorp, Arent van 37, 102, 104, 105
 Douai 06, 154
 Douma, J. 237, 272
 Dover 60
 Duinkerken 175
 Duivel, Dirk 28
 Duivenbode, C.F. van 251
 Duivenbode, W. Czn. van 55, 251
 Duivenvoorde, J. van 50
 Duke, A.C. 253, 254
 Duyfhuis, H. 197, 199, 262, 268

Edam 81, 83, 254
 Edimburgi 19
 Eduard VI 60
 Edzard, graaf van Oost-Fries- land 76
 Eeklo 120
 Eeuwig Edict 109, n1, 112
 Egberts., D. 54
 Eglon 21
 Egmond, Anna van 141
 Egmond, graaf 103, 212-214
 Ehud 21
 Elisabeth 1 40, 41, 110, 137, 158,
 161, 163, 169, 205, 217
 Elkan, A. 22, 129, 248
 Elliot, J.H. 250, 263
 Emden 60, 64-70, 72, 73, 75, 76, 78, 81-85, 87-90, 92, 95, 98, 115, 116, 121, 123,

126, 172, 175, 178, 183, 184, 244, 252-254, 265
 Emma, koningin 139
 Emmerik 37, 73
 Enkhuizen 28, 32, 37, 39, 57, 79-81, 83, 88, 92, 122
 Entes, Bartholt 28
 Erasmus, D. 228
 Erastus, Th. 72
 Erkelens, burgemeester van Arnhem 147
 Ernst, Barthold 44, 53, 250
 Escobedo, J. de 211
 Essen 191
 Evenhuis, R.B. 8, 246, 257, 261
 Evertsz. Corn. 49, 89
 Eynde, J. van den 32
 Fagel, W.A. 250
 Farao, 21
 Fatio, O. 267, 268
 Félice, P. de 267
 Ferdinand, keizer 132
 Feugueray, G. 123, 136, 185
 Filips II 7-10, 22, 23, 26, 33-35, 39, 40, 42, 59, 62, 69, 99, 100, 102, 106, 109, 110, 113, 133, 139, 143, 156-159, 167, 169, 171, 200-203, 205-209, 211-213, 215, 217-227, 229-231, 235, 248-250, 255-257, 269, 271
 Filips de Goede 202, 221
 Filips Willem ui, 213
 Flexner, J.Th. 272
 Fontanus, J. 172, 176, 180, 183, 243, 265, 266
 Foreest, Jac. 173
 Foreest, P. van 49
 Fouw, A. de 262
 Franeker 130
 Franken, Fr. go
 Frankenthal 60, 61, 65-67, 76, 85, 88, 89, 161, 177, 178, 180-182
 Frankfort 60, 61, 66, 102, 190, 267
 Franklin, J.H. 247, 248 Frederik III (de Vrome) 41, 60, 61, 65, 76, 138, 40, 159, 260
 Frederiko, Don 36, 39
 Frederiks, J.G. 269
 Fresijn, Mons. de 243
 Fruin, Robert 8, 43, 52, 68-73, 75, 76, 101, 246, 250, 252, 253, 255
 Fruytiers, Jan 42, 45, 52, 53, 250

 Gabriël (ouderling) 06
 Gabriël, P. (predikant) 68, 76
 Gachard, M. 250, 251
 Gaïetan, Don Luis 42
 Galama, A. van 153
 Gallicanaeus, G. 86, 90
 Gandhi 235

Geel 36
 Geertruidenberg ni, 141, 202
 Gelder, H.A.E. van 103, 107, 108, 167, 227-230, 246, 253, 255, 256, 264
 Gembloers 112, 158-160 gemeenten in Engeland 73, 76, 85, 122, 173
 Gemeenten onder het kruis 65, 67, 71, 75, 79, 116, 121, 135
 Genève, 16, 17, 59, 63-65, 74, 93, 185, 190, 191, 272
 Gent 9, 26, 62, 65, 73, 78, 99, 102-107, 113-120, 123-125, 127, 128, 131, 137, 138, 141, 145, 149-152, 154, 156, 158, 160-166, 171, 174, 179-181, 184, 186, 199, 207, 210, 214, 255- 257, 264
 Gent, P.M. van 255
 Gerdes, D. 259
 Gerobulus, J. go, 126, 127, 188
 Geurts, P.A.M. 269
 Geyl, P.C.A. 7, 8, 28, 30, 81, 107, 113, 149, 219, 222, 227229, 248, 262, 270
 Giekerk 267
 Glawischnig, R. 157, 248, 260, 263, 264
 Glorious Revolution 238
 Goes 108, 119
 Goignies, A. de 112
 Gonzaga, Don O. log
 Goor 37
 Gorcum 31, 32, 78, 8,, 86, 87, 92, 97, 122, 151, 191, 193, 254
 Gouda 28, 29, 31, 32, 41, 48, 50, 53, 56, 79, 85, 90-92, 96, 121, 124, 127, 174, 225, 249
 Goulart, Simon 19
 Grange, P. de la 62
 Granvelle 40, 168, 169, 207, 208, 210, 214, 227, 256
 Grapperhaus, F.H.M. 248
 Grave, J.W. de 257
 's Gravezande, A. 264
 Gregorius XÜI 104, 158, 201, 263
 Grevelingen 159
 Grobbendonck, A. van 168, 203
 Groen van Prinsterer, Guillaume 8, 30, 100, 103, 137, 156, 158, 169, 177, 223, 226, 246, 253, 259, 261, 264
 Groningen 139, 167, 168
 Groot, D.J. de 14, 247
 Groot, Hugo de 229
 Grootenbroek 87
 Gruenradt, O. von 153
 Gldner, C. 259
 Gulik 60, 66

 Haag, Den 28, 32, 42, 62, 78, 84, 91, 92,143,147,173,174, 254, 257, 259
 Haar, H. ter 258
 Haarlem 31, 36-40, 42-44, 50, 80, 85, 88, 108, 118, 120, 124128, 131, 134, 138, 147, 151, 152, 181, 184, 193, 198, 199, 225, 249, 257, 266, 268, 269
 Haemstedius, A. 255
 Haitjema, Th.L. 252
 Halewijn, F. van 105, 08

Halfleiden, J. 43, 51
 Hansbeke 120
 Hardenberg, P. 173
 Harderwichius, I. 68
 Hasselt 37
 Havick, Meeuws 29
 Hazerswoude 42
 Hebron 205
 Heckel, J. 247
 Heeg 266
 Heeze, W. van 103, 255
 Helmichius, W. 123, 124
 Hembyze, J. van 117, 118, 124, 126, 151, 160, 162-166, 179, 184, 264
 Hembyze, W. van 117
 Hendrik Ü 212
 Hendrik ÜI 169
 Hendrik van Nassau 41, 85, 139
 Hendriksz., J. 90
 Henegouwen 132
 Heidelberg 60, 61, 65, 66, 69, 70, 73, 74, 76, 89, 92, 171, 191, 266
 Heiligerlee 267
 Herbertsz., H. 124, 158
 Hessels, J.H. 118, 246, 252-254, 257, 258
 Hessen, Willem, graaf van 141, 260
 Heijden, G. van der (Heydanus) 58, 61, 65, 66, 72, 73, 75, 76, 87-90, 93, 98, 121-123, 126, 128-131, 192, 251, 254
 Hièrges, zie: Barlaymont, G. de
 Heijndrixssen 119
 Heijnrickgen (zuster) 251
 Hillegersberg 42
 Hitler, Adolf 23
 Hochedé de la Vigne, J. 136
 Hoefnagels, H. 271
 Holwerda, B. 236, 272
 Holy, Muys van 29
 d'Hondt, J. 130, 259
 Hooft, P.C. 27, 28, 36, 37, 95, 129, 246, 248, 249, 254, 258
 Hoogesteijn, A. van 251
 Hoogstraten, G. van 46, 168
 Hoorn 32, 39, 79, 81, 83, 88, 92
 Hoorne, J. de 91
 Hoorne, Philips van Montmorency, graaf van 70, 103, 214
 Hooijer, C. 259
 Horkheimer, M. 232, 233, 271
 Hotman, Francois 16-18
 Hotzes, J. 190, 267
 Hout, J. van 43, 51, 55, 191, 250, 268
 Houte, H. van 116
 Hubertus, F. 90

Huizinga, J. 229, 255
 Huls, G. 267
 Hulst 160
 Hulzen, H. van 262 huwelijk 91, 97, 135, 187, 188

 Iacobsz., Matth. 90
 Ioannes, Eg. 90
 Ipswich 60
 Itjeshorst Jzn., J. 129, 258
 Itterzon, G.P. van 266

 Jaanus, H.J. 89, 253, 254, 265, 266, 269
 Jacobsz., Mar. 78
 Jacobsz., Wouter 46, 47, 49, 5355, 58, 80, 153, 250, 251, 253, 262
 Jacobus II 238
 Jagher, J.Clz. 90
 Jan van Nassau 9, 19, 31, 36, 37, 41, 47, 48, 57, 63, 130, 137, 139-149, 151-157, 159, 162, 166-168, 172, 176, 177, 180, 182-184, 201, 204-206, 240, 243, 245, 260, 261, 264, 269, 270
 Jans, Anneke 89, 200
 Janssen, A.E.M. 139-141, 144, 147, 156, 220, 222, 260, 261, 265, 266, 270
 Janssen, G. 154, 255, 258, 259, 262
 Janssen, H.Q. 259, 264-266
 Janssen, J.A.M.M. 266
 Jansz., B. 78, 79, 91
 Japikse, N. 107, 259, 265
 Jarges, E. 153
 Jehu 21
 Jensma, Th. W. 253, 254, 259
 Joas 20
 Johanna van Brabant 221
 Jojada 20
 Jones, J.R. 272
 Jones, R.L. 251, 253, 254
 Jong, O.J. de 82-84, 175, 252, 254, 262, 265, 267
 Jonge, Joost de 97
 Jonge, De, burgemeester van Middelburg 105
 Jonge, J. de 255
 Joosten, R. 97, 255
 Joppensz., Czn. 56
 Joram 21
 Juan van Oostenrijk, Don 40, 107, 109-112, 116, 117, 131, 132, 137, 141-143, 159, 161, 163, 214, 250, 261
 Judas 209
 Juliana van Stolberg 57, 139, 140
 Junius, J. 190, 267
 Kampen 37, 142, 167, 173, 175, 261
 Kamphuis, J. 188, 268, 269 Karel V 15, 60, 112, 117, 208, 212, 221, 224
 Karel IX (Charles) 17, 36

Kater, D. 72
 Katharina van Zweden 76
 Kaufmann, A. 247
 Kerk: financiën van, 188-189; orde, 74-75, 123, 133-134, 184-191, 200; organisatie, 78-98; en overheid, 83, 96- 98, 121-122, 135, 173-175, 187, 188, 196-200
 Kersten, A. 143, 144, 206
 Kervijn de Lettenhove, J.B.M.C. 263
 Keulen (Colon) 30, 34, 60, 65, 665 7o, 71, 73, 139, 168, 171, 173, 175, 191, 202, 203, 207, 209, 245, 260
 Keulse vredeshandel 168, 201-204, 209, 214, 224
 Kingdon, R.M. 235, 272
 Kleef 60, 122
 Kleio 270
 Klinke, J. n6
 Knetsch, F.R.J. 258, 259 Knox, John 15, 16
 Koblenz 191
 Korput, H. van der 171, 172, 176, 177, 180, 184, 189, 190, 192, 193, 198-20o, 265
 Korput, Joh. van der 169
 Kortrijk 128, 160
 Kralingseveer 48
 Krimpen 53
 Kruse, H. 260
 Kunegonda, Jacoba 172

Lacroix, A. 252
 Lademacher, H.L. 255, 263, 264, 269, 27o
 Lagus, J. 190
 Lalaing, G. van, zie: Rennen- berg, George
 Lalaing, Ph. de 106, 131 Lammen 42
 Langemeyer, G.E. 237, 272
 Langenraad, L.A. van 252
 Languet, H. 19, 210, 248
 Lannoy, Ferd. de 51, 52
 Lasco, Johannes á 60, 94
 Leerdam 87, 97, 255
 Leeuwarden 175
 Leeuwken 45
 Leiden 29-32, 38, 39, 41-50, 5258, 62, 78-81, 84, 85, 88, 91, 92, 96-99, 124, 140, 171, 172, 174, 185, 186, 188, 189, 191193, 196-199, 229, 244, 249-254
 Leiderdorp 41, 42, 46, 50, 56, 58
 Leidschendam 42
 Lennep, M.F. van 129, 251, 253, 254, 257, 258
 Lenting, L.E. 262
 Leoninus, E. 105, in, 243
 Lepanto io6
 Leuven 105, 112
 Leijden, A. Dzn. van 154, 155, 262 284
 Linde, S. v.d. 254, 266
 Lindeboom, J. 252
 Linden, J. van der 105, 202, 203

Lippius, J. 80, 89, 90
 Liques, graaf De 42
 liturgie 92-95
 Lodewijk van Nassau 28, 30, 31, 41, 80, 85, 139, 140, 208, 212, 267
 Lodewijk (zoon van Fred. de Vrome) 159
 Loevestein 31
 Lokeren 120
 Londen 60, 65, 66, 81, 90, 93, 94, 116, 118-120, 125, 163, 172, 173, 175, 186, 265
 Loosduinen 269
 Lumey, Willem van der Mark,
 heer van 7, 27, 28, 35, 43
 Luther, M. 7, 11-13, 60, 235, 247
 Luxemburg no, 159
 Lydius, M. 185, 189, 199, 266 Lynn 60, 90

Maagdenburg 15, 17
 Maassluis 42, 47
 Maastricht 36, 145, 202, 203
 Macchiavelli 212
 Madrid 40, 109, 168, 207 magistraat: bestelling, 33, 35, 37,; lagere, 13-15, 17, 18, 20
 Maidstone 66, 116
 Manningha, U. 65
 Mansard 56
 Marcuse, H. 233, 236, 271
 Maria (dochter van Oranje en
 Anna v. Egmond) 141
 Marnix, Filips van, heer van St. Aldegonde 19, 23, 24, 31-35, 37, 63-67, 69-71, 75,
 80,, 93, 105, 106, 108, in, 118, 129, 130, 135, 136, 140, 161, 169, 172, 178, 182, 188,
 189,205,206,249,252,256, 263, 269
 Martena, D. 139
 Martens, D. 78
 Marx, K.H. 232, 236
 Mary Tudor (Bloody Mary) 60
 Matenese van Wybisma, J. van 46, 50
 Matthias van Oostenrijk 112, 1,3, 129, 130, 132, 142, 145, 147, 149, 150, 155, 159,
 160, 163, 167, 201, 202, 204, 214, 217, 256
 Maurits (zoon van Oranje en Anna van Saksen) 64, 230
 Maxentius 21
 Mechelen 30, 36, 37, 50, 54, III, 175, 256
 Medemblik 32
 Medici, Cath. de 158
 Meenen 160
 Meer, B. van 66, 252
 Meetkerke, A. van in, 202
 Meiners, E. 253, 265
 Melanchton, Philip 4
 Meppel 37
 Meteren, E. van 48, 250, 256, 263
 Metz 59
 Mévergnies, J.F. Nève de 257

Mey, F. de 257
 Mey, J.C.A. de 249
 Meijer, H. 247
 Meijnarts, A. 127
 Michaël, J. 90
 Micron, M. 60, 92, 93
 Middelburg 41, 52, 58, 85-88, 90, 91, 95, 104, 105, 1, 9, 129, 138, 40, 166, 170, 173-175, 177-179, 182, 183, 185-188, 190, 192, 193, 197, 199-201, 216, 243, 260, 263-269
 Mierlo, G. van 119, 120
 Miggrodius, J. 90
 Moded, H. 62, 63, 76, 83, 86, 90, 95, 136, 161, 162, 180, 191, 197, 263
 Mondragon, Chr. de 41, 85,
 Monsheim 191
 Montigny, E.Ph. van 160, 224
 Montigny de Montmorency, Floris 160, 211
 Mook 41, 42, 44, 139, 140
 Mookerheide 85
 Moreau, G. 259
 Morillon 26, 256
 Mërling 140
 Mornay, Philippe, sieur du Plessis 19, 22, 210, 224, 248, 258
 Morrhuis, C. 91
 Mortaigne, G. 68
 Motte, V. de la 159, 165
 Mouscron 118
 Mout, M.E.H.N. 221, 224, 270
 Mozes 14, 21
 Muiterij 42, 49, 102, 105
 Mënster 21, 99
 Muys, J. 143, 144
 Myle, A. van der (Van der Mijle(n)) 105, III, 202, 206

Naaldwijk 78, 90
 Naarden 36, 37, 50
 Nadere Unie 144, 150, 152, 156, 157
 Namen III, 112, 137, 159
 Napels 40
 Nauta, D. 63, 73, 134, 183, 223, 252, 253, 258, 259, 270
 Navarre, H. van 258
 Nederlandse Geloofsbelijdenis 61, 62, 74, 92, 194, 195
 Nederwesel 244
 Nieuwbrug, heer van 53 285
 Nieuwenaar, A. van 109
 Nieuwe Niedorp 79, 80
 Nieuwpoort 104
 Noorden, C. van 43, 46
 Norden 65

Nortvickt, zie: Does, Jan. v.d.

Norwich 60

Nuyens, W.J.Fr. 8

Nijenhuis, W. 16, 70, 72, 75, 247, 253

Nijhoff, I.A. 26,, 262

Nijmegen 31, 41, 143, 148, 156,

Obdam 147

Oegstgeest 42

Oldenbarnevelt, J. van 145, 147, 149, 200, 226, 229, 230, 259, 261, 262

Olevianus, C. 89

Ommeren, J. van 146, 240, 241

Orlers, J. 250, 251

Oudenaarde 36, 118, 120, 160

Ouderkerk 53

Oudewater 28, 102

Pacificatie van Gent 39, 99, 105-108, 115, 118, 123, 126, 137, 147

Palestijn, W. van 48

Pallandt, F. van, graaf van Kuilenburg 147

Palme, Q. de 97, 255

Panis, P. Iii

Panneel, M. 180, 264, 266 Pardieu, V. de, zie: Motte, V. de la

Parker, G. 39, 99, 109, 155, 210, 211, 248-250, 255, 256, 264, 269, 270

Parma, Alexander Farnese, hertog van 1,7, 137, 149, 152, 154-156, 163, 184, 199, 202, 203, 204, 207, 208, 211-213, 216

Parma, Margaretha van 59, 62, 64, 137

Parijs 35

Pater, J.C.H. de 192, 217, 256, 268, 270

Paul, L. 260, 261

Pauli, F. 116 Paulus 236

Perez, A. 211

Perrenot, A., zie: Granvelle

Peteghem, P. van 212, 255, 256

Petrus 21, 236

Pierluigi 211 Pietersz., M.J. 269

Plakkaat van Verlating 7, 216- 227

Plancius, P. in Plessis-Lez-Tours 169, 206

Poelgeest, G. van 153 Polyander, J. 68, 73

Ponet, John 16, 247

Pouwelsz., J. Hallinx 32

Presser, J. 8

Pruneaux, Des 159

Punt, W. 263, 266

Pijl, W. 143, 144

Quaetgelaet, P., zie: Cornelisz., Peerken

Rawls, J. 234

Reael, L. 68, 72

Recht van opstand 11-25, 33, 35, 200, 231, 239
 Regius, zie: Coninck, J. de
 Reimerswaal 40, 52, 85
 Reitsma, J. 254, 258, 265, 268
 Reitsma, R. 261, 264
 Religievrede 79, 80, 101, 107, 115, 136, 146, 150, 151, 156, 166-168
 Renesse, J. van 152
 Rennenberg, George 149, 154, 167, 168, 170, 172, 203, 204, 206, 230, 259, 264
 Requesens y Zufüga, don Luis de 40, 41, 42, 44, 46, 57, 85, 101, 102, 104, 108, 112, 113, 115, 117, 138, 168
 Reyd, G. van 263
 Reijerszoon, Willem Jan 29
 Rhetius, C. 68, 72
 Rhyne, Ch. van de 130, 131, 259
 Robol, K.G. 28
 Roche, La, zie: Lannoy, Ferd. de
 Rochelle, La 20, 71
 Rochester 16
 Roda, G. de 103, 106
 Roels, W. 153
 Roemer, J. 250, 251
 Roermond 37, 142, 149
 Rogge, H.C. 268
 Rogier, L.J. 8, k 136, 139, 140, 156, 168, 229, 230, 259, 260, 264, 271
 Rome 132
 Romein, J. 8, 211
 Romein, J. en A. 270
 Romero, J. 36, 47, 101
 Roock, P. 173
 Roorda, C. 139
 Roosz., J.Cln. 49
 Ros, F.U. 168, 264
 Rossano 202
 Rotterdam 28, 32, 35, 41, 47, 48, 50, 52, 53, 57, 87, 88, 90, 92, 118, 145, 251
 Rintsches, H.F. 260
 Ru, G. de 236, 272
 Rudolf Ü 168, 201
 Ruichaver, N. 28, 42
 Rutgers, F.L. 72, 73, 84, 91, 123, 126, 173, 176, 178, 185, 246, 251-254, 256-259, 266-269
 Ruys, Th. 129, 162, 166, 258, 263, 264
 Ryckewaert, C. zie: Theophilus
 Ryhove, F. 117, 162, 163
 Rijk, J.S. de 28 Rijke, P. de 105
 Rijssel 59, 116

 Salantinus 245
 Salvard, F. 190
 Sandwich 60, 173, 175
 Sasbout 103

- Satisfactie 107, 119, 138
 Saul 12, 13, 18, 20
 Schaeck, G. Czn. 56, 251
 Schegget, G.H. ter 272
 Schelven, A.A. van 23, 81, 129, 130, 249, 252, 254, 256, 259, 263, 264, 269
 Schenk, M.G. 252
 Schiedam 32, 48, 50, 53, 57, 79, 90, 124, 125, 134
 Schilling, H. 252
 Schipluiden go
 Scholl, H. 237, 272
 Schoonhoven 31, 87, 90, 102, 108, 119, 120, 126-128, 173, 257, 258
 Schore, L. 153
 Schot, A. 54
 Schotel, G.J.D. 254
 Schrevel, A.C. de 258, 259, 263
 Schrevelius, Th. 257
 Schuyt, C.J.M. 234, 235, 237,
 Schwartzburg, G. von 109, 162, 271
 Selles, De 208, 214
 Siegen 67
 Sinapius, Chr. 90
 Sizoo, A. 247
 Smit, J.W. 8, 246, 251
 Smit, P.F.Ch. 270
 Snecanus, G., zie: Hotzes, J. 287
 Sneller, Z.W. 220, 270
 Somere, J. van 210, 270
 Someren, J.F. van 253
 Sonoy, D. 82, 83, 265
 Sotomayor, Alfonso, don de 57 Sparta
 Speelman, Czn. 251
 Spiegel, L.P. v.d. 255, 261, 262, 269
 Spieghele, Van den 119
 Spiers 68
 Spijker, W. van 't 72, 176, 178, 185, 253, 265-267, 269
 Stadhouder(schap) 33, 34, 41, 99, 107, 108, 138
 Staes, Y. 192
 Steenvoorde 62
 Steenwijk 169, 172
 Stein 46, 47
 Sterre, Herman van der 28 Straatburg 59
 Struick, J.E.A.L. 264
 Stuart, Mary 238
 Swieten, Adriaan van 28, 29, 261

 Synode: Alkmaar 82, 84; Bedburg 67, 68, 71; Brugge 176; Dordrecht (1574) 8498;
 (1578) 120-136; (1618/19) 173; Emden 64, 66, 67, 69, 72-78, 115, 116, 123, 175; 's-
 Gravenhage 173, 199; Haarlem 198; Hugenoten- kerken 60; Middelburg 171-200

- Taffin, Jean 66, 73, 74, 76, 8690, 95, 96, 123-126, 129-131, 136, 172, Ik 182, 185, 188, 189, 254, 266
 Taffin, Jacques 96
 Taling, A.Jzn. 54, 55
 Tergouw, zie: Gouda
 Terranova, zie: Aragon, K. van
 Tex, J. den 133, 147, 169, 259, 261, 263, 264
 Theophilus 124
 Theudas 21
 Thin, Floris 138, 139, 144-150, 240, 242, 261, 262
 Thomassen, W. 91
 Thijn, E. van 237, 272
 Tielt 120
 Tielt, Th. van 124
 Tilius, Th. 164, 176, 177, 264, 265
 Timmermans, G. 105
 Toorenenbergen, J.J. van 258
 Tophusanus, V.P. 115
 Tours 206
 Trabius, zie: Balck, Y.
 Trente 224
 Treslong, W. Blois van 27, 28
 Trier 168
 Trosée, J.A.G.C. 142, 149, 260-262
 Tukker, C.A. 96, 255, 267
- Ufkens, P. 139
 Unie van Atrecht 136, 154-156, 163, 214, 226, 262
 Unie van Delft 100, 101, 133, 138
 Unie van Utrecht 137-157, 209, 214
 Ursinus, Z. 81, 266
 Utenhove, J. 60, 93
 Utrecht 9, 51, 52, 100, 106, 111, 119, 133, 136, 138, 139, 143-147, 154, 155, 157-159, 162, 163, 166, 167, 197, 199, 201, 207, 209, 214, 246, 255, 259-264
 Uytenbogaardt, P. 90
- Valdez, F. de 41, 42, 44, 46, 47, 50-54, 56, 57
 Valkenburg (Z.H.) 42 Valenciennes 59, 61, 62, 116
 Valois, E. van 211
 Varent, R. van der 199, 269
 Vargas, Juan Don de 177
 Vassen, Joh. v. 91
 Veen, S.D. van 254, 258, 265, 268
 Veere 41, 86, 90, 119, 153
 Vellemius, H. 92, 191, 193
 Venlo 143, 147
 Verdonk, W.E. 233, 234, 271
 Verhaer, J. 153
 Verheyden, A.L.E. 257
 Verstroot, C.Jzn. 54, 55

Verwer, W.Jzn. 249, 261, 262
 Vezekius, B. 173
 Viglius, Zwichem van Aytta 103, 227
 Villiers, P.L. de 19, 124-126, 129-131, 155, 169, 178-180, 182, 188, 189, 205, 206, 210, 259, 262
 Visser, J.Th. de 134, 259
 Vlaardingen 42, 47, 126
 Vlissingen 28, 40, 41, 53, 86, 90, 105, 126, 163, 174, 206
 Vloten, J. van 52, 250, 251
 Vluchtelingengemeenten 59, 60, 63, 70, 72
 Voeth, G. 142, 260
 Vomelius, S. 130, 259
 Voorne 91, 92
 Voorschoten 42, 56
 Vos, G.J. 265
 Vosbergen, C. van 153
 Vrankrijker, A.C.J. de 34, 222, 248, 249, 269, 270
 Vredehandel van Breda 101-104
 Vries, Th.J. de 249
 Vijgh, Claas 148
 Vynckt, L.J.J. van der 117, 118, 255, 257
 Vijven, J. van 123

Wadding, Ter 42
 Wagenaar, J. 140, 260
 Washington, George 239, 272
 Wasteel, P. van 54
 Water, J.W. te 254
 Watergeuzen 27, 28, 30, 41, 58, 79, 85
 Weber, M. 231-233, 236
 Weerda, J. 66, 76, 252
 Wenceslas van Luxemburg 221
 Werff, Pieter v.d. (Zeemtouwer) 29, 43, 49-52, 251
 Wesenbeke, J. de 253
 Wezel 37, 60, 61, 63, 64, 67, 72, 73, 80, 90, 95, 178, 183, 189,
 Wiesbaden 266
 Wilhelmi, B. 81, 90
 Willem van Oranje 7-9, 11, 19, 22-24, 27-31, 33-37, 39-41, 43, 44, 47, 48, 50, 52, 53, 57, 63-65, 68-72, 75, 76, 79-81, 85, 87-89, 96, 98-119, 121-134, 136-148, 150-169, 171, 172, 175-184, 189, 191, 192, 200-221, 225, 226, 228-230, 235, 239, 246, 249, 251-258, 260, 262-264, 266, 267, 269, 270
 Willem III, koning-stadhouder 230, 238, 239
 Willem IV, stadhouder 230
 Willem III, koning 139
 Willemsz., Adr. 53
 Willerval, heer van in
 Wilsveen 53
 Winchester 16
 Wingen, G. van (Wingius) 172, 173, 186

Winter, P.J. van 148, 149, 260-262
Wittman, T. 107, 160, 246, 256, 257, 263
Woltjer, J.J. 168, 256, 264
Woudanus, J. 115
Wirzburg 202
Wijngaarden, D. van 48

Yperen 117, ,60, 175

Zeemtuower, zie: Werff, P.A. v.d.
Zegwaard 54
Zierikzee 83, 90, 91, 95, 100, 102, 104
Zoetermeer 42, 53, 54 Zoeterwoude 42, 54, 56
Zomergem 120
Zutphen 31, 36, 37,.50, 143, 147, 148, 161, 198, 261
Zuylen, Adr. van 147, 153, 156, 262
Zuylen van Nyevelt, Anth. van 173
Zuylen van Nyevelt, W. van 66, 67, 69, 72
Zwevegem 105
Zwieten 56
Zwieten, C. van 43
Zwingli, H. 13, 94
Zwolle 37, 167, 175